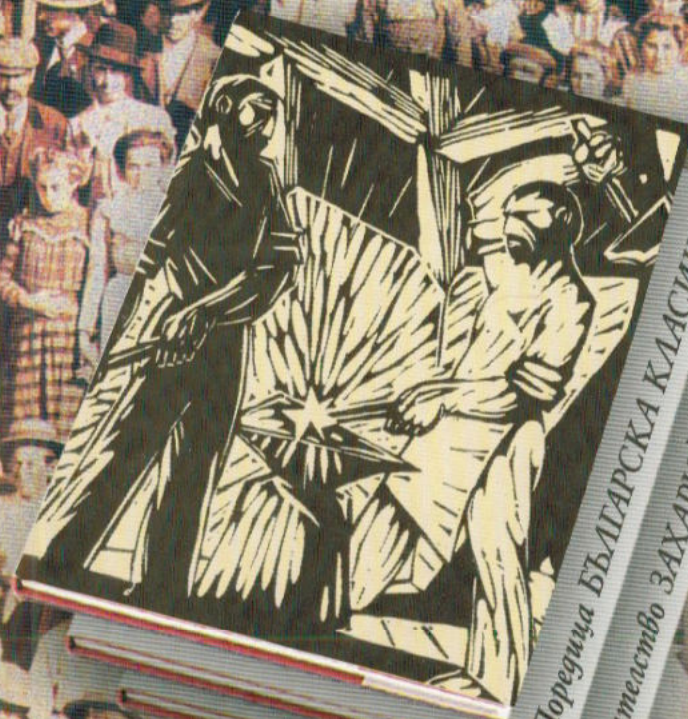

Димитър Благоев
**НАШИТЕ
АПОСТОЛИ**

Поредица БЪЛГАРСКА КЛАСИКА
Издателство ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

ИЗДАНИЕТО Е ОДОБРЕНО
И ПРЕПОРЪЧАНО ОТ МОН

ДИМИТЪР БЛАГОЕВ

НАШИТЕ АПОСТОЛИ

Поредицата „Българска класика“
е под общата редакция
на ИВАН ГРАНИТСКИ
и ПАНКО АНЧЕВ

Издателство
•ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ•
София, 2010

*На корицата: детайл от рисунка
на Александър Жендов*

© Димитър Генчев, съставител, 2010
© Петър Добрев, художествено оформление, 2010
© Издателство „Захарий Стоянов“, 2010
ISBN 978-954-09-0477-1

ВСТЪПЛЕНИЕ НА ЖУРНАЛА „СЪВРЕМЕННИЙ ПОКАЗАТЕЛ“

Да се препоръчваме и да обещаваме много няма нужда. Нека сякоя от читателите сам съди по съдържанието за достойнствата и недостатъците на журнала „Съвременний показател“.

Че на българския народ са нужни много неща – то е несъмнено. Но ний сме дълбоко убедени, че преди разпространението на каква и да е идея в България най-главното, най-полезното и най-разумното съставлява разпространението на *общественото знание*. И ето защо.

Щастието на народите зависи от истини, много прости по своята същност. Че обществото е по-силно, по-здро и по-независимо, когато то представлява съюз само от производителни членове; че задружното владение на земята, на производството и на оръдията съставлява силата и щастието на обществото; че свободата е здравето на народите; че войната е пагубна; че гържението на постоянната войска е тежък товар и нещастие за обществото – това са много прости истини, но за съжаление трябва да признаем, че благодарение на невежеството човечеството е придобило много рабски преградсъгъци.

Невежеството, казва Бокл (Buckle History of Civilization), гокарва на хората много по-големи бегствия, отколкото самите бегствия. Невежеството е разделило човечеството на два враждебни лагера – *създаде обществената несправедливост*, която се проявява в експлоатацията на едните спрямо другите и в първобитната война „на всички против всекиго“.

Много стотини години до Р. Хр. знаменитият философ Сократ каза: „Познай себе си.“ Аристотел захваща своето знаменито произведение „Политика“ с думите: „Обществото е съюз от хора, които...“ Следователно познай естеството на обществения живот, който се нарича „държава“. Но невежеството тогава е дотолкова голямо, щото до днешния ден плиткоумните и повърхностните хора пренебрегват едни от най-съществените знания, от които зависи човеческото щастие – познанието на човеческата природа и естеството на обществения живот. Обществената наука и до днес не занимава в обществения живот онова място, което наистина ѝ прилича.

Да дадем ред самостоятелни и преводни статии по обществознанието; да популяризираме съвременните теории на обществената наука; да запознаем читателите с изводите на нравствената философия относително човеческата природа и целта на обществения живот; в същото време да развием икономическите, обществените и политическите условия, форми и средства, при които може да се въплъти в живота „общественото благо“ – такъв е целта на журнала „Съвременний показател“.

Целта на журнала не може да се изменява по произвола на редакторите. Тя се определя от момента на материалното, умственото и нравственото развитие на човечеството.

В различни времена развитието на човечеството е било различно както в количествено, тъй и в качествено отношение. Тъй според развитието си в различни епохи човечеството си е поставяло на разрешение разни задачи. В настояще време великата задача на човечеството състои в унищожението на обществената несправедливост и поставяние

неговото развитие на принципа на братството и икономическата свобода, както в XVIII век великата задача съставляваше унищожението на „божественото право“, на феодалните привилегии и провъзгласяването на политическата „свобода“.

Никога човечеството не си поставя задачи за разрешение, за които не съществуват материални условия, казва един от най-дълбокомислещите съвременни политико-икономисти, Карл Маркс.

Съсредоточението на собствеността в ръцете на меншинството, обръщането на болшинството в пролетариат, в армия на труда, лишена от всяка собственост, принудена да се труди задружно в полза на меншинството; политическото, общественото, умственото и нравствено съзнание на работната маса като едно цяло съсловие – всичко това съставлява достатъчни материални условия за разрешение на великата задача, която си е поставило настоящето столетие.

Задачите, които човечеството си поставя на разрешение, са в същото време задължителни за всяко общество, което желае да участва във всемирния прогрес. И очевидно лъжат онези, които казват, че едно общество, което в последната четвърт на XIX век стъпва в кръга на общечовеческия прогрес, трябва да мине през оня безсъзнателен, мрачен и мъчителен път, през който са минали другите народи в своето развитие. Историческият опит, умственото и нравственото съдържание на настоящата епоха съставляват общедостояние на всичките народи. И нравствено престъпление било би едно общество да не се възползува от историческия опит и не възприеме духовното съдържание на съвременната епоха.

От друга страна, за осъществяването на известни нравствени идеи изискват се и съответствени

социално-икономически условия, а пък за тези последните – съответствени политически и юридически форми. Човек, който казва: „народно благо“, „народна полза“, „свобода“, „просвещение“ и м. т. – и не знае нито условията, нито формите, нито пък средствата, които е изработил човеческият ум при помощта на науката, за осъществяване в живота на тези прекрасни идеи – той казва голи фрази. В такъв случай жалък е в своите стремления даже и най-искреният човек. Той прилича на оногиз, който с едната ръка създава, а с другата безсъзнателно разваля.

Моментът, от който се начева развитието на българския народ, е същият, от който се отправя развитието на другите народи в настояще време. Идеалите, които в настояще време ръководят другите народи, трябва да бъдат тъй също и наши. Нравствена обязаност на всеки от нас съставлява разпространението на тези именно, а не на други идеали. В същото време за осъществяване на каквото и да било съчувствието на народната маса съставлява условие, без което напусто са нашите усилия. „Всичко за народа и всичко чрез него“ в настояще време съставлява обязательно правило за всеки искрен и обществен деятел. Заради това тяхна велика нравствена обязаност в настояще време е да разпространяват между народната маса съвременните идеи, от които зависи разумният обществен прогрес.

В това отношение у нас никой нищо не прави. По-голямата част от нашата интелигенция е апатична, индиферентна, егоистична и с ограничени идеали. Собствено в истинския смисъл интелигенция ний нямаме. Има наистина тук-таме хора с добри стремления и искрени желания; но и те, за голяма жалост, от една страна, бъркат две свършено различни работи – народното дело с висшата политика.

От друга – ограничават се с неопределени желания и стремления.

Между тем човек живее в обществото и човечеството. Силата, богатствата, знанието и свободата, с които се ползва всеки от нас, са продукт не само на цялото общество, но и на цялото човечество. Всеки от нас се ражда, живее и умира дължник на човечеството и на обществото. Човек, който казва: „Стига вече, поработих, заплатих своите дългове“, той безсъзнателно лъже. Човеческа и обществена обязаност съставлява за всекиго от нас – да отдаваме всичките си физически, умствени и нравствени сили на човечеството и обществото.

Който не прави това, той живее безнравствено. Редакцията на журнала „Съвременний показател“, като счита за своя нравствена обязаност да служи с всичките си физически, умствени и нравствени сили на българското общество, следователно и на човечеството, в същото време счита за съвременно и необходимо именно сега да пристъпи към издаването на един журнал, какъвто е предлагаемият на българската публика. Ще ли редакцията успее да изпълни своята задача, то зависи колкото от нейните средства и сили, толкова повече и от съдействието на онези, които съчувстват на подобно дело.

Да кажем, най-сетне, няколко думи за нашите отношения към вътрешните обществени, политически и икономически явления.

Като не смятаме Търновската конституция за идеал, ний поставяме за своя задача да указваме какви допълнения и разширения трябва да се направят в нея. Прочее всяка конституция си е само конституция и нищо повече. Тя определя само обществените отношения, правата на личностите и народа въобще. Тя е само отражение на съществуващите

социални отношения и в този случай тя нито изяснява, нито пък разрешава социално-икономическите въпроси, които има да възникнат. Наистина тя ни дава възможност чрез народното представителство да определим волята на народа; но миналото не дава достатъчно нагледно ни показва, че волята на народа е нещо крайне неопределено и в много случаи противоречи на идеята за неговото разумно и действително щастие. Миналото така също ни показва, че народът твърде силно се нуждае от социално, политическо и умствено развитие, в същото време от ръководители, които знаят и могат да го водят към разумния прогрес. Но да се определи доколко таз или оназ обществена група е народна и прогресивна може само по социалните и икономическите мерки и закони, които тя прокарва в живота. В това отношение наша работа ще бъде да се отнесем строго критически доколко подобни мерки и закони съответстват или не съответстват на тревванията на съзнателния прогрес и научно да укажем на действителния път, който непременно води към народното щастие. Разумява се, че ний няма да се съобразяваме при това с никакви правила на висшата политика. Таз, последната, не е наша работа. Това, разбира се, не значи, че ний се не занимаваме и с политическите въпроси. Напротив, нашата работа така също се състои в това, да укаваме коя външна политика е истинно полезна за народа и в същото време да даваме прегледи по политическите движения в Европа, да обясняваме с фактове значението и целта на тези движения, без да обръщаме никакво внимание на официалните политически етикети.

Журнал „Съвременний показател“ излиза един път в месеца от 5–10 коли. Първият номер излиза много по-малък от предполагаемите размери по причи-

на, че средствата на редакцията не позволяват изведнаж да пристъпи към издаването нашироко. Но с увеличението на неговото разпространение ще се увеличава и неговият размер.

Кореспонденции, писма, запитвания се пращат до редакцията по адреса: София, Витошка ул. г. № 11. Редактору журнала „Съвременний показател“ В. Б. Железов. Подписка се приема в печатницата Кушлева от 12–3 ч.

Статии и кореспонденции, които не могат да бъдат обнародвани, не се връщат назад. Тези, които се одобрят от редакцията, незабавно ще се печатат в най-близкия номер. Особно предпочитение ще даваме на статии по българската история, по изследванията за формите на земевладението в България, по българското обично право, на повести и разкази из народния живот, по психологията и нравствените възгледи на народа; по народното образование и неговите рационални треввания, по възпитанието. Относително преводите и особно по белетристиката ще даваме предпочитение на онез, които запознават читателите с народния живот в европейските държави, с типове на нравствените стремления и т. п.

София, 1885, Май 20.

От редакцията

Сп. „Съвременний показател“, год. I,
кн. I, юни 1885 г.

УЧИТЕЛЪО ДИНКАТА

(ЕДНА СТРАНИЦА ОТ ИСТОРИЯТА
НА МАКЕДОНИЯ)

12

ДИМИТЪР БЛАГОЕВ

В знанието е силата. И наопаки: невежеството е най-върлият враг на човеческото щастие. Минаха се много хиляди години и пред човеческото и до днешния ден стои тоя враг и пречи на разумния прогрес. Невежеството е причината, дето всяка крачка към прогреса в историята е запечатана с кръв, със сълзи, със страдания и с проклетия на народите. Кой е виновник на онез кървави бури в историята, които носят името „революции“, без които нито една идея, нито едно ново начало не може да се осъществи? Прегразсъдците на невежеството. Кой е виновник на оноа явление, че Европа е считала и счита за нужно да отдава едни народности на експлоатацията на други? Невежеството на нейните дипломати и правителства.

Историята представлява една непрестанна борба с невежеството, бедността и робството. Едно от най-могъществениите средства, с които човеческото води борбата с тези обществени злини, съставляват *знанията и науката*. Славни са имената в историята, които съзнателно или безсъзнателно, право или косвено увеличават средствата за тази борба, които умножават знанията и развиват науката. Славни са имената на Колумба, Галилея, Коперника, Кеплера, Нютонa, Гутенберга, Аркрайта, Уайта и пр., и пр. Великите заслуги, които те допринесоха на човеческото, увековечават тяхната слава и паметниците, които благодарното човечество им въздига, свидетелстват за тяхната слава.

Но един от непосредствените резултати на невежеството се явява възвeдението в принцип *бедността и робството* на по-голямата част от човеческото в полза на богатството, силата и свободата на шепи щастливци. Социалното, икономическото, умственото и нравственото неравенство – такъвзи е резултатът, който даде първоначалното невежество. Невежеството провъзгласи насилието и експлоатацията на едните спрямо другите, на меньшинството спрямо болшинството, като прецедент на прогреса. И в продължение на много хиляди години най-голямата част от народите създава грамадни богатства и в същото време в течение на цели столетия живее в крайна сиромашия. В продължение на много столетия векове народите създават още по-скъпоценно богатство – знанието и науката, и в течение на цели столетия киснат в невежество. Невежеството и бедността в продължение на много векове възпитават народите в робството, в религиозните и обществените прегразсъдъци. В същото време знанията и науката изотдавна, и особено от оноа време, от кога то християнското учение биде усвоено от имотните класове и приспособено към собствените интереси, съставляваха и съставляват даже и до днес привилегия на меньшинството. Знанието и науката служеха и служат само за увеличение на богатствата и експлоатацията, а обществената несправедливост продължава да господства среди хората и до днес.

От друга страна, с икономическото, умственото и нравственото развитие на човеческото обществената несправедливост става все по-очевидна и в настояще време преди всичко пред очите на всяка честна и мисляща натура стои една нравствена задача: унищожението на таз общественa неспра-

13

НАШИТЕ АПОСТОЛИ

ведливост; провъзгласяването на икономическото равенство и началата на братството; създаването на онез условия, при които знанието и науката така също да бъдат общо достояние, както и материалните благоденствия, които те принасят на човечеството.

В това отношение XIX век представлява начало. Само неговата история вече наброява много хиляди имена, които самоотвержено се борят за свободата на човечеството, за равномерното разпределение на знанията и науката, благосъстоянието и властта. Пред нашите очи на север отива могъществена война между началата на свободата и деспотизма и ред славни имена пагат под знамето на първата с пълна вяра в нейното тържество. Ако имената на онез, които увеличават знанията и развиват науката, са славни, то тяхната слава бледнее пред оная на хората, що се борят за свободата на човечеството, за осъществяването на висшите начала – равенството и братството. Неизгладима е славата на имената, които на север се борят с деспотизма за свободата на угнетените; неръкомворни са паметниците, които увековечават славата на Л. Каравелов, на Хр. Ботйов, на В. Левски и пр., и пр., които са легли за разпространението на свободата в човечеството чрез освобождението на своите народи. Техните дела въздигат неръкомворна памет в сърцата на всеки честен и неразвратен човек. Едно упоминание на техните имена, една страничка от техния живот стига, за да подигне духа на свободата и човешкото достойнство у всекиго, който не се е втегнал в житейското бласто. Тяхната благородна смърт е залог за бъдещото тържество на справедливостта.

Константин Георгиев, или както у нас го наричаха „Учителю Динката“, а гърците – „Пропагандата“ или „Апостола“, е един от онез борци за българската свобода в края на 60-те и в началото на 70-те години, който със забележителна енергия посвети всичкия свой живот на събуждането на българския дух в Македония. Неговото име не е известно; но неговата самостоятелност така също е славна и заслужава почетно място в нашата история. Първите семена на човешкото съзнание в много млади сърца, които имаха стълкновение с него, пося той. Първи, който събуди българския дух в южната част на Македония, в Костурския окръг, е Динката. Неговата дейтелност възроди един възглед на Македония и остави на него неизгладимо влияние. Биографията на тоя забележителен пропага[нда]тор на идеите за свободата трябва да бъде във висока степен интересна, и за голяма жалост пишущият тези редове няма никаква възможност да събере подробностите. Но като мисли, че ще се намерят хора, които знаят по-отблизо Константин Георгиев, и че неговият живот ще бъде описан подробно, счита за своя обязаност да опише колкото знае от неговия живот.

Селото Загоричани намира се на 12 часа разстояние от Битоля и на 7–8 часа от гр. Костур. То лежи на една долина, която е обиколена на север от планина Върбица, на запад от Курията на Св. Илия, на изток от църковната курия, продължението на която към юг се нарича Жълта шума, а на юг далеч-далеч се белеят покритите до август месец със сняг вършини на Пинг, пред които, на 4–5 часа разстояние от Загоричани, едно на изток, другото на запад, лежат две бърда планини, които на южната страна се

спускат госта близо и образуват тесен проход към Костур. На полите на тез планини, които образуват една котловина, лежат няколко села, смешани с българи и помаци. Загоричани е едно от големите села в Костурското окръжие, състояще от 400–500 къщици и населено само от българи. Сред селото се възвишава една бяла и висока църква, най-красива в Костурския окръг, от едната страна на която стои селското училище, а от другата – висока „камбана“, и в която църква преди 17 години не се чуваше църковно слово на български.

В 1868 г. лятос загориченското училище остава без учител и загориченци бяха твърде заети с въпроса: как и де да намерят нов учител. Обикновено щом настане лято, загориченци бързат да посетят близките градове, и главно Битоля, за да си купят, както те казват, „битолски бели симичета“. Но в тая година освен симичета беше заръчано на онез, които се отправяха в Битоля, да намерят и учител. Подир няколко гена на църковната площад пред дюкена на Георгето Колев можеше човек да види една група от старци и ергени, среди които поп Илиа разказваше с въодушевление как той е намерил учител, който „асли еленика вели“. Новостта се разнесе с бързината на мълнията по всичкото село и на другия ден всички ученици знаяха за това произшествие, което между прочее силно ги ядоса, защото те мислеха поне една година да поживеят на свобода без учител. Както и да било, всички с нетърпение чакаха новия учител.

Две недели подир това, в един прекрасен празничен ден, подир пладне, училището беше пълно с народ и пременени ученици и среди них новият учител. Новият учител представляваше човек около 30 години, висок, с църна широка брада, хубавец; но на лицето му човек можеше да прочете енергия, смешана

със страдания. Тоя учител беше Константин Георгиев, или „Учителъо Динката“.

Константин Георгиев беше чист българин, но по своите убеждения – в пълното значение човек и забележителен пропагандист. Откъде е родом, каква е била неговата деятелност в Битоля и какво той прави подир като – благодарение на преследованията на гърците и гръкоманите чорбаджии – остави селото Загоричани, пишущий не знае. Известно е само, че той се казваше родом от Солун и че баща му и до днес живее в тоя град. Известно е така също, че той умря в отечеството на тези, с които се бореше с всичката си енергия – умря в Елада преди 7–8 години.

Учителъо Динката беше във висока степен симпатична личност. Неговата натура, обикновено мека и дотолкова привлекателна, щото на първо време възхити всички без изключение, беше в същото време безстрашна в борбата, която не закъсня да захване с гръцкото влияние и гръцката деморализация. Неговата опитност в хората, която вероятно той приобре* в дългата своя деятелност, в продължение на твърде кратко време даде му възможност твърдо да стъпва в своята борба.

Когато в гореказаното лято 1868 се яви Константин Георгиев, у нас, в Костурското окръжие, за съществуването на българския език даже нито се чуваше и неговата тактика в това отношение е забележителна. Първите два-три месеца той се казваше за грък и като превъзходно познат с елинския език, никой не можеше да предполага противното. Първото време той преимуществено говореше по гръцки.

Но да се спрем малко тук и да погледнем на него като на учител. Неговото положение като учител в

* пригоди. Бел. ред.

продължение на 7–8 месеца трябваше да бъде крайно тежко. Работата е, че той прекрасно знаеше и скоро още нагледно се убеди, че среди учениците господствуваше страшна деморализация – шпионство, жестокост в отношенията един към други, недоверие към учителя, пълен разврат и отсъствие на всяко желание да се учат. И как иначе можеше да бъде? До появението на Учителю Динката в училището господствуваше буквоедство на гръцкия алфавит, гръцките граматически правила и гръцките басни, които ученикът никога ги не разбираше, а за това и не видеше нуждата да ги учи. Учителите, за да принудят тях към учението на зададените уроци, пускаха в ход всякакви зверства: мазание лицето с камран; натоваряние с камъни от 10–20 оки и в продължение на 5–6 часа да ходи тичешком около скамейките, що съставляваха кръг от 200–300 крачки; „фаланга“; стоене на колене с „дактила“ в зъбите на едър пясък и сух боб и пр., и пр. зверства. Така напр. един път учителят дигна един от учениците на ръце и с всичката си сила го удари от гръските и го газил с нозете, додето ученикът не изгуби чувствата си, и всичко това само заедо ученикът вместо „енекен“ произнасяше „ен-кеен“. От друга страна, среди учениците беше развит половий онанизъм до толкоз, що той съставляваше всеобщо между тях явление. Развратът на въображението на 10-годишни деца достигаше до безобразия, които се вършеха не само в школата, но и на улиците. На тоя разврат често спомагаха и самите учители, а най-повече те, които свършваха в гръцките така наречени „гимназии“, каквато беше и костурската. И главното е, че общият деспотизъм, който господствуваше в обществения живот, неизбежно проникна в школата, и всички пороци отиваха в дълбочина и ширина, потаено,

скрито, без да има възможност човек да се бори. Свободните обществени отношения само, въобще свободата само, може да изкорени пороците, които са логическо следствие на гнета. Дето е всичко разчитане на гнета и експлоатацията, там се развиват само грубите страни на животните инстинкти от човешката природа, а всичко благородно, честно и разумно, що има в нея, атрофира се, и развратът, най-грубият, е неизбежно логическо последствие.

И така, когато Учителю Динката гоиде в Загоричани, загориченското училище представляваше място за нравствено уродство на учениците. То (училището), вместо да служи на умственото, нравственото и физическото развитие на младите сили, затъпяваше умствените способности, развъртаваше въображението и духовните представления* и развиваше най-губелните животни чувства; а естествени резултат на това се явяваше физическото уродство, изтощението на организма и мозговата** система. Колко уроци е създавало таквоя училище! Прег очите на пишущий тези редове минават цял дълъг ред от нещастници, които са печален продукт на загориченската школа до 1868 г. Един от тези нещастници в настояще време лежи в Черната гжамия за неговото участие в срамната история на 23 априлий, извършена в окрестностите на София.

Страшни биват последствия, когато в обществения живот господствува политическият деспотизъм, политическият гнет под сянката на царските корони и под булото на калугерското и поповското лицемерие; той неизбежно прониква в семействата и школата, на улицата и в църквата и под фиктивна-

* представи. Бел. ред.

** мозъчната. Бел. ред.

та строгост на нравите и обичаите, под лъжовната религиозност, в дълбочина и ширина, потаено, скрито, се развиват развратът, религиозните суеверия и лицемерия и пороците взимат най-уродливи форми, за изправление на които изискват се много дълги години на свободен живот, на свободни човешки отношения. Свободата, и само тя, може да изкорени пороците, като развива вместо животните инстинкти от човешката природа, благородните чувства, честното и разумното. Свободата, казва талантливият германски публицист и поборник на свободата Людвиг Берн, е здравето на народите.

Да продължава буквоедството на гръцките учебници Учителю Динката не можеше да счита за възможно и само навреме изпълняваше как да е гръцките уроци. Най-главно прискръбно явление, на което трябваше да се спре неговото сериозно внимание, беше нравственото уродство, което господствуваше сред учениците. И в това отношение той никога не употребляваше нито физически наказания, нито непосредствени морални уроци; а се отнесе към него явление съвършено свободно. Така напр. наместо тез последните Учителю Динката захвана да води учениците на разходки по полето, где то устройваше с тях разни игри и гимнастически упражнения; правеше с учениците ботанически и зоологически екскурзии и тук разправяше* пред тях съвършено нови интереси. Тук той над животните, насекомите и растенията се стараше да покаже на учениците си по сравнение що е вредно и полезно на човешкия организъм. С цел нагледно да запознае учениците с величieto на природните явления така също той ги водеше сутрин рано, щом захване да се треска зора, по вър-

* разкриваше. Бел. рег.

шините на близките планини, отдето наблюдаваха появляването из за пурпуровия хоризонт на златното слънце. По този начин Учителю Динката в непродължително време подигна школата до оназ височина, на която действително тя трябва да стои. В непродължително време той измени нравствения уroveň на учениците дотолкова, щото недоверието им към школата и към учителя изчезна и най-тежко наказание за учениците съставляваше само недоволството на учителя към тяхното поведение.

После това Учителю Динката се заложи за своята заветна идея. Неговата известност като едински учител накара гръкоманите чорбаджии и попове да върнат своите синове от костурската гръцка гимназия. Съвършено невидените до това време човешки отношения на учителя към учениците скоро привързаха и новите ученици към учителя. И в началото на 1869 г. той захвана под секрет да запознава по-напредналите ученици с нова азбука – с българската. Но скоро и другите ученици открияха този секрет и пристанаха към него да запознае и тях с новото „пеене“. Тук той вече трябваше да се открие. От началото на 1869 г. се захваща неговата енергична дейтелност за събуждането на българския дух в Костурския окръг, дейтелност, която не се ограничаваше само в този окръг, а захващаше и близките окръзи и последствията на която, както ще видим, бяха причината на неговата ранна смърт.

Догето новото „пеене“ представляваше само новизна*, то не излизаше от пределите на школата. Учениците бърже поглъщаха азбуката, явиха се и буквари, не помня чие издание, и в едно непродължително време вече те четяха по български, на един поз-

* новост. Бел. рег.

наен език, на който са говорили и са се възпитали. Оттуй нататък вече се разнесе по всичкото село, че Учителѣо Динката учи „пеене“, както говорят. Тука вече Динката захваща открито да проповядва, че трябва да се учат децата по „бугарски“, на майчиния си език, защото ние сме „бугари“. Гръцките „паникуди“, гръцките „телеграфи“, „дуктилите“ и пр., и пр. гръцки атрибути, така също гръцките алфавити, граматики и басни кой изкъса, кой изгори, кой ги захвърли, и в школата, в която в продължение на 400–500 години господствуваше гръцкото буквоедство, затъпяване на ума и отбиване на всяко желание към учението, се чуеше сега българска майчина дума. Наместо всички гореказани атрибути на гръцката система яви се „читанката“, написана на един български език, общодостъпен за македонските българи.

Неговите обяснения по българската история, неговите познания по естествоведението и гр. науки, които той преподаваше на един достъпен и познат език на учениците, неговото свободно човешко отношение към тях, неговата забележителна, както ще видим, пропаганда и агитация среди загориченците, в Костурския окръг и далеко зад неговите предели, всичко това предостави му широка известност и неизвестното до това време загориченско училище във втората половина на 1869 г. обърна се в гимназия, която привлечаше ученици не само от всичките крайове на Костурския окръг, но и от твърде далеки окръзи, както от Прилепския и Битолския.

Събужданието на българския дух в школата съвършено натурално премина и в семействата. Децата постоянно се връщаха от школата наелектризовани от беседите на Учителѣо и те с въодушевление разказваха на бащите си и майките си. Скоро около Учителѣо Динката захващат да се групират

най-живите елементи от с. Загоричани. В същото време Учителѣо Динката прониква със своята проповед в семействата. Неговото красноречие, неговите любовни отношения към хората като към човеци, неговата, най-подир, убедителна проповед, че те са „бугари“, към началото на лятото привлече на негова страна всичките селяни – мъже, жени и деца. Към това време близо Динката приведе и своята жена учителка. А пророк тук да кажем, че дейтелността на Динката, поне в селото Загоричани, не се ограничаваше само в събуждането на българския дух. Фактове ние видяхме по отношение към учениците. Но така също той се стараше да събуди и човешкото достоинство, и равноправните отношения към всички членове в семейството. Едно от най-несправедливите отношения в семействата съставлява подчинението жената на непрекословните капризи на мъжа. Жената е робиня и робството на жената, което в цивилизованите общества продължава да съществува и до днешния ден, се увеличи и вследствие на политическите обстоятелства, които над българите тежаха до преди 8 години, а над Македония тежат и до днес. Правото на жената да се развива умствено и нравствено наравно с мъжа и до днес, в по-голямата част на човечеството, представлява спорен въпрос, а камо ли среди народите, които живеят под политическия геспотизъм. Достатъчно е тук като пример да укажем на Русия, в която жените сами, със своята енергия и своята любов към свободата и независимостта, придобиха правото за умственото и нравственото си развитие и в която постоянно и периодически тамошното правителство подига война против женската свобода. Следователно съвършено естествено беше, че загориченци преди 17 години и не можаха да си въобразят, че на жената е тряб-

вало така също и умствено, и нравствено развитие. При онова доверие, което придоби среди загориченци, на Динката не бе трудно да направи последните да признаят, че и жената трябва да се учи. И ето че в началото на втората година от неговото учителствование неговата къща се обръща в женско училище, преподавател в което се явява неговата жена, така също във висока степен симпатична и привлекателна натура, която със забележително търпение помагаше на своя мъж.

Естествено следствие на всичко това беше, от една страна, образуването на две партии в селото, от които едната представляваше болшинството българска, а другата 5–6 гъркомани богаташи чорбаджии, които се вооружиха с всичката си ненавист към Учителю. По-голямата част от поповеите (които са шестима) преминаха към болшинството и захвана ожесточена борба между двете партии. Болшинството искаше в църквата да се пее по български, меншеството же доказваше, че трябва да се чете по гръцки, и борбата всякога се свършваше с бой, в който гъркоманите изпъдваха се из църквата. От тоя момент вече в българската църква и до днес заедно с гръцкото „курие елейсон“ пее се и българското „Господи помилуй“.

От друга страна, гръцкото духовенство побърза със своето противодействие на Динковата деятелност. На първо време това противодействие носеше характер просто на църковен диспут. В продължение на 2 месеца гръцкият „протосингел“ във всяка неделя се явяваше на високата катедра и по гръцки викаше, погръжаше, предаваше на анатема, наричаше го „схизматик“, „пропаганда“, „апостол на велевула“ и пр., и в потвърждение на това последното като на веществен доказателство показваше на бялата кърпа на Учителю сякога, когато той изважда

ше да се обръши. В отговор на това, Динката освен гето сам опровергаваше протосингеловите лъжи, но при това караше и учениците да говорят проповеди в църквата пред очите на посрамения протосингел, който свършваше своите проповеди сякога с изпъжгванието от църквата. Няма съмнение, че с това заедно се увеличи и гръцкото преследване против българското влияние на Динката. Наченаха се клеветите, инсинуациите на гъркоманите чорбаджии, на гръцкото духовенство и на някои още бедни хора, подкупени със злато от последните. Наченаха се и тегленеието* на по-енергичните елементи в Костур; но всичко това не помагаше. То конечно някои от селяните наплаши и поповеите вече захванаха да се боят от явното изповядване на българския език.

Вследствие на това Учителю Динката предвиждаше, че скоро той ще има работа и с турското правителство, пред което захванаха да го клеветят като бунтовник против султана. За да увери селяните, че припознаването на своя език не е антиправителствено нещо, не е престъпление и че българският език е позволен от султана; от друга страна, за да има колко-годе законни доказателства, че неговата борба се касаеше само против гръцкото гоморализуеще влияние, той лятос в 1869 година остави нашето село и се отправи, както казваше, в Солун да земе „царски ферман“, по който българите са имали право да „пеят“ по български в училищата и църквите, и да донесе български учебници. Подир един или два месеца той действително се върна с цял товар учебници и с царски ферман. Къде ходи, какво прави, как получи фермана и откъде зема пари за книги, не е известно; но той действително това направи.

* извикването. Бел. ред.

В 1869 година лятос, среди плагне, се разнесе звукът на „камбаната“, който призоваваше селяните на общо събрание, на „меджлис“. Благодарение на празника всичкото село, малко и голямо, мъжко и женско, се събра на площада пред църквата и училището. Събираше селото Учителю Динката, за да им прочете фермана и да им го разтълкува. Това събрание, среди което на възвишено място с фермана на ръцете стоеше Динката, представляваше величествено и невидено зрелище. На лицето на болшинството сияеше тържество, гъркоманите слушаха с нетърпение и поповете, които се криеха зад гърветата и глугите на църквата и училището, за да не ги забележат гъркоманите, чакаха с безпокойствие. Сяко слово, в което се произнасяше „българи“ и „български“, се съпровождаше с единодушни възклицания: „долю гърко“, „долю гърцкото“, „не сакаме гърцкото пеенье“, „бугари сми“ и пр. Кога Динката свърши с думите: „ето, братя, що вели царскю ферман: Султано дава изим да пейме по бугарски“ – то всички взеха да викат: „дека са гъркоманите, нека да излязат“; но никой не мръдна, а чорбаджиите побързаха да остават събранието. Тогава повикаха поповете, от които двама право заявиха, че те са българи и че ще четат в църквата по български. Обаче и после това преследванията от страна на гърците не можаха да се прекратят, а, напротив, се продължаваха още по-ожесточено. Един от чорбаджиите повика от Елада своя зет, който трябваше да заеме мястото в училището. Каранията и даже сблъскванията вътре в църквата на българе с гъркомани продължаваха се и после това. Но Динката продължаваше своята работа. Няколко пъти повикан в Костур, накъде го съпровождаваха доброволно цяла тълпа селяне, той се връщаше цял, оправдан и невредим.

Когато Учителю Динката видя, че неговата

работа е оздравена поне за някое още време, той захвана да обикаля по селата с цел да подигне и там българите против гърцкото влияние. И в своята проповед той се забираше до самия Витолски окръг. Така напр. в Леринската околия има цяла местност, населена с българе, но в която господствуваше гърцкото влияние. Тая местност е известна под името Куреца. Често погвечер, когато захващаше да се мръква, на край селото, на „голямата чешма“, можеше човек да срещне трима пътници, които тихо разговаряха и вървяха към посоката на Битоля. Един от тези пътници биваше Динката. Дълго време никой не знаеше къде отиват тези пътници в таквоз късно време. Минаха се два-три месеца, настана есента със своята кал, със своята влажност и мъгла, падна сняг и към Рождество, когато владиката (гърци) се събираше да отива да граби своето паство, откри се тайнственото пътешествие на Динката. В Курецата се подигнаха българите против гърците и със страшен бой изпъдиха гърците попове и учители, като заявиха на правителствените чиновници, че те не могат повече да търпят гърцкото и че те са чели царския ферман, който им позволява да си четат български.

Това известие вече се яви свръх очакванията на гърцкото духовенство и тяхната злоба достигна крайните предели. Къде края на 1869 г. Учителю Динката се отправи в селото Горенци, 2–3 часа разстояние от Загоричани на юг, отиде с цел да подгържи българската партия против гърците, които подкупиха турското правителство и безнаказано затвориха най-енергичните българи. Вечерта, часът по европейски 8, когато Динката се връщал от един българин в дома, дето бил се установил, нападнала на него неизвестна шайка, която нанесла силен удар с гърба по главата му и, таким образом, повалили са го без

чувства и го избили до смърт. Цял месец той пролежва в Горенци в страшни мъки, но на зло гръцко той биде оздравен: и когато Динката подир един месец се върна от Горенци, той вече еле ходеше и не успя още да оздравее както следва, когато гождоха турски полицейски и го дигнаха ноще в Костур. С това неговата дейтелност в Костурския окръг се свърши. Минаха се няколко месеца, като той лежи в костурската тюрма, и всичките усилия на българите да го извадят бяха напразни. Само в 1870 г., когато се върна от Цариград един от най-богатите българи, и в това време полугркоман, но който сочувствуваше на Динката, благодарение на неговото ходатайство Динката беше освободен с единственото условие немедлено да остави Загоричани.

Мартовски ясен ден в 1870 г. Сегички изскочи слънцето и озари печалното и наскърбено село Загоричани. Още мраз стоеше на улицата и студът още щипеше за ушите и носа. Един за други учениците тичаха към къщата на своя любимий и болен учител на прощание. Широкият чардак в къщата, дето живееше Динката с фамилията си, беше пълен с ученици и ученички. Учителѝо Динката с дълбока скръб на лицето и тихо, но твърдо насърчаваше учениците и ученичките – които заливаха се със сълзи, като гледаха на неговото страдание и на сълзите на жена му – да не падат духом; че вече той колкото можа направи и че неговата работа ще бъде продължавана от други... Но учениците не му даваха да говори, плачеха и се тискаха около него... Най-подир той тръгна и цяла тълпа селяне, жени, ученици и ученички проведоха го далече заг селото. Минаха се 13 години от това време и пишущият тез редове не знаеше и не чуваше нищо зарад тоя благороден борец и мъченик за събуждането на бълг. народ и само преди 3 години

на чужбина узна, че Георги Константинов е умрял в Елада. Вечна ти памет, славни Учителѝо и благородни чловеche! Ти умря и не дочака да видиш свободна таз страна, за свободата на която си се честно борил и която още и до днес е под двойното иго на турци и гърци; но твоят дух не умря и подир 17 години той още с по-могъща енергия се явява.

Минаха се 17 г., откогато Георги Константинов* се яви в селото Загоричани, а 15 години, откамо остави него; но неговото на Костурския окръг влияние нищо не можа да унищожи, нито гръцките подлостии, нито турският гнет. В продължение на 15 години това влияние все повече и повече се усилваше и във всичките места, дето той се е къснал**, там българският дух не е погаснал и под влиянието на последующите събития в живота на българския народ тоя дух се разширява и ако до днес гръцкото духовенство върлува там, то само благодарение на бездейтелността и пасивното отношение на българите. В последно време от селото Загоричани известяват, че гръцкото духовенство продължава с подкупуване на турското правителство да затваря българите в тъмниците, както неотдавна направи с по-видните и по-дейтелните защитници на българизма. Какво ли си мислят нашите българи?...

В. „Македонский глас“, год. I,
брой 23, 8 юни и бр. 24,
15 юни 1885 г.
Подпис: Б.

* В миналия брой излезе едно недоразумение. Спеша да поправа таз погрешка. Името и фамилията на Динката е Георги Константинов.

** гокоснал. Бел. ред.

ЗАЩО НЯМА ЩАСТИЕ И КАК ТО МОЖЕ ДА СЕ ДОСТИГНЕ?

(ПОСВЕЩАВА СЕ НА РАБОТНИЦИТЕ)

Секи му се ще охолно да живее – и работника, и търговеца, сиромаша и богатия, простака и образования: секи иска щастие да намери. Но много ли са честитите хора по света? – Работниците например навред съставляват болшинството. Дали те живеят охолно?

Знае се как работникът се поминува: през целия си живот той работи; неговият труд прави богатството; носи на гърба си цели господарства, с потта на челото си уголемява знанията, а сам се мъчи, живее в простота, забравен от света, погритнат от хората. Какво ти тука щастие?

Че страшна сиромашия натиска работниците, мъчи ги грубата неправда и те нямат бял ден – то го всеки знае. Едно време и работниците са живели свободно, трудили се за себе си, сами си били стопани. – Нарезждали си работата, както им кроял умът. Но не можаха да си запазят щастие, не можаха да си запазят правдата. Защо така?

Ето защо. Народили се чорбаджии, дошли са царе, и народът изведнаж се не сетил, че те му са душмани, че те ще му смъкнат кожата. Та и не са били съгласни помежду си, и ето че с царски указ чорбаджиите отърват от народа земята му, насила го карат да се труди заради тях, заробват го. Сега няма вече робство. Олекна ли на работниците? То се знае как олекна! Още по-зле! И как можеше иначе да бъде? В едни страни народа просто изпъдиха от земята,

в други му дадоха такъва, че да я триеш на главата си – сал пясък, в трети му оставиха толкоз малко, щото той самичък трябва да я напусне, защото за нея той трябва да плаща откуп на чорбаджиите и на правителството под вид на помелен налог. От това става ясно, че първите станаха пролетариат, т.е. хора без всяка собственост, и станаха чираци на чоките, на фабрикантите и гр. богаташи, които едно време със сила са зели от народа земята му и богатството му. Другите в късо време трябваше да напуснат нивята си и лозята си и да станат надничари, трети влетяха в ръцете на лихвоимците – чорбаджии. А при това още и началството бие, пъха в коша – дай пари, че и толкоз. То не ще да знае нищо повече. Че какво да стори сиромашът работник? Едно му само остава: да напусне земята си, да се предаде на изедниците чорбаджии и да тръгне да се скита по света.

Тъй е то ставало и става. Работниците бягат из селата, дето им видят очите. Повечето от тях отиват във фабриките и заводите. Къде да се гени сиромашът, когато навред началство, навред чорбаджии, не му дават мира, а секи иска да живее. Обикновено сега в градовете се събира едно голямо множество народ, което гури работа по фабриките и заводите. Днес от сички краища на света викат, че работа няма, че насякъде работниците теглят черно теглило; че фабриките се затварят и търговията спира. Какво излиза от това? – Между работниците се подкача жестока война, война на живот или смърт. Секи се мъчи да бутне другия в ямата; един от другия грабят залъка из устата си. Брат става против брата си, сестра против брата си, мъж против жена си, майка против децата си, чада против родителите си. С една дума бой на всички про-

тив всички. Разбира се, работниците не щат това, но кому се ще от глад да умира? Никому? Всеки иска да живее, а като няма възможност, то трябва или да се намери тази възможност, или неизбежно иде войната между хората, неизбежен е грабежът на залька от устата на един от другия. Това и става между работниците. Тоя грабеж на залька от устата на другия, тази война се нарича *конкуренция*. А във войната отде ще се земе щастие?

Сега всичкото домакинство насякъде на това е основано: да грабят един от другия залька из устата си – на *конкуренцията*. Пак в господарството сичко зависи от уредбата на домакинството. Работниците на фабриките ягат един другия с конкуренция. Това същото правят и *селаните*.

Знае се, че във всичките господарства работниците са главните плащачи на данъка. Всичките средства на господарството излизат из неговия джеб. Дето ще рече, из джеба на селянина. Селянинът е вечен дължник на чорбаджията и на правителството. Както единият, тъй другият еднaквo му дерат кожата.

Да кажем, че таз година е плодородна, че има голямо изобилие. В този случай чорбаджията и правителството бързат да хванат селяните за врата – пари давай! Селяните, щат не щат, трябва да закарат храната на пазара. Тука се и захваща войната помежду им – един у другия намаляват цената на хляба. Селяните не съзнават това, но най-сетне излиза така: те продават хляба си за безценица, на парите грабват от ръцете им лихвоумеят чорбаджия и правителството, а те си остават с празни ръце – в сиромашия.

Същата война, същата конкуренция съществува и между фабрикантите, търговците и гр. То се

знае, че сега сичко се върши на едро, в голям размер. Защото хората узнаха, че едрото домакинство е поизгодно и повече богатство дава. Да влезем в коя да е фабрика и ще видите, че там работят хиляди хора, произвежда се голямо множество предмети. Произведените предмети не се харчат ни за прехраната на работниците, които ги произвеждат, нито пък трябва на фабрикантина направо да се прехрани. Не само това. Произведените предмети даже не отиват за нуждите на известна местност, а, напротив, пръскат се по цял свят и се дият неизвестни купувачи, които могат да ги купят и да спечелят от това пари. С една дума, домакинството засега се основава на кяр, на уголемението капиталите, а не на потребностите на работническия народ. Да се разменят предметите на пари, на злато и сребро – ето на какво е засега основанието на домакинството. А де се продава и на кого се продава, то е се едно. Който има пари, купува, който ги няма, гладува.

Да търгува днес секи може; в търговията се признава пълна свобода. И наистина търговци от сичките господарства припнали са по цялото земно кълбо да разнасят стоките си. Секи търговец се мъчи да закара стоката си там, дето по-добре може да я продаде, при туй никой не знае колко стока трябва в еди-коя си страна. По причина на тази неразбранщина на едно място се натрупват стоки от цял свят. Тука то и става бой между търговците; захваща се конкуренция. В тая битва оръдия са стоките. Който продаде по-евтино, той побеждава. А за да се продава по-евтино, трябва стоката да се произвежда на едро, че да може сяка вещь отделно да се продава евтино, а пък от сичката да се спечели, а не да се загуби. Дето ще се рече, при конкуренцията побеждават и печелят само големите търговци, пък малките се

затриват. Дребното производство се събаря, егровото го поглъща, малките капитали се поглъщат от големите. Сега в някои господарства, както напр. в Англия, не можеш намери гребни стопани; там няма гребно хозяйство, последните се преобърнали на пролетариат от егровото домакинство. Същото става и по другите земи.

А от това ето какво произлиза: от една страна, от съборените гребни домакини числото на гладните работници се уголемява, а от уголемението на числото на работниците цената на труда се намалява. От друга — земята, фабриките и въобще капиталите се събират в ръцете на шепата богаташи. Богаташите, като се ползват от голямото число работници, на които нищо друго не остава, освен да си продават ръцете — иначе ще умрат от глад — за нищожна плата, събират ги в големи работни общества. Тези общества 1) работят евтино, 2) произвеждат едно твърде голямо количество стоки, сяко парче на които се продава евтино, а от всички се получава голям кър. Ясно е сега, че днес може да търгува само онзи, който произвежда стоки на едро. И секой се старее на едро да произвежда и продава. Но на кого да се продава? По-голямата част от народа са работници, а работниците продават труда си толкова евтино, щото едвам могат да живеят, а други и без това остават. Разбира се, от това, че те не могат да купят и най-нужните за тях предмети. От това числото на купувачите се умалява се повече и повече, а производството се увеличава. Какво излиза от това? Ето какво: днес често такова множество стоки се натрупва на пазарите, щото няма къде да се гени. В Англия, Франция, Германия сега се произвежда едновременно такова множество напр. платно, сукно, чист и гр. т., щото не могат да се продават — па-

зарите са припълнени със стока и естествено е, че тука сички се затриват. Фабриките и заводите се затварят, стотини хиляди работници остават на пътя без работа, задължени и гладни, на другите се намалява платата им, почва се борба между работниците и капиталистите.

Това още не е краят на войната. Тя отива надалеч. Секи вече знае, че днес капиталистите господствуват в господарствата. Всичко в господарството им служи — и средствата, които се събират от народа, и войската, и полицията. А у тях няма друго желание, освен да трупат пари, капитали да събират. С тая цел сяко господарство се мъчи да завладей пазарите за продан на стоките, да отвори нови пазари на своите капиталисти. Тука вече конкуренцията се води между цели господарства; сяко господарство воюва с ножа в ръка, с огън и с топове. Тъй например: Англия се бие с Африка, Русия иска да се възползува от затруднителното положение на Англия и обявява ѝ война. Франция сочи своите удари към Китай, Германия гледа как да прихлупи Франция, Австрия примъква войските си към Турция; Италия към Африка; Сърбия си играе с българите; българите с гърците. С една дума, наврег се види само една всеобща война. А кога ли войната е докарала на хората щастие? Кога хората се ядат един другото, какво ти тука щастие? Тука всичко е на вятъра, няма нищо трайно, всичко зависи от случката. Работниците сами по опит знаят това. Вчера например имал работа и можел да тури някоя друга пара настрана, днес останал без работа и всичко мътната повлякла. Току-виж, че влетял в дългове на бакалина, на хлебаря, на фабрикантина, на лихвоумеца чорбаджия и през цял живот се бяхте и пак не може да се отплати. Също тъй секи знае или е чувал, че днес един богат човек как умре

опросява и гледаш го в коша сега за борчове, вчера бил човек сит, кога днес няма какво да яде.

При туй щастие то за хората съставлява едно вечно желание; всеки се гои за щастие. Па за какво ли друго да живееш и да се мъчиш, ако не за щастие? Затуй хората и са се съединили в общества, зели са да живеят съдружен живот. Защо ли наместо да намерят щастие, те зели да се бият, да ядат един друг?

Да си обясним това явление не е толкова мъчно. Хората са научили от опит, че да живеят усамотено, секи за себе си, няма нищо да достигнат, никой няма да наиде щастие. Нека си представим напр., че човек живее в гората или в един пуст остров като Робинзон Крузо, даже ако би имал и всичките нужни инструменти. Какво може той да достигне самичък, само със своите сили, какво тука щастие от това? — Нищо и никакво! Животът научил хората, че за да достигнат щастие, трябва да се съединят с подобни на себе си същества. Такова съединение на хора в едно цяло, за да достигнат с общи сили щастие, нарича се *общество*. Съдружният живот на хората нарича се *обществен живот*.

Без *связ*, без *съгласие* на *интересите* у хората, които съставляват обществото, общественият живот е немислим. Обществото е дължно да даде на човека възможност да достигне благосъстояние, развитие на ума и сърцето, свобода. Пък човек от своя страна е дължен да отдаде всичките си сили и способности на обществената полза, защото живее в обществото, което му дава всичко. Колкото повече човек е образован и силен, толкова повече той е дължен да работи на обща полза. „Комуто е много дадено, от него много ще се изисква“, казва евангелието. Образованието и силата на човека не са пагнали от

небето; той ги получава, защото живее в обществото. Ако не живееше в обществото, той щеше да е за окайване. Всичко, що има у човека, той го дължи на обществото. Който казва: не ща да работя за обществото, а за себе си, той прави престъпление. Ако обществото на едни дава възможност да достигнат щастие, а на другите не дава, то в него има обществена *несправедливост*, в него няма *связ между интересите* и трябва да се накара на сичките да служи еднакво.

Тая обществена *связ* — това съгласие на интересите у хората, които живеят в обществото, и без която е невъзможно щастие то, нарича се *солидарност*.

Солидарността е голяма дума, в която се заключава щастие то на хората. Трябва секи да вникне добре в него. Без солидарност няма и не може да бъде общественост, дето ще се рече, няма и щастие.

Първоначално, кога хората стъпили в обществен съюз, ако не са съзнавали това, то непременно са усещали. Ний видим първоначално, че сичките общества живеят на отделни *общини*. У тях земята е обща и секи член отдава сичките си сили и сичките си способности на *общината*.

Общината от своя страна се грижила за интересите на сички без изключение, без пристрастие. Сичко в общината се дели по равно, съдят се и наредби правят заедно; никакво началство не знаят; никакъв данък не плащат, ако ли трябва нещо действително необходимо да се сгради, то се дава от общите средства. Вън от общината никой не може да живее. Това прави наистина обществена *связ*, истинната солидарност на обществото.

Но за зла чест народът бил лишен от едно нещо. Сяко общество е заобиколено от друго общество,

уважаващо само своите интереси, а интересите на другите се тъпчеха. Не съзнавах, че само тогава е възможно да се достигне щастие, когато има съгласие на интересите между обществата. Няма *международна солидарност* между общините. А дето няма *международна солидарност*, там неизбежно се явява *международна война*.

Туй именно се случи и с общините. Започна се международна война, в която по-чевръстите и себелюбивите хора отделиха своите интереси от общините, отпосле малко по малко зеха и властта в ръце. Тъй се наруши обществената свърз и съгласието на интересите, изчезна солидарността и наместо нея се яви неравенството и поработението едни други. По-силната община завоюва по-слабите, лиши ги от свобода и ги накара насилва да работят за нейна полза. Така се яви робството в старо време, а по-късно и феодалното робство.

В робството и във феодализма също тъй има *обществена връзка*, но тази връзка е насилствена, *несправедлива*. Тя е основана не на разумната цел, която влиза в основанието на обществения живот, а на силата, на угнетението и неправдата. Такава връзка не може да трае и рано или късно трябва да се унищожи.

Робството и феодализмът отдавна са съсипани. Сега ги няма вече ни в едно господарство. С падението им срути се и насилствената връзка и обществото сега съществува без всяка връзка. Затова сега секи воюва против сичките и сичките против секиго, както изпървен воюваха общините една срещу друга. Очевидно, че не може така да се живее и колкото отиваме по-нататък, толкова по-добре хората разбират, че трябва да се прекрати войната и сичко в живота отива към това. Затова е твърде

важно да се реши въпросът: „как може да се достигне щастие“. Подир сичко казано тука, не е мъчно да се разреши тоя въпрос. Необходимо е да се унищожи войната между хората и обществата. А войната можеше да се унищожи, кога се възобнови съгласието и солидарността на интересите. Как това ще се достигне? — за да се достигне съгласие и солидарност в интересите, необходимо е следующето.

1) Земята, фабриките, заводите, оръдията на производството като машини и гр. да минат в ръцете на работническите гружества;

2) Трудът да стане общ, владението на земята, фабриките и заводите тъй също да са обществени;

3) Господарствената власт да мине у народа;

4) Пълна свобода за разпространение на знанието на преподаване науките, печата, словото и съвестта;

5) Образованието да стане безплатно и за сички достъпно;

6) Да има един международен съюз, който ще се грижи да поддържа съгласието на интересите у сички общества.

Кога нашето общество се нареди по тези начала, тогава е възможно щастие.

Да видим сега с какви средства това може да се достигне.

Господарството е така също едно гружество, но само много по-голямо. Господарството съединява милиони хора в цяло, с това уголемява и силите в милион пъти повече. Господарството докарва много повече сили и средства за достигане на щастие, отколкото едно малко гружество. Великата задача на господарството е тъй също да даде възможност секому да достигне най-голямо благосъстояние, развитие, свобода и власт. Ако едно господарство това

не дава, то трябва да се накара да го даде. Засега господарството не дава възможност за достигане на щастие, а служи само за в полза на интересите на себелюбивите хора.

То може да се накара еднакво да служи на сичките само тогава, когато работниците участвуват в господарствената власт. И тъй средствата за постижение на общо щастие са:

- 1) Широко избирателно право без различие на пола;
- 2) Общинно самоуправление;
- 3) Пълна свобода на преподаването на науките и изкуствата, на разпространение на знанието, свобода на словото, печата и вероизповеданието;
- 4) религиозното възпитание да се изгони из училищата, то е работа на семейството, а не на господарството, както вече е прието напр., да кажем, във Франция;
- 5) Организацията на задължителното, безплатното и основано на духа на обществените и гражданските обязанности образование;
- 6) Възпитанието на народа в свобода и самостоятелен живот. Външната политика на господарствата трябва да служи за възпитанието на народите във взаимното уважение на свободата и солидарната любов;
- 7) Уничтожение на постоянната войска и организация на народното опълчение;
- 8) Съкращението на непроизводителната армия, която се нарича чиновничество, и организацията на изборната общинна служба;
- 9) Заменението на съвременния съд с изборни присяжни заседатели;
- 10) Съединението на земеделския и промишления труд;

11) Централизацията на кредита в ръцете на господарството и неговото употребление за организация на народния труд и народното производство на колективни начала;

12) Организацията на колективни начала общества за експлоатация на обществените земи, гори, планини и оръдията на производството. У нас, както и у всички народи има хора, които са разбрали, че щастieto на хората зависи от солидарността на интересите. Когато я няма, трябва да се създаде. Тия хора обикновено наричат *интелигенция*. Задачата на интелигенцията е да осъществи обществената солидарност и ний видим, че тя се бори със сяко правителство, което това направи. Тази борба има за цел не съсипването на господарствения живот, а, напротив, за да основе господарствения живот връз съгласието на интересите.

Интелигенцията види, че сама в тая борба нищо не може направи, защото силата е у работниците. Тя отива да се съедини с тях. Но правителствата знаят, че ако се събуди народът, то измамата, неправдата и насилието не могат вече съществувати и те приследват сичко, което може да освети работата, клеветят интелигенцията пред народа, лъжат го, като смятат, че той от нищо не отбира, не може даже да различа истинните си приятели от враговете си.

Разбира се, всичко това е напусто! Нали веднаж хората разбрали как да живеят, честити да станат, то рано или късно ще намерят щастие. Целият живот отива към това. Но колкото по-разумно се върши, толкова по-скоро ще настъпи новият живот. Секи от нас е длъжен да работи в името на общото щастие. Тъй или инак, нали живеем. А да живееш значи да шаваши, да се намираш в движение. И тоя, който

прекарва живота си в пиянство, и тоя, който играе на билиард, и тоя, който си губи времето в зевзеклик с хубавиците, и тоя, който мисли как да помогне на човеческите теглила, се живеят, движат се, само с тая разлика, че едни се живеят разумен живот, а другите живеят глупешки, безцелно. Разумният живот се заключава в труда за достигане на общото щастие. Колкото повече хора работят в полза на общото щастие, толкова по-скоро ще го достигнат. Работниците най-много теглят от обществената неправда. Те са сила, но тая сила отива на вятъра. Тая сила се харчи, гето не трябва, време е да се насочи към щастие. За работниците стига само едно усилие, за да направят една исполнска крачка към щастие. И те трябва да пристъпят, ако не заради своето щастие, то заради щастие на своите синове и внуци. Интелигенцията, която работи в името на общечовеческото щастие, е така също работник, но работник разумен, просветен и следователно силен. Интелигенцията нравствено е задължена да се слее с работника; неговата сила, неговото значение, неговото щастие е в народа и не в отвлеченото понятие „народ“, а в реалния народ, с неговите реални нужди, народа, който с потта си ни дава образование, възпитание и разум. В народа е работата на интелигенцията.

ЗАБЕЛЕЖКА НА РЕДАКЦИЯТА

Ний дадохме място на тая статия, макар почтенният дописник и да се не придържа строго в описанието си за положението на българския работник. Последното е естествено: 1) Защото положението на работника редом по света засега е толкова ло-

шо, щото по-голямата част от литературната деятелност на талантливите европейски писатели се посвещава на работническия въпрос; те се стремят един през други да отражат в своите литературни произведения бедственото положение на труженика, но едвам може напълно човек да си представи всичките негови теглила само по тяхното описание. Ний искаме да запознаем своите читатели с работническия въпрос, който вълнува света, според както бяхме обещали на читателите си, че ще ги запознаваме с интересите и идеалите, които носи съвременното общество. 2) Не считаме за безполезно да се запознае нашата публика с положението на пролетариата, ако и да няма у нас пролетариат, както ни забележиха някои наши литератори, няма ни фабрики, ни капиталисти, ни работническо съсловие. Но това не значи, че ний сме осигурени от нашествието им; следователно трябва да се запознаем с това зло, за да не ни намери в детинска невинност. Ний трябва да сме готови да го посрещнем като неизбежно зло, което рано или късно ще доде до главата ни, защото никой не си туря за задача да ограда нашия народ от него, и да сме готови да го изгоним. Ний не казваме, че именно такава е положението на нашия работник, макар то да не е по-добро засега, но нас занимава още неговата бъдащност. И по-добре тя да го не връхлетя. Народната пословица казва: бай ми, бабо, да ме не среща мечката... А мечката е близо вече при вратата. Всичко на това спомага.

Сп. „Съвременний показател“,
год. I, кн. 2, 1 юли 1885 г.
Без подпис

НАШИТЕ АПОСТОЛИ¹

(ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ КАТО ПУБЛИЦИСТ,
РЕВОЛЮЦИОНЕР, АПОСТОЛ И ПАТРИОТ)

I

СТРУВА ЛИ СИ?

Един от бившите приятели на г. З. Стоянов, когото той високо ценя, подир 6 септември често ми казваше: „Само хора, развалени по природата си и нечистоплътни, могат да постъпят тъй, както постъпва Захари Стоянов подир 6 септември.“ Когато прочетох доноса, направен от г. Стоянов връз мен във в. „Независимост“, брой 4-й, в подлистника „Демократ с камбана на глава и със самовар в ръце“, който посвещава на мен, то неволно ми дойде на ум гореказаната характеристика на приятеля относително г. З. Стоянов. И наистина само човек, развален по природата си, може да напише онова, което излезе изпод пехливанското перо на г. Стоянов. Само хора, нечистоплътни по своята природа, могат да пишат доноси и да откриват литературните псевдоними. Зер упоменатият подлистник не е донос? Зер той цял-целеничък не е гнъсотия? Г-н З. Стоянов разригнал се е като бик и боде ли, боде наляво и надясно, нищо не остава непотъркано: ни корена му, нито семейството му. Разригнал се е и бичашката всичко разгази: и „Сввр. показател“, който той 20 пъти препоръчва своята „Борба“, и общинните начала на Чернишевски, и Лавров със „социалистическата му нравственост“, и Герцен, и Беджгот, и Спенсер, и Маркс, и Ласал, и руските социалистки, и „стрижени нихилистки“, които приличали на „свраки“ и... с една дума и цялата

наука, и цялата нравствена област. Пехливанин човек, па и свършена работа! Замече се като ажджерха от Русчук гол-голеничък, за да се покаже безочливо пред света във всичката си умствена и нравствена голота. Защо и за какво? Единствено с цел да убие „Демократ“², който не им уйдиса на гайдата. Честните и чистоплътните натури за тази цел употребяват и честни средства. Тъй напр. да речем, че „Демократ“ проповядва реакционни начала. Честният и чистоплътният човек зима началата, които „Демократ“ проповядва, и доказва, че той по тези и тези причини е орган реакционний. Но за такъв борба преди всичко човек трябва да бъде по природата си честен и да се гнъси от нечистите средства, а подире за такъв борба изисква се, щото човек да има навик да мисли. Други са средствата, с които се борят нечестните и нечистоплътните натури. За хора с такъвиз натури всяко средство е съгодно за борба. Такъвиз натури, за да оборат противника си, ритат срещу „все и вся“, занимават се с доноси и шпионство, вършат гнъсотии. Да земем за пример г. З. Стоянов. Неговата цел беше да убие „Демократ“. За тази цел той зима да шпионира и да открива чуждите псевдоними; той гоня на българската публика, че в „Демократ“ е участвувал социалист, защото знае, че нашето общество има най-диви понятия за социалистите. Нашето общество си представлява социалистите или за хора не „от мира сего“, или за хора страшни. Г-н З. Стоянов с това се надяваше, че обществото ще се уплаши от в. „Демократ“ като от орган на социалистите, нихилистите, комунистите. Но тъй като от друга страна могат да се срещат и у нас хора, които да имат колко-годе правилно понятие за социализма и да съчувствуват на социалистическите стремления, то за да уплаши и тези последните, той прице-

ни на гумата „социалист“ и епитета „реакционер“. Честно ли е това? Честни ли са тези средства? Сякояко колко-годе мислящ човек види, че тези средства са гнѣсни. Един *млад поклонник* на г. З. Стоянов ето какво пишеше тогава от Пловдив до своя приятел в София: „Тукашните мислящи никак не одобриха това писмо на Захария. И най-големите му привърженици погнусиха от неговата оценка на [за] „Демократ“.“

И какво повече може да иска човек от хора, надарени с такъв една природа, която не им дава възможност да разберат кое е честно и кое е нечестно, кое е гнѣсно и кое чистоплѣтно, от хора, които при това са свършено боси умствено. Г-н Стоянов преди всичко не обича да му мисли, подире, макар че от неговите уста не слизат хубавите думи „съвременно“, „критика“, „съвременна наука“, „принципи“, но той всъщност не хае критическото отношение към вещите и явленията, с презрение гледа на науката и книгата и вследствие на това той се ръководи не от някои си принципи, а от своите катадневни чувства, непроверени от критиката; защото както казва Л. Каравелов, „само денонощното бденіе във великия храм на науката“ дава принципите и проверява чувствата. Че г. Стоянов си е такъв, ще се постарая да докажа както мога. Но това е вярно а priori. За хора, които знаят г. Стоянов и които критически се отнасят към вещите, това е ясно като божия ден. Тъй напр. същият приятел, който две недели преди това остави България, ми пише от 16/18 февруари т. г. следующето: „Драгоманов³ изпрати ми между другото и някаква си книга за България от Лезер⁴. – Стоянов му отговаря, че редакцията на „Независимост“ ще му остави място да се изкаже за безобразната книга на Лезер. Драгоманов, като получи това писмо, пита ме – как да разбира гумата „безобразний“? Ня-

ма ли тя у българите друго значение от онова у нас, тъй като книгата на Лезер той я намира госта добра. Както виждате, вече от това само Драгоманов⁵ надали ще бъде понятен за тази К^о; пък и не е чудно, както щеш рече, а все пак, тие вед са хора малограмотни в буквалния смисъл на гумата.“ А друг един негов приятел пише ми от 26/3 т. г. следующето: „Посъветвайте му да се не страни от социализма като от чума и като на човек, още не стар, посъветвайте му да поразшири своя кръгозор, а не да тъпчи все около Л. Каравелова или Хр. Ботева; ако пък той счита, че повече не му е нужно, то кажете му, че какъв ли ще бъде журналист и възпитател на обществото! – И нека в такъв случай по-добре да се заеме с приготвянето пак на някоя подобна на „Пловдивската революция“⁶, в Македония развее**“, но и за това той трябва да избере хора по-добри от Ризова⁶.“

Така го препоръчват хора, които твърде добре го знаят, които критически мислят, които сам г. Стоянов високо ги ценя. Единият казва: „тия хора (г. Стоянов и неговите аркадаши) са малограмотни в буквалния смисъл на гумата“; другият характеризира г. Стоянов като човек с ограничен кръгозор, който

* Моля многоуважаемаго Драгоманова да ма извини, гето печатам фамилията му. Много е скъпоценен фактът, за да го не печатам в пълния му вид. Работата е, че г. З. Стоянов много е вирнал глава и стана дотолкоз безучиив, щото без да се срамува от своята босота, се обявява за „апостол“ и „възпитател“, не търпи чуждите мнения, когато той всъщност сее шовинизъм, пехливанство и лъжовна национална гордост. Г. Стоянов сам твърде високо ценя или поне ценеше мнението на този приятел, затова съм уверен, че не е лошо за него, както и за читателите, да знаят как мислят хора, които не можем в никой случай да ги подозираме, че имат „злоба“ против него.

** например, да речем. Бел. ред.

трябва по-напред да „поразшири“, а погир да се препоръчва за възпитател на обществото, инак по-добре ще бъде не възпитател на обществото да става, а „да се заеме с приготвянето“ на революция, каквато излезе „Пловдивската революция“.

Погир това, мисля, прав ще бъде, ако кажа, че да се занимава човек сериозно с г. Стоянов хич си не струва. Таквоя занаятие съставлявало би твърде не-благодарен труд, ако работата се касаеше до мен и г. Стоянова, като частни хора. Но както знаят читателите, г. Стоянов има и печатно изявява големи претенции – се препоръчва за „апостол“ и „възпитател“, когато всъщност той, освен гето представлява умствена босота, но от 6-й септември насам и особено от като зе да издава заедно със своите аркадаши в. „Независимост“, сее разврат, шовинизъм, узколобие* и проповядва принципите на руския реакционний публицист Катков и с това деморализира младите сили на българския народ. Тези млади сили определени обществени идеали нямат, критически яко да се отнасят не могат и слепешката вярват в хубавите фрази и голите думи на всякакви фарисеи „апостоли“. Да изоблича босотата на г. Стоянов и да отворя очите на доверчивите хорица, които сяко вярват в апостолското му призвание – тази е целта на настоящите няколко глави.

За тази цел ние ще разгледаме г. Стоянов като публицист, революционер, патриот и апостол. За достигането на целта ние ще си послужим с неговата публицистическа и обществена дейтелност. При това трябва да предупредя читателите си, че всичко долуизложено е твърде кратка оценка на предмета, тъй като средствата ми и времето не ми позволиха да увелича размерите на книгата. Но в друго място

* узколобие – ограниченост, тесногърдие. Бел. ред.

ний ще имаме случай пак да се върнем върху същото. Но тъй като г. Стоянов се счита в известни кръгове като последовател на нашите публицисти революционери, патриоти и апостоли, то преди всичко считам за необходимо да се спрем и да видим какви са техните обществени и политически идеали и разбира ли ги и как ги разбира г. Стоянов.

II

ОБЩЕСТВЕНИТЕ И ПОЛИТИЧЕСКИ ИДЕАЛИ НА А. КАРАВЕЛОВА И ХР. БОТЕВ

Задачата на публициста въобще се състои в това – да буди умовете, да заинтересува мисълта, да повдига въпроси и да покаже средства за тяхното правилно разрешение. Обикновените, неразвитите, негаровитите публицисти винаги биват представители и изразители на катадневните понятия и стремления на обществото. Тяхната известност се основава на това, че те знаят да гъделичкат читателите си, да бият на низките страсти на обществото. От таквиз публицисти много-много не се иска – стига да знаят да пишат, но стреснато. Таквиз публицисти живеят само за настоящето, без да му мислят за бъдещето. Влиянието на таквиз публицисти често бива твърде силно и особено в общества млади, гдето изобилуват повече [от] този род публицисти. Но това тяхно влияние в никои случай не може да бъде дълготрайно. Неразвитите публицисти винаги постъпят тъй, щото днес правят едно, утре противоположно на вчерашното. Тях ръководи не мисълта, не съзнани начала, а непосредствените чувства, непроверени от мисълта, и затова те днес лижат онова, на което вчерта са плювали. И наопаки – развитите, талантливите и мислещи-

те публицисти през целия си живот, без да отстъпят нито на една минута, се борят с катадневните и ограничени понятия и стремления на обществото, които са плод на многовековно невежество. Те през целия си живот, без да отстъпят нито на една минута, се борят против обществените и политически предразсъдъци и закъснялост; борят се против обществените и политически наредби, които узаконяват невежеството и закъснялостта, против старите и несправедливите обществени идеали, като се стремят да турят на тяхно място пози, справедливи, съвременни, най-разумни. Такъвиз публицисти отиват срещу делничните човешки понятия. Тези публицисти по преимущество са мислителни; тяхната сила се основава на мисълта, на положителните знания и съвременните човечески идеали. Те живеят в настоящето всецяло за бъдещето. Тяхното влияние е неизгладимо и е в пълната смисъл революционно, реформирующе обществените понятия и политически наредби и нрави. Само такъвиз публицисти са истински възпитатели на обществата. Те са и истински революционери. Тяхна задача винаги и при всякакви обстоятелства остава една и същата – *да разрушат старото, гнило и закъснялото, от една страна, от друга – да турят на негово място най-новото, най-съвременното, най-разумното*. Истинският публицист-революционер никога не слиза от тази вършина на своето призвание. Направи ли една крачка настрана от това, той вече пада от висотата на своето положение. Публицистът революционер трябва винаги да се стреми към главната цел, всичко да върши за достигане на главната цел, без да прави компромиси, отстъпки. Той винаги трябва да е верен на своето знаме и при добрите, и при по-лошите условия за дейтелност. Такъвиз именно са развитите, талантиливите и великите публицисти, истинските възпи-

матели на обществата. Към този род публицисти принадлежат и двамата наши публицисти революционери: А. Каравелов и Хр. Ботев. Знаят читателите в кое време те живеяха и работеха за българската свобода. Това време беше тежко. Няма нужда да разказвам какво време това беше. Но кекавите натури, киселите либерали, чувствителните прогресисти в такъвиз време викат: „мъничко зрънце да е, но наше да е, каквото ще да е, но наше да е; абсолютизъм, тояга, Батембергия, камбани и православие, но да са наши, *не му е още времето*, сичко, каквото казвате, е хубаво и желателно, но *хорицата не разбират още, не са приготвени*, стига ни сега „мирният процес“ да възведем в принцип; наш принцип днес е Батемберг; *не му е времето*“. Същинският публицист революционер това в никакъв случай не може да каже. Той проповядва най-разумни принципи и работи за тяхното осъществление. Може би [8] резултат на неговата дейтелност ще се яви нещо много по-голе от онова, към което се стреми, но той не се спира на него и не го възвежда в принцип; негова работа е разумното и с нова сила се стреми към него, като предпоставя всичко друго на либералите и прогресистите.

Такъв е именно смисълът на публицистическата революционна дейтелност на А. Каравелова и Хр. Ботева. Тяхното величие се заключава именно в това, че те в най-тежките времена за нашия народ не паднаха от висотата на своето истинско призвание, не продадоха революционното знаме за „паница леща“; не позволиха на шовинизма и лъжовния патриотизъм да обгърне тяхната душа. Те не казваха в това време, преди 10 и повече години, че *не му е времето* да се проповядват революционни идеи; не казваха, че народът не е готов за свобода на най-разумните съвременни начала, а неуклонно ги проповядваха. Те, надарени с грамадни способности, проникнати с направление-

то на съвременната човешка мисъл, не можеха да не знаят, че работа на революционера публицист е да се бори за осъществлението на такъв обществени и политически наредби, които съставляват щастието за народите, а за осъществлението на всичко друго се грижат другите, па и самият ход на общочовешките работи. Революционната работа е най-разумна, а революционна е онази работа, която води към осъществлението на идеалите, които изработва колективният ум на съвременното човечество и прогреса. Ето защо А. Каравелов казва: „Ние искаме *всичко* или *нищо*, ние искаме *пълна свобода*.“* „Сичките народи в Европа се намират гнес в движение, сяко племе иска да върви напред, сяка народност иска да живее самостоятелно, *секи човек желае да са управлява по своята воля*, да са ръководи в живота си съобразно със своите лични и обществени потребности и не иска да му седят на врата отделни личности, да го управляват по своя произвол и да ядат наготово неговия пот и кръв.“** „Само крайната свобода (камо напр. в Америка и Швейцария) е в състояние да унищожи историческите, националните и племенните отличия.“*** А Хр. Ботев казва: „Ако не видиме сметките си със своите цариградски тиране, ако не изриним враговете си из своята земя и *ако не наредиме своя живот по принципите на най-новата наука за свободата*, то ние сме изгубен народ.“**** „Както нашата революц. партия, така и всичкият почти български народ (освен неговите предатели и изедници) са е убедил вече, че онзи, който по своето положение е враг даже и на онзи нищожен либерализъм, с който

* „Свобода“, 1869 г., бр. 48, стр. 378.

** Пак там, бр. 40, стр. 313.

*** „Незав.“, 1873 г., бр. 47, стр. 362–363.

**** „Знаме“, 1874 г., бр. 17, стр. 64.

така наречените прогресисти вървят подир развитието на общечовешката свобода, не може да бъде доброжелател на тогава, *който мисли да турне своя живот на широките основи на тая свобода и който не желае да бъде слуга или роб нито на чужди, нито на свои някои притеснителни*.“*

Смисълът на тези идеи и понятия, които нашите революционери проповядваха тамам преди 10–15 години, когато нашият народ, принижен от турското робство, стоеше по своето развитие неизмеримо много по-голе, когато общественото и политическо съзнание на нашия народ се намираше още в зародиша, когато, вследствие на това тези идеи, разбира се, бяха право противоположни на тогавашните понятия на обществото и ни най-малко не ограничаваха работата на обществения деятел, смисълът на тези идеи и понятия, повтарям, които проповядваха нашите революционери преди 10–15 години, е свършено ясен и свършено на място. И наистина, те са живели 80–85 години подир оня момент в историята на човечеството, когато то претърпя пълно възбуждане в обществено, политическо, умствено и нравствено отношение, подир това, когато мислителите провъзгласиха смърт на царете и дворянството, когато провъзгласиха „правата на човека“, „свободата, равенството и братството“. Но 80–85 години, кажиречи, е цял век време. А в продължение на това време човечеството, освободено от средновековните букаи, със страшна сила се устреми напред. В продължение на това време човечеството претърпя много промени и много работи са извършиха. От една страна, на мястото на абсолютните, деспотическите гържави с богопомазаните царе, крале и князе начело, назначени с божията милост и волята на чорбаджиите, се

* „Знаме“, 1874 г., бр. 14, стр. 52.

явиха конституции и републики с нов богопомазаник *цар-капитал* начело, който управлява по милостта и волята на капиталистите. „Правата на човека“, провъзгласени от мислителите на XVIII век, станаха право за силните да господствуват и експлоатират, а за народа остана право – ще не ще да се подчинява на силните. „Свободата“ на личността се оказа свобода, при която бедният е *свободен* да гладува и *свободно* да си избира експлоататори. „Братството и равенството“ се оказа за силните – братство и равенство, измеряемо със сумата на капитала, на богатствата, а за слабите братството и равенството се изрази в тяхното еднакво безправно и бедствено положение. Но от друга страна, в тези същите 80–85 години положителните знания се повече и повече разтяха, човешката мисъл встъпи в положителния си фазис, слабите, бедните и ограбените малко по малко се свестяха и заявиха своите потъпкани от силните права. Тука не му е мястото да се разказва историята как порасна обществото в XIX век. Стига тука да напомним, че от 1848 година насам общественото съзнание на народите готолкоз порасна, щото те взеха да се борят систематически против новия абсолютизъм. Либерално-буржоазните конституции и републики са тъй също абсолютни гържави, както и всяка абсолютна гържава с богопомазаните царе и крале. И едните, и другите имат едно и същото начало – централизацията, т.е. съсредоточието на властта в ръцете на едно правителство. В едните и в другите съществуват същите учреждения, централизирани, съсредоточени. Абсолютните гържави имат бюрократия, чиновничество, което напълно се подчинява на правителството; има полиция, която така също се назначава по волята на едно правителство и която безпрекословно изпълнява тази негова воля, каквато и да била тя; има така също центра-

лизовано и зависимо от него съдопроизводство, има най-подир пушки и топове и цяла съзаклятническа организация, наречена постоянна войска, с която усмирява всякакви протести от страна на народа. С една дума, правителствата в абсолютическите, конституционните и републиканските гържави са, както казва П. Прудон, съзаклатие против народите си. И в едните, и в другите всичко зависи от волята на правителството. И в едните, и в другите резултатът е еднък: в деспотическите гържави правата се раздават по привилегии, установени от силните, от властвующите; в конституционните и републиканските, основани на централизацията на властта, се ограничават с цензове, се определят от богатството с различни камари и палати, с многостепенни избори и др.; в първите – диктаторство, насилие, давления, гонения, и в другите същото; в първите всичко това носи характер грубо открит, а в другите всичко става прикрито, изтънчено и замасано. В първите всичко се поддържа с грубата сила на щика, а в другите към тази груба сила се притуря и голяма доза от шарлатанство и лъжа. Няма съмнение, че в общочовешкото прогресивно движение конституционните наредби са по-прогресивни от деспотическите, републиканските са по-прогресивни от конституционно-монархическите.

Прогресът на човечеството е плод на ред противоречия, логическото развитие на които съставлява постоянният процес на историята, положителен резултат на която се явява прогресът. Човечеството захваща своята история от интегрирането, т.е. съединението на отделно съществуващите човеци в цели единици: семейства. Подир това отива диференцията, разпадението на всяка единица в групи самостоятелни единици: в родове, колена и т.н. По-нататък се захваща ново интегриране – съеди-

нение на отделните родове и колена в цели племена и народности, в цели общества и гържави. Съединението, кажи-речи, на цял свят под властта на римските императори, се разпада на отделни самостоятелни княжества, макар и свързани с разни договори, но сяко съществува само за себе си в средните векове. Настава XVII в. и царете пак събират отделните княжества в едно цяло, подчиняват всичко на една воля – царската и нейните служители. Настъпни XVIII век, който провъзгласява смърт на царското самодържавие, провъзгласява правата на човека и захваща се възраждането на разни отделни нации и отделението им от обширните империи. В основата на този процес лежи икономическото, умствено и духовното развитие на народите. Нациите, разделени с всевъзможни конституционни и републикански машинации, съединяват се икономически, умствено и духовно. Този процес преживява още съвременното човечество. Този процес е пълен с разни противоречия. Положителен резултат от логическото развитие на тези противоречия пък се явява прогресът.

В настояще време историческият процес ни се представлява в такъв вид. Вследствие на широкото развитие на материалните средства, т.е. вследствие на широкото икономическо, умствено и духовно развитие, от една страна, [се] отива [към] съединение на народите, от друга, вследствие съзнанието на личността своето човешко достойнство [се] отива [към] разпадането на цели гържави, централизирани, в отделни общини, свързани в един федеративен съюз, в който и цяла нация може да живее самостоятелно и всеки човек отделно да бъде свободен. В този процес конституционните и републиканските гържави, основани на старото начало – централизациата на властта, са по-прогресивни от деспотическите само по това, че тие признават поне на книга

принципа на свободата на човека, на словото, на печата и т.н., макар че всъщност при централизациата на властта всичко това е фиктивно за бедните, експлоатираните и слабите и действително само за богатите, силните и експлоататорите. Но заедно с това в този същия процес либералните конституции и републики са регресивни, назадничава в сравнение с демократическите конституции и републики, само при които е възможно личната свобода на човека, гаранцията за неговата неприкосновеност, зряво развитие и прогрес. Като захванем току-речи от началото на XIX век и особено от 1848 година, съзнанието на народите расте се повече и повече. Това обществено и политическо съзнание на народите се изрази в онова, че почти в цяла Европа безправното, угнетеното и изтиканото от участието в политическата власт болшинство почна непримирима борба, от една страна, за разширение и разпределение на политическата власт в ръцете на целий народ, без различие по богатство, чрез всеобщото гласоподаване, а, от друга, непримирима борба с централизма и за комуналното, общинното устройство.

В шестдесетите и седемдесетите години на н. век, т.е. преди 10–15 години, когато живеяха Л. Каравелов и Хр. Ботев, тази борба достигна почти същите размери, каквито тя зима и в настояще време. Международният съюз на работниците в шестдесетите години обгърна Европа и Америка, борбата на работниците с капиталистите за отнемането на политическата власт от ръцете на последните са възгоря страшно. В 1871 година в Париж редом с републиканското движение избухна революцията на комунарите, които искаха да строят централизациата на обществения строй, който се явява страшна язва за Франция и до тази минута. Въстанието на комунарите в Париж никога друга цел нямаше, освен

разрушението стария принцип – централизацията, този остатък от деспотиите и осъществяването на общинната федерация, основанието на една *демократическа република*. Такъвиз бяха плодовете от общочовешкия прогрес. Такъвиз начала е турил прогресът да бъдат осъществени в това време, когато А. Каравелов и Хр. Ботев се бореха за свободата на своя народ. Тези задачи бяха и най-прогресивни, и най-разумни, и най-революционни. В общество, гдето няма други активни сили, които да се борят против старото и гнилото, там трябва да се развява само революционното знаме, като вика под него сички групи и организува обществена партия най-прогресивна и активна. В обществото, гдето има други активни сили, които се борят със старото, там революционерите тъй също се борят против общия враг, но сякоя партия под своето знаме и за своите идеали. В таквоя общество, ако другите прогресивни партии са силни, разбира се, тържеството ще остане за по-силните партии, но революционерите продължават своята работа при новите условия с нова сила.

Преди 10–15 години у нас единствена активна сила, която се бореше за освобождението на нашия народ от турското иго, беше една – революционната партия, представители на която са А. Каравелов и Хр. Ботев. Друга обществена активна сила нямаше у нас. Имаше наистина, това, що се нарича общество, т.е. имаше кисели либерали и чувствителни прогресисти, но тези господа обикновено „вървят подир развитието на общечовешката свобода“, както казва Хр. Ботев, и освен безсмислените фрази „мирен прогрес“, „разпространение на науката“ и пр. повече нищо определено нямат. Но революционерите, като станяха начело на народното спасение, все пак си останяха на висотата на своето положение. Кекавите, неразвитите, негаровитите и нечистите натури при та-

квиз обстоятелства обикновено падат от своята висота и ограничават се със задачи, които нито им приличат да ги решават, нито са работа на деятел, който иска да бъде възпитател и революционер.

Нашите революционери, като подигнаха знамето за освобождението на нашия народ, написаха на него не нещо друго, а революционните начала. Те се бореха и канеха да се борят под тяхното знаме всичко честно, живо и възприемчиво не за какви и да било домашни, „свои“ наредби, а за наредби, основани на „*принципите на най-новата наука за свободата*“ и не за каква да е свобода, а само за „*крайната свобода*“ (както напр. в Америка и Швейцария)“. Кекавите натури тогава им викаха: „Всичко това е хубаво, но *сега не му е времето*“, „хубаво би било да се наредим у дома си както Швейцария и Америка, но *Иван и Стоян не ти разбират*“. Затова засега стига ни какво да е „наше“, сега трябва да му гледаме да се сдобием с каквото и да било, но да е наше, свое“ (както казва сега и г. З. Стоянов). Наистина положението на нашия народ беше тогава таквоя, щото твърде лесно можеше да приведе гребнавите натури в отчаяние и да съкратят програмата си до минимума. От една страна, народът политически още не беше са развил готам, щото да въстане изеднаж. От друга – положението му на Балканският полуостров, на когото точеха и точат зъби мнозина дипломати; от трета страна, близостта на центъра на неговите тиране, на турците – всичко това можеше да накара когото щете да признае, че трябвало какво и да било да се направи, за да се сдобием с каквото и да било свое; всичко това можеше да накара обикновения човек да се съгласи на всякакви средства, само да се освободи България от турците и да си имаме и ние свое нещо, своя „независимост“ и „свобода“. Но в това именно се заключава величието на нашите революционери, че и при так-

виз обстоятелства тие не измениха на своето публицистическо-революционно и възпитателно значение. Тие знаеха, че единствената разумна задача за публициста революционера е да проповядва и се бори при каквото и да било обстоятелства за разумните идеали. С това тие рязко се отличават от обикновените „краснобаи“* публицисти, които се мислят за възпитатели. За тези последните не е достъпен даже смисълът на тяхната революционна дейтелност.

Подир всичко гореизложено да каже човек, че А. Каравелов и Хр. Ботев са проповядвали и се борели за свободата на нашия народ, за правдата, равенството и братството, да каже човек, че се бореха против богопомазаниците, то значи нищо да не каже. Кой, моля ви се, не може да произнася тези хубави думи и фрази? Сякоя шарлатанин политически деятел, сяка нечистоплътна натура и секи „краснобай“. Но какво от това? Сега у нас всевъзможни самозвани „апостоли“ на свободата се явяват и тъй хубаво пишат и произнасят тези думи, щото да ти е драго да слушаш. Значи ли, че тие са и революционери, и възпитатели, и апостоли? Не е мъчна работа да речем свобода, братство, а работата е как разбираме и какво разбираме под свободата, кога тя е действителна и трайна, какви трябва да са обществените и политическите наредби, при които тя е възможна и здрава? Опитът и историята научи народите да бъдат разумни. Там, дето има централизация на властта в ръцете на едно правителство, там, дето наредбите, конституциите са такъвиз, щото дават възможност на сякакви честолубци, князе, крале, царе и министри да злоупотребяват със свободата и волята на народа, там, дето конституцията дава съдбата на народа и народните сили в ръцете на един княз или

* гърдорковци. Бел. ред.

крал, какъвто и да бил той – макар и ангел, – там няма свобода на личността, там всичко е подхвърлено на сякакви потресения и нещастия, там общественото развитие и прогрес не са обезпечени и гарантирани. А това особено е възможно в малките и неразвитите народи и особено в народите, условията на живота в които са демократически – в общества, гдето класови различия и привилегии няма, какъвто е нашият народ. У нас има един клас, една сила, това е народът. У нас има само народ, като единствен клас, комуто трябва да принадлежи властта. А тя ще принадлежи нему, кога то нашиите обществени и политически наредби бъдат демократически, т.е. кога то се въведат в нашия живот началата на пълното народно самоуправление.

Всичко това не можеше да не бъде известно на нашиите революционери. И наистина, техните обществени и политически идеали се определят, от една страна, от изисканията на общочовешкото развитие, от друга – от условията на живота на нашия народ. Тези техни идеали са точно и ясно определени, съвременни, революционни. А. Каравелов е не само либерал-революционер, но и радикал. За да определим неговите обществени и политически идеали, които той препоръчва на българския народ като най-разумни, не е мъчно. От една страна, той, като искрен либерал и като развит публицист-революционер, проповядва свободата на демократическите страни Швейцария, Америка и Белгия. В това отношение общественият и политически идеал на Любена Каравелов е демократическата конституция, в която върховната власт на народа превишава властта на княза дотолкоз, щото значението на княза е съвсем малко, той както и министрите са подсъдни на народа, който всякога има непосредствено право да ги съди; постоянната войска е доведена до минимума и се заменява с на-

родна милиция. Този идеал във всякой случай не може да бъде пълният идеал на радикала. Но живият пример, който ни представлява историята на малките европейски държави, основани на тези либерални начала, показва, че трайното развитие и щастливият напредък на тези държави зависи от това, че те се основават на демократическите обществени и политически форми, при които е възможна гаранцията за развитието на народа в политическата свобода. „Трайна, щастлива и прогресивна държава – казва Л. Каравелов – може да бъде *само тая*: 1) която е съставена из една народност или барем из едно племе, което има еднакви нрави, обичаи и религия; 2) *която е съставена на либералните начала, както Америка, Швейцария и Белгия*.“* От друга страна, общественият и политически идеал на Л. Каравелова, като радикал, се разширява и по-нататък: достига до *демократическата република*, в която върховната власт се намира право в ръцете на народа, общественото политическо устройство на който е основан *на началата за общинското управление*.

Главното различие между този идеал и горния е в онова, че в демократическата конституция главно основание си остава пак централизацията на властта и управлението на народа е поверено на правителството, когато в демократическите републики, както Швейцария и Америка, главна основа на общественото и политическо устройство е общинското самоуправление, при което народът се управлява направо сам, като има в ръцете си законодателната власт, а изпълнителната се извършва чрез избрани от самия народ изпълнители чиновници. Превъзходството на последния идеал е очевидно. Голямото обществено и политическо развитие и съзнание на на-

* „Свобода“, 1869 г., бр. 42, стр. 329.

родите в Швейцария и Америка в настоящия век ни дава забележително поучителен пример. А за един народ, на който, за да усвои най-полезното и най-разумното, му трябва страшен труд, за този народ, какъвто е нашият, сякакви централистически учреждения, сложни машинации, непроеизводителни разходи служат за такъвиз големи пречки, които правят неговия напредък невъзможен. За такъв народ, разбира се, Л. Каравелов като радикал единствено спасение види в *демократическите общества и политически наредби, основани на общинното самоуправление*. „В днешните времена“, казва той, когато в Европа са съставляват господарства от 50–70 мил., сяка една малка народност трябва или да се покори на някоя чужда сила и да се откаже от своето историческо съществуване, или да се съедини с друга някоя народност *на най-либералните начала (както е съединението на Швейцария и Америка)* и да състави с нея *отбранителна федерация*.“* Разбира се, че при днешните икономически отношения на човеците, когато съществуват силни и слаби, богати и сиромаси, и при най-либералното устройство на народите е невъзможна пълната свобода и независимост на личността. Но демократическите наредби на Швейцария и Америка по това са скъпоценни за народите, че при тях най-повече е възможно да се възпита народът в политическа свобода, при тях само може да се развие в народа общественото и политическо съзнание, а простотата на това устройство спестява средства, които се употребяват за просвещението на народа. Тези политически и обществени наредби могат да приготвят към осъществлението на пълната свобода и независимост на личността. Това значение на демократическите наредби за осъществлението

* „Свобода“, 1869 г., бр. 42, стр. 329.

на по-високи обществени идеали още повече, по което мнение, съзнаваше другият наш забележителен революционер Хр. Ботев.

Хр. Ботев е не само радикал, но и социалист-революционер. Като такъв неговите идеали са още по-широки, още по-революционни. Хр. Ботев преди всичко е *напълно демократ*. Той тъй направо и изповядва това в своя революционен вестник „Знаме“, когато отговаря на редакцията на сръбския в. „Изток“: „Ние – казва Ботев – не бягаме от разяснение и полемика; ние сме *демократи*, затова можем да нагазиме калта и да видиме какво правите вие там, затърпкани от общественото мнение на сръбската интелигенция“*. Като говори за съдбата на балканските гържавици, той прибавлява: „и които историята призовава да съставят на *свободни демократически* начала очакваната и необходимата дунавска конфедерация“**. В друго място по тоя същия въпрос казва: „България и Сърбия са прави и законни наследници на европейския Кашмир, а тия двесте сестри отдавна вече са в състояние да кажат на своите белисани и червисани съседки, че тие са двесте хубавици, които трябва да разделят ябълката на раздора и отдавна вече би трябвало да се прегърнат в името на братството, на свободата, на равенството и на ония *демократически* начала, на които е основан животът и на българина, и на сърбина.“***

Както видят читателите, обществените и политически наредби, на които трябвало би да се основе свободата на българския народ, Хр. Ботев признава *демократическите*. Но той, като натура страстна и забележително енергична, като талантлив и с *широк*

* „Знаме“, 1875 г., бр. 20, стр. 77.

** Ibid., бр. 12, стр. 41.

*** „Знаме“, бр. 13, стр. 48.

кръгзор публицист и революционер, не се задоволява с общоприетите от радикалите форми, в които трябваше да се осъществят демократическите наредби. По-горе ние видяхме как той съветва българите, че трябва да наредят своята страна „по принципите на най-новата наука за свободата“. А най-новата наука за свободата в 1875 казваше, че там, дето има експлоататори и угнетени, богаташи и сиромаси, силни и слаби, там няма и не може да бъде *пълна свобода на личността и труда*; там, дето със съдбата на народа се разпореждат в по-малка или по-голяма степен правителствата, там няма и не може да има *пълна свобода на личността*; следователно за един народ, наредбите на когото са таквиз, за такъв народ няма щастие и благоденствие на земята.

„Разбира се – казва Хр. Ботев, – че ако би могли да разберат народите веднаж за всякога где лежат изворите на техните страдания, то те тутакси би са убедили, че *главните и единствените техни врагове са самите техни правителства и онзи клас паразити, които, за да могат да прекарват своя празен и вредителен живот, са станале душа и тяло с тиранетите и под покровителството на „законите“ упражняват принципите на лъжата и кражбата. Основа на сяко едно господарство е кражбата, лъжата и насилието.“**

И наистина, историята на народите ни показва, че нито едно правителство никога не се явява пълен изразител на народната воля, че правителствата никога не са представлявали истинските интереси на народа, когото управляват, че те, правителствата и привилегированите класове, винаги и у всеки един народ мъчат и притесняват сиромасите, ядат техния ^{не} труд и гържат народа в невежество,

* „Знаме“, бр. 14, стр. 52.

увеличават неговите „исторически глупости“ и карат народите да се изстребят и бият друг друга. А най-новата наука за свободата ни учи, че благоденствието на народите е възможно само тогава, когато секи народ отделно съставлява *федеративен съюз от свободни общини*, които в икономическо отношение се основават на *обществения труд* за удовлетворение на необходимите веществени и духовни нужди на секи член, на сяка личност; в политическо – сяка община се *самоуправлява* във вътрешните си работи, чрез изборното начало, като представлява пълна свобода на личността да си избира занятие, местност, община и религия, в които поиска да живее, а общонародните закони се утвърдяват чрез всеобщо гласоподаване по общинно от целия народ. Само народи, тъй наредени вътре у себе си, могат да съставляват разумния и братски съюз, който е в състояние да унищожи теглилата и сиромашията и да даде истинска свобода и независимост както на личността, така и на сяка народност.

Такъвиз са демократическите форми на Хр. Ботев; такъвиз са по моему неговите идеали. Разбира се, че осъществлението на тези идеали е възможно тогава, когато хората престанат да се кланят на „бога на лъжците и човешките тиране“, „на бога, на когото свещи палят православните скотове“, а се обърнат за помощ към „бога на разума“. Но именно по това неговата памет за нас е скъпоценна, че той е истинският революционер и за осъществлението на такъвиз идеали той са бореше и отиде на смърт; за осъществлението именно на тези идеали в нашия живот той викаше своя народ към свободата. Падна Ботев величествено на бойното поле за тази свобода, но неговите идеи са живи. Новият политически живот, с партизанските безпринципни борби, увлича нашата интелигенция в друга страна, но още вре-

ме, и скоро, когато интелигенцията ще види коя е истинската революционна работа и в името на кои идеали тя трябва да се бори за всякакви свободи.

III

РАЗБИРА ЛИ Г. З. СТОЯНОВ ИДЕИТЕ НА НАШИТЕ РЕВОЛЮЦИОНЕРИ?

Г-н З. Стоянов е известен като последовател на нашите революционери: А. Каравелов, Хр. Ботев, В. Левски и др. И наистина той, колко време става, като се търчи все около тях, както... кон около сено. От неговите уста не слизат имената и думите на тези революционери. Той, може да се каже, омръзна на хората със своето безсмислено произнасяне: „А. Каравелов, Хр. Ботев, В. Левски, свобода, правда, равенство“, както в последно време той постоянно произнася големи думи и известни имена, но свършено не разбира нито значението им, нито смисъла на техните идеи. Г-н З. Стоянов усвои у нашите революционери само формата да се изразява, но същността, квинтесенцията на техните идеи и идеали останали скрити за неговия пачи ум. Де той е развил идеите, които проповядваха нашите истински апостоли на човешката свобода? Кога той като публицист е разкрил пред читателите си същността и значението на техните политически и обществени идеали? В своите ли „Записки“, или в своите книжлета, или в своята „Борба“, или най-после се изрази в неговата практическа дейтелност? Я да видим де и кога той е проповядвал и се борил за онова, което проповядваха и за което се бориха революционерите, с имената на които той тъй лекомислено си играе и паметта на които той отдаде на посмешище на техните противници. 10–15 г. се изминаха от оно-

ва време, когато работеха нашите революционери. В тези години човешката мисъл и знания направиха грамадни успехи. А г. З. Стоянов развил са ли е поне дотолкоз, щото да разбере барем значението на тяхната дейтелност, същността на техните идеи и важността на техните идеали? Кой му иска повече като публицист и като революционер, за каквото той се препоръчва, но поне да разбира тях, с имената на които прикрива своята голота.

Пред мене лежат произведенията на неговата публицистическа дейтелност. Да оставим настрана гребните от тях и невинните му приказки и басни, а да вземем по-главните. Да земем например неговите „Записки по българските въстания“, да земем „Борба“ и най-подире да земем „Независимост“. Да се спрем преди всичко на неговите „Записки“. Както знаят читателите, българските въстания са пръв и непосредствен плод от дейтелността на „младата революционна партия начело с А. Каравелов, Хр. Ботев и др.“ (Записки по българските въстания, стр. 22). До появението на А. Каравелова, Хр. Ботева и др. никаква революционна партия не съществуваше. Тъй щото когато колко-годе развит историк или публицист и още уж революционер говори за въстанията, то той естествено трябвало би да обърне сериозно внимание на този важен момент в нашия политически народен живот, който е имал неизгладимо влияние на нашия народ. Такъв историк трябвало би да даде основателна характеристика на нравствената физиономия на революционерите, които са имали страшно нравствено влияние на всичко честно и живо и като магнити са ги привличали около себе си, групирани около своето революционно знаме. А. Каравелов, Хр. Ботев, А. Кънчев, В. Левски имат значение за нас не само като политически, тъй да река, революционери, не само като основатели на една рево-

люционна партия, която трябваше да умре заедно с тяхната смърт, но *най-главното и съществено значение те имат за нас като първи представители и създаватели на българската революционна партия*, която ще продължава борбата за широките революционни идеи, за осъществяването на онез обществени идеали, които те проповядваха. Тези революционери и българската революционна партия, на която те туриха основа, са част от всемирната революционна партия, но на почва на борбата за свободата и щастието на българския народ. Наистина днес у нас революционна партия няма. Със смъртта на А. Каравелова революционната партия изгуби и последния свой представител. Но това не значи, че тя е умряла. Идеите не умират; а идеите на А. Каравелов и Хр. Ботев са такъвиз, каквито в днешне време си туря човечеството.

Между това г. З. Стоянов именно това и не е разбрал. Източникът на революционната епоха той не позна. Той минава мимо този източник, от който идеха и ще се родят революционните вълни в нашия живот. Неговите „Записки“ носят характер публицистически, а като такъвиз в тях отсъствува душа. Той, както се види от предисловието му, искал да им придаде възпитателен характер, като си помислил, че не пише „ни рапорт, ни статистически данни“; но предава не само фактове, а и нещо друго. Какво друго? Питайте за това г. З. Стоянова. Но това, което ни дават „Записките“, е, че те против желанието на г. З. Стоянова именно представляват фактове (с някои само изключения), съвсем необяснени. Самият най-главният факт, че революционната партия у нас се захваща от А. Каравелова и Хр. Ботева, е гол факт. И въобще целите „Записки“ са само изложение фактичната част на работата. В това отношение тези „Записки“ ни представляват онова, което ни

представляват и много официални истории, които тъй също разказват фактовете, като напр. как цар Симеон Великий събра войска, въоръжи и се упъти против гърците, отиде пред стените на Цариград и накара гръцкия цар да се предаде и да пусне Симеон в Цариград и т.н.

А какво възпитателно значение има такъв история? Наистина такъв история може би да развива патриотизъм и национално пехливанство; но полезно ли е такъв възпитание – това е въпрос. Ама ще ми кажете, г. З. Стоянов е писал лични възпоминания. Добре, съгласен съм! Но когато човек пише лични възпоминания по такъв важен въпрос, с претенции при това да подействува възпитателно, за което изтъква, че ще осветлява фактовете, то тогава много е важна изходната точка, от която излиза, или изгледът, с който измеря фактовете. Между това ние виждаме, че един от най-важните фактове, единствената изходна точка, той остави настрана и се зае само с изложението на фактове. А нашите малоразвити читатели не са в състояние да се задоволяват само с голи фактове, на които са научени само американците и англичаните, за което свидетелствува и самата им журналистика – отдавна освободена от доктринерството и полемиката („Записки“, стр. 10). Не ли е тъй? А дали „Записките“ на г. З. Стоянов могат да послужат за възраждането на революционната партия у нас? Дали те действително ни обясняват същността на идеите и идеалите на представителите на нашата революционна партия? На тези въпроси „Записките“ отговарят отрицателно.

Малко е това, но вследствие на своята „малограмотност“, която е причината, гдето г. З. Стоянов в такъв важен въпрос, какъвто е горният, не стои на висотата, която прилича на истинския, раз-

вития, талантивия публицист и революционер, но вследствие, казвам, на неговата „малограмотност“ в буквалния смисъл на тази дума той не разбира най-простите неща. Ако вследствие на същата негова „малограмотност“ ние можем да бъдем снизхождателни към неговите „Записки“, то не можем тъй да се отнесем към съжденията, които той излага в своето предисловие. Поразително нещо, което ни представява това предисловие, е, че в неговата глава съществува забележителна бъркотия на понятията. За неговия ум не е достъпна оназ проста логика, че народ без интелигенция е обречен на погибел.

Човешките работи се сложиха тъй, щото без интелигенция народ не може да живее. Един народ, който няма интелигенция, която да го буди, да го научи какво да прави, да му покаже пътя на неговото спасение, такъв народ е злочест. Въобще народът, турен в такъв обстоятелства, щото вечно да е зает с придобиването на парче хляб, вечно да оре и да се нуждае, вечно да страда и се мъчи, вечно вследствие на това да живее в невежество и да няма възможност да помисли за духовните си интереси, без интелигенция този народ би достигнал до такъв голямо състояние, в каквото се намират азиатските народи. Разбира се, че един народ, който под товара на тези обстоятелства не е успял да се издигне в общо идюство, нископоклонничество, робство и принужденост, създава и такъв прости личности, които се явяват мъстителни на тираните, които успяват даже да поведат народа против тях, но това се случва само тогава, когато народът е дошъл до последното търпение, когато неговото икономическо положение е изпаднало докрай.

Обикновено простият народ, имайки нищожни потребности, като се задоволява с нищожни средства за съществуване, е способен цели столетия да

търпи. За такъв народ е необходима интелигенция, предана на неговите интереси, готова да умре за неговото събуждение, освобождение и щастие; която интелигенция съзнава, *че в народа е силата*, че тя без народа е нула, *че всичко за народа трябва да се добива чрез народа с правото и непосредствено участие на народа*. Даже и за простите, възприемчивите, честните народни борци тъй също са нужни интелигентни глави или както народът ги нарича, „учени глави“. Земете въстанията на нашия народ. Кой събуди нашия народ, кой организира революционните движения, кой придига на хайдушките чети несвързани, сяка действующа както знае, без план и последователност, характер на революционна организация? – Не „учените ли глави“ на А. Каравелова и Хр. Ботева? Кой вдъхна в мнозина прости, но честни натури революционния дух? Не развитите ли глави на А. Каравелова, Хр. Ботева, Ангел Кънчева, Волова? А г. З. Стоянов на стр. 19 от своите „Записки“ казва: „Върнете се няколко години назад, когато вашият врат стоеше на гръбника, и припомнете си, имаше ли някой *учен* или богат да ви [се] притече на помощ със своето знание и богатство, има ли някъде гроб по окървавеното поле от тие уж ваши благодетели?“ Той бърка *знанията* с богатство, *науката* с високите капели, златните очила и пенсне, с пискюлиите бастунчета, с колосаните манжети и въобще с лъскавата външност и с алтъните. Той не знае, че науката и знанията нямат нищо общо нито с капелите, нито със златните очила, нито с мазните муцуни, нито с бляскавата външност. Гърдите на тези уж „учени глави“ никога не са гнели, за което свидетелствуват техните мазни муцуни. Г-н З. Стоянов искаше вероятно да изрази мнение, че „учени глави“ са не онез, които ходят във високи капели, лайкови ръкавици, в манжети и пискюли бастунчета, че тези уж „учени глави“

са шарлатани, които не знаят какво е нещо наука, макар че лапали мухите по Париж, Виена, Лондон и другаде. Че истинските учени глави са обикновени хорица, които при това повечето не обичат високите капели и нямат време да си помагат и пугрят мустаците. За пример ни служат нашите учени глави А. Каравелов, Хр. Ботев, Волов, Анг. Кънчев, които са вдъхнали в гърдите на мнозина „искрата божия“. Но г. З. Стоянов всички тези понятия кърлемеден трупа в една яма. Той гъделичка обикновените чувства на хората, той ласкае невежеството на народа, като бърка в неговия ум понятията и по тоз начин отдалечава народа от интелигенцията и вдъхва на народа лъжлива самонадеяност. Той в своето подражание на Бенковски в омразата против „граматиците“ отиде далеч и забрави, че днешните обстоятелства, при които живее нашият народ, са други. Тук вече са потребни знания и „учени глави“, разбира се, не с високи капели и пискюли бастунчета, а същински. Кой не знае, че самите поборници, и най-ярите*, подир Освобождението се обърнаха в експлоататори, дюкенджии, чокои, лихваджии и т.н. народни изегници. А когато човек види, че вчерашният апостол се е обърнал в чокой, вчерашният поборник в лихваджия, когато види, че чуждите тирани и експлоататори заместиха свои братия, тук простата глава не е достатъчна, защото тук вече отношенията между хората са по-сложни; тука вече настъпва друга по-сложна борба, за която се изискват и по-сложни средства. Към своите експлоататори да апелираш е по-мъчна работа. Тука на всякакви конституции, закони и статутите дават името „народни“, „домашни“, „свои“. Самите вчерашни апостоли и поборници защитаваха силните, защитаваха „законите“, които

* пламенните. Бел. рег.

издават тези силни за стеснение на свободата; те сами на народни пари правят агитации в полза на честолубците, крадците, силните, *правителствата*, *„варакладосаните глави“*. А народът по своята простота им вярва сяко, че те се грижат за неговото добро.

Освен това, но босотата на г. З. Стоянов е тъй също причина, дето той, без да ще, хвърля връз паметта на нашите революционери страшна клевета. Той в едно място пише: „Съвсем си няма мястото да обвиняваме нашите деятели по въстанието. Ако тие не можаха да извършат нещо по-сериозно, затова пък *самият български народ е виновен, защото не е бил достоен да се възползува от случаят, не било дошло още онова време, за да оцени и той свободата*. Мнозина ще да ни възразят може би, че в такъв случай не трябвало да се приготвява никакво въстание; трябвало да се чака да блесне „просвещението“. На тоя въпрос ние ще да отговорим, *че не са само нашите деятели по въстанието, които са били заблудени (!!!) от своя безпримерен патриотизъм да не могат да видят по-нагалеч (!!!)*. Накъдето и да се обърне човек, от миналото на гругите народи се вижда, че и тие са имали своите Левски, Бенковски и пр., които са си въобразявали, *че с едно махване ще да смажат, да съкрушат тиранинът*“ („Записки“, т. I, стр. 5). По-надолу прибавлява: „Кромвел е казал великата истина, *че в големите преврати най-далеч отивали ония, които не са знаели накъде ще вървят от най-напред. Хора, които нямат определен план, предварително, точно и ясно, които са живи органи, отгадени всецяло на събитията, не зависи от тях самите да земат връх и да преодолеят над препятствията*.“ Как ви се харесва това, читатели? Нали хубава препоръка и хубава защита [на] паметта на нашите революционери? По моему всичко това е клевет

та и, разбира се, неволна клевета. Пустата босота, до какви глупости може да докара човека?

За да видят читателите, че всичко това, което казва г. З. Стоянов за нашите революции, е лъжа, аз ще приведа как са гледали най-главните водители на революционната партия, Л. Каравелов и Хр. Ботев. Но преди това трябва да се направи едно малко обяснение. Мисля, секому е известно, че В. Левски и Бенковски, на които, по твърде понятна симпатия към тях, г. З. Стоянов, особено напирва и често ги повтаря, са били апостоли и организатори на революцията по плана, изработен от Централния революционен комитет, начело на който стояха Л. Каравелов и Хр. Ботев (Гл. „Записки“, стр. 114, т. I, Устав на Българ. революционен центр. комитет“). От това само може да се види доколко е вярно мнението на г. З. Стоянов, че нашите революционери не са имали „определен план предварително, точно и ясно“. В. Левски, Бенковски, както и груги апостоли революционери бяха не „заблудени“ и заслепени от „своя безпримерен патриотизъм“, а вдъхнати с убежденията, които проповядваха Л. Каравелов и Хр. Ботев. Стига да си припомним, че В. Левски, макар и прост „дякон, абаджия, слуга“, но като талантлива натура, неговите убеждения и планове са строго определени. Той проповядва *балканска република*. Този факт е във висока степен важен. В него се крие дълбоко и самостоятелно убеждение, че балканската федерация е невъзможна, додето на Балканския полуостров съществуват отделни кралства и княжества. Там, дето управляват крале или князе, там е невъзможно никакво братско споразумение между народите. Тази очигледна истина, която и до днес не могат да разберат хора, подобни на г. З. Стоянова, ни показва, че В. Левски, Волов, Анг. Кънчев и др. мн. апостоли – революционни организатори, са убедени, а не „заблудени“. А „убеж-

гението“, казва Л. Каравелов, „приводи в действие човешкия мозък, а когато човек работи умствено, то рано или късно той ще да дойде на истинския път. Съвсем е друго, когато един човек или цял народ върви по кривия път не по своята воля и по своите убеждения, а стане сяко оръдие на някои си частни лица, на своите религиозни жреци и на своите собствени суеверия. Само непрестанното вървение напред, само денонощното бдение във великия храм на науката дават човеку право с чест да носи своето велико име „човек“ – в противен случай той е равен с добитъка, който живее физически, а не нравствено.“*

Тази цяла цитата я приведох, за да видят читателите как обяснява подобни явления, които г. З. Стоянов нарича заблуждение „от своя безпримерен патриотизъм“, а тъй също тя показва как разсъждава същинският публицист и революционер за знанията и науката, без да гъделичка народните чувства. Относително значението на въстанията, които са един вид борба на народите против тиранията, а не само средство „на заблудените от своя безпримерен патриотизъм, за да не могат да видят по-надалеч“. Л. Каравелов ето какво казва: „...Най-после, ние отсега ще да продължаваме своята борба по-благо-разумно, по-енергично и по-обдуманно, а всеки вече знае, че подобна борба е полезна за всяка една народност, защото само в борбата са заключава народният живот.“** Такъв е бил смисълът на българските въстания. Без тях не беше възможен народният ни живот. Борбата съществуваше, а революционният комитет придобива и само определен и ясен характер. Колкото до онова, че уж нашите революционери не са имали определен план, да приведем още думите на Хр.

* „Свобода“, год. I, стр. 17, бр. 3.

** „Знаме“, 1875 г., бр. 31, стр. 79.

Ботева, за да се уверим, че това е лъжа: „Един само Хаджи Димитър, „черно хлапе“, и Банката можеха да намерят пари и без ничия помощ, а, напротив, при множество завист и преследване да преминат Дунава и да осъществят идеята на Раковски, идеята на своите решителни юнаци и идеята на всичкото свое собствено съществуване“, т.е. да се въоръжат четите, „да минат и с бързината на светкавицата да извадят народа из леглото на робството. Три-четири чети с по 200–300 души можеха да направят това.“*** Тия изгинаха като левове, но после урагана, когото произведоха от Русчук до Хаинбоаз, настана мъртва, глуха и страшна тишина както отсам, така и оттамък Дунава. „Да чекаме, извикаха нашите патриоти. Видите ли, не било още време за бунт, народът не въстана. Чакайте да го просветим и да го образуваме, тъй тогава сам ще да усети какво му не достига и какво трябва да прави“. И чекахме ние цели 7 години, а в това кратко време народът и неговите изгнаници страдаха, плакаха и прибраха още няколко стотини свои жертви. Идеята на Раковски и на комитетата*** се показва несъстоятелна. „Трябва отсреща да се работи, а не тук“, казаха едни и захвана се втория период на нашите революционни стремления.“****

И така, както видим, в първия период на нашите революционни стремления планът беше с външна сила, с чети да измъкнат народа из леглото на робството, чети, въоръжени оттамък Дунава, да минат в България с надежда, че народът ще въстане. Но надеждите не се сбъднаха и тази идея на Раковски се

* Там же, брой 34, стр. 265.

** „Знаме“, 75 г., брой 21, стр. 79.

*** Букурещки, а не Бълг. центр. революционен комитет.

**** „Знаме“, 1875 г., бр. 21, стр. 79.

оказа несъстоятелна. Във втория период, напротив, главният план беше отвътре да организират общо-народно въстание. С тази цел захваща се прачане вътре по България апостоли, организатори революционери. Може ли после това да се говори, че нашите революционери не са имали определен план „предварително, точно и ясно“. Друга е работа изпълнението на този план и решителността на неговите изпълнители. Но да оставим това настрана.

Да видим сега какво той е проповядвал в другото свое произведение – в своята „Борба“. Помнят читателите как редакцията на „Сввр. показател“, по повод на либералното лицемерие и лъжи на зависимата „Независимост“ на г. Петкова от 1885 г. се отзоваваше за „Борба“. Този отзив беше от най-добрите. По моемо мнение отзивът на казаната редакция е съвършено справедлив и верен. И ето в какво отношение. В онова време в Южна България, т.е. в Източна Румелия, се вършеха от страна на Гаврил-пашовото правителство всевъзможни беззакония. Г-н З. Стоянов подигна гласа си против беззаконията на румелийско правителство. Зе да издава в. „Борба“ и заговори смело: намериха си белята и Гаврил-паша, и неговите слуги. Той встъпи в борба с румелийското правителство и за всичко това кой искренен човек можеше да не му съчувствува? Но тъй или инак, а неговият вестник „Борба“ пак иде да ни убеди, че погърмогласната форма на речта се крие *недомислие*, неопределеност във възгледите и умствена босота. Вследствие на това не беше трудно да се предвиди, че неговата „Борба“ очекваше участ твърде печална, ако да не се явеше на помощ една идея, която винаги висеше над Румелия, а именно идеята за съединението. Ако да не беше тази идея, то за „Борба“ и борбистите можеше да се каже, че *фразата* щеше да им изяде главата. И наистина освен местата, гето

той критикува действията на правителството, във всичко друго в „Борба“ царствува *фразата*, за която, разбира се, не се крие нито „чиflik с 3000 уврати ниви“, нито идеал с 20–30 лири на месеца, а просто *фраза*. „Ние ще да се борим за истинската свобода и независимост на тая страна, която се нарича България и която е разделена на три части, като употребяваме подходящи оръжия, где каквото е нужно.“* Какво той разбира под думите „истинска свобода и независимост“, кога, при какви обществени и политически наредби са възможни истинската свобода и независимост – той нийде ни една дума не казва. „С отиванieto си до конашките порти ние не искаме да въздигаме някои партизани, ние защитавахме един висок принцип, осветен и създаден върху костите на милиони жертви, *принципът на личната свобода*.“** На стр. 4 от същия брой той продължава: „Има ли по-свето нещо за човека от личната свобода? Защо умря Ботев? За кефа на консули или за благоденствието на нашите?“

Наистина за човека няма по-свето нещо от *личната свобода*. Но много ли личности се ползват от тази свобода? Има ли нейде пълно осъществление принципа на личната свобода? Този принцип е провъзгласен преди едно столетие. В XVIII век се пролили реки кръв за неговото осъществление. В продължение току-речи на цял век се принасят милиони жертви за осъществлението в живота принципа *за свободата на личността*, но и до днешен ден неговото пълно осъществление не е достигнато. Защо? По кои причини? Защо и до днешен ден едно грамадно количество човечи нямат възможност да изпитат светостта на този принцип? Защо народите проливаха

* „Борба“, 1885, брой 1, стр. 1.

** Ibid., стр. 2.

океани кръв, принасяха милиони жертви за неговото осъществление и не достигнаха това? Народите разрушиха цели деспотии, смазаха хиляди коронясани и богопомазани глави, но действителното осъществление на принципа на личната свобода не достигнаха. Наистина при абсолютизма този принцип е немислим, но и при либералнобуржоазните конституции и републики той е свършено фиктивен.

Разбира се, че в общият вървеж на историята и приобретението на това е прогрес. Но един съвременен, развит човек и още революционер е длъжен да не забравя онова, което историята ни показва, че либерално-буржоазните, централизованите наредби не могат да осъществят принципа на личната свобода, че само децентрализацията на властта и доброволният съюз на общините могат да дават възможност да се ползват с принципа на личната свобода, като всеки широко се упражнява в него. Само „крайната свобода“, „демократическите наредби“ на Швейцария и Америка дават днес тази възможност, при която може народът да се *упражнява в принципа на личната свобода*. Хр. Ботев умря именно не „за кефа на консули или за благоденствието на нашите“; но той в същото време умря и не за „принципа на личната свобода“, само за принципа. Христо Ботев ни учи, че там, где то съществуват правителства, там, где то има божии помазаници, там е невъзможна личната свобода, там тя е недействителна. Малко това, но там, где то има силни и слаби, богаташи и сиромаси, там истинска свобода на личността няма. Тази свобода е възможна само когато ние „наредим своя живот по принципа на най-новата наука за свободата“. От тука ние видим, че той умря не за „принципа на личната свобода“, само за принципа, а и за осъществлението на такъвиз наредби, при които този принцип може да има за народа реална цена. Следующите ре-

добе, писани от него, най-добре ни показват справедливостта на гореказаното: „Всяко едно откритие и усъвършенствование в науката и индустрията, ако то не може да се приложи на практика от всекиго и да принася еднаква полза както на богатият, така и на сиромаша, е вредително за прогреса на свободата, а следователно и за щастието на човечеството. Наистина в последното столетие естествоведението, физическите и математическите науки са направили големи успехи в своето развитие, но от всичките техни резултати ние видим, че се ползува само оная част от човечеството, която и без това всякога е живяла добре, и без това никога не е работила нищо, и без това постоянно е пила кръвта на милиони нещастни човечески същества. Погледнете на всичките цивилизовани страни в Европа, прислушайте се на ония вопли и страдания, които се чуят заг официалните ширми на човеческият напредък, обърнете сериозно внимание на отчаяната борба между труда и капитала както в Европа, така и в Америка и вие ще да се уверите в истинността на нашите думи и ще да кажете заедно със здравия разум, че при днешното обществено и политическо устройство на човечеството сиромашът е навсякъде роб, а робът навсякъде сиромаш.“*

Така пишат и проповядват истинните публицисти и революционери и така тие разбират условията, при които е възможен принципът на личната свобода. Между това г. З. Стоянов, от една страна, говори за принципа на личната свобода, от друга – се сватосва с варакладосаната глава, на която той приписва забележителни идеални свойства – с нашия княз, когото нападна опозицията и крадците консерватори. Какво чувствително и рицарско сърце е

* „Знаме“. 1875 г., стр. 64, бр. 17.

умал тоя г. З. Стоянов! „Ние съветваме княза да върви из пътя, който си е начертал вече. В последното си пътувание той се е убедил какво мисли българският народ и към какво ламти. Нека той поиска ръката на честната българска интелигенция, па да не се бои. Гласът на тая интелигенция, в данний случай, се ще да има каква годе цена.“* Как е! Последователят на нашите революционери, защитникът на паметта на Л. Каравелова и Хр. Ботева, г. З. Стоянов, който се е борил за някакви си идеали (прочее сега е известно за какви – за съединението), подава ръката „на честната българска интелигенция“ на паразита, на божия помазаник, на един експлоататор [на] чуждий пот и чуждата кръв. Той е посветен в плановете на силните „сего мира“ и съветва му „да върви из пътя, който си е начертал“. С една дума този божем революционер завежда *духовни свръзки* с князете; този божем борец за „принципи“ търси за тяхното осъществление помощ в десницата на богопомазаника. Язък, че е ял толкова бой и е влякъл турските синджури из Тракия и България, за които не един път тържествено напомнюва на читателите си! Но пустото недомислие! Друг някой с неговите претенции би казал: „Слава богу!“, „своя своих не познах“, „да си ядат главите“, „не е наша работа да разбираме техните дертове“, „наша работа е да научим народа, та да го поведем и против едните, и против другите, да смажем и лъжците, и крадците, и паразитите, и помазаниците и да установим наредби, при които тази *„свалоч“* не ще може да гизне глава“. Но г. З. Стоянов в апогея на своята борба, когато уверяваше, че не е негова работа „висшата политика“, че той „принципи, принципи!“ проповядва и за „идеи“ се бори, в това време става адвокат на силните, на княза, комуто великодушно,

* „Борба“, брой 2, стр. 3.

наивно и глупаво прощава 28-й априлий и 1-й юлий⁷ и се обявява за негов защитник. „Ние ще кажем някога: *„ако ваше височество тръгнеш да си отидеш, ще турим децата си под височайшата кола“* (курсивът е на в. „Борба“); няма да се впрегнем в тая кола, както това стана в 1881 г., няма да продаваме своето човеческо достойнство (?) никога; но нека знае, че никоя сила не може да го изтръгне от нашите ръце, догдето той е истински защитник на нашата свобода и независимост (гледай, гледай!). Уверил се е той в последното си пътувание каква е разликата между срещата му в Габрово и Ловеч през 1881 г. и сега какво значи истински народни чувства (чувствата на мекеретата) и „френетическото ура“. Прочее нека князът поддържа ония елементи, които се стремят да вдъхнат измежду българският народ съвременни понятия за свобода и прогрес (кои съвременни понятия за свобода са съвместими с десницата на князете? Д. Б.), па да се не бои.“** Така говорят и пишат съвременните български божем революционери и публицисти и възпитатели! Те, от една страна, говорят и проповядват „истинска свобода и независимост“, от друга – „Каравелов предател! Може ли човек да си въобрази поне подобно нещо? В такъв случай когато и Каравелов стане предател, нам не остава друго нищо, освен да си земем очите, да отидеме да се не видиме, да се не казваме вече *българе*.“*** И това пише г. З. Стоянов таман тогава, когато г. Каравелов беше посегнул на „принципа на личната свобода“ най-нагло, като издаде закона за седемдневния арест, окръжното против митингите, когато насилуваше конституцията в Народното събрание с всевъзможни давления, бой, лудурии, крясъци и лъжи свободното мнение

* „Борба“, бр. 4-й, стр. 2.

** „Борба“, брой 6, стр. 1.

на депутатите, а г. Д. Петков му мукаше и пишеше с негови думи в полза на окръжното, което явно нарушаваше „принципа на личната свобода“. А колко още тайни, гребни, заширмовани [прикрити] византийски нарушения на този принцип се вършиха в онова време от този г. Каравелов. Той [З. Ст. – б. р.] възбужда Петко Каравелов, когато незабвеният революционер брат му Любен Каравелов не можеше да го види и да му чуе името, тогос Петко Каравелов, когото Любен Каравелов наричаше пред своите приятели – *егоист*, *себелюбец* и *ограничен властолюбец* и *щестлавец*; г. З. Стоянов този същия Петко Каравелов възвежда в такъв висота, щото България без него щяла да пропадне, щото без Петко Каравелов нам не оставало нищо друго, „освен да си земем очите, да отидеме да се не видиме, *да ся не казваме вече българе*“. Чуйте хора! „Ами ако един ден гебердяса Петко Каравелов, тогава какво ли ще станем ние сиромасите?“ (гл. „Независимост“, 1886 г.). Но тогава В. Радославов не беше известен, и България, ако да нямаше този новоизпечен спасител от „светата тройка“ на в. „Независимост“, щеше да пропадне; но вече тази „тройка“ откри щастieto на българите, че се намирало не в чутурата на бай Петка, а в кофата на Василия Радославова. Забележително откритие! Пъй, че щастие за българите! Е, че защо ли „възпитателната“ „Независимост“ не направи тъй свое откритие за щастieto на клетите българи по-раничко? Е, че защо де? Знаете ли защо? Защото редакцията на „Независимост“ се възгеещисала да служи на личности (разумей на Петко Каравелов), а Радославов зер личност ли е? Бог и Мохамед го знае! Колкото – Каролев⁹. Прочее Каролев за последне време стана популярен не само в България, но и в Европа. Има си хас да земе и Каролев да мечтае за президентското кресло. Тогава ще потече щастieto на българите през крачулите им я!

Но шегата настрана. Към гореказаното фразьорство и противоречия би могъл да прибавя още стотина. А фрази кой не може да ги пуска. Помнят читателите как г. Д. Петков⁹ захвана своята „Независимост“ от 1885 г. „Свободата, братството, равенството, истината, правдата и справедливостта – ето нашата програма.“* А после няколко броя лъжи (напр. по повод на програмата, която според „Съвр. пока[зател]“ трябвало би да има една народна партия), инсинуации, шпионство (като наричаше печатно редак[цията] на „Съвр. Пока[зател]“ – социалисти), гнъсотии и оправдание на каравеловските безобразия (мълчание за седемдневния арест¹⁰, оправдание на окръжното за мит[ингите]). Де погир остават „свободата, братството, истината“ и т.н.? Каква цена имат тези думи, когато ги произнасят хора, които не разбират цената им? За „свободата, братството, истината и т.н.“, за принципа на личността говорят средичарите, цанковистите, даже и Марко Балабанов¹¹ и с такъв същото право, с каквото говори и З. Стоянов. Фрази всякой може, никому не се забранява да говори. И *фразата*, както казах, щеше да изеде главата на „Борба“ и „борбистите“, ако да нямаша един идеал и този идеал, както споменах, се яви съединението. С този идеал плашеше румелийското правителство, за този идеал той се бореше, с него той се гордее, този негов идеал и средствата, с които той искаше да го постигне, са по-горе от свършенство, са по-горе от всяко революционно средство. Тука вече се явява той в същинския си вид и като публицист, и като революционер, и като патриот, а най-после и като „апостол“. Да видим сега идеята му и средствата му, с които гоиде да го осъществи.

* „Независимост“, 1885 г., брой 1, стр. 1.

IV ИДЕАЛЪТ ЗА СЪЕДИНЕНИЕТО НА З. СТОЯНОВ

„Трябва ни да се борим – казва г. З. Стоянов – против робските понятия на тълпата по моя или по оня предмет.“* Така той пише в своята „Борба“. Между това тази истина очевидно за него не представлява особена цена; тя в неговите уста е само фраза, която хубаво звънти. И наистина в един от най-важните предмети неговите понятия с нищо не се отличават от „робските понятия на тълпата“. Идеалът, с който г. З. Стоянов се кичеше, че той го има, съединението, този идеал в нищо не се отличава от идеала на „робските понятия на тълпата“. Но и за осъществлението на този идеал той се взе тъй небомислено, щото неволно ми иде да река заедно с Хр. Ботев, който рече по повод на небомислените планове на С. Раковски...: „Срам и укор на всичките ония, които така пламенно и самонадеяно захванаха делото и които така прозаически и така безславно извикаха „пасо“.“ Срам и укор на г. З. Стоянова и на всички ония, които така пламенно и самонадеяно захванаха делото и така прозаически свършиха, които тъй обезславиха идеята за съединението и се спряха среди пътя и извикаха „пасо“.“ Но да погледнем на работите по-отблизо.

Против идеята за съединение на два „братски народа“, уверен съм, че надали ще се намери българин, който да бъде против. Да се съединят българите от трите части на нашето отечество – от България, Тракия и Македония, счита се от всички необходимо и такъв желание от страна на българите, разбира се, е свършено естествено. Но въпросът се състои

* „Борба“, брой 6, стр. 3, подлистник.

в това именно, като какво съединение, при какви условия съединение и при помощта на какви средства? [За] обикновения човек, обикновения патриот, обикновения публицист без революционни претенции, публицист, който за възпитанието на народа чрез борба не ще и да слуша, най-после и за обикновения българин с „робски понятия на тълпата“ горните въпроси не съществуват. Такъвиз хора бие те, патриоти, публицисти или българе, живеят само за настоящето и съединението за тях е такъв идеал, какъвто прилича на „робските понятия на тълпата“. От човеци с „робски понятия по моя или оня предмет“ много да искаш не можеш. Друга е работата [с] интеллигентния човек, който има претенция на народен възпитател. Неговите идеали бездруго трябва да са изчистени от „робските понятия на тълпата“. Те трябва бездруго да са пресеяни през началата „на най-новата наука за свободата“ и да се основават на правилата на здравия разум. Идеалът за съединението на трите части, населени с българе, според „робските понятия на тълпата по моя предмет“ излиза във вид на шовинистическа песня: „бой, бой, искаме бой!“, „гром победи, раздавайся!“ – и се основава не на идеята за личната свобода и щастието на народа, а на някакви си „исторически и национални задачи“, които по-добре да ги наречем „исторически и национални глупости“, като „Велика България“, „Крумовското и Симеоновското царство“ и т.н. В основата на това съединение лежи не „човешко право“, не човешко величие, а национално пехливанство, задачата на което е да създава монументи на човешката глупост и човешкото невежество, каквито са превземането на Цариград, завладението на Егейското море, хегемонията на Балканският полуостров. За достигането на този идеал „тълпата“ употребява и съответствени на „робските ѝ понятия“ средства: десницата на богопома-

заните, правителствената машина, дипломацията, казармичината и полицейщината, а на народа, като на обществена съзнателна сила, тя (тълпата) не обръща внимание. Подобен път за съединение е способен, разбира се, да усилва десницата на богопомазания, да усилва властта на правителството, да увеличи солдатчината, казармичината, полицейщина[та] и православното мракобесие, да създаде на гърба на народа 100 пъти повече паразити, експлоататори и притеснителни. Такъв е идеалът на „тълпата“ за съединението и такъвиз плодове той дава.

Развитият публицист и истинският революционер не само кръв не пролива за такъв идеал, но ступена пара не дава. За него съединението е важно само от морална и човешка страна. За него съюзът на хората тогава е разумен, когато се основава на такъвиз обществени и политически наредби, при които хората, които съставляват този съюз, се ползват с истинска свобода и независимост. С други думи за революционера в основанието на идеала за съединението лежи принципът на *демократическият съюз* или *крайната свобода на Швейцария и Америка*. Собствено съединението на българите от трите части – България, Тракия и Македония – е задачата, която ни остава да разрешим нашите революционери. Тази задача е същата, каквато те достигаха. „Съединението“ на трите части е всъщност освободението на българите от тиранията, домашна и чужда, и създаването такъвиз обществено и политическо устройство, при което е възможен разумният живот. А ние вече знаем, че за свободата на българите нашите революционери не търсеха нито десницата на кой да е богопомазаник, нито помощта на кое да е правителство, а се опираха на народа, на неговото съзнание и всеобщо въстание. За тази цел те организуваха народа, водеха го против тираните, и по този начин възпитава-

ха го посредством борбата за всеобщо революционно въстание, което трябваше да осъществи демократическите принципи в живота за щастието на българите. Последователят божем на нашите революционери г. З. Стоянов представлява право противоположно на тях. Той се бореше за идеала на „тълпата“, той подигна уж революционното знаме за съединението и го окалпазани тъй, както никога от враговете му.

Прегри всичко, като четем човек мотивите, по които трябвало да се присъедини Тракия към княжеството, се поражда от отсъствието на каквагоде логика? З. Стоянов казва, че съединението е нужно било, защото неестествено е било да се делят два братски народа. Разбира се, казва той: „ние няма да казваме, както това правят мнозина (?), *че като се присъедини Румелия на [към] княжеството, ще да бъдем в състояние да превземем на втория ден Одрин*...“ Ако човек по този начин мисли някак** последователно, то не трудно може да дойде до резултати, които, мисля, не се харесват на нашите шовинисти. Нали българският и руският народ са два братски народа? Защо тогава тези два братски народа да са разделени? А, разбира се, ако те се съединят, то тогава всички шовинисти смело могат да викат „бой, бой, искаме бой!“, „гром победи раздавайся“ и не само Одрин може да се превземе, но и Цариград, и Азия. Подире читателите, мисля, не забравиха статията на г. З. Стоянов: „Трябва ли да съществува Румелия?“ Този господин категорически обявява, че не трябва да съществува Румелия. Защо? Защото Румелия се е обърнала в „чиновническа мушия“, защото управителят получавал 3000 лири, 72 000 лева, защото гу-

* „Борба“, брой 5, стр. 1, кол. 1. – Д. Б.

** От руското „несколько“ – донякъде, поне малко. Бел. ред.

ректорите получаваха тлъсти заплати, защото чиновниците получаваха от 25 до 30 лири в месец, злини, както виждате, страшни. Хубаво! Но доказва ли той, че княжеството в това отношение представлява идеал; или, да речем, не идеал, а поне неговите политически и обществени наредби избавляват ли народа от тези злини? Може ли един уж революционер да гледа на работите тъй кюрлемеген, както г. З. Стоянов? Той захвана да доказва, че в Румелия данъците са страшни, и не доказва, че те са по-малко в княжеството. Той захвана да доказва, че там има преследвания и гонения, а доказва ли, че това го няма в княжеството? Помнят, мисля, читателите, че в това същото време, когато г. З. Стоянов пишеше: „Трябва ли да съществува Румелия?“, друг един революционер и шовинист като него във в. „Македонец“¹² пишеше: „Трябва ли да съществува княжеството?“, и доказваше тъй също красноречиво, като него, че княжеството не трябвало да съществува, защото се е обърнало в чиновническа мушия, по-лоша от турско време, че нашият управител, т.е. княз Александър I-й, получава не 72 000 лева, а 800 000 – 1 000 000 лева! Той доказваше, че министрите и чиновниците получават тлъсти заплати, че в Бяла правителствени те агенти биеха и преследваха (гл. „Македонец“), че във Варна полицията на княжеското правителство престъпни [потъпка] конституцията, като ходеше по домовете на опозицията не знаем за какво си, че в кюстендилския окръг селяните викнаха „аман“ от правителствените агенти и даже се оплакваша на министра-президента Петко Каравелов, който лъжеше населението, че ще накаже злосторниците, а [тъй] като [са] от неговата партия, ги замълча (гл. „Съвр. пок[азател]“, кн. III); че г. Петко Каравелов насилваше в Народното събрание чл. 93 от нашата конституция; че той преследваше сякого от чинов-

ниците, който имаше смелост да излезне открито и да напише нещо, особено което не му уйдисва (напр. историята с някой си Петров); че той по своя кеф изключваше секиго от министрите, който не играеше по неговата гайда, и узурпираше властта; че той унищожи de facto нашата конституция, като издаде закона за седемдневния арест, окръжното против митингите, в което препоръчваше *бесилката*. Никой не ще да отрича, че правителството в Румелия беше „янкеседжийско“, че то развърщаше чиновничеството, че то деморализираше народа, но кое, моля ви се, правителство не прави това същото? Зер княжеското, каравеловското, не прави това същото? Зер радославското не ще да е таквоз същото. Зер княжеското правителство не деморализира народа, не развърщава чиновничеството – което е още по-лошо – не развърщава нашата интелигенция? Кои са нашите чиновници? Кои са нашите учители? Тяжната съдба в чии ръце е? „Казвайте де“, безмозгли патки? Я попитайте народа по-малко ли данъци плаща, отколкото в турско време? Простата сметка показва, че той трябва повече да плаща. Я кажете, че той по-малко плаща, безочливи лъжци! А цъфнал ли е затова, че той 8 години плаща данъци и храни всевъзможни варакладосани и неваракладосани паразити? „Казвайте де“, фарисействующи „апостоли“!

Разбира се, че за шовинистите инак не може да бъде. Съединението трябва да стане, както и да е, при каквито условия и да било. И естествено е за тях да се носят с такъв идеал. Но спира ли се на него революционерът? За революционера може ли таквоз обществено и политическо съединение да съставлява идеал? А г. З. Стоянов нали уж е революционер? Пустата умствена слепота, пусто негомислие!

Но само това ли е? За революционера правителствата, както румелийското, тъй и княжеското, ег-

накво струват. И едното, и другото вършат безобразия, беззакония, престъпления. Разница между тях, разбира се, има: едното върши безобразия открито, грубо, наивно и детински глупо, другото, княжеското, шито-крито, по византийски и в името на някакви си „либерални и народнолиберални принципи“. Значи работата не е в правителството. Няма правителство на света, което да е изражение на народната воля. Всяко правителство, колкото и да либералничи, щом общественото и политическото устройство му позволяват да съсредоточи народната власт в ръцете си, щом управлението на народа зависи само от правителството, то това последното винаги се ползува с властта по своему. Друг е въпросът за обществените и политическите наредби. Ако ние погледнем на работите от таз страна, то не е трудно да видим, че румелийската конституция в множество отношения ни представлява нещо много по-прогресивно, отколкото конституцията на княжеството. Така напр. в конституцията на княжеството за едно от най-важните права на гражданите – свободата на личността, печата, словото, съвестта и религията – се споменава само с две думи, като предоставя тяхното разбиране и приложение на правителството, от една страна, а от друга – като направо се унищожават от следующите членове. Тъй 73 и 74 чл. от конституцията на княжеството установяват личната неприкосновеност, когато 76 чл. дава право на княза да ги унищожи без разрешение от Народното събрание. Разбира се, в този член се говори за някакви си събития, които би могли да нарушат обществената безопасност. Но кой определява кои събития нарушават обществената безопасност и кои служат за унищожението на обществената опасност. Ако това се предоставя на правителството или княза да определяват свойствата на тези събития, то кой

член от конституцията гарантира, че те не щат счита сякоя протест от страна на гражданите за събитие, нарушающе обществената безопасност? Осем години политически живот и две години властвование на г. Петко Каравелов показаха ни до каква степен личната свобода на гражданите е обезпечена. Между това в конституцията на Румелия свободата на личността и неприкосновеността на жилището са точно и ясно определени. Тъй чл. 30, 32 и 33 от Органическият устав на Източна Румелия тъй гарантират личната свобода, щото нито на управителя дават възможност да я съкрати, нито на правителството дават право да се разпорежда с нея по волята си. Единственият съдия в даденото отношение са законите, утвърдени предварително от Народното събрание. Още по-голяма е разницата* в свободата на печата, словото и религията. Едно сравнение стига да се убедим в това. Ако според чл. 79 и 80 от конституцията се дава възможност на правителствата да подигат преследвания против печата, то чл. 39 и 40 от Органическият устав обявяват устните, писмените и печатните мнения най-широки и свободата на печата за свещена без всякакви православни и неправославни ограничения. Още по-голяма е закъснатостта на княжеската конституция по отношение към свободата на вероизповеданията. Ако според чл. 40 от конституцията се споменава само, че вероизповеданието е свободно в княжеството, то според чл. 28 от Орг. устав и главно според 29 тази свобода не знае никакви ограничения. Според 29 „никой не може да бъде принуден да взема участие по какъвто и да било начин в делата и в обрядите на едно вероизповедание, нито да му почита и пази празниците“. А в княжеството тъй ли е? Другите вероизповедания не

* Разликата. Бел. ред.

само че не се ползват със свобода, а насилствено се карат да пазят православните празници.

Но едно от най-главните преимущества, което притежава обществ. и политич. устройство на Източна Румелия, е онова, за което народите са проливали океани кръв и са готови да принесат милиони жертви за неговото осъществление. Думата е за народната милиция (опълчение) и унищожението на солдатчината, казармичината, на паразитството и съпряжените с тия разврат и деморализация на народа. Това блажено преимущество, народното опълчение вместо постоянната войска, Източна Румелия обладаваше. Цената на това преимущество е така висока, щото само безмозглите* патки не са в състояние да [го] познаят. И наистина при таквото устройство на военното дело народът си остава при работата си и не захвърля своето хазайство, остава си при очага** си и не [за]хвърля къщата, за да се скита отподире по света. Най-главното благодеяние за народа при тази организация представлява следущето. При нея силата на народа остава в собствените му ръце. Той е господар над своята съдба. Кой наистина ще отрича, че пред тракийския народ не трепереше румелийското правителство? Каква сила представляваше управителят на Румелия пред народа? Лишен от главната сила – постоянната войска, неговата власт всъщност се свеждаше на нула. Румелийското правителство, опирающе се на полицията, не можеше да не съзнава, че силата и пушките са в ръцете на народа и че силата на полицията и на жандармерията в това отношение са фиктивни. Кой не знае, че румелийското правителство няколко пъти се опита да обезоръжи тази сила – народа? Поз-

* безмозъчните. Бел. ред.

** огнището. Бел. ред.

воли ли му той? Кой ще отрича, че политическото развитие и общественото съзнание на румелийския народ в 8 години не надминава онова на българския народ 8 пъти? Ако само румелийците са способни да се бунтуват против тиранствата, ако само те са способни да се бунтуват, както принц Батенбергски уверяваше татарпазарджийската депутация, то на кое може да се припише развитието на гражданския дух в него, ако не на съзнанието, че в неговите ръце се намира силата, че конституцията му дава право сам с пушка на ръка да протестира против тиранията. Това ли щеше той да бъде, ако над неговата глава стоеше 20 000 организирана армия начело с богопомазаника? Това ли ще бъде той, ако от него правителството земеше... пушката и го излож[еше] на произвола на полицейщината и жандармите?

Зер не това ли му обещаваат обществените и политическите наредби на княжеството? Преди всичко с присъединението на Тракия към княжеството народната сила, от една страна, ще мине в ръцете на княза, за да усили неговата десница, която и тъй е госта силна според конституцията. От друга – народната власт ще се съсредоточи всецяло в ръцете на правителството, за да уголеми неговата физическа сила, като се усили полицейщината, като се увеличи бюрократизмът, чиновничеството и което е още по-лошо, като се разшири военщината, казармичината, а заедно с тях развратът и деморализацията. Естествен плод на всичко това ще бъде увеличението на данъците, сиромашията, невежеството, политическата приниженост на народа, кражбата и неподире люта реакция и абсолютизъм. С една дума, с присъединението на Тракия към княжеството, без изменение на общественото и политическото устройство на последното в духа на преимуществата, които ни представлява румелийската конституция,

и в духа на съвременните идеи, българите, а главно тракийските българи, ги очакват множество нещастия, а не благоденствие. Простата сметка това може да ни покаже. Да оставим всичко друго настрана, а да видим какъв товар ще легне на гърба на народа само от постоянната войска. Да земем най-умерени цифри. Да предположим, че всичката постоянна войска в Румелия най-малко ще бъде 10 000 души. На 10 000 души войници да положим 300 офицери. Да предположим, че издържанието на един войник в година най-малко ще струва 20 лири, или 480 лева; да речем, че 300 офицери едно на друго в месец получават по 400 лева. Какво се получава?

$$\begin{array}{rcl} 10\,000 \times 480 \text{ лева} & = & 4\,800\,000 \text{ лева} \\ 300 \times 4800 \text{ „} & = & 1\,440\,000 \text{ „} \\ \hline \text{Всичко} & = & 6\,240\,000 \end{array}$$

Но 10 000 войници са 10 000 работни ръце. Ако предположим, че сякой от тях изработва в ден най-малко 3 лева и в годината ще работи 250 дена, то от богатствата на румелийския народ сяка година ще се умалява на следующите суми:

$$10\,000 \times 750 = 7\,500\,000 \text{ лева.}$$

Ако тези милиони прибавим към горните, то общата сума възлиза:

$$\begin{array}{rcl} 10\,000 \times 480 & = & 4\,800\,000 \\ 300 \times 4800 & = & 1\,440\,000 \\ 10\,000 \times 750 & = & 7\,500\,000 \\ \hline & & 13\,740\,000 \end{array}$$

или 553 900 турски лири. Ами ако новият генерал-губернатор поиска платица, да кажем, от 400 000 лева? А санким не може да поиска? Той преди всичко е герой, подир княз. И едното, и другото казва: дай ми 400 000 лева, или 16 000 турски лири. Да речем, че не 16 000, а 5000. Дето ще рече, сумицата достига размери госта големички, т.е.

$$\begin{array}{r} 553\,900 \text{ лири} \\ + \quad 5000 \\ \hline 558\,900 \end{array}$$

По този начин тракийските българи трябва, от една страна, да дават готови пари от джеба си, за да поддържат хиляди нови непродуцируеми членове и паразите повече от 261 066 турски лири; т.е. да плащат излишни данъци 200 000 турски лири. От друга, да губят на година 312 000 златни лири и от година на година да стават все по-сиромаси. По миналогодишния бюджет разходите на Източна Румелия съставляваха 11 800 000 лева. Ако земем във внимание, че в Румелия до Съединението имаше постоянна войска около 3000 души, то все пак към миналогодишните разходи трябва да прибавим най-малко:

$$\begin{array}{r} 11\,800\,000 \\ + \quad 9\,000\,000 \\ \hline 20\,800\,000 \end{array}$$

Ако предположим, че числото на всичкото население в Румелия е 800 000, и разделим на това число всичките разходи, то на секи гражданин до Съединението се пада по 14 лева, а подир Съединението 27 лева; т.е. почти два пъти повече от по-напреж. А тук не е пресметнато още съдържанието на кавале-

рията, която струва повече от два пъти по-скъпо, а тъй също и артилерията, които заедно съставляват 2 хил. Някои казват, че щяло да има съкращения по чиновничеството, тъй щото разходите щели да бъдат по-малки. От сметката на правителството, обнародвана на 29-й брой на „Държавен вестник“, се види, че такъв съкращения няма, а, напротив, според неговата сметка излиза, че разходите по управлението на Румелия само за 10 месеци превишават миналогодишните с повече от 1 000 000 лева, а за цяла година с повече от 4 000 000.

И така самата най-умерена сметка ни показва какви добрини обещава на тракийските българи присъединението им към княжеството при онез условия, при които се намира то. Ами физическото и нравственото изкалечение* от казармичината? Ами съсипването сяка година на стотина хазайства? Ако всичко това тежи на шията на българите от княжеството, трябва ли това същото очевидно зло да натрапим и на свободния румелийски народ? Не, румелийският народ има право не само да не признава Съединението с нов генерал-губернатор начело, с откъсването на две части от територията¹³, с грамадните загуби, но и от сяко съединение, което му готви нови паразити, солдатчина, полицейщина и зависимост от правителството. Българският народ трябва да иска пълно съединение, но при такъв едно обществено и политическо устройство, при което да може да се развива разумно, без излишни мъки, без да храни с кръв и пот стотина хиляди паразити. Той трябва да въстане като един човек за освобождението си не само от зависимостта на Турция, но и от солдатчината, казармичината, полицейщината, бюрократизма и зависимостта от правителството

* осакатяване. Бел. ред.

и да се съедини с братята си на началата за самоуправлението, на началата на демократическата федерация както Швейцария и Америка. Съединението на българския народ ще бъде разумно и полезно, когато то се основава на разумни начала, когато конституцията на княжеството се измени поне в най-главните си черти, когато следующите членове се изменят тъй:

Чл. 3. Административно България се дели на общини. Сяка община в своите вътрешни работи сама се управлява по законите, одобрили от членовете на общината. Съюзът на тези общини съставлява българската държава.

Чл. 4. Българската държава е демократическа конституция или република с народно представителство.

Чл. 5. Върховен представител и глава на държавата е самодържавният народ.

Чл. 9. Законодателната власт принадлежи непосредствено на народа. Сякои съвършенолетен гражданин и сякои депутат има право да предлага на общонародно гласоподаване чрез общините закони, които след приемането се потвърдяват от Народното събрание.

Чл. 11. Българската държава няма постоянна войска, а народното опълчение, което се намира под ведомството на Военното министерство. Опълчението не дава никому клетва, освен пред своята съвест.

Чл. 12. Изпълнителната власт принадлежи на сяка община в своите вътрешни работи, а в общодържавните, които определява точно Народното събрание, принадлежи на министъра на вътрешните дела.

Чл. 17. Представител на българската държава е сам народът. Особени сговори с другите правителства свързва само Народното събрание.

Чл. 76. Издаването на особени разпореждания,

които имат за цел да съкратят конст[итуцията] в голям или малък размер, не могат да се правят от никого другиго освен от народа.

Чл. 87. Депутатите имат пълно право да приемат инструкции от своите избиратели, като представяват в същото време и целия народ.

Чл. 138. Членовете на Народното събрание могат да свикват сами Народното събрание, щом се окаже нужда. Народното събрание се разпуска и отлага със съгласието на болшинството от членовете му.

Чл. 155. Министрите са напълно отговорни за действията пред Народното събрание и за всяко престъпление се дават в съд, а още повече князът, ако българската държава е демократическа конституция.

В този смисъл трябва да се измени в най-общи черти конституцията. Само при такъвиз условия съединението е полезно и разумно. В противен случай нам остава да кажем: няма зло без добро – но на такъвиз почва да се туря прилича на всекиго, но не и на революционера. Гореизложените условия за съединението мнозина ще ги намерят за невъзможни, неизпълними, за тях *не му е още времето*, но това никак не ма учудва. За достигането на такъвиз съединение преди всичко е нужна *общонародна революция*, начело на която стои една революционна партия, а не пехливани като г. З. Стоянов. А революционна партия у нас няма засега и само с пехливани не може да се създаде. Г-н З. Стоянов подигна знамето за съединението и на него написа идеала на „тълпата“, а не на революционера. Той безочливо си пъха гагата между нашите революционери, когато всъщност е ограничен шовинист. Да речем, че гореозначената гледна точка на нашите революционери е недостъпна за него, че до тези революционни принципи неговото пипе не стига. А много ли ум се трябваше да види онез благодатни преимущества, които обладаваше румелийският на-

род? Много ли ум трябваше да има, за да пресметне, че с присъединението на Румелия поне единственото скъпоценно нещо – унищожението на постоянната войска – трябваше да бъде главното условие, което е необходимо за щастието на българския народ. Трудно ли е да се сети човек какви злини ни очакват от военицината? Ето напр. Германия от Франко-пруската война насам не яде ли я военицината? А Германия е 10 пъти по-голяма от България. Трудно ли е да се види, че нашият малък народ, некултурен, ще се съсипе съвсем от военицината? Какво вее днес у нас? Навсякъде геройство, пехливанство, военицина, която поглъща последните народни средства. Или какво ще ми кажете, че при днешните наши политически условия на Балканския полуостров за щастието на българите е нужна постоянна войска? Защо тя е нужна? За завоевателни ли цели, за достигане на „историческите задачи“ или за благоденствието на народа? За някакви си завоевателни цели от страна на българите да се говори според мен хич си не струва, поне да казва това човек, който постоянно говори за съвременното, както г. З. Стоянов – хич му не прилича. Колкото за двете други цели, здравият разум и опитът на други тъй също малки европейски народи ни показва, че не е нужна никаква постоянна войска. Но и в единия, и в другия, и в третия случай може ли да бъде нещо по-здраво, по-сигурно, *по-неуязвимо от народната милиция*. Народната милиция е цял народ, който сам чувствава, че силата е в неговите ръце, който съзнава, че неговото гражданско въодушевление може да направи чудеса. А как може народът да не съзнава това, когато самата организация на народната милиция носи в себе си духа на народното съзнание. Постоянната войска, напротив, е част* от народа и

* В смисъл отделна, откъсната. Бел. ред.

неговата организация, носи дух враждебен на по-голямата част от народа, тя само със своето съществуване свидетелствува за своята враждебност и това само внася страшна деморализация среди народа. Само народното опълчение може да състави онази сила, която е несъкрушима, с която българският народ може най-скоро да достигне даже „историческата задача“. А последната война не ни ли показва верността на тази истина? Кой най-храбро се би в тази война? Не опълченците ли? Кой най-въодушевно взе оръжието и самоотвержено отиде против турците и подир против сръбската войска? Не опълчението ли, което отдавна вече не беше видяло пушката? Швейцарският историк Диксон, като отговаря на един поклонник на постоянната войска, който упрекваше швейцарците, че нямали постоянна войска, че нямали генерали и полковници, казва, че наистина Швейцария няма постоянна войска, но има войска, една от най-неуязвимите – има народна милиция, че тя няма генерали и полковници, но затова всякой гражданин е и генерал, и полковник, и главнокомандующ. Нека някой от съседните сили изпробва [се опита] да докачи правдините и да посегне на независимостта на Швейцария, че да види каква сила има швейцарският народ. Или за нас Швейцария не може да служи за пример? За шовинистите, да, тя не може да служи за пример. А г. Захари Стоянов и като публицист, и като деятел се явява гол шовинист. Неговата публицистическа и quasi революционна деятелност дават ни пълно право да го причислим към тях.

А като шовинист З. Стоянов за достигане на съединението употребява и съответствени средства. Той, от една страна, се опира на десницата на княза, от друга, на военния заговор. Той лъже, като казва, че на княза е простил греховете му на 6 септември. Ние видяхме, че той още в юни месец му проща-

ва в своята „Борба“ и му подава ръка. Малко това, но факт е, който го изповядвал г. Стоянов сам пред хора, на които аз безусловно вярвам, че тъй нареченият темен „революционен комитет“¹⁴, в който той беше член, получил от княза субсидия от 2000 до 3000 лева за делото на съединението още в юли месец. Факт е още, че същи „комитет“ е имал лични сношения с княза още много преди 6-й септември. Известно е вече на всички, че много по-рано от 6-й септември „комитетът“ е изпращал депутация до княза, която ходила у княза на аудиенция през задната врата и се съветвала за съединението. Тъй княз Батемберг сам уверявал тази депутация, че с другите европейски дипломати, освен с руските, той работата ще я свърши, но с руските трябвало да се погрижи „комитетът“. Зер не е известно, че княз Батемберг ходи да тропна по европейските дипломатически врата за съединението? Зер не е тъй също известно, че княжеският агент М. Г.¹⁵ ходеше с г. Ризова да поддържа и уякчи *духовните свръзки* с „комитета“? Зер не оскверниха паметта на Хаджи Димитра, като свързаха празнуването ѝ с користолюбивите цели на княз Батембергският чрез М. Г.? Зер не значи ли това, че работата отначало взе дипломатически характер? Кой ще отрича, че идеята за съединението не е съзряла в народа? Зер не е известно, че княз Батембергският още до 6-й септември няколко пъти се опита да експлоатира тази родна идея (гл. за това „Последното ми ходение в София“ от П. Р. Славеилов) за свои лични цели: за увеличение на своята цивилна листа, за уякчение на своята десница? Да, идеята за съединението съществуваше и можло би да ѝ се придаде забележително широк революционен характер, но не от такъвиз *узколюбиви* пехливани, каквито са г. З. Стоянов и неговите сподвижници. Подир това, което вече се случи, г. З. Стоянов има още смелостта да говори за някаква си революция и да придава на

пловдивската трагикомедия революционен характер. Трябва да бъде човек като него прихласнат, за да приписва какво да е революционно значение на пловдивската трагикомедия.

До тази минута аз нийде нищо не съм казвал за 6-й септември. Изказвах си мнението по това събитие само пред някои приятели и нищо повече. Но г. З. Стоянов във в. „Независимост“ ето какво казва: „Докато вие чакате да чуе за революция в Русия, българите (разбирай войската начело с бълг. Араби паша) потропват един ден на портите ви и казват: „Имаме в Пловдив революция!“ Отваряте вие вашите загранични книжки и брошурки, четете, търсите, сравнявате, а *пловдивската революция* остава за вас необяснима (тъй зер!), па и безполезна, защото не е социална, за освобождението на труда“, и т.н. Трябва да си призная, че у мен има такъв слабост: много обичам да чета всякакви „книжки“ и „брошурки“, особено загранични. Чета и Маркса, и Ласалю, и Дарвина, и Беджота, и Чернишевски, гаже и Плеханова. Но човек трябва да бъде „малогр[амотен] в букв[алния] смисъл на думата“ и свършено бос като г. З. Стоянов, за да му гоиде на ум да сравнява *пловдивската трагикомедия* със „социалната революция“, с „освобождението на *труда*“. От всичко гореизложено, мисля, ясно е, че „пловдивската революция“ излиза трагикомедия не защото според книгата тя не е социална, а по твърде прости причини. По „книжките“ и „брошурките“ може човек да докаже, че тя е революция и обяснима, и полезна, и в същото време, че тя е комедия, а не революция. Книгата е такъв нещо, щото всякой от нея може да си получи известна храна. Ако г. З. Стоянов би прочел Плеханов, то без съмнение можеше с цитати да ни доказва, че неговата „революция“ е полезна не само за българите, но има и общочовешко значение, а пък, ако би прочел Ласалю, то тогава (ако, разбира

се, го разбере) той щеше да припа. Но на пехливанин човек за какъв му е дявол книгата. Но във всеки случай да кажем още няколко думи по този въпрос.

Развитият и мислящият човек се отличава от неразвития и немислящия по това, че той своите идеали очиства от „робските понятия на тълпата по тоя или оня предмет“ и ги съгласява с изискванията на най-новата наука за свободата и щастието на личността на народа. Такъвзи човек казва, че съединението е велик идеал, но когато то се основава на разумни начала, когато неговото осъществление осъществи тъй също и такъвз обществено и политическо устройство, което не ще позволи да се заменят едни народни експлоататори с други, едни паразити с други. Такъвзи човек казва: „Нашият идеал за съединението не е онзи, който силните прави още по-силни, щастливите – още по-щастливи, богатите – още по-богати, а сиромашът си остава роб. Такъвз съединение е идеал за всекиго другиги, на либералите, прогресистите и други деятели, но той не е наш идеал. „*Ние искаме всичко или нищо.*“ „Ние искаме съединение, основано на *крайната свобода на Швейцария и Америка.*“ „Ние се борим за тези именно идеали, за осъществлението им в нашия живот, погизаме и народа да се бори. А борбата за секи народ е живот. Народите най-скоро се възпизават в борба.“ Тъй казваха нашите революционери. Затова те са революционери; затова тяхната публицистическа и практическа деятелност е възпизателна, а тяхното влияние е дълготрайно.

Тъй би трябвало да постъпи и г. З. Стоянов. Нали уж е пусли последовател на нашите революционери? Като такъв трябвало би, щото той да предоста-ви идеала на „тълпата“ за съединението да осъществява „тълпата“, т.е. либералите, прогресистите, консерваторите, монархистите. Ако тази „тълпа“

е недействителна, то трябало би щото той като революционер да подигне знамето за съединението и да напише на него своя революционен идеал. За осъществяването му той трябало би да организира комитети, да учреди апостоли, които да организират народа насякъде, дето живеят българи – в Тракия, България, Македония, да възпитава народа в борбата за истинска свобода, да се ползува от всички средства, които му дават днешните условия, за да покаже на народа, че в него (народа) е силата. Но г. З. Стоянов постъпи там наопаки. Както видяхме, той и като публицист, и като практическото деятел се явява представител на идеала на „тълпата“. По въпроса за съединението той не отива по-далеч от „робските понятия на тълпата по моя предмет“. Разбира се, че средствата му съответствуват на „идеала“. Видяхме вече, че главни средства се явиха: военното съзаклятие, князът със своята войска и своята *персона*, правителството с неговия авторитет, а най-подир се явява народът, който естествено сам се затече под влиянието на инстинктивното увлечение от идеята за съединението. Всичко това си е естествено и нищо лошаво нямаше в това. Така бива винаги при такъвиз обстоятелства. Но работата не е в това. Работата е, че г. Стоянов в това дело си въобрази, че е страшен революционер, когато всъщност той това не представлява. Защото иначе консерваторите реакционери, които с важността на княжеското име мислеха преди няколко години да направят съединение и които не сполучиха, защото нямаше в Пловдив кой да ги последва, нямаше „революционен комитет“, който да встъпи в „духовни връзки“ с княза – и консерваторите, на които народът тъй също съчувствено щеше да ръкопляска, трябвало би да ги наричаме „революционери“. Нали и те искаха осъществяването на идеала на „тълпата“ за съеди-

нението? Нали и те мислеха да се опрат на същите средства и сили? Разликата е само в това, че съзаклятието на 6-й септември излезна сполучливо, защото нашият Араби паша побърза да обиколи с войската си конака и извърши работата дебнешката, а друго съзаклятие можеше да излезе ялово, защото сполуката на съзаклятията зависи от много случайности. Колкото до самия „идеал“, вече видяхме доколко той е революционен. Според „книжките“ и „брошурките“ осъществяването и на тълпаджийския „идеал“ има си значение, но от друга гледна точка. А от коя – я да видим ще ли може да каже нашият пехливанин г. Стоянов? Аз бих му посъветвал, ако не знаех, че той презира книгата, да прочете за тази цел Ласал. Но то е неговата работа.

Колкото до ползата от неговата „революция“, то противниците му достатъчно обясниха (гл. „Дойде му времето“). Да оставим по-добре това настрана и да минем към неговото „апостолство“.

V

З. СТОЯНОВ КАТО „АПОСТОЛ“
И „ВЪЗПИТАТЕЛ“

Не е малко нещо човек да земе отгоре си отговорността на един апостол и възпитател. Трябва човек да бъде съвсем безочлив, за да обяви сам себе си публично за такъв. Но за такива пехливани хора, както редакторите на в. „Независимост“, това са гребни работи. Казано „апостоли“ – свършена работа! Помнят читателите как З. Стоянов нагменно обяви чрез речения вестник за своята апостолска мисия. За това да видим какво проповядва той и какви идеи прокарва този вестник в нашето общество. За тази цел да се обърнем към програмата, която си туря-

ха нашите „апостоли“. Тази тяхна програма съдържа три главни пункта: 1) да защитава княза, 2) да защитава „непокътнатата“ и 3) да псуват Русия. В кой от тези три пункта се състои тяхното „апостолство“ и тяхното „възпитателно значение“?

Не е трудно човек да види, че нито един от тези три пункта на програмата на „апостолите“ от „Независимост“ нищо оригинално, нищо ново не съдържа. И наистина първият пункт казва, че те ще защитава княза. Какво оригинално има в това? Калугерите, консерваторите, реакционерите отдавна ги напредвариха в това отношение. Когато тези ретрогради защитава князовете, когато едно правителство или някой дипломат си туря за програма на своята публицистическа дейтелност да защитава княза, то е твърде естествено. Но когато си туря същата програма един апостол и възпитател на обществото, то значи, че или ръцете му не са чисти, или че той е идиот, или най-малко, че той не е апостол, а лъже, че е такъв. Кой действително апостол туря в първия пункт на програмата си да защитава княза и да го възвежда в принцип, макар той да е бил не знам какъв си? Кой от нашите апостоли революционери си е турял такъвиз принципи? Истинският апостол не само че не проповядва тези принципи, но той ги счита за безнравствени, за реакционни и вредни. За истинския апостол друг принцип освен народа, неговото щастие и прогрес, освен принципа за „крайната свобода“ наличността и обществените наредби, при които те са възможни и осъществими, няма и не може да бъде.

Между това З. Стоянов ни представлява нещо съвършено противоположно на апостола. Ние знаем вече оня факт, че З. Стоянов още от първите броеве

* Става дума за конституцията. Бел. ред.

на своята „Борба“ захваща да защитава княза от нападенията на консерваторите и цанковистите. Видяхме тъй също как той, г. Стоянов, като подигна знамето на съединението, обърна очите си към княз Батемберг и подаде му „ръката на нашата интелигенция“ с цел очевидно да осъществят делото по съединението. Знаем още как г-жа Головина завърза „духовните свръзки“ между З. Стоянов и княз Батемберг. Всичко това ясно ни показва, че г. Стоянов още от първата минута, когато си тури за цел осъществлението на тълпаджийския идеал за съединението, друга сила, на която да се опре, не виждаше, освен авторитета на княза и при помощта на този авторитет и на военната сила. Народът за него очевидно не съставлява такава сила и това се разбира защо. З. Стоянов няма принципите и идеалите на революционера апостол, осъществлението на които е възможно само и непосредствено със силата на народа. Той хабер биле няма за условията и обществените наредби, при които е възможно щастие и прогресът на народа. С други думи, у З. Стоянова няма определени, съзнани и колко-годе разумни и революционни идеали, за осъществлението на които би потрябала народната сила като главна революционна сила, съзнанието и развитието на която съставлява най-главна задача за революционера апостол. Затова бяха „духовните свръзки“ с княза по делото на съединението, с които З. Стоянов хвърли кал в лицето на народа и понизи народното достойнство. Затова тъй също З. Стоянов приписваше и приписва някакви си идеални стремления на княза и най-подир го възведе в принцип. Така постъпваше г. Стоянов преди 6-й септември, така постъпваше и после това време.

Подир 6-й септември, когато Русия оттегли своите офицери, г. Стоянов със своя „едноок“ аркадашин Д. Ризов пишеха в своята „Самозащита“: „гроб-

ница ще направим от България“. Но когато настъпи тази минута, те като подли пъзльовци избягаха първи от Румелия. Князът тогава с писъмце чрез г. Головин моли г. Стоянов да не оставя Пловдив в това тежко за румелийския народ време. Но когато достигна слухът до него, че турците се готвели да нахлуят в Румелия, г. Стоянов и Ризов се утрепах да бягат и оставиха народа на произвола, на отчаяние и ужас. Подир те прикриваха това подло бягство с някакви си преговори със сръбските емигранти, но най-сетне се признаха, че се побояли да ги *не разтерзае народът*. Тъй зер! Това ясно ни показва, че отношенията на г. Стоянов към народа не само че не са апостолски, но и нечестни. Разбира се, че всичко това той може би да го прави безсъзнателно, но това показва в същото време, че се владее от инстинкти свършено нечестни.

Малко това, но когато подир Сръбско-българската война доказателствата, че силата на народа е велика, бяха пресни, г. Стоянов и неговите аркадаши гождоха със своя в. „Независимост“ пак да хвърлят кал в лицето на народа и систематически унижаваха народното достойнство. Тъй в първия още брой на вестника си пишеха, че князът е бил „велик патриот“ и най-велик от всички герои. Подир няколко броя г. Стоянов в статията си „княз и принцип“, от една страна, възвежда княза в принцип, от друга – казва „няма княз Батемберг, няма България“. То ще рече, че български народ не съществува и ако съществува България, то само благодарение на княз Батемберг. А где е 3-мил[ионният] бъл[гарски] народ? Где е неговата сила и неговата мощ? Няма ги! Няма у нас народ, има стаго овци! Има княз Батемберг, има и България, има ли 3. Стоянов, Д. Ризов и Д. Петков, има и български народ, има ли П. Каравелов, има и българе; няма ли тях, „то не ни остава нищо друго, освен да отидем

да се не видим, да се не казваме българе“. Всичко това е оскърбление, хвърлено в лицето на народа с калните ръце на нашите самозвани „апостоли“. А кой истински апостол би си позволил тъй да оскърбява народа? Кой истински апостол революционер се отнася тъй нечестно към народа? Какво „апостолско и възпитателно значение“ имат такъвиз идеи и проповеди за нашето общество, за нашата интелигенция и младеж?

Вторият пункт от програмата на нашите „апостоли“ гласи, че ще защитава конституцията. Да си туря един апостол за задача да защитава нашата конституция, която е в свършено противоречие с условията на българския живот и с требованиями на съвременната наука, значи да защитава принципи, които не приличат на един съвременен апостол. Няма нужда тук да се спирам върху недостатъците на нашата конституция, защото те всекому горедолу са известни. Но ако я вземем и тъй, както си е тя, то пак ще видим, че защитата на конституцията от г. Стоянова и неговите аркадаши свършено не прилича на хора добросъвестни, ако не апостоли. Хора, които нямат партизански цели, които не достигат лични користолюбиви задачи, защитава конституцията не като парцал книга, а като закон, който съдържа известни начала, като: началата на личната неприкосновеност, свободата на словото, печата, събранията и т.н. В това отношение защитата на конституцията от г. Стоянов и неговите приятели носи характер чисто партизански, с нея те достигат свои лични цели, а не апостолски и възпитателни. Те омръзнаха на хората да викат, че Петко Каравелов е нарушил конституцията, като приел орген, а не казаха нито една дума против нарушенията на неприкосновеността на личността, на всички беззакония и насилия, които правителството вършеше против митингаджииите и във време на из-

борите. Къде щеш! Те оправдават всички тези нарушения на най-съществените принципи от нашата конституция. З. Стоянов пишеше в „Независимост“, от една страна: „Тежко!...“ божкем, а, от друга, проповядваше бой и жандармски камшик. Той освен това одобряваше интерниранията, преследванията и др. беззакония, които нарушаваха най-свещените права на гражданите и най-свещените принципи за човека. Княз Батемберг и правителството наруши[ха] по най-груб начин конституцията, а г. Стоянов и досега не обели зъб да каже дума в защита на „непокътната“. Апостолство ли е това? Какво възпитателно значение може да има такъв отношение към главните начала от нашата конституция? Мисля, повече за тяхната защита на нашата конституция не трябва.

Колкото до третия пункт от програмата на нашите пехливани – до отношенията им към Русия, мисля, сега няма нужда надълго да се спирам. Подир дипломатическия разговор на битолския дипломат Д. Ризов с Д. Цанков, подир знаменития русенский *протокол*¹⁶, подписан от г. Стоянов, въобще подир преврата във възглаговете на нашето общество спрямо отношенията ни към Русия вече се обясни кой е „реакционер“ и кой не е такъв, на кого „косъмът е чист“ и на кого не е чист, кой проповядва руски камшик, руски самовар и руските камбани и кой не проповядва тези неща. З. Стоянов считаше за „реакционер“ всекиго, който изобличаваше тяхната политическа незрялост и тяхното идиотско политиканство. Той наричаше „предател“ всякого, който им напомняше, че техните отношения към Русия са неразумни, крайно идиотски, опасни за интересите на народа и предателски за самостоятелността на българския народ. З. Стоянов наричаше нечистоплътни хората, които само му напомняха, че с „лаяния на сукман“

той прави на народа ни дурачки услуги и наместо да изпъдим вълците, ще гойдат да изядат овцете ни. Хората „само“ това му казваха и за това „само“ той викаше по техния адрес „реакционери“, „нечистоплътни“, „предатели“. З. Стоянов наричаше „подкупени от звонковата монета“ сякиго, който им напомняше, че ако те считат неизбежно чуждото влияние у нас, напр. австрийското, то по-естествено и по-изгодно е за нас руското влияние, отколкото австрийското, и за доказателство на това му показваха на Сърбия, която се обърна във васална провинция на Австрия, която поддържа ето вече в продължение на 15 до 20 години реакционните елементи и без съсипването на която е невъзможна никаква *балканска конфедерация*. Но З. Стоянов очевидно е човек, който прилича на такъв една гайда, свойствата на която се определят различно: надуе ли нея нашето македонче Ризов, то свиряята ѝ излиза една, надуе ли я друг някой, тя излиза съвсем друга. Този същият З. Стоянов, който секиго псуваше и на секиго лаеше, той на 27 април се съгласява да „действува по *сякой начин за примирението ни с Русия*“. Ако приложим към него собствената му мярка, то трябвало би да наречем З. Стоянов 10 пъти по-реакционер от онез, които не примирение с Русия предлагаха, а опака политици. Но З. Стоянов не давна гоиде да ни обясни побужденията си чрез „Независимост“ за това съглашение. Тези побуждения, както той ни уверява, били чисто патристически. Ние не се съмняваме в това. Но работата е, че чак кога му гоиде акълът и му гоиде тът, щото той, същият З. Стоянов, който псуваше наляво и надясно Русия, нейните камбани, самовари и божити „матери“, този г. З. Стоянов от една крайност прекрачи на друга. Той предлага най-подире „по *сякой начин* да се работи за помирението ни с Русия“. Човек, колко-годе развит, човек, който колко-годе мис-

ли, човек, който има колко-годе разум и определени обществени и политически идеали, то такъв човек в никой случай не би се съгласил на такъв позорно нещо: „по сякой начин“ да работи за подобренieto на отношенията ни към Русия. Такъв човек би избрал най-разумния, най-полезния и най-изгодния за щастieto на българския народ и за прогреса на нашата страна начин. По-голе ще видим кой е, по моему, *този начин*. Но З. Стоянов в това отношение се оказва по-голу от сяка критика, той в това отношение излиза не „апостол“, а по-голу от сякой реакционер. „Беда коль пироги печь начнет сапожник.“*

В същата статия, в която той обяснява патриотическите си подбуждения, по които подписа русенския протокол, З. Стоянов оправдава своите луди псувни против Русия с това, че той уж критикувал руското правителство. С това З. Стоянов иска да рече очевидно, че той това правил с възпитателско значение. Да видим какво „възпитателско значение“ могат да имат неговите крясъци против русите, камбаните и самоварите, които крясъци той нарича „критика“ на руското правителство. По моето дълбоко убеждение не са прави онези, които казват, че ние не трябвало да се бъркаме в работите на Русия и да критикуваме руското правителство. Да критикуваме руското правителство по моему е и полезно, и патриотическо, и разумно, и справедливо, и има голямо възпитателно значение. Но *да критикуваме*, а не да псуваме камбаните, самоварите и да се отнасяме с някаква си необяснима злоба към съдбата на цял руски народ. Тъй ние не само имаме право, но е и необходимо да критикуваме антиславянската и гадже античовешката политика на руското правител-

* Беда е, когато обучаият вземе да пече баница. *Бел. ред.*

ство, което заедно с Германия и Австрия състави тройствения съюз, който има за цел да поддържа в Европа реакцията, за да се достигнат на гърба на руския народ германо-австрийските интереси. Тъй също ние имаме право да критикуваме и причините, които доведоха руското величие до такъв унижение, което Бисмарк днес се грижи да го увеличи. Но критика ли е онова, което писаха г. Стоянов и неговите аркадаши? Те се похвалиха още в първия брой, че с „фактове“ щели да доказват, че Русия е *подла*, и ето досега нито един „факт“ не приведоха колко-годе сериозен, а лаеха само на аба. Кого възпитаха с това си лаене? Интелигенцията или народа?

Да мисли човек, че с псувни ще възпита някого, значи да няма хабер за най-простите приеми, с които възпитателите се ползват. Здравият разум показва, че ако човек има претенции да възпитава някого, то преди всичко трябва да знае субекта, когото иска да възпита. Г. Стоянов, очевидно, иска да действа възпитателски на нашата интелигенция и народ. Но той, за негово нещастие, си въобрази, че като знае как живеят котленските овчаре, вече знае и разбира нуждите на цял народ. В гадения случай той иска да възпитава нашата интелигенция. Тя преди всичко доста добре знае какво е нещо руското правителство, знае как боли камшикът, чий и да е той, знае, че руското правителство не обича свободолюбieto и че за онези, които се бунтуват, има Сибир и крепости. Подире нашата интелигенция знае каква е мирудия руското влияние. Тъй щото псувните на г. Стоянова никакво възпитателско значение за нашата интелигенция не могат да имат освен най-лошо – развитието в нея [на] *пехливанство*. Между това на нашата интелигенция са нужни апостолски принципи, а не пехливанство. Но може би „критиката“ на З. Стоя-

нов да има възпитателско значение за народа. Да видим и това.

Г. Стоянов знае, че у нашия народ има вяра в Русия като на своя освободителка и покровителка. Тази вяра на българския народ не се харесва на З. Стоянов. Не му се харесва не по някои сериозни причини, а тъй защото г. Стоянов е патриот-шовинист, защото той иска да си имаме „свое ура“ и „свои герои“. На истинския апостол не се харесва тази вяра, защото народът преди всичко трябва да вярва в себе си, трябва да се надява за щастие на своите собствени сили, защото, най-подире, народ, който се надява на чуждата само помощ и не вярва в себе си, не може да живее самостоятелно и да се ползва от свободата, за такъв народ няма щастие. В основанието на всичко това лежи съзнанието на своето достойнство, на своите човешки права. Народът, както и всяка личност, трябва да съзнае преди всичко своето достойнство и своите човешки права. Но народът, благодарение на условията, в които вечно живее, без да има възможност да помисли за своите духовни интереси, да познае своето достойнство и своята сила не може. Тука интелигенцията е длъжна да му дойде на помощ, тя трябва да встъпи в най-тесни духовни връзки с народа, като му вдъхва нова вяра в собствените му сили, като му показва какво трябва да прави, за да достигне до щастлив живот, и заедно с народа [да] се бори за тези принципи. Тъй постъпят истинските апостоли. А нашите постъпят съвсем наопаки. Те си въобразяват, че интелигенцията и без народа е всесилна, всичко може да свърши. Те се отнасят с презрение към народа и хвърлят кал в неговото лице. Нашата интелигенция няма никакви свръзки с народа и народът живее, без да знае нашата интелигенция. Как може народът да съзнае своето достойнство? На кого той да вярва?

Малко това, но З. Стоянов дойде да продава краставици и да става революционер тогава, когато народът беше принижен в своите победи, без да достигне желанията си, убит от бой и реквизиции, когато той обърна своите очи към Русия и се надява на чуждата помощ. В това време, когато делото по съединението се окапазани, когато работите докараха дотам, щото народът да съзнава, че той със собствените си сили не може нищо да направи, г. Стоянов излиза и се препоръчва за възпитател на народа, като псува Русия. В това време, когато всичко беше окапазанено, в това време той иска да възпитава народа. Кой народ сега ще ги слуша? Кой ще се поведе подире им? Те пак захванаха да пишат, че щели пак да обърнат България в гробница, но сега на кого народът ще вярва? Няма на кого, освен пак на Русия. И вярва той и ще се надява изключително на „покровителката“ дотогава, докогато нашата интелигенция се отнася с презрение към народа, а народът не вярва на интелигенцията ни, додето тя не встъпи в най-тесни *духовни свръзки с народа*, а не с князете, додето народът не види в нея истински апостоли и додето тя не стане да го възпитава, както са го възпитавали нашите революционери апостоли. Напразно г. З. Стоянов си въобразява, че с псуване на руското правителство възпитава народа.

И така, както видим и в трите пункта от програмата на нашите самозвани „апостоли“ и „възпитатели“ нищо оригинално няма, никакво „апостолско и възпитателно значение“ не представляват. Ако в тези три пункта на програмата им няма нищо оригинално, то във всяко друго отношение в колоните на техния вестник „Независимост“, който по-добре да го наречем български „Московски вedomости“, вее катковщина [и се] сее разврат. Преди всичко те в този вестник проповядват принципи на реакцио-

нерите, те казват: „Наш принцип е князът. Добре би било да няма княз, но *не му е времето още*, хората не са готови още. На Ивана, Стояна и Драгана са нужни богопомазаници. *Не му е времето сега*.“ Подигре те възвеждам в ultima ratio *сопата*, одобряват насилията, убийствата и беззаконията, извършени от правителството и княза в Румелия и България. Най-подигре те клеветят нашия народ, унижават го до невъзможност. Тъй те всяко недоволство от страна на народа от 6-й септември насам приписват на продажността на нашия народ, че румелийският народ е бил подкупен да протестира против калпавото съединение, което му натрапиха, от руски рубли, от звонкова монета. Кой честен човек би хвърлил такъв незаслужена кал в лицето на народа, на недоволното болшинство? Кой апостол хвърля такъвиз черни клевети върху лицето на целия български народ? А какво да каже човек за техния шовинизъм. Особено З. Стоянов със своя плавен шовинизъм трябва много да се харесва на „тълпата“.

Тъй на едно място той казва: „Джанам ние искаме да имаме история, минало, *свои герои, наше ура*.“ Как не могат да разберат московците славянофили? Ревни ни се ей-така, щото между безбройните чужди паметници по всичките краища на отечеството ни *да има запазено и едно кьошенце наше, българско*. Искаме да видим ние, че между различните площади и улици на градовете, украсени с имена: „Московска“, „Александровска“, „Паренсова“, „Гуркова“, „Славянска“, „Николаевска“, „Невская“ и пр., да блещука и нещо като „6 септември“, „Сливница“, „Драгоман“, „Батемберг“ и т.н.

Е, че не са ли достойни тия блюдкавини за един апостол като г. Захарий Стоянов? Може ли друг освен краен шовинист да проповядва: „наше „ура““ – „мъничко да е, нищо да е, наше да е“? Пусто узколюбие!

Напразно г. Стоянов се мъчи да скрие своята голота и реакционни проповеди за името на честния италиански юнак Гарибалди. Честният юнак Гарибалди нито се е препоръчвал за апостол, нито е възвеждал в принцип краля. А г. Стоянов има големи претенции, плод на които се явява разврат. Тъй един млад интелегент пише из Пловдив на приятеля си в София: „Да, синца признават, че князът е предател, но сега не трябва това да се пише. *Не му е времето сега* да въставаме против княза.“ А друг един, който още не усвоил византийщината на „апостола“, но е негов поклонник, пише: „каквото щеш кажи, но аз ще ти кажа, че днес князът е *емблема на свободата и прогреса*“. Както виждате, в тези изречения на младите, крехките и възприемчиви натури се съглежда влиянието на „апостоли“ от камковската „Независимост“. А какво друго име може да се даде на това влияние, ако не *разврат*? Ако да можиха да възкреснат нашите революционери апостоли Хр. Ботев, Л. Каравелов, В. Левски, то каква плесница щяха да му лепнат на нашия съвременен „апостол“. Но го-ще време, когато те ще възкръснат в делата на възрожената в бъдещето българска революционна партия, и тогава г. Стоянов или ще бъде отритнат, или той ще си измени козината. А засега той по-добре ще направи, ако се възгеещиса от своето „апостолство“ и „възпитателство“. Той със своите аркадаши напоследне съвсем замирисаха на козе месо, но главното е, че сеят разврат. България ще им бъде хиляда пъти благодарна, ако те се възгеещисат да „възпитават“ нейните млади синове. Нека по-напред се погрижат за своето лично възпитание, че подигре да се заемат за работи, които сега не са за техните пачи умове.

VI ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение да кажем няколко думи за политиканството на г. Стоянова, а тъй също и за неговия патриотизъм.

Че политиканството на г. Стоянова излезе смешно, детско и глупаво, то вече е ясно като бял ден. Поведението му от 6-й септемврий насам показва ни свършено ясно, че той в политиката разбира толкова, колкото отбира свинята от кладенчева вода. Сега вече е доказано като $2 \times 2 = 4$, че 6-й септември е изцяло работа на принца Батембергски, извършена за достигане на свои цели; че този принцип се поигра с народните чувства за свои лични изгоди, че пехливанинът З. Стоянов послужи в ръцете на принц Батембергски за маща; че 6-й септемврий е дело, направено *против интересите на българския народ*.

Да погледнем на работата малко по-отблизо. З. Стоянов в своето политиканство стои на онази тълпаджийска гледна точка, според която Русия пред „Европа“ е безсилна. За доказателство на това привеждат факта, че Русия в последната си руско-турска война отиде до портите на Цариград, а „Европа“ я спря и при това я принуди да приеме Берлинския диктат.* Всичката мъдрост на нашите *незрели* политикани се основава само на това нехитро умозаключение. Да се докаже, че това умозаключение е съвсем нехитро, не е трудна работа. Нашите политикани измислиха някаква си „Европа“, която в действителност не съществува. Действителността ни показва, че реалната, съществуващата Европа се разпада *всъщност* на две право противоположни Европи: на

* В текста „трактат“. Бел. ред.

Европа австро-германска, към която понякога влиза и консервативна Англия, и Европа славяно-романска. Тези две Европи рано или късно ще да дойдат в сълъкновение на живот или смърт. Берлинските дипломати и особено железният канцлер Бисмарк много добре разбират това. Ядрото на славяно-романската Европа съставлява Русия, която, ще настане момент, и в най-близкото бъдеще, когато ще стане начело на тази Европа и ще начене борбата против австро-немска Европа. Бисмарк всичко това чувствава добре и всичката негова политика се свежда, от една страна, да бърка на съединението на тази Европа, да има на своя страна ненавистната ѝ Русия, от силата на която се бои, да избягва явната борба с Русия и да ѝ пречи тайно, дипломатически, като се ползува за тази цел от узколобието на руските дипломати. Германия знае, че войната на Русия с нея ще бъде една от най-популярните в руския народ, че тази война е опасна, защото Франция е готова да ѝ отмъсти, че тя е опасна още, защото съюзът с Австро-Венгрия е ненадежден, тъй като едно само съприкосновение на Русия към Австрия ѝ стига, за да я унищожи.

И наистина Буковина, Галиция, Трансилвания, Босна и Ерцеговина, австрийските сърби, хърватският и даже чешкият народ ненавистят немците и гледат на Русия като на своя „покровителка“ и спасителка от омразното австро-маджарско иго. Германия днес именно се намира в такъв положение. Цяла Франция вика за съюз с Русия, цял руски 100-милионен народ вика за война с немците. Движението на галицийският народ против австро-маджарите, националното движение във Венгрия против швабите, Босна и Ерцеговина, готови да въстанат – [всичко това] туря Австрия в положение невъзможно за съществуване. Когато руският цар произнесе известната

реч, то Германия най-много се наплаши и взе да успокоява Русия, че те поддържа най-голяма гружба с нея. Германия мъчно може да се реши на откритата война с Русия и тя ще постъпи тъй, както всякога постъпва Бисмарк: ще развърже ръцете на Русия да извърши своето, за да се възползува дипломатически да пречи на руските стремления да не минат нежелателните граници. В руската дипломация съществуват предразсъдъци, по които деспотическа Русия се бои да встъпи в съюз с републиканска Франция, и вследствие на това Русия, която с оръжие на ръка заставява да треперят немците, в дипломатическите преговори досега губеше. Но на всичко това има си край и този край се явява *Източният въпрос*, частичка от който съставлява и българският. Русия създаде България въпреки желанията на Австро-Германия, но нито едната не посмя да ѝ възпрепятствува, макар че в Берлинския конгрес Русия много изгуби вследствие само на непредвидливостта на руските дипломати и вследствие нерешителността на руския абсолютизъм. Но както и да било, Русия, като създаде България с цел тя (Русия) да има преобладаващо влияние на Балк. полуостров, в никой случай не ще се откаже от това влияние. Германия това отдавна знае и или трябва да се съгласи на руските условия, или трябва да излезе наяве и да хвърли маската, на което не лесно ще се реши. А Германия именно и съставлява ядрото на оназ „Европа“, на която се надеят нашите политикани. И в тоя, и в другия случай България най-повече ще си изплати.

И така „Европа“, на чието покровителство се надяваха нашите политиканствующи патета, не е такъв, какъвто си я мислеха. Наместо нея се оказва „Европа“ злобна и егоистична, която, кога го-ри огън на главата ти, тя си пали лулата. Когато

княз Батемберг, увлечен от сладката перспектива на голяма заплата, за да увеличи числото на своите *съдержанки* и количеството на шампанското, имайки надежда, че тази „Европа“ ще го поддържа, извърши авантюрата, наречена „Пловдивска революция“, и се подигра със свещените чувства на народа, то неговото правителство, т.е. политическият серсе-мин Петко Каравелов, слепешката се хвана за пеша му, отиде да спомага на принца във враждебната му политика против Русия, като изложи интересите на страната на погубел. Кой, моля ви се, политически деятел, кой честен човек би отишъл да си играе тъй с народния идеал за кефа на един принц? Кой колко-годе свестен човек би отишъл да *употребява народното дело* – *Съединението*, като средство да повредят на руските интереси на Балк. полуостров в угода на английската или германската дипломация? Княз Александър и неговото нечестно правителство имат гързостта и още да лъжат народа, че делото било свършено, целта достигната; т.е. руското влияние на Балканския полуостров унищожили, и че „Европа“ можела да заеме нейното място. Русия сега мълчи, но нейното мълчание решава съдбата на нашата самостоятелност и независимост. Политическите серсеми пак се надяват на „Европа“ и с това се стараят да заслепят народа, за да не види гибелта, която ще погълне съществуването на България. Но вън от комбинацията на тези обстоятелства събитията от 6-й септември насам едно подир друго дойдоха да докажат, че Русия пред „Европа“ има още твърде голямо значение, че гласът на руската дипломация има сила в европейския концерт.

Княжеският „революционен комитет“ по делото на съединението с г. Стоянова начело ни уверяваше, че не ще да знае *висшата политика*, когато

всъщност той играеше в тази политика, и играеше ахмачката. Самото съображение, че Русия е безсилна пред Европа, е вече съображение от висшата политика. Но да речем, че г. Стоянов е субект, който не обича висшата политика. Какво излиза от това? По моето мнение, ако човек не е задължен да се ръководи от правилата на висшата политика, то той е задължен да се ръководи от правилата на здравия разум и от правилата на честното отношение към народните интереси. С други думи, ако човек се отказва от висшата политика, то той е задължен да се отнася честно и нравствено по отношение към народа си.

И наистина, какво искаха нашите политика-ни да достигнат? Нали съединение? Ако Петко Каравелов, увлечен в примките на княз Батемберг, от своето неограничено властолюбие, само и само да се задържи на власт, обърна Съединението в оръжие, с което „Европа“ иска да достигне свои цели, и продаде интересите на страната, то З. Стоянов направи същото *безсъзнателно*, по глупости, лекомислие.

Здравият разум и честното отношение към народните интереси трябваше да му подсказват, че ако работата беше да се достигне съединение, то отношенията ни към другите държави трябва да бъдат най-предпазливи. Г. Стоянов знаеше, че Русия е твърде заинтересована в съдбата на България и че щом работата стана без знанието на Русия, то успехът на самото дело и интересите на народа изискваха особно предпазливи да бъдем в отношенията си към една силна държава. Това го изискваше поне простият патриотизъм. Тъй ли той постъпи? На г. Стоянов се поревна да стане революционер и да продава краставици тогава, когато делото взе характер не народнореволюционно, а се обърна на оръжие в ръцете на „Европа“ против Русия, когато работа-

та всъщност беше не за съединението на българите, а чие влияние да господства в България – руското или австро-германското. В това именно се и заключава тежкото престъпление, което историята клейми с позорни имена. В това се заключава предателството на народните интереси.

Че г. Стоянов е патриот, няма съмнение, но какъвто е революционер, такъв е и патриот. В това време, когато интересите на българите се продаваха от княз Батемберг и неговото правителство, г. Стоянов им послужи за просто играло, той тръгна заедно с предателите на народните интереси. Неговото поведение от 6-й септемврий насам е поразително по своята лекомисленост. Какво той правеше тогава, когато Русия вече знаеше за значението на онова, което се върши? Той псуваше Русия и доказваше, че всичко е станало напук на Русия. От една страна, повдигна цяла мастилна война в идиотската „Самозащита“, на която правителството отпусна субсидия. От друга – вършеше политически скандали против Русия, какъвто беше дуелът на Чардафон Велики¹⁷ с един русин; от трета – подигна преследвания против всичко руско. Кои сериозен деятел би постъпил тъй? Кой патриот тъй лекомислено би се отнесъл към интересите на народа? Когато подир Сръбско-българската война се върна от бягството си, той в безсилието си подигна нова мастилна война поне против руските камбани и самовари. Патриотично ли е това?

Ами турско-българското съглашение и суверенитетът на султана? Кой одобри това позорно и оскърбително за народните чувства съглашение с Турция? Г-н Стоянов тогава пишеше, че това е било „тържество за България“. Кой патриот би одобрил това? Турско-българското съглашение¹⁸ ни задължаваше да

защитаваме една изкапала гържава от живите, енергичните народи, то ни задължаваше заедно с нея да се борим против прогреса и свободата. С това съглашение ние губехме своята самостоятелност и независимост, своята свобода и възможността да прогресираме. Г-н Стоянов това съглашение дойде да го възведе в *идеал*. Как се нарича това? Пусни ахмаци!

Да излагам всичките безсмислици, които изказа и извърши г. Стоянов от 6-й септемврий насам, мисля, няма нужда вече. Но тука трябва да кажа още няколко думи за една от най-главните му безсмислици. Той най-подир с русенското си съглашение плюна на всичко, което до това време казваше и пишеше, плюна и на „принципа и княза“, и на турско-българското съглашение и се съгласи по „*сякой начин* да действуват за примирението ни с Русия“. Ако г. З. Стоянов се съгласява по „*сякой начин*“ да работи за примирението ни с Русия, то ще рече, че той приема онова, против което лаеше на аба: приема и Никита Църногорски, и камбаните, и самоварите, и камшика, и божите матери. Кой, моля ви се, публицист, революционер, апостол и даже патриот би се съгласил „по *сякой начин*“ да се примирява с Русия?

Сега вече всички току-речи признават, че да се помирим с Русия не е било лошо и че е било нужно. За тая цел всякой от своя гледна точка предлага свои средства. Г-н З. Стоянов казва „*сякой начин*“ да се употреби. По моето мнение интересите на българския народ изискват да се помирим с Русия на такъвиз условия, при които и нашата самостоятелност и свобода са възможни, и недоразуменията между Русия и България не ще могат да имат място. У нас с Русия винаги ще бъдат недоразумения, додето съществува княз, който и да би бил той. Ще дадем оставката на княз Батемберг, Русия ще поиска да имаме

друг, който на българите не ще се ареса. Работата по този начин не се изравнява. По моето убеждение има два само разумни начина за това:

1) или България да се провъзгласи за *демократическа република*, основана на общинното самоуправление;

2) или да се измени конституцията в *демократическа*, като се умали властта на княза до минимум, като му се отнеме военната сила от ръцете и се обърне на опълчение, народна милиция. В този последния случай, кой и да бъде княз, за нашата самостоятелност не ще да е опасен и не ще има никакво значение във външната политика.

Ако ние говорим за българската самостоятелност и независимост, то трябва да говорим в оня смисъл, щото те да бъдат обезпечени. В противен случай по-честно ще бъде да ги оставим настрана и да се положим на естествения ход на работите. Колкото до Русия, аз мисля, няма причини, по които тя ще препятствува на това. Разбира се, Русия не обича републиканското и демократическото управление, но собствените ѝ интереси на Балканския полуостров могат да го изискват. А че българският народ се обръща към покровителството на Русия, то е естествено. Кой е крив, дето работите тъй се повехоха, щото без това излиза, както се вижда, невъзможно да *извършим поченатото дело*. Лекомислието на политиците като г. Стоянов най-много спомогна на това. „Беда коль сапоги станет шить пирожник.“*

Г-н З. Стоянов не може да отговаря, когато няма пред себе си някоя личност. Той недавно печатно обяви, че да отговаря на брошурата „Дойде му вре-

* Беда е, когато баничарят вземе да шие ботуши. *Вел. рег.*

мето“ не щял, защото не знаел с кого имал работа и не щял да се сражава с вятъра. Знаем какъв му е меракът. От човек като него да очекваш сериозно възражение е нелепо. Дайте му личност, до която той всичката работа ще сведе и с шашармаджилъци, зевзеклъци, клевети и даже доноси ще отговори лесно-лесно. Нечестните натури нечестни средства употребяват в полемиката си. И нечестността на г. З. Стоянов в това отношение отива твърде далеч. Това той доказва в подлистника за „Демократ“. Тъй – той в този подлистник, освен дето шпионира връз мен, но докачи и личности, с които аз никога не се знаях и даже за тяхното съществуване няхах хабер. С някои от тях З. Стоянов вероятно има лични сметки, а другите доказва или по лекомислие, или по нечестност. Тъй например интересно е да се знае защо той напада г. Средова¹⁹. Очевидно, че г. З. Стоянов не обича хора като Средов, които могат критически да се отнасят към вещите, които не се съгласяват с глупостта и не възвеждат в принцип княза и властта.

Моя милост първи път излиза наяве в българската литературна дейтелност. Досега аз не щях да се подписвам под онова, което пишех. Причините на това са много, но във всеки случай не са от онзи род, по който г. Стоянов някога се криеше зад буквите и издателите на неговите приказки и статийки. Тук не му е мястото да се спирам по тези причини, но ако стане нужда, ще поразправа и за това на българските читатели. Тук ще забележа само, че ако г. Стоянов почне да води с мен кална полемика, то аз ще му отговарям, както [на] глупавия му *паквил*, с презрително мълчание; а сериозно да полемизираме – готов съм, да заповяда!

Колкото до онова, че нашето македонче Д. Ризов се безпокои, дето аз съм взел кривия път и щял съм

да се върна пак на „правия“, т.е. на техния, камковския – то имам чест да му кажа следующето: „не сягу я на совете злых – и нечестивых и с подлецями не пребуду, а примкну к свободным и окружим олтар бога нашего!“ Нека „светата тройка“²⁰ запомни това!

БЕЛЕЖКИ:

¹ Книгата на Димитър Благоев „Нашите апостоли. Захарий Стоянов като публицист, революционер, апостол и патриот“, излязла в София през април 1886 г.; съдържа 94 страници.

² „Демократ“ – седмичен вестник, издаван от някои членове на групата около спрялото списание „Съвременний показател“, при близкото участие на Г. Белов и др. Излизал от 25 февруари до април 1886 г. Остро критикувал политиката на правителството на П. Каравелов. В списването на в. „Демократ“ Д. Благоев не е участвал, но П. Каравелов, Зах. Стоянов и други либерали смятали него за основател и редактор на вестника, затова П. Каравелов го уволнил от заеманата длъжност в Министерството на финансите. Зах. Стоянов подхванал в печата кампания срещу Д. Благоев.

³ Драгоманов, Михаил (1841–1895) – украински историк и публицист. През 1875 г. бил уволнен от Киевския университет, а през следващата 1876 емигрирал в чужбина. В Женева издавал сборниците „Громада“ и отблизо сътрудничил на сп. „Народ“; изразител на идеите на украинската либерална буржоазия. През 1889 г. Мих. Драгоманов се преселил в България и бил назначен за професор по история в Софийския университет, на която длъжност го заварва и смъртта му. Д. Благоев ценел научно-историческата и просветната дейност на Мих. Драгоманов.

* „не ще участвам в съвета на злите и нечестивите и не ще бъда с подлещите, а ще се присъединя към свободните и ще окръжим олтаря на нашия бог!“ Бел. ред.

⁴ Има се предвид книгата на известния френски славист Луи Леже „La Bulgarie“, издадена през 1885 г.

⁵ Има се предвид Съединението на Северна и Южна България, извършено на 6 септември 1885 г. В това историческо събитие Захарий Стоянов изгради важна роля, но по-късно прекомерно надценявал участието си в него. Димитър Благоев наемка за поведението на Зах. Стоянов, Димитър Ризов и други пред Ал. Батенберг с това, че го канели да застане начело на Съединението и се отказали от въстание в Македония.

⁶ Ризов, Димитър (1863–1918) – български публицист и политически геец, либерал. През 1881–1885 г. участвал в македонското движение, вземал активно участие в тайните комитети за Съединението на Южна и Северна България. По-късно приближен на Фердинанд и активно участва в подготовката за хвърлянето на България в огъня на Първата световна война на страната на Германия.

⁷ На 27 април 1881 г. княз Александър Батенберг отменя Търновската конституция, разтуря либералното правителство на П. Каравелов и разпуска Народното събрание.

На 1 юли 1881 г. Второто велико народно събрание, в което консерваторите поради изключителния предизборен терор и изборни фалсификации имали огромно мнозинство, без всякакви разисквания гласувало извънредни пълномощия на княза за 7 години.

През 1881 г. Захарий Стоянов имал отрицателно отношение към режима на пълномощията, а през 1886 г. той пише венцехвалебствия към същия княз Александър. Най-характерна в това отношение е статията му „Княз и принц“ (в. „Независимост“, 30 април 1886 г.), която тук Д. Благоев цитира.

⁸ Каролев, Райчо – министър на народното просвещение в кабинета на П. Каравелов (29 юни 1884 г. – 9 август 1886 г.).

⁹ Петков, Димитър (1858–1907) – политически геец, един от водачите на народнолибералната партия. Водил борба против режима на пълномощията, за което бил осъждан. През 1889–1893 г. кмет на София. Министър на вътрешните работи в кабинета на Рачо Петров (5 май 1903 г. – 22 октомври 1906 г.), след това министър-председател и министър на вътрешните работи. Убит на 5 март 1907 г. на

улицата от недоволен службогонец. Редактирал сам или в съредакторство с други вестниците „Свирка“, „Независимост“, „Независима България“, „Свобода“, „Нов век“.

¹⁰ През 1886 г. правителството на П. Каравелов разпратило до окръжните управители окръжно, с което им се разрешавало да задържат под арест до 7 дни провинили се лица без каквото и да било разрешение от прокурорските органи. Това разкривало широко вратите на административните произволи. Под напора на народното негодувание през май 1886 г. окръжното било отменено. В. „Независимост“ не се присъединил към кампанията за отменяването на това окръжно.

¹¹ Балабанов, Марко (1837–1921) – обществено-политически геец отпреди и след Освобождението. Депутат в Учредителното събрание, министър на външните работи в първото българско правителство, съставено от Тодор Бурмов (5 юли – 24 ноември 1879 г.). Министър на вътрешните работи и в коалиционното правителство на Др. Цанков (7 септември 1883 г. – 29 юни 1884 г.). По политическа принадлежност консерватор. Преди Освобождението редактирал в Цариград сп. „Читалище“ и в. „Век“.

¹² „Македонец“ – вестник, редактиран от Н. Живков. Излизал в Русе през ноември-декември 1880 г., възобновен от 23 февруари до 7 септември 1885 г., за втори път възобновен от 3 декември 1894 до 5 февруари 1895 г.

¹³ След Сръбско-българската война с посредничеството на Англия било постигнато споразумение между България и Турция при доста тежки условия. Най-тежката клауза на това споразумение било отстъпването на Турция на Кърджалийска околия и няколко села в друга част на Родопите.

¹⁴ Има се предвид Българският таен централен революционен комитет, създаден в Пловдив по инициативата на Захарий Стоянов, с членове Ив. Стоянович, Ив. Андонов, И. Куртев, Сп. Костов, Р. Гатев и др. Идеолог на комитета бил Захарий Стоянов. Комитетът си поставил за задача присъединяването на Източна Румелия към Княжеството и освобождението на Македония. Комитетът се смятал като продължител на делото на Българския революционен централен комитет до Освобождението и си поставял за задача подготовката на общо въстание в Източна Румелия

и Македония. През лятото на 1885 г. под влияние на БТЦРК се отказал от идеята за „окончателно освобождение на българския народ чрез революция морална и с оръжие“ и си поставил за цел „съединението на Южна със Северна България под скиптъра на княз Александър“. В споразумение с княз Александър Батенберг БТЦРК, който през август 1885 г. бил в ръцете на офицерите от Пловдивския гарнизон, обявил на 6 септември (18 септември нов стил) 1885 г. Съединението на Източна Румелия с Княжеството.

¹⁵ Има се предвид А. Головин, секретар на княз Александър. През юни 1885 г. Головин, под предлог, че иска да посети Калофер, родния град на прадедите на жена му, заминал за Източна Румелия, за да създаде близки връзки с Българския таен централен революционен комитет. Захарий Стоянов посетил Головин в Калофер в края на юли 1885 г.

¹⁶ Група русенски граждани, начело със Захарий Стоянов, излезли на 27 април 1886 г. с един „Протокол“, напечатан във в. „Независимост“ от 7 май 1886 г. В него се призовават „колективните усилия на съществуващите у нас партии за сближението им и сгрупирането на всички партии, за да се действа заедно за довършване на общото народно дело“, т.е. за признаването на съединението на Северна и Южна България, и за подобряване „отношенията на България с освободителната Русия“. „Протоколът“ бил подписан от следните лица: Хр. Иванов, Георги Геров, Я. Ангелов, П. Черновски, Т. А. Кърджиев, г-р Д. К. Вачов, г-р П. Златев и Зах. Стоянов.

¹⁷ Има се предвид побоят между Чаргафон Великий (Продан Тишков) и чиновника от руското агентство в Пловдив Кованджи в хотел „Адрианопол“ в Пловдив през 1885 г.

¹⁸ Д. Благоев има предвид турско-българското съглашение по източнорумелийския въпрос, подписано на 20 януари (стар стил) 1886 г. в Цариград. Съглашението съдържало следните основни положения: 1. Княз Ал. Батенберг се назначава за генерал-губернатор на Източна Румелия за 5 години. 2. Румелийската администрация се слива с тая на Княжеството, а румелийската милиция влиза в състава на княжеската войска. 3. Военен отбранителен съюз между Турция и България под егидата на султана. 4. Кърджали и някои села в Южните Родопи се връщат под властта на Турция.

5. Княжеството се задължава редовно да плаща източнорумелийския дълг.

Руското правителство обаче се обявило против някои от клаузите на това съглашение и при окончателното му одобряване от Великите сили то претърпява известни изменения. По настояване на Русия се изхвърля клаузата за военния отбранителен съюз между Турция и България и името на Ал. Батенберг. Главното управление на Източна Румелия се поверявало на българския княз съгласно Берлинския договор, но без да се споменава името на Батенберг. Окончателното подписване на съглашението станало на 5 април (стар стил) 1886 г.

¹⁹ *Средов, С.* – кореспондент на руския в. „Новости“ в София.

²⁰ „Светама тройка“ – това са Зах. Стоянов, Д. Ризов и Д. Петков, редактори по това време на в. „Независимост“, които излизали във вестника си с обща програмна статия „Въззвание към населението в Южна България“, подписана от тримата, и др. материали от името на тримата.

ХРИСТО БОТЕВ

(Реч, приготвена по случай отпразнуването от пловдивските ученици паметта на Ботева на 18 май т.г.)¹

134

ДИМИТЪР БЛАГОЕВ

Господа,

Неотдавна у нас захванаха да се надпреварват как по-тържествено да отпразнуват паметта на народните труженици. Това надпреварване има голямо значение, защото народ, способен да цени заслугите на своите водители по пътя на цивилизацията, такъв народ, без съмнение, способен е за цивилизация. Но досега често се случваше в подобни тържества да се обръща повече внимание на външната, тъй да кажа, страна на деятеля, т.е. на неговата биография, отколкото на ония начала, които са го ръководили при неговите постъпки. С други думи, малко внимание досега се обръщаше на моралното значение на живота му. Значението на такъв празник, господа, като днешния [се] състои в това, че те имат нравствено-възпитателно значение за обществото. Но сяко едно явление може да има възпитателно значение само когато се обяснява неговият смисъл, причините на това явление. За да има настоящият празник такова възпитателно значение, за да послужи като упътване към идеалната, безкористната любов към народа, ний трябва да се спрем над началата, които са ръководили виновника на нашето тържество.

Ний сме се събрали тук да отдадем заслужената дан на уважение и почит на великия наш патриот – Ботева. Нека се спрем над духовното значение на деятеля.

Преди всичко човек не може да не обърне внимание върху следующия интересен факт – върху отношението на обществото към Хр. Ботева. Христо Ботева и Любен Каравелов са били водители на революционното движение у нас. Когато, господа, става дума за Любена, то известна част от обществото се хвърля връз неговата памет остървенено, иска да я окаля, тогаз когато за Ботева и неговите неприятелите даже мълчат. От друга страна, почитателите на тия революционери рядко поменават Ботева и обикновено не обичат да се разпространяват върху неговата дейтелност. Заради това и твърде малко се знае за Ботева. Разбира се, че неговата геройска смърт свърза языка на злозичните и ги прави неволно да се смирят пред неговата памет. А другите, неговите почитатели, мълчат, защото едва ли разбират неговото значение, едва ли го знаят дотолкова, за да могат да се произнесат.

Ний ще се спрем над този факт, защото го считаме за твърде важен при оценението на Ботева като човек и като народен деятел. Тъй като нямаме подробна биография на един толкова забележителен човек, то необходимо е да го сравним с неговите единаомисленици другари, за да можем да се произнесем за него.

Христо Ботева, като човек, не може да бъде без кусур. Но защо, наистина, неприятелите на нашите революционери, толкова неотстъпчиви в нападенията си спрямо другите, за Христо Ботева обикновено мълчат? Дали само величието на неговата смърт ги прави неми? Наистина, последният негов геройски подвиг запечата живота му и отне последното оръжие на щедрите клеветници и хулители, но не по-малко влияние връз тях има и неговата безкористна дейтелност. Всичко, каквото свършил Ботева през

135

НАШИТЕ АПОСТОЛИ

живота си, е вършил без всякакви задни цели, той никога не е имал предвид своите лични интереси и удовлетворение на своите страсти.

*Но... стига ми тази награда –
Да каже нявга народът:
умря сиромашът за правда,
за правда и за свобода...*

Това беше единственото негово желание.

Самата личност на Ботева е внушавала уважение на онези, които го знаели: Той е бил среден бой, с твърде интелигентно лице, на което светеха умни очи, пълни с енергия, решителност и презрение към силните на света, към нечестността и несправедливостта; над тях – широко открито чело, на главата му дълги черни коси, причесани назад, и такава също черна гъста брада, с широки плещи и нежни бели ръце. Нерядко него можел човек да срещне из Влашко, облечен чисто като същ чокой, и в такъв случай неговите близки другари знаели, че той имал да изпълни някоя тежка и важна задача по делото за освобождението на България. Като си представи човек Ботева в този вид, неволно си припомня знаменития руски революционер – Желябова, който нанесе един най-тежък удар на руския деспотизъм с цареубийството и умря също тъй за своите убеждения.

Христо Ботев е бил натура енергична и решителна до крайност, натура непреклонна пред някакви страдания, натура във висока степен честна. За него компромисите бяха съвсем неизвестни. Той предпочиташе да гладува, да ходи опърпан, да живее без постелка и покривка по букурещките улици, да нощува по фурните и кръчмите, отколкото да се кланя или да търси милост у някого. В стихотворението

„Дялба“ Христо Ботев, като се обръща към своя другарин по мисли и по дело, ето какво казва:

*Спътник ни са били във животът
Страдания, бедност в чужбина,
Но тях сме ний братски делили,
И пак ще ги делим двамина...
Ще делим ний хорски укори,
Ще търпим и присмех глупешки,
Ще търпим, но няма да охнем
Под никакви мъки човешки.
И глава ний няма да сложим
Пред страсти и светски кумири
и пр.*

И по-голямата част от живота си е прекарал в такава сиромашия. Най-поучителното в неговия живот е, че у него думите и делата никога не се разделяли, което твърде често срещаме у другите народни дейатели. За своето убеждение той винаги е действувал с готовност на самопожертвувание. Сякоя знае, че най-горещата молитва на Хр. Ботев, с която той се обръща към „бога на разума“, беше да му подкрепи ръката, щото той да се яви в реговете на борбата, за „свободата изобщо на роба“. Той се обръща към „бога на разума“ и казва:

*Подкрепи и мен ръката,
Та кога въстане робът,
В реговете на борбата
Да си найда и аз гробът!*

Такъв е бил Ботев като човек и естествено е, че хора с нечиста съвест трепереха само от погледа му. Затова той е имал силно влияние на окръжаващите го.

В настояще време, когато условията на живота правят твърде редки подобни личности с такава непреклонна натура, която не знае компромиси със своите убеждения, с такъв твърд характер, то особено приятно е, господа, да се празнува паметта на такъвзи деятел, какъвто е Христо Ботев. Когато на всяка крачка човек среща нископоклонничество, страх пред силните на света, лицемерие, страх за своята кожа, ниски компромиси със своята съвест, груби материални побуждения и т.н., може ли, господа, да бъде по-приятно в настояще време отпразнуването на такъвз чиста памет, каквато остави подир себе си Хр. Ботев?

Не помня кой, но без съмнение един от почитателите на нашите революционери, на едно място от своята оценка на Любена Каравелова казва, че уж Ботев бил ученик на Любена. Това е съвсем невярно и свършено несправедливо. Едно само общо запознаване с онуй, което са писали и вършили двамата дейтели, достатъчно е да ни убеди в несправедливостта на такъвз мнение.

Любен Каравелов, както е известно, е либерал-прогресист и най-крайните негови убеждения не отиват по-далеч от политическия радикализъм, когато Ботев по своите лични убеждения е социалист и краен социалист-революционер.

Прогресист, господа, се нарича такъв либерал, който дири прогреса (напредъка) в постепенното общо развитие на науката, изкуствата, търговията и промишлеността. Прогресистът не придава такава голямо значение на икономическите условия, в които живее обществото, и на отношенията между обществените класи. Общественият идеал на прогресиста [се] състои главно в малко-много правилното разпределение на богатствата между разни-

те обществени класове, без изменение на класовите отношения или без изменение на отношенията между хората; подире иде политическата свобода, която се разширява заедно с постепенното умствено и морално развитие. Прогресистът обикновено изказва своите идеали в твърде общи изречения; той разсъждава така: един народ напредва, когато у него процветяват науката, литературата, изкуствата, търговията и народът се ползува с известно благосъстояние. Но за да видите как всъщност разсъждава прогресистът, то най-добре ще бъде да послушаме разсъжденията на един от нашите най-даровити прогресисти, а именно Любен Каравелов.

„Догето – казва Любен Каравелов в своя журнал „Знание“* – един народ не развие, не образува и не придобие известен капитал знания, докогато той не заслужава даже внимание като народ, или с други думи за него е непотребна и невъзможна никаква свобода... „Какъв напредък може да бъде под управлението на такова едно правителство и в такова деспотическо господарство, дето и самите правителствени мъже нямат ни възпитание, ни образование, ни здрав човечески разум? Ние мислиме, че журналистиката и литературата у един народ могат да се развиват само тогава, когато е добро народното благосъстояние, т.е. когато е богат самият народ. Разбира се, че с материалното богатство е тясно свързано нравственото развитие на секи един народ, а материалното благосъстояние може да се развие само там, дето съществува закон, дето владее разум, дето е развиена търговията, дето процветяват индустриите и пр... И така, учението е свързано с материалното богатство, материалното богатство е свързано с пра-

* Год. I, януари 1875 г., брой 1, стр. IV. Бел. ред.

вителствените учреждения, а правителствените учреждения са тясно свързани със свободата. В деспотическите държави не може да се развие ни търговия, ни образование, ни литература, ни богатство, ни култура.“ („Независимост“* – 1873 год.)

Така, господа, разсъждава прогресистът, и както виждате, той винаги проповядва против деспотизма. Но в сякоя случай трябва да се съгласите, че политическите и икономическите идеали у прогресиста не отиват по-далеч от либерализма. Наистина, убежденията на Л. Каравелов, както казах, се простират до политическия радикализъм; наистина, той желаше да се установи у нас такъв политически режим, който да се основава на общинното самоуправление на народа, както в Америка, Швейцария или Белгия. Но, господа, този идеал съвсем не е съвременен идеал на човечеството. Съвременната наука туря други идеали, а политическите, либерално-прогресивните учреждения считат се само като условия, при които народът може да се възпитава политически, да се развие у народа самосъзнание, така щото, като има съзнание и като има политически права, когато се намери в лошо икономическо положение, самичък да може да противодействува на експлоатацията и да защитава своите интереси. А че общинното политическо самоуправление на народа не е идеал, то ни показва положението на онези съвременни народи, които се основават на него, както Швейцария и Америка. В тези господарства, колкото повече се развива промишлеността, толкова повече материалната сила, богатствата, се съсредоточават в по-малко ръце. А един клас, колкото повече веществена сила добива, толкова повече растат

* Год. III, бр. 31, 21 април. Бел. ред.

неговите фактически (действителни, а не юридически) права и привилегии над бедната класа. По този начин по-голямата част от народа става зависима от меншиството най-напред икономически, а подире и политически.

Няма съмнение, че учението на прогресистите е и твърде хубаво, и твърде красноречиво, и твърде привлекателно, и, чини ни се, съвършено справедливо. Но ако вникнем в неговия смисъл, то ще забележим, че в него се крият доста важни недостатъци. Никой не отрича, че знанието е необходимо условие за напредъка на сякоя един народ. Но много столетия се изминаха досега и при всичките красноречиви проповеди на либералите и прогресистите за просвещението на народите, навсякъде и досега най-голямата част от народите кисне в невежество. В последната половина на настоящото столетие, когато народите насякъде в Европа и Америка захващат да заявяват своите права на съществуване и образование, повидимому много старания се полагат в това направление. Но до коя степен на образование те са достигнали? А до оная висока степен, щото едвам криво-ляво могат да прочитат и да пишат, и при това далече не всички. А кой ще се реши да каже, че грамотността е образование? Никой, защото грамотността е само средство към образованието.

Изходната точка на социалиста революционер е тая, господа, че колкото ние искрено да желаем и да се стараем да образуваме народа, при сегашните обществени условия нашите старания ще са напразни. Ще са напразни, защото насякъде народът през целия си живот се намира в икономическо робство, през целия си живот той е зает с добиването на къс хляб, през целия си живот той се намира в нужда и лишение. Да, знанието е капитал, но додето същес-

твува икономическо робство, от богатата и на този капитал, както и от богатата на материалния капитал, винаги ще се ползува само една, щепи щастливци. Задачата на социалиста революционер е унищожението на икономическото робство на народа и да тури обществения живот на такъвиз начала, щото икономическото робство на едни спрямо други да бъде невъзможно.

Послушайте какво казва Хр. Ботев: „Ние сме съгласни, че както окоето е потребно за светлината, ухото за звука, а разумът за разбирането и най-простите истини, така също науката, образованието и развитието са потребни за който и да е народ, за да достигне до известна степен на своето благосъстояние; но за всичкото това са потребни такива условия, които, за нещастие, у нашия народ не съществуват. Вратата на нашия обществен живот зият и въпросите, които е изработило човечеството в продължение на цели векове и които нашият народ е проспал под петите на азиатските варвари, влизат в нашата обществена къща заедно с вятъра и заедно с него излизат, без да оставят каква-годе диря в нашето безизходно рабско положение. Народът, притиснат и нравствено, и материално, не обръща почти никакво внимание на това, що произхожда около него; оре своята обляна с кръв и със сълзи земя и едвам ли счита себе си за нещо по-горно от своя добитък...“ „Всяко едно откритие и усъвършенствование в науката и индустрията, ако то не може да се приложи на практика от всекиго и да принася еднаква полза както на богатия, така и на сиромаша, е вредително за прогреса на свободата, а следователно – и за щастиеето на човечеството. Наистина, в последното

* „Знаме“, год. I, бр. 1, 8 декември 1874 г. Бел. ред.

столетие естествовените, физическите и математическите науки са направили големи успехи в своето развитие, но от всичките техни резултати ние виждаме, че се ползува оная част от човечеството, която и без това всякога е живяла добре, и без това никога не е работила нищо, и без това постоянно е пила кръвта на милионе нещастни човешки същества. Погледнете на всичките цивилизовани страни в Европа, вслушайте се в ония вопли и страдания, които се чуват зад официалните ширми на човешкия напредък, обърнете сериозно внимание на отчаяната борба между труда и капитала както в Европа, така и в Америка, и вие ще да се уверите в истинността на нашите думи и ще да кажете заедно със здравия разум, че при днешното обществено и политическо устройство на човечеството сиромашът е насякъде роб, а робът е насякъде сиромаш...“ „Основата на всяко едно господарство е кражбата, лъжата и насилието. „Divide et impera“ е била девизата на оная приснопамятна империя, която е станала идеал на всичките почти короносани глави; „divide et impera“ е и сегашната девиза на всяко едно господарство.

„Разделяй и владей!“ Но кого? Ето главния въпрос, който не разбират или не искат да разберат ония, на които е широко около шиие им и на които е почти всякога пълен стомахът. Разделяй народите, разделяй поданиците си, разделяй семейства, разделяй брат от брата, баща от сина и мъж от жена, и ти ще бъдеш пълен господар над милиони живи същества и ще да плуваш в техните сълзи и кърви като сирене в масло.

И наистина, в коя държава силните не държат слабите в ръцете си, богатите – бедните, а управи-

* Пак там, год. II, бр. 17, 23 май 1875 г. Бел. ред.

мелите – всичкият народ? Преминете сичките меридиани и успоредни кръгове и вижте ще можете ли да намерите изключение из това общо правило...?*

Приведените тук редове, мисля, достатъчно ясно показват направлението на Хр. Ботев и разликата между него и сякоя един прогресист. Разбира се, че Хр. Ботев като революционер със социалистически и даже крайно социалистически убеждения бие в самия корен на съвременното обществено и политическо устройство на човечеството. Според него една от главните причини за нещастията на народите съставляват правителствата и правителствените учреждения. Той казва: „Главните и единствените техни (на народите) врагове са техните правителства и онзи клас паразити, които, за да могат да прекарват своя празен и вредителен живот, са станали гуша и тяло с тираните и под покровителството на законите упражняват принципите на лъжата и на кражбата... Отношенията на правителствата към народите са еднакви с отношенията на разбойниците към мирните жители.“ Ботев най-малко се съгласява с прогресистите и обикновено за тях се изразява с една снизходителна ирония; идеите на прогресистите той нарича „нищожен либерализъм, с който така наречените прогресисти вървят подир развитието на човеческата свобода“.

И така, господа, Хр. Ботев не можеше да бъде ученик на Любен Каравелов, защото ученикът никога не могъл би тъй радикално да се отдели от направлението на учителя си, особено когато вземем във внимание, че Л. Каравелов нищо подобно не е проповядвал нито в публицистическите си произведения, нито в поетическите, нито една мисъл не е изказал,

* „Знаме“, год. II, бр. 14, 2 май 1875 г. *Бел. рег.*

подобна на това, що проповядва Хр. Ботев. Аз не ща да влизам в подробни указания на сичко, в какво се те разделят по своите убеждения, ще зема само още един от въпросите, който сега, както и на онуй време, съставлява злобата на деня. Вярвам да се сещате за какъв въпрос ми е думата. Вий знаете, че в последно време с една особена безочлива самонадеяност някои външни политически акробати и увлечени от тяхното либерално кокетство някои наши деятели закръшили се да приказват без доказателства за лесното осъществление на една балканска федерация. О да, федерацията е единственото спасение за балканските държавици и единствено условие за тяхното самостоятелно развитие. Но, господа, какво е нещо федерация и как тя може да се осъществи?

Когато външните политически акробати и нашите наивни подражатели говорят за федерацията, то читателят може да си направи само едно заключение, а именно, че под думата федерация те разбират политически съюз между правителствата на няколко държави, какъвто беше напр. приснопаметният, троиственият императорски съюз². Такива съюзи не могат да се нарекат федеративни или конфедеративни, както някои се изразяват, защото те биват временни и се заключават само между правителствата. Под думата федерация се разумява съвсем друго нещо. Федерация или конфедерация, господа, в същинския смисъл на думата, наричат съюз между няколко народности под една върховна власт. В този съюз сичките народности се сливат в една националност с общи интереси и общи стремления. Такъв съюз представляват напр. Швейцария и Съединените щати на Америка, гето френци, немци, италианци и гр. съставляват една националност и се наричат швейцарци и американци. Един швейца-

рец или американец счита за голямо докачение да го наречеш италианец, френец или немец. А такъв съюз може да стане или доброволно, чрез съзнанието на народите, или насилствено, чрез покорението на една народност от друга и нейното асимилиране, претопяване.

Нашите съвременни публицисти са приели идеята за федерацията от нашите революционери – Ботева и Л. Каравелова, но приели я, без да разберат смисъла на техните проповеди. Вие ще се съгласите, господа, че със сила нито една от държавиците на Балк. полуостров не може да създаде една националност достатъчно силна. А доброволно да създадат една федерация. държавиците на Балканския полуостров още не са готови

В този смисъл са говорили за федерация и Л. Каравелов, и Хр. Ботев, само с тази разлика, че Хр. Ботев разглежда този въпрос със свойствената нему критика и безпристрастие. Послушайте какво казват те за федерацията: „Федерацията, казва Л. Каравелов, е възможна само между ония народи и народности, които могат да се споразумеят, които имат еднакви стремления и които се ръководят по една идея... Ако нашата южнославянска федерация бъде основана на *свобода и равенство*, то ни едно славянско племе не трябва да се бои за своето племенно отличие и за своята индивидуална особеност. Ние ще да повторим хилядо и първи път, че в Швейцария живеят три свършено противоположни една на друга народности и че между тие народности не произхождат никакви племенни насилия.“

За осъществление на този федеративен съюз Л. Каравелов предлагаше следующата програма: „Турция да се унищожи или да се изпробови в Азия, а на освободените изпод нейното иго народи и народности

да се даде пълна политическа свобода. На малките и на независимите вече държавици, т.е. на Сърбия, на Гърция, на Румъния и на Черна гора, да се даде по една част от турските европейски владения и да се оставят да приберат разпръснатите части на своите народности, а именно на Сърбия да се даде Босна, Ерцеговина и една част от т.нар. Стара Сърбия; на Гърция – Тесалия и Епир; Румъния да се възведе в степен на кралство и да ѝ се помогне да очъртае своите народни граници в Австрия и отчасти в Русия; Черна гора да се съедини със Сърбия, или ако не, то да ѝ се разширят границите на юг с Албания, а на север с една част от Ерцеговина; а българите, които населяват България, Тракия и Македония, да съставят едно отделно и независимо кралство. Цариград да остане волни търговски град под покровителството на великите сили. И така, за да могат освободените и напълно удовлетворените народи и народности да съставят такова едно цяло, което да има доволно сила и тежнина, за да стои против всякакви бури и насилия и да удържа равновесието в Европа, то да им се допусне да съставят помежду си як федеративен съюз, на когото върховната политическа и законодателна власт или международните интереси да се намират в ръцете на един съвет, съставен от равно число представители из сичките независими една от друга части на този съюз.“

Връз тази програма за Балканска федерация Ботев възразява така: „Но да видим какъв отзив намира сичкото това в сърцата на ония народи и народности, които историята на разумното човеческо развитие призовава да съставят този свободен и свещен съюз, и кои са главните причини, гето идеята за този съюз и досега още не намира пълно гражданство в техните политически и литературни кръгове. Раз-

бира се, че ако правителството на секи един народ да би било изражение на неговата воля и на неговите нужди и стремления, то и Сърбия, и Гърция, и Румъния, и Черна гора отдавна вече би излезле от своите граници, помогнале би на българите да смъкнат от шията си ненавистния турски ярем, дале би край на турското съществуване в Европа и положили би основния камък на своето щастие и благоденствие. Но види се, че правителствата и на тия държави не са се занимавале досега с друго нищо освен да подражават на благоразумната Метерникова девиза – „Разделяй и владей“, да говорят за някакво си мирно развитие в пътя на цивилизацията съобразно с общоприетите начала на другите европейски държави и да лъжат всенародно и себе си, и народа си, и здравия разум.“*

Хр. Ботев, господа, е писал твърде много по този въпрос и е писал сериозно, критически, разглежда въпроса с исторически доказателства и да се цитира той е невъзможно тука, защото всички негови статии по този въпрос, всеки период от неговите мисли тъй са сериозни, щото не знаеш кое по-напред да цитираш. Но общият вывод от неговите изследвания на този въпрос е следущият. У народите, които се смятат прави наследници на Турция в Европа и които трябва да съставят един федеративен съюз, владее страшен антагонизъм; затуй те не могат да съставят федерация. „Гърция, казва Ботев, от началото още на своето освобождение и досега не са занимава с друго нищо освен с мечтания за някаква си византийска империя, която да заключава в себе си повече от половината на Балк. п-в, заедно с нейната стара столнина и заедно с крайбрежията на Черно и Адриатическо море... Разбира се, че с такава една

* „Знаме“, 22.XII.1874 г.

държава не само българите, но и сички южни славяне не ще могат да имат нищо общо... С други думи, Гърция никога няма да влезе като член в южнославянския съюз. Румъния, продължава той, живеела и живее и досега само с това, като преварява в гърнето на своята Дакоромейска цивилизация сичко, каквото падне вътре и особено от силния прилив в нея на славянските елементи... И досега Румъния ни е дала доста причини да мислиме, че тя никога няма да обнажи своята отдавна вече ръждясала сабля за идеята на дунавската конфедерация и че и занапред тя ще да основава сичкото свое съществуване и сичкото свое бъдеще на капъните на европейската дипломация; т.е., че и занапред тя ще играе на комар. Следователно и Румъния не представлява никакви особени надежди, че тя ще да свърже някога своята съдба със съдбата на южните славяне.“ Остават само Сърбия и Черна гора, с които единствено счита Ботев възможна федерацията. Но неговите исторически изследвания върху отношенията на тия две държави към българския народ и към своите народи привеждат го към онова заключение, че Сърбия в продължение на сичкото си съществуване се е отнасяла спрямо нашия народ винаги неискрено, коварно и егоистично. Причините на това той счита „тъпите и ретроградните правителства“, които са управлявали Сърбия. Колкото за Черна гора, която Хр. Ботев счита за първа поборница за свободата на Балк. п-в, то и тя се е заложила за полите на европейската дипломация. С други думи, „ни в една от гореказаните малки държави идеотическият консерватизъм на правителството – казва Ботев – не е още отстъпил мястото на идеята за братския и за свободния южнославянски съюз, или ако и да е направил това донейде, то изключителният и егоистическият патрио-

тизъм е прелеял тая идея в гърнето на някакви си исторически завоевателни права...

От всичко дотук казано ясно става, господа, че Хр. Ботев не счита възможно осъществяването на една балканска федерация. Той намира възможно да говори и да се надява за осъществяването на една федерация само между южните славяне и неговите надежди за осъществяването съвсем другаде лежат, и са напълно ясни и определени. „Единствените наши надежди за конфедеративния съюз със Сърбия – казва той – ние възлагаме на оная част сърбе, която се преследва от белградските великаши в лицето на „Раг“ и на „Будучност“, и ней ние вменяваме като първа обязаност към нейния народ и към човечеството да популяризира у дома си идеята за споразумението и за съединението на южните славяне, и то, разбира се, на такива начала, на каквито трябва да се основе свободата на народите, свободата на личността и свободата на труда.“*

Подир това, може ли, господа, да се каже, че Хр. Ботев е бил ученик на Любен Каравелов или пък негов последовател?

Инак не може и да бъде, господа, защото Ботев се отличава от Л. Каравелов и по своята натура, и по своето възпитание. Ботев, както знаем, се е възпитавал в Русия в онова време, когато прогресивно-либералното направление довърши своя кръг и се замени с ново, със социалистическото учение. Той се намери в Русия в онова време, когато това направление обгърна цялата почти руска интелигенция. Това време беше къде края на 60-те години и в началото на 70-те, когато „социално-революционната партия“ в Русия от ден на ден се повече и повече разпростра-

* „Знаме“, 2.V.1875 г.

няваше своята пропаганда и своята организация в най-далечните ъглища на широката руска империя. Хр. Ботев се намери в Русия в онова време, когато кипеше среди интелигенцията страшна умствена работа, забележителни умствени и обществени движения; се намери в Русия в онова време, когато умовете на руската интелигенция се вълнуваха от близкото осъществяване на човеческото щастие, от новите социални учения; в онова време, когато съчиненията на Чернишевски по политико-икономическите въпроси събаряха в интелигенцията старите понятия и предвещаваха новата политико-икономическа наука със своя революционен характер; когато анархическите проповеди на Бакунина електризираха както за граница, тъй и в Русия интелигенцията; когато Лавров пишеше за научните обоснования на социализма и най-подире, когато [както] протест* против съвременния обществен и политически строй на човечеството се захванаха ред демонстрации както в университетите и учебните заведения, тъй и в обществото. Хр. Ботев по своята енергична натура не можеше да остане чужд на това движение. Во това време Хр. Ботев ние го виждаме ученик на одеската семинария. Тряба да ви припомним, господа, че руските духовни семинарии по онова време даваха най-големия контингент развити и енергични интелигентни сили. Затова революционното движение в Русия намираще в духовните семинарии най-голям отзив. Ботев, бидейки ученик в семинарията, той се е сближил с най-развитите ученици и в скоро време той вече предано изучаваше всичко, каквото имаше човеческо, съвременно, научно в руската литература. В същото време той взимаше активно участие в революционно-

* В оригинала – когато протеста против... Бел. ред.

то движение и за една таква манифестация заедно с другите руски революционери той бе екстерниран от Русия. В Русия, господа, той възприе тези революционни идеи, които с таква страст проповядваше в живота си. Възприетите революционни убеждения той ги е така преработвал със своя силен ум, щото те са срасли с неговата натура, станали са у него нещо органическо, неотемлемо и проникваха не само в неговия организъм, но съставляваха и източник на неговите страстни чувства. Че неговите убеждения бяха неразделни от неговата натура, туй се забелязва във всичката негова дейтелност: и в живота му, и в публицистическите му произведения, и в поетическите негови творения. В едно от тези последните, господа, ако вникнем добре, ще видим, че основание на неговите чувства и мисли, излитни в тях, несъмнено съставляват неговите социално-революционни идеи и убеждения. Няма възможност тука да се спра върху анализа на неговите поетически творения, затова стига сега да ви приведа едно-две места от неговите стихотворения, за да се убедим в това. За доказателство стигало би да ви приведа тука стихотворението „Моята молитва“, но нея всеки от вас я знае наизуст и наместо нея аз ще си позволя да приведа от други стихотворения. В стихотворението, малко известно на нашия читающ свят, „До моето първо либе“, поетът Ботев тъй се обръща към своето либе:

*Ти имаш глас чуден – млада си,
Но чуйш ли как пее гората?
Чуйш ли как плачат сиромаси?
За тоз глас ми копней душата,
И там тегли сърце ранено,
Там де е се със кръви облено!*

Но още по-енергично и по-ясно се изказва Ботев в стихотворението „Борба“:

Свещена глупост! Векове	И като залог из род в
цели	потомство
Разум и совест с нея се	Ден и нощ – вечно тук
борам!	преминува.
Борци са в мъки, в неволи	И в това царство кръваво,
мреле,	грешно,
Но кажи, що са могли да	Царство на подлост,
сторам!	разврат и създи,
Светът, привикнал хумот	Царство на скърби – зло
да влачи,	безконечно!
Тиранство и зло и до днес	Купи борбата и със стъпки
тачи;	бързи
Тежка желязна ръка целува,	Върви към своя священный
	конец.

Лъжливи уста слуша със
вяра:
.....
Тъй върви светът! Лъжа и Ще викнем ние: „Хляб или
робство свинец!“
На тая пуста земя царува!

В публицистическите произведения на Ботева ние това забелязахме. За да характеризирам Хр. Ботев малко много по-пълно, остава ми да кажа няколко думи и за неговата поетическа дейтелност. Като поет, Ботев, по моему, представлява рядък талант. В това отношение той не може да се сравни нито с един от нашите поети. Надали ще се намери човек, който да отрича възпитателното значение на поезията. Аз няма да се разпространявам тука върху тоя въпрос, защото това би ни завело твърде надалеч. Ще забележа само, че поезията като възпитателно средство още по-добре достига своята цел, когато в поетическото произведение има освен поетическа

хубост и идеи. Колкото по-общочовешки и по-съвременни идеи има в едно поетическо творение, толкова, разбира се, то има повече възпитателно значение. Сетне ще забележа, че поетическото творчество се състои в следущето: поетическата натура възприема впечатленията от окръжаващата природа, преживява, преработва ги вътре безсъзнателно, облича ги в живи и изящни форми безсъзнателно, и когато формата на впечатлението достигне в своето съвършенство, тя самоволно се излива в поетическо творение. Такъвиз поетически творения се отличават обикновено по своята естественост в чувствата, по своята гармония в поетическите форми, по лекостта и изяществото.

Хр. Ботев, господа, не е писал много поетически произведения, но това, що е написал, всецяло ни рисува неговата поетическа страстна натура. Кога четеш неговите поетически произведения, той се представява като вдъхновен любимец на Парнаските богини, със сияещо лице, с мълчиеносни очи, устремлени в безпределната височина на пространството, пее за своите страдания, за своята заветна любов и за своите надежди. И наистина, господа, хора, които са го знаели отблизо, разказват, че в минутите на вдъхновение той цял се преобразявал, лицето бледо и възторжено, очите му блестят и страстните чувства стремително се изливали в поетически форми. Много поетически творения той ги не писвал, а просто като се е вдъхновявал, само ги пее. Припомнете си неговата недовършена поема „Хайдутин“ или „Чавдар“. Може ли човек иначе да си го представи? Или стихотворението му „Х. Димитър“, или стихотворението „До моето първо либе“, или неговата „Борба“, или „Гергьовден“. Аз не ща да говоря за неговата знаменита Молитва, достойнствата на която на всички ви

са известни; не ща тъй също да говоря върху достойнствата на другите негови стихотворения, защото аз се затруднявам кое да предпочета. Ще кажа само, че несравнима е загубата за България, дето тъй рано се лиши от един такъв несъмнен талант, който можеше да създаде една особена школа в нашата литература, да я упъти към съвременното, прекрасното и да я избави от грубото и ограниченото.

Господа! Позволете ми най-сетне да свърша с историческото значение на подобни тържества, каквото е днешното. Нашият живот, господа, е лишен от какви годе човешки традиции. Ако нямахме подобни личности на като Ботева, на който паметта днес тържествуваме, то българите щяха да се обръщат към старите мухлясале традиции, щяхме да се възхищаваме от варварските подвизи на средновековните наши царе, които с грубата сила и под ширмите* на византийския блясък заедно със своите боляре притесняваха и експлоатираха народа до крайност, която покори България под варварството на азиатските орди. Деятели като Ботева, господа, създадоха нови традиции, като показаха нови идеали, нови принципи. Ботев, господа, създаде традиции, които са свързани със стремленията на съвременното човечество. Това е именно най-голямото значение на днешния празник. Не може да не се радва човек на един такъв празник, който поддържа такъвиз прекрасни традиции. Засега, господа, ние нямаме по-прекрасни традиции и затова не можем да не пожалеем, че неговите съчинения досега не са събрани в отделно издание и съвсем не са известни.

Хр. Ботев в своята литературна деятелност е съвършено самостоятелен; той никому не е подгра-

* ширма – прикритие, параван. Бел. ред.

жабал, най-чистоплътен от всички наши революционери писатели и стои по-горе от всякакви лични сметки. Неговите статии по своето красноречие, по своето остроумие и по своето съдържание имат голямо за нас агитационно възпитателно значение. Те на опитния читател докарват удоволствие, а на младите читатели освен това възбуждат в тях стремление към познанията и към разрешението на онези съвременни въпроси, които той възбужда. Затова изданието на неговите съчинения послужило би като най-добро доказателство, че ние ценим неговата памет и разбираме неговото значение за нашето развитие, в същото време неговите съчинения щяха да послужат за най-добро украшение на нашата суромашка литература в настояще време.

Дано този момент, господо, настане по-скоро и дано да се намерят повече истинни последователи на Ботева!

1887 г.

БЕЛЕЖКИ:

- 1 Брошурата „Христо Ботев“ била издадена през лятото на 1887 г. в София, макар Д. Благовоев тогава да бил в Шумен. Брошурата съдържа 32 страници. В предговора ѝ с подпис „Издателят“ се казва: „Предлагаемата тук на 2-га читателите статия е написана от г. Д. Благовоев по предложението на пловдивското ученическо гужество „Напредък“ и беше предназначена да се произнесе във вечеринката, дадена от казаното гужество на 18-и май в чест на паметта на Хр. Ботев, но тя не можа да се произнесе, защото е пристигнала един ден после празника. Тъй като според мене тази статия е доста интересна, то реших да я издам, като мисля, че ще направя една скромна услуга на българския читающ свят.“

- 2 Има се предвид „Съюзът между тримата императори“, т.е. съюзът между австрийския, германския и руския император, скрепен с договор на 18 юни 1881 г. Договорът предвиждал тясно споразумение за неутралитет между договарящите се императори в случай на война с четвъртата държава. Този съюз развързал ръцете на договарящите се императори да се разпореждат със съдбата на по-малките народи в Европа. Съюзът не просъществувал дълго. Вследствие на острите противоречия между големите европейски капиталистически държави той се разпаднал през 1887 г.

ЦАРСТВОТО НА ЧАРДАФОНИТЕ

КНИЖЕВНО-ОБЩЕСТВЕН ОЧЕРК

„...гордето траяше моето Чардафонско царство, което няма писани закони, щях да се възползувам от руските, т.е. от тяхната жилава конституция...“

(„Чард. Вел.“, стр. 253).

Знаменитата книга под названието „Чардафон Великий, биографическа скица в профил“¹ от още по-знаменития у нас публицист и политически деятел З. Стоянов – тъй също един от великите чардафони – са яви още миналата година. Когато тази книга са яви; то всякакви чардафони и чардафончета са затичаха с излишно присърце да я разпространяват и препоръчват на нашите читающи хора и от двата пола, на старо и младо, на даже и на ученици и ученички. Там, дето разпространението ѝ срещаше някакви пречки, са налагаше силом, със заплашвания да бъдат записани в списъка на „черните души“ и с други чардафонски страхотии. Благодарение на това присърце от чардафони и чардафончетата, книгата „Чардафон Великий“ получи доста голямо разпространение. Но за съжаление нашата журналистика не обърна дължното сериозно внимание към тази книга. Като изключим горещата препоръка от Д. Петков – Свирката, он же един от чардафоните, която препоръка произтичаше повече от чувства приятелски и комшийски, отколкото от журналистко безпристрастие, друго нищо не знаем да е писано за тая интересна книга. Само малко разпространения тога-

ва в. „Работник“, издаван от Работнич. печатарско г-во, напечата едно антрфиле, в което нарече тази книга „мръсен пасквил и възхваление на невежеството“ и т.н. Повече нищо, доколкото помним.

Пишуций тези редове така също не обърна тогава дължното внимание към тази книга, тъй като нямаше за това свободно време. Но ето че съдбата го захвърли в такъв един богоспасаем градец, дето съвсем не знаеш как да прекараш свободното си от служебните занятия време. Настъпиха празнични дни: свободно време доста; зима, да отидеш няма къде; какво да са прави – едничко спасение книгата. В таквото време му са падна в ръка книг[ата] „Чардафон Великий“.

Приятелят, който ми даде тази книга, ма уверяваше, че не ще мога да я прочета до края. Но самото име „Чардафон“ ма привлече и ми възбуждаше някои мисли, които мислях си, че с прочитането на тази книга ще са развиат ясно. Заради това зарекох са непременно да я прочета от кора до кора. Не са излъгах – останах твърде благодарен от прочитането ѝ. Колкото повече я четох, толкова по-ясни ставаха мислите, които ми възбуждаше заглавието на тази книга. Най-подире моите неясни мисли тъй са изясниха и тъй интересни ми са показаха, щото реших са да ги съобща на читателите.

Ако у всекия ред на тази книга да не проникваше явното и съзнателно желане на автора ѝ да представи в лицето на Чардафона, на безобразната и безхарактерна баба Исака, деколтерувана до пъпа, в лицето на някоя си Делка Шилева, както се вуги, възпитаница на великий Чардафон, да представи в лицето на някой си поп Караджов, твърде ищахлия да слуша и съчинява приказки *учкура-якън**, и в лицето

* цинични приказки. Бел. ред.

на т.п. чардафони, на които край няма, да представят идеали на обществени дейатели, които да служат за ръководство на младото поколение; ако това явно намерение да не проникваше у всякой ред, смело можем да наречем З. Стоянов гениален български писател, а неговата книга – забележително произведение в българската литература. Но за голяма жалост желанието му да представи черното за бяло и обратно доста намалява способностите на този гаровит наш писател и значенето на неговите литературни произведения.

Както и да било, обаче книгата „Чардафон Великий“ е произведена, което има важно историческо значение за нас, българите; то е произведена, което съдържа описание на един цял период от нашата най-нова политическа история; то е произведена, което съдържа описание на деятелите, които са имали голямо влияние върху посоката на обществените и политически работи у нас от освобождението ни насам и особно в най-последните години, от деня 6-й септември 1885 г. и до тази минута, когато читателите четат тези редове; то е произведена, което ни дава, макар и в профил, понятието за каквините на тези дейатели, които З. Стоянов така обичливо нарича чардафони.

Чардафоните, както казах и както всеки може да са убеди, ако прочете книг[ата] „Чардафон Великий“, са имали голямо влияние върху посоката на нашия обществен и политически живот; но това тяхно влияние достигна своя апогей от 6-й септември насам и от тогава собствено са начина царството на чардафоните. „Чардафон Великий“ – казва З. Стоянов, стр. 6 – е нова звезда на нашия, български хоризонт. Не ако са не лъжем, но направо с дати, факти, събития и примери сме готови ние да излезем, че той

се роди подир 6-й септември 1885 г., т.е. подир пловдивската революция.“

Книгата „Чардафон Великий“ е именно история в профил както на чардафоните във всички видове, така също и история на чардафонското царство, в което чардафоните, чардафончетата и чардафонките в разни положения и видове [са] заемали и заемат най-видно място и на което едва ли скоро краят му ще дойде, защото царството на чардафоните у нас е тъй също естествено явление, както е естествено и появенето на неговата история под интересното название „Чардафон Великий“.

Във важното историческо значение на тази книга ни убявява още и времето, в което са появили тя. Това време беше знаменитото минало лято. Появено на тази книга именно тогава беше естествено. В друго време „Чардафон Великий“ не можеше да се яви. Не можеше да се яви не защото авторът ѝ нямаше доста материя (само биографията на младуните на Чардафон, изложена еп фасе, можала би да състави два таквизи тома като „Чардафон Великий“); но защото нямаше никаква нужда, за да се яви, нямаше доста естествени причини. Появено на книг. „Чардафон Великий“ именно миналата година има си свои причини. Една от главните причини е, че чардафонското царство достигна най-високата точка на своето развитие именно миналата година. А каква е била миналата година, всякой трябва да помни.

И така книг[ата] „Чардафон Великий“, госуц неочаквано за самия ѝ автор, а може би и очаквано, но не от тази страна, получава за нас, българите, важно историческо значение. Заради това, ако българската журналистика не обърне на нея дължното внимание, ще бъде и вредно, и несправедливо.

От мнозина съм чувал да казват, че книг[ата]

„Чардафон Великий“ е невъзможна за четене; при прочитането още на първите ѝ страници читателят получавал такъв отблъскване, което човек не можал да надвие, за да прочете книгата докрай. Такъв отблъскване към таква една книга, според мене, колкото е право, толкова пак е несправедливо. Несправедливо е, първо, защото животът по-вече са състои от явения отблъсквателни, гнъсни, отколкото чисти и приятни, особено у нас, които сме народ млад, който живеем политически по-малко от едно десетилетие. Второ, защото чардафоните си са такъвиз, каквито ги видим описани в книгата „Чардафон Великий“. Лоши, добри – туй е действителност наша, българска, която ний сме длъжни да я знаем, да я изучим, ако и да ни е неприятно. Заповядайте да я изучим! Не са криви нето З. Стоянов, нето чардафоните, че българската действителност си е таква. З. Стоянов, разбира се, описва чардафоните с друга цел – да ни покаже идеала на същински обществен деятел; излиза обратното, както всичко, не знаем по кои причини, по[ради] неговия зевзеклик или по някакви други, по-съществени причини, у него излиза опакно. Но той ги описва така наивно открито, щото ний трябва да му благодарим и да му са поклоним до пояс, дето тъй хубаво и откровенно ни запознава с царството на чардафоните, от които всецяло зависи съдбата и на читателите дори в сегашно време. Освен това трябва да благодарим на З. Стоянов, дето са е сетил да ни опише чардафоните само в профил. Какво ли щяха да кажат гнъсливите читатели, ако да беше ги описал цели, en face?

Както и да погледнем на работата, все излиза, че трябва да спрем вниманието си върху „Чардафон Великий“ и да се запознаем по-отблизо със съдържанието ѝ, което представя история на царството на чардафоните, т.е. една страница от историята на

нашия български живот. Всичко голуизложено е черпано из съдържанието на книгата „Чардафон Великий“ и който иска още повече да са убеди в реченото, препоръчвам му самата книга. Да захванем от царството на чардафоните и да видим кои са основите, свойствата и съставът на това царство, както са изложени в речената книга.

Какво нещо е царството на чардафоните? Да са каже просто, че то е царството на тълпата, не ще бъде госта ясно и определено. За да разберем по-ясно и по-точно царството на чардафоните, трябва по-напред ясно и точно да определим какво ще рече *чардафони*. Чардафони е множествено число от чардафон. Ако отмахнем опашката von, открадната от фамилията на von Дригалски паша², ще остане – *чарда*. Чарда е име нарицателно събирателно и означава *куп от говеда*. И наистина „чарда“, четем в стр. 43–44, „означава: сбор, събрано множество (на *стадо от говеда са казва чарда**)“, бюлюк и пр. – така са наричаваше той до 1884 г., т.е. Чарда, но като дойде новият директор на военните работи, Дригалски паша, който са именуваха още фон Дригалски и който като противник на чардафоновите идеали, тоя последният напук усвои неговата титла, която като припури при чарда, излезе едно *чардафон*“. И така чардафон означава: фон чарда или фон говеда. А царство на чардафоните, преведено на прост български език, означава: царство от говеда или говедско царство.

Макар че царството от говеда или говедското царство е добре познато на всякой един българин, пак не ще бъде зле да разгледаме по-отблизо това царство.

Погледано това царство отдалеч, не предста-

* Курсивът е на Б. Д-ъ. Бел. ред.

вя друго нищо освен събрано множество от говеда и събрано без всякакъв ред или организация. Но ако го разгледаме по-отблизо и погледнем на вътрешния му състав, ще видим, че колкото и да е дива и недисциплинирана, чардата си има известна организация и са състои от известни елементи, които заемат разнo положение в нея. И наистина, всяка една чарда са съставя от различни елементи, по качества на които им са дали и съответствени имена. Така напр. чардата са съставя от малаци, крави, волове, юнци и бикове, а в някои чарди, които са успели да направят поне една нищожна крачка напред в своето развитие, влизат и особни едни говеда, които са явяват, тъй да кажа, като организатори на говедското царство. Туй са, както всякоя са сеца, *говедарите*. Тези са елементите, от които са състои всяка една чарда. Ако и всички тези елементи на чардата си приличат по основните черти на своята природа, но все пак са различават помежду си с по-голямото или по-малкото развитие на тези основни черти. Това различе произлиза, едно, от положенето, което заемат те вътре в царството, и, друго, от домашиното, тъй да река, възпитане на всеки елемент, а главно от обстоятелствата.

От всички тези елементи най-опасни и най-вредни за организацията и дисциплината на чардата са явяват без съмнение юнците и бикове. Тези са добичета много капризни и за удовлетворене на своя каприз са готови да правят неимоверни гюрюлтии и пакости на цялата чарда и на своите съседи. Другите елементи съставят инертна маса в чардата, от която може да са направи всичко. И наистина, малаците са младо поколение в чардата, което не е самостоятелно; кравите са такъвиз гургун* гоби-

* търпеливи, кротки. Бел. ред.

чета, щото техният гургунаук е влязъл в пословица; а воловете, туй пък са престарели говеда, които за своето спокойствие могат да позволят всевъзможни пакости и да търпят всички гнъсни деяния на юнците и бикове само и само да не закачат тяхното остаряло спокойствие. Разбира се, че най-естествено явене в чардата е тържеството на юнците и бикове. А понеже другите елементи са инертни, то юнците и бикове ги водят, както си щат и по каквато посока желаят.

И така, в царството на чардата юнците и бикове играят най-главна роля. Но и те са намират в разнo положение: юнците не могат без бикове; за да могат юнците да упражняват своите капризи, необходим е авторитетът на бикове и тяхната инициатива; без тях юнците тутакси губят своя кураж и са крият в миши дупки. От друга страна, бикове в чардата са силни само с помощта на юнците. С други думи, те са чардафоните в чардата или в царството от говеда. Юнците са чардафони велики и малечки, а бикове са чардафони, които залавят най-високите места в чардата, те са най-високопоставените чардафони на говедското царство, по-горе над които могат да стоят само говедарите.

Говедарите са най-високи сановници в чардата, или в говедското царство. Вътрешното и външното състояние на това царство зависи най-много от ума, способностите и такта на говедарите. Ако те са неопитни и мислят да са възползват от дивата енергия на юнците и бикове, за да са гържат на власт, то тяхната работа е много лоша: юнците и бикове тъй вдигат глава, щото от „жилавата конституция“ на техните вратове, рога, копита и опашки пострадават най-жестоко говедарите. Ако ли те са говедари самомнителни, горделиви и нахални и мис-

лят изведнаж да счупят врата, рогата и копитата на юнците и бикове, то тези, подирните, така са разяряват, щото тези говедари биват принудени най-срамно да избягат от своите говеда. Ако пък те са изхитрени като лисици, ако те умеят тактично да водят своите говеда и търпеливо да очакват благоприятната минута, в която могат спокойно и даже със съдействието на юнците и бикове да вземат в ръцете си чардата, тогава те могат сигурно да водят за рогата юнците и бикове, където и на каквито подвизи искат, и да са възползуват от „жилавата конституция“ на техните естествени го-бипъшки оръдия за изкоренено на всичко, което не са харесва тях, т.е. на говедарите. Разбира се, че дорде последните достигнат тази могъща власт в чардата, са принудени да правят компромис с чардафоните, като са прикриват в маската на чардафонските прищевки. Таквоз е и чардафонското царство и от досущ таквизи елементи то са състои. Следователно не напразно то са назовя чарда.

Чардафонското царство не знае никакви закони. „Дордето траяше моето чардафонско царство, което няма писани закони – казва един от чардафоните в 253 стр., – щях да се възползувам от руските, т.е. от тяхната жилава конституция.“*

По-справедливо изобразение на чардафонското царство от това, което е направено в тази цитата от един по-велик чардафон от самия Чардафон Великий, едва ли може да бъде. И наистина в царството на чардафоните няма писани закони, няма никакви закони, нето човешки, нето божии. Всичко има в чардафонското царство, но само закони недейте търси. Има прищевки на юнците и бикове, има злобна

* Курсивът е на автора на статията. Д. Б. Бел. ред.

завист, черна ненавист, скотски егоизъм, полуда за тщеславе, за чието удовлетворение чардафоните са готови да изгорят не само чардата, но и цял свят – има всички свойства на низките натури и гребнавите характери. А историята свидетелствува, че за достигането на тези чардафонски стремления чардафоните буквално „са възползуваха от жилавата конституция“.

Царството на чардафоните е царство на низките скотски страстици и чувствица. Това ний ще потвърдим във втората глава на тази статия с не-оборими фактове, почерпнати из страниците на историята му, т.е. из стр. на книг. „Чардафон Великий“. Но от тези фактове ний ще видим, че всичко, що не е съгласно със страстиците на чардафоните, всичко, що не служи за удовлетворение на техните чардафонски чувствица, в царството на чардафоните не може да вирее, не може да живее; всичко са унищожава от чардата, всичко са тъпче. Човек с най-велики заслуги, човек с най-велики подвизи, признани от цял свят, щом са яви противник на чардафоните и тяхното царство, ще бъде затрит от тях не само при отсъствие на сянка от великодуше, което е как-вина само на хора високо честни, но с такваз скотска злоба, каквата може да роди само природата на чардафоните. Заслужената слава на такъв човек, противник на чардафоните, възбужда тяхната злобна завист и затриването на такъв чардафонски враг в царството на чардафоните е неизбежно. Подобна черна ненавист в никое, нито в най-закъснялото по света царство не можеш да срещнеш, а в чардафоните то е непременно и похвално явление. Тази злобна завист и ненавист у чардафоните към всичко, що не принадлежи на тяхното царство, залавят в него таквиз широки размери, щото и между самите чар-

дафони царствова мрачна и злокобна война. И тази междоусобна война у чардафоните са води с всичкото нахалство, безсрамност и низост, свойствени само на техните души.

В царството на чардафоните не са почитат, разбира са, нето умът, нето доказаните способности, нето науката. Вие, драгий ми читателю, може би сте ученик, който свършихте средньо учебно заведение с примерен успех. Ако Вий познавате някой от чардафоните, който е най-високопоставено напр. лице в тяхното царство, и поискате от него стипендия или помощ, за да продължите своето образование, то знаете ли вий какво ще ви отговори тъй говедо? То без друго ще ви каже така: „Празна ти е работата, Стояне! Какво ти трябва теб да идеш да си губиш младините по чуждите краища; ученето, чоджум, е бош-лафлък. Я глей ти мене, барим знаеш ма, едвам съм свършил криво-ляво два и половина класа, а виждаш ли ма кой съм? Погледай ти около ми колко чардафони живеят и как живеят! А де са са те учили? Я са остави ти от този мерак; остани в нашето царство, бъди ербап, ще станеш човек. В нашето царство нам наука и учени хора хич не ни трябват, нам трябват чардафони!“ Пожелаете ли вие, читателю, да си изкажете желането пред друг някой чардафон, да речем и недотам високопоставен, но все такъв, то този пак бездруго ще ви каже така: „Полудял ли си брей, Стояне! Нашата чарга е най-културна в света, по-културна от немците, англичаните, сто пъти по-развита от френците, а де са е учила тя? Днес цял свят говори за нашата чарга и благодарене само на нас, на чардафоните. Я виж мене, учил ли съм някъде? А малко ли съм говедо! Ти хем бездруго си полудял.“ Без всяко съмнение, така ще ви кажат чардафоните. И те са свършено прави. Историята показва,

че царството на чардафоните може преблагополучно да съществува без всякаква наука, без всякакви знания, без ум и без всякакви способности. На чардафонското царство всички тези неща не са нужни, стига човек да има смелостта и гързостта на юнците и биковете. В това ни убеждава самата книга „Чардафон Великий“. У всяка комай страница от тази книга срещате таквоз презрене към науката, теориите, идеите и авторите им, каквото може да се очаква само от чардафоните. На всяка почти страница от тази книга ще срещнете изпращането по дяволите и наука, и знания, и академии, и университети. Кой при това не знае мракобесните походи от органа на чардафоните – „Свобода“ – против науката, теориите, идеите и техните представители?

И не е чудно това в царството на чардафоните. На чардафонското царство са нужни юнци и бикове колкото гързки, толкоз и низки; колкото невежествени, толкоз и жестоки; колкото безхарактерни, толкоз и нахални, безочливи; колкото егоистични, себелюбиви и тщеславни, толкоз и гнъсни. В този вид дейтели е силата на чардафонското царство. Всичка власт, всички администрация на чардата са поверява в ръцете на таквиз низки натури, които да имат безочливостта и гързостта да са бъркат у всичко: в съдилища, в училища и в черква. Срещнат ли чардафоните нейде пречка, гледаш, че вдигнали в чардафонския си орган „Свобода“ страшна гюралтия: Долу прокурорите, тези „черни души“! Долу просвещенето, което разбращава нашата най-културна чарга! Долу черквата, която не ще да служи „молитви за здравето на чардафоните!“ Всичко долу! И по този начин в царството на чардафоните виреят и завързват най-културни цветя: тайната и явна злоба, скотските страсти, инсинуацията, клеветата, шпионство-

то и доносите и всичко в аквиз, което може да цъфне само в царство, дето няма писани закони, нито човешки, нито божии, а има „жилава конституция“ от юнците и бикове, мракобесе и пълно невежество. Царството на чардафоните е царство в същото време на темните и мрачните души, е царство на безхарактерността и низките същества, които с всичката си жестокост са храбрят над вързаните, пребитите, над малаците, кравите и воловете.

В царството на чардафоните само чардафоните струват, а всички други са нищо. Само това, що те правят, важи, е полезно, велико и славно за света, а всичко, що вършат другите, е недостойно. В царството на чардафоните само онова е вярно, истинно и справедливо, що те казват – всичко друго е бошлаф, разврат и т.н. Подир това, разбира се, свободата в чардафонското царство е свещена привилегия само на чардафоните; за всички други на света свободата е излишна прищявка, защото свободата в ръцете на другите е опасно оръжие за чардафоните. Чардафоните са дотолкоз дързостни юнци и бикове, щото с всичката свойствена тям безочливост са провъзгласиха за единствени представители на света, за единствени висши същества, които най-добре разбират работите, събитията и явенията. Следователно могат ли те да позволят на всякакви „вагабонти“ да противоречат на тяхната добича воля, когато това щяло да приведе към паденето на света? Разумява се, че на нас, смъртните хора, чардафонската логика е недостъпна, не можем да я разберем. Ний, смъртните хора, имами това престъпно мнение, че ако някога чардата я изядат вълците и дивите зверове, че ако някога чардафоните заедно със своята „жилава конституция“ пропаднат вън земя, в тартара, то нето светът ще пропадне, нето една пегя

от земята ще бъде покътната, никакво царство няма да са унищожи. Ако някого заплашва унищожено и изкоренено, то са заплашва чардата, чардафоните и чардафонското царство. Чардафоните знаят това много добре и заради туй те, нещастните юнци и бикове, всякак са мъчат да свържат своето съществуване със съществуването на целия свят: заради това те са напъват в своя орган „Свобода“ всекидневно почти да доказват, че техните стремления са съгласни със стремленията на цялата земя, че те са стараят за щастето на цяло царство, а не за своето благоденствие. Но напразно! Прочее нали тъй казват чардафоните, трябва да са съгласим, ако не щем да изпитами тяхната „жилава конституция“, която е малко по-жилава и от руската.

Да не помислят читателите, че чардафоните са свободолюбиви юнци и бикове! Боже пази! Кой не знае, че чардафоните са дигали най-голяма врява за всякакви свободи, кой не знае, че чардафоните са вдигали най-голям шум за „свободата на личността“, за братство, за равенство и не знам още какви обществени идеали. Да, онова време беше преди възцаряването им, преди знаменития 6-й септемврий 1885 г., по онова време, когато те още нямаха власт и сила, когато тичаха то подир едного, то подир другиго, на когото са надяваха, че ще им устрои чардафонското царство. Устроиха им царство, станаха велики чардафони, страстиците и чувствицата им намират удовлетворение, най-подире провъзгласиха са за непогрешими. Но те пак са свободолюбиви накрай време; само че ни свирят с друга свирка. И имат право, защото чардата, т.е. чардафоните са намират в критическо положение. Те не са криви, защото сега са други обстоятелства, други са времената, следователно трябва да бъдат и песните други. Предвид на

това нам не остава друго нищо освен да си припомним думите на великия немски поет Хайне:

Други времена, други песни!

II

ЧАРДАФОН ВЕЛИКИЙ EN FACE

„Днес няма България, няма княжество, няма български княз! Днес в нашето нещастно отечество царуват и безчинствуват: проклетият шваба..., черните души чорбаджии-пезевенци-консерватори, грагуните, кошто са по-лоши и от еничерите... Няма днес България, а който казва противното, той е черна душа, той не е българин...“

(„Чардафон Великий“, стр. 73)

В царството на чардафоните, както и у всяка чарга, човек мъчно може да забележи някаква трайна, постоянна организация и дисциплина. Обаче говедарите, тия най-високостоящи сановници в царството на чардафоните, като заинтересовани в дълголетието на последното, всякак са мъчат да придат на чардафонското царство известна организация. Така те разделят това царство на отделни чарги, които носят съответствени имена: „Чаргата за себе си“, „Чаргата за чардафоните“, „Патриотическа Чардафония“, „Независимост на Чаргата“ и пр. Всички тези отделни чарги имат един център, който са състои от велики чардафони, заседаващи в центъра на чардафонското царство, и са ръководят от най-великите чардафони, сиреч от говедарите. Чардафоните като говеда, при това още като юнци и бикове, разбира са, не признават никаква буквално зависимост. Всяка

отделна чарга, ако и да зависи формално, тъй да речем, от централната, но всъщност действува всяка на своя глава. Чардафоните, както юнците и бикове, са индивидууми (неделими), у които най-малко са развити обществените инстинкти (побуждения); в своята деятелност те са ръководят само от грубия егоизъм, от грубото себелюбие и личните каприци. Чардафоните, като юнци и бикове от човешкия род, забъркват, разбира са, своя егоизъм и личните каприци с известни обществени тенденции; но при всичко това те са ръководят от грубото себелюбие и личните прищевки, Чардафоните, така също както юнците и бикове, не могат нито да съдят за нещата, без да ги свързват със своята личност, нито да бъдат безпристрастни. Вследствие от това всяка една „Чарга за себе си“ са бърка във всичко у чардафонското царство и на всичко заповядва.

Главното значене на чардафонските чарги е значенето на шпионските отделения. В тези шпионски отделения са съставят всички доноси върху невинните граждани, които по тази или по оназ причина не са членове на чаргите; те са свърталище на ужасните по своята низост и гребнавост чардафонски интриг[ан]и. Последните са най-дейтелните членове на всяко едно шпионско отделене. Главно занятието у чардафоните съставя да правят шпионлук кои от гражданите не са чардафони. Тежко и горко на оня чиновник, учител, обществен служител, доктор, военен, който е навлякъл гнева на чардафоните! Тежко и горко на оня от тях, който посмее да изкаже своите нечардафонски мнения! Чардафоните тутакси са явяват на телеграфните станции (в които, както и у всички други гържавни учреждения, са разпореждат като в своя къща) и телеграфните жици незабавно зафащат да брънчат от чардафонски доноси и интриги

до най-великите чардафони. Не са минава дълго време, току гледаш, че по чардафонска заповед от горе, там чиновник с 5–6 души челяд отгоре си е изхвърлен на улицата без всякакви средства за съществуване или пък го карат всред зима от едина край на България в груги „в интереса на службата“; тука учител, който не е възпитавал младежта по чардафонски, е опропастен или тъй също го метнат от едина край на груги; там някого са запрели и са го избили без всяка милост и със скотска злоба и т.н. Никой в царството на чардафоните не е уверен, че благополучно ще срещне следущия ден. Най-великите чардафони като същи чардафони с готовност изпълнят прищевките на своите братя чардафони, защото в тях е силата им. Трябали на най-великите чардафони, т.е. на говедарите, да покажат на света, че те царствуват по „милост Божия и волята на народа“, чардафоните с всички гързост на биковете и юнците пуцат в работа „жилавата конституция“ от своите бичешки вратове и рога. И така мрачно, така злобно упражняват тази своя „жилава конституция“ над милия народ, щото целия [са] го обърнали на дургун крави и волове, които гремят и чакат „второ пришествие“ – то да ги оправят, а не те сами. Милият народ е мил на чардафоните, защото той е народ с твърде миролюбив характер, народ, който изплашен веднаж от гивата жестокост на чардафоните, плюва на всичко – и на правдини, и на свобода, и на бъдеще, като гледа само как да спаси своята кожа от конституцията на своите благогетели. Вследствие от това чардафоните така гизат глава, щото и най-високите сановници в царството на чардафоните естествено зависят от последните, защото единствено желане на говедарите е добрият сговор със своите говеда, ако искат да властвуват над тези подирните. А че говедарите искат, с каква-

то цена и да бъде, да властвуват, няма никакво съмнение. В противен случай, щом тези сановници покажат най-малко пренебрежение към чардафоните, тия незабавно провъзгласят първите, т.е. своите говедари, за „предатели“, за „кози месо“, за „черни души“ и т.н. и зафащат да викат, че царчината пропага, че независимостта на страната са опропаствява и пр. чардафонски глупости. При това всички слушатели скептически клатят глава, но захапали пръст, потайват са и мълчат; всички знаят, че ще пропагне само царството на чардафоните и нищо повече, но като дургун крави и волове гремят на халос и показват такъвз гражданска мършавост, каквато е възможна само у нас. Благодарение на тази гражданска мършавост чардафонството е проникнало във всичко у нас – и в гържавната политика, и в гържавните учреждения, и в народното просвещение, и в религията. И всичко това е наша, българска действителност, горчива или сладка, ни доказва всяка една страница от книгата „Чардафон Великий“. Доказателствата на това са разсеяни по цялата книга и да са правят цитати физически е невъзможно. Но който желае да провери казаното готука, предлагам му да прочете писаното в страниците от тази книга 173–174, 195–200, 133–145, 265–276 и да помисли върху тях сериозно, а ний ще са върнем към тях след малко. А още по-ясни и по-очигледни доказателства за това, що са говори готука, читателите могат да почерпнат из стълповете на чардафонския вестник „Свобода“, като зафанем от 1-й брой и свършим с последния му, секи рег е и цяла характеристика на чардафонското царство.

За да разумеем значенето на чардите в царството на чардафоните, трябва да видим сега от какви елементи са състоят те, т.е. чардите. Членове на всяка една чарда стават всички лица, които физичес-

ки и духовно не са способни за нищо, които търсят лесен начин да са издигнат от своето нищожество, за които честният труд е омразен, които са груби себелюбци и в същото време не са търпеливи с мудна и достойна работа да заслужат влияние в народа, които търсят слепи случаи да шумят и без мъка да залавят такъвост положение, каквото по достойнство и по ум никога не би достигнали. Този вид субекти са срещат у нас във всички слоеве: среди сановници и чиновници, среди владици и попове, среди учители и ученици, среди доктори и военни. В чардафите намират прибежище всички тъпоумни интригани, всички мрачни души, всички груби себелюбци, всички некадърни невежи. Интригантството, низостта, грубий егоизъм у тези субекти тъй са се вкоренили в тях, щото в самите чарда, помежду самите им членове, тези качества на чардафоните са проявяват с таквази „перфидност“, каквато е достойна само на техните „перфидни“ души. Преминете всички пустини, сиреч резиденции на чардафите, и ще видите каква низка, тайна и явна война съществува между самите чардафони. Вследствие от това царството на чардафоните е положително разклатено от самия корен и стига му малък един вятър, за да са събори. Няма никакво съмнение, че всяка една сграда, размърдана в основата си, може още да са държи до едно дълго или късо време, но нейното падане е неизбежно и необходимо; тя трябва да са събори с време, защото иначе може да са строполу върху главите на невинните хора. Да, царството на чардафоните е разклатено в самия му корен, защото неговата съставка е така гнил, щото подир като го разгледаш, не остава нищо друго, освен да кажеш заедно с чардафоните: „Днес няма България, няма княжество, няма български княз! Днес в нашето нещастно отечество царуват и безчинствуват: проклетият шва-

ба..., черните души, чорбаджии пезевенци-консерватори, драгуните, които са по-лоши и от еничерите... Няма днес България, а който казва противното, той е черна душа, не е българин!...“ Да, днес няма България, днес има царство на безсмислената тълпа, има царство на нищожните субекти, има онова, що старите гърци наричали „охлократия“ за различие от демократията; с други думи, днес има царство на чардафоните. Царството на безсмислената, груба тълпа, охлократията, или по български царството на чардафоните, е царство хиляда пъти по-грозно и от всякой най-груб геспотизъм. Няма нищо по-грозно на този свят, отколкото да гадеш власт над другите на субект тъй груб по своята природа, невежествен и от това със самомнение, че той най-много знае от вси! По-грозно нещо от това едвам ли човек може да срещне в историята на човечеството! Такъвост е царството на чардафоните: царство на безсмислената себелюбива тълпа! Тежко и горко на оня народ, който попада под властта на охлократи, сиреч чардафони: този народ няма бъдеще и царството на чардафоните показва или неговата пълна некадърност политическа, обществена, умствена и духовна, или близкото му затриване.

Чардафоните съставят онази невежествено-себелюбива тълпа, която нищо друго няма на душата си освен едно: да лови риба в мътната вода. Но великите чардафони към своите себелюбиви стремления забъркват таквизи обществени тенденции, които са позлатяват с големи фрази, заети от другите, без да знаят значенето им и без да могат да разумеят смисъла им. Великите чардафони, додето не са достигнали своите себелюбиви стремления, в изобилие обрисват хората с тия фрази и са препоръчват за благодетели на милия народ. Но щом встъпят на

власт, щом станат велики чардафони, те хвърлят тези обществени тенденции по дяволите и са залавят за главното свое природно стремление – за отоляването [на] своя груб егоизъм, и земните вещественни облаги са явяват единствен техен обществен идеал. Земете когото искате от най-великите гори чардафони: кой, наистина, не са е покланял едничко само на този обществен идеал? Благодарение на злобната завист, която царствува между чардафоните, неотдавна, в 1886 г., известният триумвират на чардафоните³ в своя чардафонски вестник „Независимост“, в подлистниците с надсловие „Не искаме свобода, не искаме правдини...“, сами показаха какво иска, какъв е същинският идеал на един от най-великите чардафони⁴, комуто днес всички чардафони са кланят и около когото като около златен телец чардафоните играят на ръченици. Когато г. П. Каравелов видя, че чардафоните му напакостиха така, щото не знаеше какво да прави, и престана да ги приема в къщата си, тогава един от известните чардафони тичаше като луг от кафене на кафене в София да разказва с пияна в устата, какво той в качеството на адютант на Каравелов е излял с него 50 хиляди левчета от гжеба на милия народ! През миналата 1887 г., когато новите жреци на златния телец Радославов, Николаев, Иванчов⁵ и Сие бяха снети от пиедестала, по завист ли чардафонска или по глупост чардафонски в. „Свобода“ сам показа какъв е общественият идеал на най-великите чардафони. През тая същата година сам авторът на „Чардафон Великий“ с народни парици са разхождаше из България, уж за да засвидетелствува, че сянката на великите патриоти Ботев – Каравелов е ходела подир такъвз една крава и такъв един вол, каквито са пътешествующите с него велики чардафони. Но защо да отиваме тъй далеч?

Тъкмо тогава, когато България стои над пропастта, изтощена от тригодишни безредици, спряна в своето материално развитие, недобила нищо благодарение на грубия егоизъм у чардафоните, тъкмо тогава, когато България най-много са нуждае от материална помощ, чардафоните, възползувани от гражданската мършавост на народа, уголемяват своите заплати и дори посмейват да предлагат на кравите и воловете тези да им построят по един палат, дето по-удобно да ядат своите тлъсти заплати! Може ли да бъде по-груб, по-безочлив по-безчестен от този вид егоизъм у чардафоните? И всичко туй става тогаз, когато държавната хазна е пуста, когато кравите и воловете си дагоха съгласето да са заемат от известната разбойническа банка 50 милиона лева с нечувано опростителни условия⁶, по които едва ли половината от тях ще излязат от касата на тази „честна“ банка! Тъкмо в туй същото време всякакви безчестни харамоеди*, всякакви низки паразити грабят по хилядо левчета в месец само за това, дето пишат в чардафонския в. „Свобода“ тъпоумни и хамалски статии и антрефилета! Тъкмо тогава, когато авторът на „Чарг. Великий“ са мъчи да препоръча в тая книга себе си и своите достойни нему аркадаши чардафони за идеал на безкористни обществени деятели и единствени български патриоти, царството на чардафоните ги награждава с една държавна печатница от 8–10 хиляди лева! Може ли подир това да бъде съмнене, че грубий, скотски егоизъм е стимулът на чардафоните за всички техни деяния? Когато бившият княз изпрати на г. П. Каравелов орден, който той върна въз основание закона, чардафоните

* от харам (тур.) – забранено от вярата: тук в смисъл на ползуване от нещо, което не се полага. Бел. ред.

малко остана да го изядат жив и проглушиха ушите на света, че основните закони на гържавата са били престъпени! Не мина са две години време, и ето че чардафоните по един начин хиляда пъти по-безчестен престъпват гържавните закони. От какво произлизаше тогава онуй беснеяне у чардафоните против П. Каравелов? Мисля, едвам ли някой ще са учуди, ако кажа, че това произлизаше само от черна злоба и завист у разсържените чардафони. Не е ли това нечувана гньсотия? Но такъви си са чардафоните!

Всички чардафони, малки, велики и най-велики, си приличат помежду си по всичко: по характер, по природата си, по стремленията си и по своя живот. Разликата, която съществува между тях, произлиза само от разното положение, което залавят те в чардафонското царство. Ако „Чардафон Великий“ сега в Конаре и за да убие времето на своя пуст и безсмислен живот, са занимава с пиянство и като деколтира баба ви Исака до пъпа, то по-великите от него чардафони прекарват своето време в същите оригинални занятия, само с тая разлика, че те деколтират друг вид баби, може би и малко по-нежни от безобразната и гъртатата баба Исака. Ако чардафоните са страхливи, както могат да бъдат само те, то най-великите чардафони са още по-страхливи. Недавните събития потвърдиха това най-добре. А храбростта у автора на книгата „Чардафон Великий“ стана пословична. При това кой не знае какъв циничен, какъв безобразен и безнравствен живот са водели и водят мнозина и от най-великите чардафони. Ако великите чардафони са ръководят в своите постъпки от злобата и ненавистта, от грубото себелюбие и ината, то най-великите чардафони са ръководят от същите страстици, които у тях са проявяват малко нещо в по-голям вид, съобразно с положенето, което занима-

ват в чардафонското царство, и със средствата, които получават. Заради това „Чардафон Великий“ ни представя тип на чардафоните, но за жалост тип не пълен, а само профила му. За да стане той цял тип, трябало би да са вземе някой от чардафоните, който съвместява в себе си всички чардафонски качества в най-развитата им форма. Но нека благодарим и за това автору на книгата „Чардафон Великий“ и нека сами са помъчим да допълним този тип, като го изобразим en face и като го допълним с чертите от други чардафони. Необходимо е да сторим това, едно, за да разумеем още по-ясно царството на чардафоните, а, друго, за да допълним казаното с несъмнени факти, които намирами в изобиле в самата личност на Чардафон Великий, както е изобразена от негова аркадаш. Всичко дотук казано е само общо извлечено из фактите, а оттук нататък ще са спрем и анализираме тях, като зафанем от раждането на З. Стояновския герой и свършим с деянията му в зряла възраст. Да зафанем.

(Следва)⁷

В. „Напред“ год. III, бр. 6, 7 и 8, 11, 12, 13;
25 януари, 25 февруари, 30 март,
10, 20 април 1888 г.
Подпис: Б. Д.

БЕЛЕЖКИ:

¹ „Чардафон Велики. Биографически скици с профил“ от З. Стоянов, Русе, 1887 г., стр. 309. В книгата под формата на описание живота на Чардафон Велики (Продан Ташков), водач на четата от с. Голямо Конаре, Пловдивско, взела участие в свалянето на главния управител на Източна Румелия Гаврил Кръстевич и в Съединението – Захарий Стоянов нашироко изразява разбиранията си по външна-

та политика на княжеството, злѣчно напада Русия и русофилите в страната, сипе хули върху всички, които не са съгласни с политиката на народнолибералната партия.

² Има се предвид директорът на милицията в Източна Румелия Дригалски.

³ Има се предвид незавършената статия (два подлистника) под заглавие „Материали върху умственото и нравственото окопитване на народа ни“, поместена във в. „Независимост“, год. I, бр. 31 и 32 от 2 и 12 юли 1886 г. Статията била без подпис, следователно заангажирала тримата редактори на вестника – Д. Петков, З. Стоянов и Д. Ризов.

⁴ Има се предвид Стефан Стамболов, който от 1886 г., след детронирането на княз Александър Батенберг, започнал да играе важна политическа роля като регент, а от 20 август 1887 г. станал министър-председател и министър на вътрешните работи.

⁵ Има се предвид падането на кабинета на г-р В. Рагославов на 28 юни 1887 г. Полковник Данаил Николаев бил министър на войната в този кабинет, а Тодор Иванов – министър на народното просвещение. Полковник Д. Николаев, героят на Съединението, бил заподозрян от новия министър-председател Ст. Стамболов в заговор против княз Фердинанд и бил изпратен в Пловдив като командир на бригада. По този повод в. „Свобода“ обсипал личността на Д. Николаев с клевети.

⁶ В обикновено народно събрание, в което мнозинство имала народнолибералната (стамболовистката) партия, в тайно заседание на 16 декември 1887 г. гласувало 50 милиона заем.

⁷ Д. Благоев в писмо до редактора на в. „Напред“ Г. Кърджиев от 9 март 1889 г. се извинява, че не е успял да изпрати продължение на статията си. От една страна, това се дължало на факта, че неговата цел била да каже за чаргафоните именно това, което е казано в досегашните части на статията, а от друга страна – сполетели го ред неприятности, които го отклонявали от литературна работа. В писмото обещава при случай да продължи, но Д. Благоев или не е дописал статията си, или не е изпратил продължението ѝ, тъй като от следващите броеве в. „Напред“ се обявило за поддръжник на правителството на Ст. Стамболов.

ЩО Е СОЦИАЛИЗЪМ И ИМА ЛИ ТОЙ ПОЧВА У НАС?¹

ПРЕДГОВОР

Книгата, която предлагаме на читателите, е проектирана още преди три години, когато в нашите вестници за пръв път се тури питанието: има ли почва за социализма у нас². Обаче тя и сега се явява тъкмо навреме. Питанието: дали социализмът има почва у нас? – в последно време още по-категорически се туря. А от това се вижда, че питанието настоятелно иска отговор. Тая книга е отговор на питанието. Дали е пълен и ясен отговорът, оставяме на читателите да видят.

Авторът на тая книга, както ще видят читателите от съдържанието ѝ, като социалист, се придържа о началата на научния социализъм и причислява себе си към ония български социалисти, които приемат названието на най-голямата част социалисти в света – *социалдемократи*. С това българските социалдемократи коренно се отличават от ония още неопределени социалисти у нас³, които със своето поведение успеха само да представят нашите социалисти изобщо във вид на смешна, фанатическа, мистическа секта. Но отличието на българските социалдемократи от такива социалисти отива още по-далече. Среда за дейност на социалдемократите у нас съставляват наемните работници и кандидатите за тая, така да кажем, обществена служба, както и образованите хора у нас, на които възлагаме надежда,

че рано или късно ще разумеят обективния вървеж на историческото развитие на нашето общество.

Какво направление ще вземе социалистическото движение у нас в бъдеще, зависи от условията, в които то ще бъде турено, и от отношенията на господствующата класа и нейните представители към него. Обаче българските социалдемократи признават, че мирната, откритата и легалната дейтелност е най-естествената. Само такава дейтелност ще спечели право на гражданство за идеите на научния социализъм и у нас, както това спечелиха социалдемократите в другите държави. Днес социалдемократите почти в цяла Европа са признати за легална социалистическа партия. И знае се, че гдето е признато правото на гражданство за социалдемократите и гдето правителствата се показват толерантни спрямо тях, там не могат да виреят стремленията да се осъществяват идеи и да се съчиняват революции с бомби и динамит. Пример на това ни служи Америка, Швейцария, Франция, Белгия, Холандия, Германия и други. А опитът на другите народи е задължителен за нас, ако не щем да повтаряме грешките, от които другите държави не видяха никаква положителна полза, а вреда твърде голяма.

Авторът на тая книга вярва, че точно предава възгледовете на българските социалдемократи. Неговото най-искрено желание е да бъде добре разбран.

Още две думи. Книгата е писвана в провинциален малък градец, гдето научните източници са рядкост. Затова се ползувахме само с ония източници, които имахме под ръка. Но счехохме за нужно да покажем и на източници, които няхахме под ръка, но в които читателят може да намери по-пространни сведения върху предмета. Ако читателят намери непълнота в приведените в IV глава факти, нека вземе

пред очи, че статистическите сведения у нас много мъчно се събират. Нашата официална статистика в най-важните неща куца. Така например, за най-важното нещо – за движението на земята, сиреч за минаването ѝ от ръце на ръце, никакви сведения не ни дава. Сетне, от вedomостите на земеделческите каси⁴ много мъчно, невъзможно е да се види колко земи са заложени. Статистически сведения за бедните, спомагани от обществените учреждения, съвсем няма и т.н. Някои от сведенията, които привеждаме в IV глава, са събрани лично и чрез приятели, на които изразяваме своята благодарност. Най-подире, стараяхме се да изложим идеите на научния социализъм популярно, доколкото позволява научността на предмета. Достига ли си целта тая книга, оставаме на безпристрастната критика да се произнесе.

От автора

ГЛАВА I

Що е социализъм и какво искат социалистите? – Думата „социализъм“ и нейното значение. – Примери. – Коя е най-главната цел на съвременния социализъм. – Народното домакинство в сегашно време. – Социалистическото народно домакинство и неговите преимущества. – Трудът като основа на социалистическото народно домакинство. – Обществено необходимото работно време и разпределението на продуктите в социалистическото общество.

Чувате ли какво приказват? Все за социализма, че той нямал у нас почва, сир. нямал си мястото у нас. Да видиш пък, остави гето не ти казват защо, ами бъркат и две различни неща – социализма със състава на една социалистическа партия. Мигар това е се едно? Най-сетне, съвсем не си струва, гето нищо не пишат: що е социализъм и какво искат социалистите?

Щом е такава работата, нека ние сами се помъчим да видим гали социализмът има у нас почва. Но преди да направим това, мислим, че по-напред трябва да видим що е социализъм и какво искат социалистите. Това бездруго трябва да направим, за да могат и другите да съдят доколко ние сме прави.

Тогава да захванем от това, що е социализъм и какво искат социалистите? Това е голямо питане, но ще се помъчим да отговорим колкото се може поясно. Думата *социализъм* излиза от глагола *социали-*

зирам. А тая дума на български език ще рече: *правя нещо си да е обществено*. Най-добре ще се разбере това с примери.

Преди 200 години напр. навсякъде, а у нас гаже преди 30–40 год., за да се изпратеше нещо, напр. писмо, от един град в други и от едно царство в друго, можеше само с частни хора, с кираджии, на които всеки трябваше отделно да плаща. Тая работа беше частна за всеки. Разбира се, че това ставаше много бавно, с губение на много време, на много разноски и с големи пречки. Тогава още нямаше онова учреждение, което днес се казва поща. По-сетне се явиха такива частни хора, които прекупуваха пренасяннето на пощата само за известни места, а за други места пък я купуваха други. Така щото хората от известни места, напр. от няколко градове, плащаха на едного, за да им пренася писма и други различни неща, а други градове заедно плащаха за това на друг такъв човек. Най-подир видяха, че това пренасяние на пощата не е нито здраво, нито разумно. Хората се убедиха, че най-добре ще бъде, ако всички плащат на едного за тая цел. Но на кого? Кой е оня, който ще обезпечи всички, че няма да стават злоупотребления, че пренасяннето на писма, книги и други неща ще става скоро и редовно? Кой е тоя, наистина, който може да обезпечи цял народ? То се разбира, че това може да направи пак самото общество, целият народ, както е сега навсякъде. По този начин пренасяннето на писма, сир. на пощата, стана обществено нещо. Цяло общество, цял народ плаща за една обща поща, която е длъжна на всички еднакво да пренася писмата им. Сега за тая работа и много по-малко труд и време се губи, и много по-евтино струва, и много по-малко страх има. И нали това е хубаво, разумно и здраво? Разбира се. Едва ли може някой да се съмнява в това.

Нали щяхме да наречем луг всекиго, който вземе гнес да ни проповядва, че пощата трябва да се унищожи и че за пренасянето на писмата и книгите си всякой трябва да се грижи сам? А между това и тая работа не е напълно социализирана, сир. извличанието полза от това учреждение не е досущ както трябва обществено. То се вижда, защото всички еднакво плащат за нареждането на пощата, а не всички еднакво се ползват от нея. Има села и градове, дето не отива поща или отива много бавно. Сетне, по причина на сиромашията и простотията на по-голямата част от народите най-много се ползват от пощата богатите и тя струва сравнително още много скъпо. А могат да се нарежат работите така, щото всички еднакво да се ползват от пощата и с много по-малко разноски и губение на време и труд.

Друг пример. Преди 50–100 години, а у нас даже преди 15–20 год., всеки, като се разболееше, трябваше сам да си дири доктор, за да се лекува. Докториите, както се знае, със занаята си искаха и искат да се обогатяват, та вземат много пари за лекуване, а най-голямата част са бедни и не се лекуваха, умираха и разпространяваха болести върху цяло общество. Пък и ония, които можаха да повикат доктор въкъщи, то или защото жилищата са лоши, или защото лошо се хранят и нагледват, не виждаха полза от такова лекуване и болестите пак лесно се разпространяват. Малко по малко хората захващат да дохождат в съзнание, че е по-разумно да става лекуването с общи средства, в обществени болници, дето болните да имат и добро лекуване, и добра храна, и добро жилище, и нагледване, каквото трябва. А това що означава? Нали средствата, с които се пазят народното здравие, стават обществени? Лошо ли е това? Може ли да се отрича ползата от обществени-

те болници? Но от друга страна, като плащат всички за общо лекуване, не всички имат възможност да се ползват от него. Първо, че обществени болници няма навсякъде, а се намират само в градовете, далече от градовците и селата; и друго, че по-голямата част от народите са сиромаси, пък и прости, та не отиват в болниците. А между това, сега има много болести, които заплашват не само мене и тебе, ами цялото общество, целия народ. И от какво се раждат болестите? Нали от чрезмерно работение, от лошата храна, от лошите жилища и от неразумния живот, който живеят сега хората? Ето защо сега се иска да се разнасят много средства, много време и труд и пак не може да се предпази народното здравие. А мигар причините на болестите не могат да се махнат, та общественото лекуване да стане достъпно за всички и грижите на народа за здравето му да струва[т] сто пъти по-евтино? Разбира се, че може; но затова трябва, щото средствата, с които се пазят народното здравие, да станат досущ обществени, да се социализират.

Още един пример. Било е време, когато съвсем нямаше училища, а който искаше да си учи децата, или сам ги учеше, или търсеше им учител. По-сетне богатите взеха да се съединяват и да отварят училища за своите деца. То се разбира, че богатите имат време да се учат, защото те сами нищо друго не работят. А с разпространението на учението те поискаха да отварят и по-високи училища. Но за такива училища трябва толкова много разноски, щото само цял народ може да ги даде. Така и стана. Особено сега за поддържания на високи училища, сир. университети, на гимназии, на основни и гр. училища, плащат всички, цял народ. Дето ще се рече, и училищата станаха най-сетне обществено дело. Но

работата пък е там, че като плащат всички за тия обществени училища, не всички пък могат да се ползват от тях: тия, които най-много плащат, най-малко се ползват или съвсем се не ползват, защото по-голямата част най-много работят и най-много са сиромаси. А между това може да се наредят работите така, щото всеки да може до известна възраст, като напр. до 21 год., бездруго да се учи.

Може да се приведат още много примери за обяснение на думата „социализирам“, правя нещо си да е обществено, от която произлиза думата „социализъм“ – както за телеграфите, железниците, шосетата и мостовете, осветяването на улиците по градовете и мн. гр. Но най-добър пример за това е следущият:

Било е време, когато навсякъде, а в някои народи, които са останали назад, и досега е така, че всякой работник в същото време е бил и владетел на сечивата, с които си изработваше потребните за живее-ние предмети. Всяка фамилия сама си изработваше всичко, що ѝ беше потребно за поддържане на своя живот. Но сега не е така. Ако погледнем в Европа и Америка, ще видим, че земята се намира в ръцете само на няколко землевладелци и най-голямата част от народа се обърна и се обръща на бездомни работници. Например „половината от Англия, казва професорът на Парижкото антропологическо гружество Летурно, принадлежи на сто и петдесет лица; половината от Шотландия – на десет или дванайсет личности. Седемнайсет собственици владяят повече от един милион хектара* земя, които струват две хиляди и петстотин милиона; от 31 мил. хектара английска

* Един хектар е равен на 10 гюлюма (всъщност малко повече от 10 гюлюма, тъй като тая турска мярка – 1 гюлюм – е равна на 920 кв. м. *Бел. ред.*

земя 2238 лица владяят 16 мил. хектара. Във Франция, както показват последните описи, е същото и въпреки голямото число на землените делове, едрата собственост при всичко това представлява 35 на 100 от всичката земя, която плаща данък.“* Така е почти навсякъде, с една малка разлика, която от година на година се губи.

Изработването на всички сегашни богатства става с машини, във фабрики, големи колкото един наш обикновен град. В тия фабрики денонощно работят хиляди огнени машини и много стотини хиляди наемни работници. Тия фабрики и машини, както и земята, принадлежат само на няколко компании, гружества, в които влизат до стотина души, а целият народ е обърнат на работници, които работят от 10–14 ч. на ден за една наемна плата, с която едвам могат да поддържат живота си. Но трудът на тия работници е разделен между тях, и така изкусно, щото всеки работник изработва само една част от един предмет. Така например, работата в една фабрика за игли е разделена така, щото едни правят тела, други го режат, трети го излъщат, четвърти наточват върха, пети правят ухото и т.н. По тоя начин за едно кратко време във фабриката се приготвят милиони игли. Така щото във фабриките, както и в земледелието, народният труд е събран, точно разделен между работниците и нареден тъй, щото всеки работник да изработва най-много предмети. При това изработването на предметите във фабриките и от земята нямат пред очи нуждите нито на тия, които ги изработват, нито на самите фабриканти, а имат пред очи цял народ, всички народи и гаже неопределени купувачи, които могат да ги придобият. А от

* Ch. Letourneau, „L'Evolution de la Moral“, Paris, 1888, p. 388.

това нали се вижда, че народният труд и изработването на богатствата, производството на продуктите, са зели характер обществен, социален, социализирали са се? Никакво съмнение няма в това. Но от друга страна погледнато на работата, виждаме, че изработването на предметите, производството, се намира в частни ръце, в ръцете на няколко стотини души, които го управляват според своите частни цели, сир. да станат богати, да печелят. Това е най-голямото противоречие на сегашните наредби и най-въпущащата несправедливост в сегашното общество: милиони работници изработват големите сегашни богатства и живеят в сиромашия, а присвояват се тия богатства само от няколко стотини души. Най-подире сегашното производство на *стоките* става без всякакъв план, пресметнат от по-напред. Фабрикантите и землевладелците произвеждат предмети, без да знаят колко са нужни и где са нужни: затова днес пазарите се препълват все по-често с твърде големи количества стоки, които остават непродадени, не могат да се продават. А това препълване на пазарите със стоки спира по-нататъшното производство, армията на работниците остава без работа: сиромашията, редом с най-големите богатства, става се по-голяма и по-голяма и прави невъзможно по-нататъшното развитие на народното домакинство, сир. на промишлеността, на земледелието, индустрията, техниката и т.н. Става ясно, че пълната социализация, преобръщането на фабриките, на машините, на земята, на рудниците, на средствата за съобщение, изобию на средствата за изработване обществените блага, от частна собственост в обществена, социална собственост и нареждането на общественото производство по един план точно пресметнат, според нуждите на цял народ, на самите производители, е необходимо.

И така, социализация, преобръщане в обществена собственост на всички средства, които правят цял народ да е доволен, здрав и да може да се развива умствено и нравствено, такова е общото съдържание на онова учение, което се нарича *социализъм*. Да преобърне сегашното частно капиталистическо производство в обществено, да преобърне всички оръдия на производството – машините, земята, почвата, рудниците, средствата за съобщение – в обществена собственост, която да се управлява от особни промишлени учреждения, а сегашното частно капиталистическо присвояване на обществените блага да стане обществено, сир. да стане възможно за всички и за всекиго отделно – тая е *най-главната цел* на сегашния, съвременния социализъм. Ония, които изповядват това учение и работят за разпространението му и за осъществление на социалистическите идеали, се наричат *социалисти*.

Казахме, че най-главната цел на съвременния социализъм е – да преобърне средствата за производство и присвояването на богатата от частни в обществени. Това е най-главното стремление на съвременните социалисти. Другояче не може и да бъде, защото всичко зависи от това, как е наредено производството, изработването на обществените блага. Измени ли се наредбата в производството, всичко друго се изменя само от себе си, всички други учреждения сами от себе си падат и се замествят с нови, които отговарят на новата наредба. „Затова – казва А. Шефле – съвременното социалистическо движение и се стреми, преди всичко, да преобрази коренно икономическите наредби, които съществуват сега, в това всички са съгласни.“*

* А. Шефле. Сущностъ социализма. Женева, 1891 г., стр. 2.

И наистина, когато средствата за производство от частни станат обществена собственост, само тогава могат да се обърнат в обществени и групите средства, които правят един народ да е силен и свободен. „Пролетариатът (сир. работниците) – казва известният социалист Фр. Енгелс – завладява обществената власт и обръща с помощта на тая власт отнетите от буржоазията *обществени* средства за производство в обществена собственост. С това той освобождава производителните средства от съвременното им капиталистическо свойство и дава пълна свобода за развитието на техния характер. По тоя начин става възможно общественото производство по план, определен по-отрано. развитието на производството прави безсмислица съществуването на различните класове. В такава мяра пък, в каквата изчезва неразборията в общественото производство, отслабва политическата власт на държавата. Хората, които най-после са станали господари на обществените си отношения, стават същевременно господари и на природата, и на сами себе си, сир. добиват – свобода.“*

Всичко това е необорима истина. Но ето че за най-важното нещо за един народ, както и за всеки човек, хората най-късно дохождат до съзнание. И наистина, кое е най-важното за един народ или за всеки човек? Нали да бъде той и поколението му сити, обезпечени в храната, в облеклото, в жилищата, в здравето? Първото условие за живота на един народ, както и за живота на всеки човек, е това; от него зависи всичко друго. Тая е истинската цел на обществото; затова хората живеят заедно, в обще-

* Фр. Енгелс. „Развитието на научния социализъм“. Габрово, 1890 г., стр. 61.

житие. Но що виждаме? Откато историята на човечеството ни става достоверна и досега, народите и техните поколения никога не са били обезпечени в най-важното нещо. В народното домакинство и досега царствува безначалие, неразбория; то се управлява от произвола на частните лица, в него царства борбата на частните интереси. Историята на човечеството е история на междуособните и международните войни на разните класове, с цел всеки за себе си да защити своите лични интереси, всякой за себе си да обезпечи средствата за живеяние. Тъкмо преди 100 години почти захващат да признават това. Така напр., на края на миналото столетие немският известен философ Фихте пише: „И към общото враждебно отношение, което го има между народите зарад границите на земята им, присъединява се още един нов повод – търговските интереси; изниква всеобща скрита борба от търговските сношения. Към частния интерес, който кара всеки за себе си да добие полза, съединява се още интересът да накара другите да изгубят: често се случва даже да се радват, когато сполучат последното, без да сполучат първото, и правят само едни злини... Борбата на тия търговски интереси често бива истинската причина на войните, които се правят под друг предлог... Най-подире от търговските интереси изникват такива диви политически понятия, щото не може и да бъде, и заради тия понятия стават войни, истинското основание на които вече не се крие, а се изважда наяве пред всички.“* А преди 50 години току-речи Карл Маркс и Фридрих Енгелс още по-ясно изказват това. „Исто-

* Фихте, „Замкнута государство“, Библиотека Европейских писателей и мыслителей. Петербург, 1883, стр. 110–111.

рията на всички досега съществуващи общества е история на борбата между класовете. Свободният и робът, патрицията и плебейт, средновековният барон и крепостникът, еснафският майстор и чиракът, притеснителят и притесняваният – всичките са се намирали във вечна вражда помежду си; водили са ту скрита, ту явна непрекъсната борба, която винаги се е завършвала или с революционно преобразуване на цялото обществено здание, или със съвместното погиване на класовете, които са се борели.* И забележително нещо е, че за тия междуособни и международни войни на различните класове народите лесно се подчиняват на една строга народна организация, каквато е постоянната войска или армия, в която всеки е задължен да служи от 21 год. в продължение на две или на три години, а народното домакинство, което е основа на всичко, и досега се води без всякаква строга и задължителна наредба. Онова, от което зависи благоденствието на народите – народният труд и народното производство – се водят без всякаква строго пресметнатата организация.

И наистина, кой владее средствата, като земята и производителните оръдия, с които се изработват обществените блага? Владееят ги няколко хиляди частни лица. Самото изработване на предметите, производството, се управлява навсякъде от няколко хиляди частни лица или от стотина компании, гружества от капиталисти, за тяхна лична полза, без всякакво нагледване от обществото, от народа или от някакво упълномощено от него учреждение. Възможно ли е такова нещо? Възможно ли е, щото най-главното нещо – народното домакинство на народи-

* К. Маркс и Фр. Енгелс. Манифест на комунистическата партия. Русе, 1891, стр. 8.

те – да се намира в ръцете само на няколко частни лица, които го управляват според своите лични интереси? Колкото и да е чудно, но това си е така. Видяхме, че изработването на предметите става, без да се имат пред очи нуждите на някои определени хора, нито колко са големи тия нужди, сир. става без всякаква сметка. Казахме, че по тая причина днес се по-често се препълват тържищата със стоки, без да могат да се продават, а от туй производството се спира. Какво излиза? А излиза, че трудът на милиони работници отива на вятъра, че средствата за производство се хаят безполезно за народа. По-голяма от тая глупост не може да бъде, но тя съществува. Предаването на предметите от фабриките на ония, които могат да ги придобият, сир. търговията, се извършва така също по един начин твърде неразумен. И наистина, годето предметите, *стоки-те*, достигнат от фабриките до ония, които могат да ги придобият, до *потребителите*, до купувачите, трябва да минат през хиляди ръце, през ръцете на хиляди търговци, посредници, комисионери, самсари и различни прекупвачи. И какво излиза? Остава, гето цените на предметите стават много по-скъпи, но колко време напразно се губи, колко народен труд се разнася на вятъра! Но всичко това още по-неразумно излиза у народите, които са останали назад в развитието.

И се разбира. Стига да минем през селата и градовете на тия народи, за да се уверим в това. Да погледнем най-напред в селата какво става. Първото нещо, което виждаме, е раздроблението на земята между мнозина земледелци. Как обработват те земята? С първобитни ораля и по един първобитен начин работят по 16–20 часа на ден. И какво? Колко човешки сили се харчат напразно и какъв нечовешки живот

живее една грамадна част от народите в това време, когато науките, изкуствата, техниката дават възможност да се изработва хиляди пъти по-голямо богатство с хиляди пъти по-малко труд! И защо хората да не се ползват от тия леснотии? Казват, че защото са прости, невежи. Ето, у нас напр. окръжните управители и пътуящите земеделчески учители⁶ постоянно се оплакват от невежеството на народа, защото не искал да си купува машини*. Дали това е съвсем право? Че селяните не искат да си купуват машини, това е истина. Но защо не искат? Разбира се, първо, защото машините струват много пари. Второ, да речем, че селяните могат да си купят машини; пита се, ще ли могат да се ползват с тях? Нали за да може да се работи с машини, трябва много земя да е съсредоточена в ръцете на оня, който владее машините. Инак най-добрата машина нищо не струва. Може ли един земеделец, който има даже хиляди дюлюма земя, да работи с машини и да приложи всички технически усъвършенствувания в земледелието, ако земята му е разхвърлена на различни места? Ясно е, че не може. Другите народи работят с машини, но там, както видяхме, земята е събрана в ръцете на няколко едри землевладелци, а земеделците са обърнати на прости наемни работници. Разумно ли ще бъде, ако народното земеделческо стопанство се предаде в ръцете на няколко едри землевладелци да го управляват според своето желание, за своя лична полза, а земеделците да се обърнат на бездомни работници? Разбира се, че не е разумно. Но хиляди пъти пък е по-неразумно да се бяхтиш по цели дни върху земята и вечно да не мо-

* Гл. Изложенията на окръжните управители пред окръжните съвети, през 1890 г.

жеш да се сетиш, че си човек, вечно да си сиромаш и да киснеш в невежество. Да стои един народ на тая степен, значи да обрече себе си на вечна сиромашия и вечна зависимост. „Да се увековечи това състояние, ще рече, както добре казва Пеккер, да се прогласи посредствеността във всичко [всеобща посредственост]“.“* Какво тогава остава? Ясно е, че едничкото разумно нещо е да се преобърне земята на обществена собственост и управлението на земледелието да бъде обществено дело. „За да не се развива сиромашията в такава мяра – казва Емил Де Лавеле, – в каквато се развиват богатствата, Г. Джордж вижда само едно средство: земята да се обърне в държавна собственост... В последните години на живота си Стюарт Мил предлага, щото цялото умножение на рентата (прихода), която е плод на колективния (общия), социален, обществен прогрес, а не на личните усилия на собствениците, да стане държавна.“**

Да погледнем сега в градовете на закъснелите народи! Където и да минеш, едно и също нещо те поразява – че тия народи съвсем не ценят нито времето, нито труда. И наистина, минаваш по улиците на кой да е град и какво виждаш? Хиляди дюкенджии, които продават едни и същи стоки, хиляди занаятчии с подвити крака и нагърбени с игла да работят едно и също от зари до вечеря. И какво? Доволни ли са, здрави ли са, богати ли са, или са просветени? Знаем ги какви са. Всякой става с безпокойно сърце, дали ще продже нещо днес, дали утре или гругиден ще има с какво да се прехрани; отваря дюкения си с една тайна завист към съседа, с тайно желание да погинат всич-

* Karl Marx. Le Capital. Paris 1875, p. 341.

** Emile de Laveleye. Le Socialisme Contemporain, Paris, 1888, p. 303.

ки други, да остане само той да продава и с много други различни, нито християнски, нито човешки пожелания. Остава това, ами колко труд, колко време народът губи напразно, когато всичко може да бъде по-другояче, когато работите могат да се нарежат така, щото всички да бъдат обезпечени.

И наистина, нали хиляди пъти по-малко време и труд ще се губи, ако вместо хиляди дюгени да има във всеки град само по една обществена магазиня? В тая обществена магазиня да стават поръчките, според образците на всички стоки, които се изработват в народното домакинство. Тая магазиня се съединява с една окръжна обществена магазиня на самите стоки, която от своя страна се съединява чрез изкуствени съобщения с жилищата на гражданите, на които се пращат поръчките направо. Ще речете, че това е фантазия, че е невъзможно да се направи? Не е истина. В големите градове на Европа и Америка това и сега го има. Идете в Париж, в Лондон, в Ню Йорк и др. градове в света, и ще видите, че в големите магазини търговията така става, само че от тия сгоди се ползват само богатите и че това става с голямо още губение на време и труд. Сетне, ако тия хиляди занаятчии, наместо всеки да седи с подгънати крака и да бодее с игла по 15–18 часа на ден, се съберат в една или две фабрики в България и работят с машини, тогава колко малко би трябвало, за да облекат цял народ! Ами ако цялото народно домакинство бъде разделено на няколко стръкове, колкото са потребни за пълното поддържане на народа, и във всеки стрък се приложат машините, изкуствата, техниката – тогава с какъв нищожен труд всички би били сити, облечени и здрави!

Изобщо, ако народното домакинство се обърне в обществено дело, което се води по план, пресмет-

нат по-отрано, което да се управлява от едно упълномощено от народа учреждение, ползите от него за всички ще бъдат неизброими. И наистина, ако средствата за производство станат обществена собственост и народното домакинство получи строго пресметнатата наредба, ако благата, произведени по такъв начин, се придобиват направо от потребителите в обществените магазини, най-важната полза от това ще бъде тая, че всички сегашни учреждения с непроизводителната армия от чиновници ще станат [станат] непотребна [и] и народното домакинство се сдобива с нови работи, производителни сили, които досега ги хранеше без всякаква за себе си полза. Сетне, борбата, завистта, която съществува между хората при сегашните наредби, гдето всеки вижда своето участие в нещастieto на другите, ще изчезнат и ще се заместят с благородното съревнование – всякой да изпълни своя дълг спрямо обществото, което му обещава спокойно съществуване. От друга страна, с премахването на сиромашията, която сега е източник на много престъпления, ще станат непотребни полицията и затворите. Най-подир, с премахването на сегашната търговия с всичките ѝ учреждения – с различните видове лихварство, с парите, размяната, продажбите и др. учреждения, основани на борбата на частните интереси – ще изчезнат източниците, които раждат вечните препирни между гражданите, ще изчезнат сегашните съдилища с ужасно заплетената им наредба и заедно с многочислените адвокати. С малко думи, ще се махне всичко това, що ожесточава хората и ги прави да приличат повече на зверове, отколкото на човеци.

Да се осъществи такава обществена наредба искаат и работят социалистите.

За положителните начала, според които ще

стане социалистическата наредба, тук няма да говорим, защото е работа дълга и широка. Който иска да се запознае по-широко с положителните основания на бъдещото социалистическо общество, нека прочете най-главното съчинение по социализма – „Капиталът“ от Карла Маркса, или както го казва, Шефле, „Новото евангелие“ на работниците*, „Манифест на комунистическата партия“ от К. Маркс и Фридрих Енгелс, „Развитието на научния социализъм“ от Фр. Енгелс, „Сущност социализма“ А. Шефле, „Будущият век“, („Через сто лет“) от американеца Беллами**. Тука ще се ограничим само да кажем за най-главното основание на бъдещата социалистическа наредба. Кое наистина ще бъде най-главното основание на бъдещото социалистическо общество? Няма съмнение, че това ще бъде трудът; сир. всякой, след свършването на образованието си, ще бъде задължен в продължение на няколко години да участва в националното производство като прост работник, а подир тая общозадължителна служба в производството ще служи още до известна възраст на обществото според своите наклонности и способности. Правото на всекиго да се ползва от богатата на общественото производство ще се определя само с обществената полезност на труда на всекиго. *Qui non laboret, nec manducet* – който не работи, няма право да яде, – това нравствено правило ще бъде основният камен на социалистическата наредба. Това правило само в бъдещото

* Които четат по френски, най-добре ще сторят да прочетат френския му превод – „К. Маркс. Le Capital“, защото е прегледан и допълнен от Маркс.

** Които знаят английски език, могат да прочетат за това съчинението на американеца Лоренц Грондленд: „The Cooperative Commonwealth in its Outlines“, English edition, 1886.

социалистическо общество ще намери пълното си справедливо приложение и ще служи за най-главно побуждение към труда. Ако днес трудът служи за едни като наказание, а на други вдъхва отвращение, причината е тая, че той е чрезмерен, твърде тежък, а от предметите, които се изработват, не се ползват тия, които най-много работят. От друга страна, от сиромашията и от неразумното водение на народното домакинство човечеството не може да приложи напълно към изработването на богатата изкуствата, машините и всички технически знания. А от това и общественото необходимото време още се смята твърде по-продължително, отколкото може да бъде в социалистическото общество. В социалистическото общество грубият физически труд, ръчният труд, ще се замени във всичко с машини и трудът ще стане само една приятна длъжност, която ще се уголемява още със съзнанието, че всекому е обезпечено съществуването напълно, а най-главно, че *обществено-необходимото* работно време ще се съкрати до най-малки размери.

Обществено необходимо работно време се нарича времето, което е потребно на едно общество, на един народ за изработване на предметите, необходими за неговото съществуване. Това зависи, разбира се, от средната степен на изкуствеността и на прягането, които се прилагат към изработване на потребните продукти. С въвеждането на машините и техническите знания, няма съмнение, че средната степен на изкуствеността на народите все повече и повече се уголемява, а на прягането се намалява... Напр. при сегашната изкуственост и на прягане на народа у нас, за да се изработят всички необходими предмети за съществуване, всеки трябва да работи най-малко по 14 часа на ден средно число. С въвежда-

нието на машини това необходимо работно обществено време ще се намали наполовин. При сегашното прилагане на машините към производството на продуктите смятат, че обществено необходимо време за другите народи най-много е шест часа. В социалистическото общество обществено необходимото работно време ще служи за основание при разделението на националното производство на различни стръкове, според различните нужди на народа. От друга страна, ще определя и личното участие на всекиго едно в народното производство. Това работно време ще бъде в социалистическото общество, няма съмнение, много по-малко, отколкото се смята днес, може би два пъти по-малко. А при такова съкращение на работното време трудът, разбира се, не може да не бъде една приятна длъжност.

И така, при социалистическата наредба обществената полезност на труда на всекиго ще бъде основание за разпределение на обществените блага между всички. В социалистическото общество ще важи само полезността на работата, а не колко предмети изкарва човек в определено работно време. Неравенството на хората в способностите и силите ще си остане може би за всякога, но това не важи нищо, защото съвсем не нарушава чувството на справедливостта. За обществото важи, щото всеки да работи. При социалистическата наредба, ако по-способният по-малко старание приложи при работата си, а по-малко способният най-много се старае, обществото, народът винаги по-голяма благодарност ще изказва, разбира се, на последния. И може ли, наистина, едно общество да възнаграждава по-малко по-неспособния, който прилага към работата си всичките си сили, отколкото по-способния, който по-малко се старае, а изкарва същото, колкото първият? При

социалистическата наредба ще се осъществи онова велико нравствено правило, което казва: „Комуто е дадено много, от него много ще се иска.“*

От казаното вижда се обаче, че начинът, според който ще се разпределят обществените блага, зависи от начина, според който се обработват те. А тъй като от начина на производството всичко зависи, то с преобразяването на сегашното частно производство в обществено ще се преобразят и нравствените понятия на хората. „Начинът на разпределението – казва Карл Маркс – се изменява според производителния [производствения] организъм на обществото и според историческото развитие на производителите.“** Разбира се, че не може да бъде иначе, защото всички същания, всички действия на човешката съвест не са нищо друго освен отражение на изменението на вещественния свят, на действителността. „Няма съмнение – казва Ф. Ланге, – че последователният материалист ще отрича, че същанията съществуват отделно от веществото. Същотой не вижда в проявлението на съвестта освен отражение на обикновените веществени изменения.“*** Така щото с осъществяването на социалистическата наредба в едно кратко време ще се преобразят и умовете на хората.

Никой, разбира се, не казва, че социалистическите наредби ще се осъществят утре или другиден. Но няма съмнение пък, че колкото по-нататък отиваме, толкова по-расте съзнанието, че там ни кара историческото развитие. Като вземем пред очи голямото развитие на съвременните производителни си-

* Гледай *Беллами*: „Будущий век“, Петербург, 1890.

** *Karl Marx*. „Le Capital“. Paris 1875, p. 31. Гл. L'Evolution de la Morale“ par Ch. Letourneau. Paris, 1887.

*** *A. Lange*: „Histoire du materialisme“. Paris, 1879, p. 30.

ли и че международното социалистическо движение в рег се усилва днес, може да се каже, че не е и далеч времето на социалистическия преврат. „И само тогава – казва Фр. Енгелс – хората ще захванат съзнателно да си създават своята история, само тогава докараните от тях в движение обществени причини ще имат в значителна и се възраствающа степен желаните резултати. И това ще бъде преминаване на човечеството от царството на необходимостта – в царството на свободата.“* Това именно искат социалистите.

Учението, което внесе това съзнание, което обяснява законите на историческото развитие в миналото и настоящето и което начертава пътя на съзнателното историческо развитие на човечеството в бъдеще, това учение е социализмът.

* Фр. Енгелс: „Развитие на научния социализъм“. Габрово, 1890, стр. 58.

ГЛАВА II

Законът на историческото развитие на човечеството. – Историята на народите е история на класовата борба. – Произхождение на класите. – Начинът на производството в първобитните общини. – Начинът на производството и на размяната у древните народи. – Феодалний и еснафский начин на производството и размяната в средните векове. – Манифактурний начин на производството и размяната в новите времена. – Съвременното капиталистическо производство. – То увелича в своя път на развитие то всички народи.

От предната глава се вижда, че съвременният социализъм е учение, което е плод на историческото развитие на човечеството. Там видяхме, че начинът на производството и начинът на размяната в сегашно време социализират всичко, всичко обръщат в обществено, сир. ни водят към социализъм. Късо казано, към социализма ни водят законите на историческото развитие на човечеството.

И наистина, в живота на народите всичко зависи от начина, според който се изработват предметите, сир. от начина на производството и от начина на размяната на предметите. Както споменахме в предната глава, днес предметите се изработват с огнени машини и на едро, а размяната им става чрез купуване и продаване, при което цената им се определя с *пари*, та затова сега предметите, които се изработват, се обръщат на стоки, стоките на пари,

а пък парите отново се обръщат на стоки. Разбира се, че тоя начин на производството и на размяната на предметите невинаги е съществувал, а само от някое време насам. Било е например време, когато човеците не са знаели никакви сечища за изработване на предметите, и тогава човеците са били, разбира се, най-сиромаси и най-слаби. По-сетне изнамерват стрелата и лъка, научават се да правят от камъни: чукове, лопати и гр. сечища, по-нататък изнамерват ралото, научават се да сеят хляб [жито], да лаят металите и да се ползват от тях.

Откато човеците изнамериха първите сечища, през твърде дълго време изработването на предметите, сир. производството, е било обществено. Когато човеците знаят лъка и стрелата, те вече образуват малки или големи общини, малки или по-големи *родове*, в които работението е общо, а предметите, придобити с общи труд, са разделяни между всички членове на общината. Така например е било у всички ловджийски общини, когато човеците се занимават най-вече с лов. Когато вече общините захващат да се занимават със земледелие, земята принадлежи пак на цялата община, е обществена собственост и се обработва общо, а събраните плодове са ги делили помежду си. Така например е било у всички първобитни народи, а остатъци от тия наредби се срещат и досега по селата у някои народи. Например по свидетелството на Страбона в Индия земята е била обществена собственост, работила се общо, а подир жътвата плодовете ги делили между членовете на общината. В някои части на Индия и до началото на сегашния век имало такива общини. У славянските народи, както например у южните славяни, „загругата“ се срещаше до последно време, а у русите и досега има селски общини, в които земята се смята за

обща, а само от време на време се дели наново между членовете. В първобитните общини или „загруги“ трудът се разпределя по план, според възрастта, пола и времето на годината. В индийските например селски общини разделението на труда достига до доста сложна степен: трудът е задължителен за всички, управлението на производството и на общините се води от избрани обществени службаша, които се възнаграждават от общото поле или от плодовете на жътвата*. При такова обществено производство нямаше нито нужда от размяна. И в това време човеците не знаят никаква размяна. Размяната на предметите се захваща по-погире, когато общото работение и обществената собственост се обръща на частни. Но на начина на производството в първобитните общини отговаряха и свойствени на него обществени наредби. Преди всичко у тях нямаше разделение на народа на богати и бедни класи, на господари и подчинени; всичко се решава в общинските събрания; управлението на общината е преди всичко управление на производството.

Но с развитието на средствата за производство, сиреч с подобреното на сечищата, с разширението на самото производство, общото работение и обществената собственост падат. Защото, щом средствата на производството се подобриха, а производството от това се разшири, яви се в някои общини излишек от някои предмети и необходимост от други предмети, които се изработваха от други общини. Но отделните общини бяха съвсем чужди една за друга и съвсем независими една от друга. Наместо да съединят обществения си труд, да разширят об-

* *Кауцкйй*. Экономическія ученія Карла Маркса. Женева, 1888, стр. 13-14.

ществено то си производство и да работят по план с по-нови оръдия, а предметите да си ги разделят, те захващат да ги разменяват. Инак пък не можеше да бъде, защото сравнително твърде малкото още развитие на производството и на сечивата караше общините винаги да се местят от едно място на друго: земеделческите общини винаги да дирят нови земи за работение, а скотовъдските напр. общини винаги да дирят нови пасбища. А тъй като общините бяха чужди една за друга, преместванията им ги докараха до враждебни сблъсквания, в които по-силните общини ограбваха богатствата на по-слабите. По този начин отделните общини се запознават с предметите на всяка, а това запознаване рог и мирната размяна на предметите помежду общините*.

Тия сблъсквания между общините накарата някои общини да се съединят за обща защита; но от друга пък страна, тия сблъсквания малко по малко развиха в тия общини отделна класа хора, която нищо не работи. Най-напред общините във време на война си избираха един военачалник, който да ги води и управлява и на който властта отнемаха след войната. Но малко по малко тия военачалници набраха наоколо си военни дружини и грабнаха властта от народа. Тия военни дружини, разбира се, нищо не работеха, а обогатяват се чрез грабеж и заробват членовете на победените общини. От това средствата за производство: земята, скотът и сечивата, на победените общини ставаха частна собственост на победителите, народите се разделят на подчинени, на роби и на господари. Тука вече старото общо работение и обществена собственост изчезват.

* Н. Зибер. Очерки первобытной экономической культуры. Петербург, 1883.

Когато стават известни на историята древните народи – гърците, римляните и други, вече навсякъде средствата за производство са частна собственост и са разделени на различни обществени класи: на робе, на бедни и на богати свободни граждани, които постоянно се борят помежду си. Производството на предметите у древните народи се основава на робството: робете произвеждаха всичко потребно на господарите. Но с развитието на занаятите и на потребите у робовладелците мирната размяна за предметите се развива. Най-напред размяната на предметите ставаше предмет на [за] предмет. Например един даваше кожи на другиго, а тоя получаваше съразмерно количество жито. Първо време при размяната на предметите нямаше още посредник между тях, за такъв скоро избраха парите. Трябва да се забележи още и това, че размяна се допускала в старо време само на излишните предмети.

На робовладелческото производство се основаваха и всички учреждения у древните народи. Робството туряше печат на обществения, политическия и духовния им живот. Така например, и най-просветените умове в старо време смятаха, че едни от човеците са родени свободни само да се наслаждават и да управляват, а другите – да бъдат робе, да работят за свободните и да се подчиняват. Числото на робете, които владееше един гражданин, определяше общественото му положение: колкото повече робе имаше някой, толкова по-богат се считаше, защото повече земя и скот имаше, повече предмети произвеждаше. И обратно. А кои имаха най-много робе и земя? Ясно е, че най-богати бяха военачалниците и техните дружини, които образуваха благородната класа: у гърците евпатридите, а у римляните патрициите. Разбира се, че и управлението на гърците

и римляните, политическата и обществена власт се намираше в ръцете им и служеше им да подчиняват другите и да се обогатяват. Всички политически и обществени дела се решаваха в народни събрания, или буле у гърците и цензуриални комиции у римляните, в които събрания участвуват само богатите робовладелци. Бедните свободни граждани, плебеите, а особено робете, са съвсем безправни. Затова историята на гревните народи излиза история на борбата между последните и патрициите, в която борба погинват и едните, и другите.

При тогавашното развитие на условията, в които живеяха гревните народи, друг изход от борбата на обществените класи нямаше за тях освен царската власт и завоеванията. Така и стана. Гърция много по-рано погина под тежестта на тия обстоятелства. В стара Италия, като плод на класовата борба, се яви също царската власт и завоеванията, които подчиниха под Рим почти цял известен тогава свят. Тия завоевания наистина разшириха размяната, сир. търговията, а в градовете дадоха подтик за развитието на занаятите. От друга пък страна, завоеваните страни докарваха на Италия във вид на данъци и чрез търговията доста хляб, та за това земята в Италия постепенно се обръща на пасбища, които най-подире се събраха в ръцете на царете и на царските големци във вид на големи едри владения — latifundia. Това съсредоточение на земята, а дето ще рече и скотът, в ръцете на няколко едри землевладелци направи, разбира се, съвсем ненужни робете. Най-подире малко по малко в Италия изчезва робството. С падането на робството всичко се изменява. Освободените робе уголемиха числото на свободните, на голите и гладните граждани. Средствата на производството и самото производство

бяха още толкова малко развити, щото тия гладни и голи граждани не можеха да намерят приложение на своя труд, нито пък изход от своето положение. Те съставляваха една тълпа неорганизирана, без всяко съзнание като класа, та затова всеки политически авантюрист, леко я увличаше подире си. По тия причини най-подире всички обществени, политически, семейни и религиозни учреждения се разклатват в основанията си. Всички изгубиха старите вярвания, политическите и обществени наредби семеняха според това, кой увличаше подире си тълпата, семейният живот се развали и се разви явен разврат, проституция и безочлива разпущеност.

В такова положение намери се римското царство германските племена. Последните съсипаха римското царство и на неговите развалини изникнаха нови царства с нови наредби. Германските племена разделиха помежду си завоеваната римска земя, а населението подчиниха под своята власт, като го свързаха към земята, за да я работи и да ги храни. Всичката завоевана земя се обяви за собственост на кралете, които я даваха на своите барони и графове с условие, че те ще им помагат със своите хора във време на война. Бароните и графовете пък от себе си я даваха на други от дружината на кралете със същото условие, щото във време на война да им помагат. Тия наредби, които са известни под името феодални, господствуват в Европа през цели векове, които правят един исторически период, известен под името *средни векове*. Основата на феодалните наредби е землевладението и свързването на селяните с земята. Селяните не можеха самоволно и безнаказано да напускат земята на феодала; те трябваше да работят земята с условие да хранят феодала, на който са подчинени, и неговата дружина. Само землевладението даваше не-

зависимост и различни права. И наистина феодалите бяха свършено независими в своите землевладения и се управляваха самостоятелно във всяко отношение: в политическо, военно, съдебно и парично*. Напротив, селяните се намираха под пълния произвол на феодалите. Селяните не можеха даже да се женят без позволенията на феодала, който при това се ползуваше с правото на „първата нощ“. Феодалите, както и патрициите, на труда гледаха с презрение, а грабежа и войните смятаха едничко достойно за тях дело. Само това и вършиха: нападаха от укрепените си кули на градовете и грабиха пътниците, воюваха помежду си и с кралете. При такива условия производството и размяната на предметите, сир. търговията, не можеха, разбира се, да се развиват.

За защита от грабежите на феодалите малко по малко се подигат градовете. В средните векове градовете все повече и повече се уголемяват още от селяните, които бягат в тях, за да се избавят от своите господари. В тия градове се развиват занаятите и изниква оная еснафска наредба, която е известна под името *цехова*.

Еснафската или цеховата наредба съвсем естествено изникна от начина на производството и на размяната в средните векове. Майсторите от всеки занаят бяха пълни собственици на средствата на производството, сир. на сечивата. Всеки калфа и чирак изучаваше занаята, за да стане майстор и собственик на занаятчийските сечива. Предметите, по тоя начин изработвани, принадлежаха на самите производители, сир. на майсторите, калфите и чираците. Размяната тука беше твърде малка. Занаятчиите, както и земеделците, в средните векове про-

* Гл. Фердинанд Лассал. Сочинения, т. I.

извеждаха преди всичко за себе си или за себе си и за господарите си; домашните приготвяваха нужния за занаята материал и всички други предмети, потребни за живеяние. Така щото разменяваха се само излишните за производителя предмети. Например селянинът носил на градския пазар само излишека от своите произведения и ги разменявал с излишните за занаятчиията предмети.

Еснафската наредба е плод именно от тия икономически наредби. Всеки майстор е искал да запази своето самостоятелно положение като собственик. Затова трябваше да се подчинят на ограничения както калфите и чираците, така и самите майстори. На стеснения, на ограничения се основава цеховата наредба. Всички майстори от един занаят съставляваха един еснаф или цех. Да се занимава някой с един занаят или пък да се раздели един занаят на клонове зависеше напълно от еснафа или цеха на всеки град. Всеки еснаф имал право да се занимава само той с един занаят и никому другиму, който не е бил от еснафа, не се позволявало да се занимава със същия занаят, нито пък един еснаф да се занимава със занаята на други еснаф. Майсторите нямаха право да се местят от един град в други. За да стане калфата майстор, е било твърде мъчна работа.

Както феодалната наредба, така и еснафската сковаваха всичко, сковаваха човешкия ум и човешкия дух. Затова в средните векове преобладава религиозният мистицизъм, религиозните суеверия, сляпата вяра в свръхестественото и схоластиката. Феодалната и еснафската наредба, основани на подчинение то един под други и на зависимостта едни от други, разделяха народите на множество отделни единици, съвсем независими една от друга. Във феодалната наредба селяните са напълно подчинени на феодалите;

последните пък са свързани с различни условия на взаимна зависимост. В еснафската наредба калфите и чираците са под пълната власт на майсторите; последните пък са свързани едни с други в един еснаф и всички еснафи в един съюз. Като феодалните землевладения образуваха съвсем самостоятелни държавици, така също и градовете образуваха отделни градски комунни, градски общини, съвсем независими една от друга. Всякой град беше самостоятелна единица във всяко отношение: управляваше се от свой съвет, от свои закони, имаше си свой съд и своя милиция. Тия права градовете ги придобиха от феодалите с борба, ту в съюз със селяните, ту в съюз с краляте. Историята на средните векове е така също история на борбата между различните обществени класи. През цялата средна история минава цял ред от въстания, войни и социално-религиозни движения на селяните против светските и духовните феодали. Такива са войните на таборитите и хуситите, на богомилите в България, на албигойците във Франция, въстанието на селяните в последната, известно под името Жакерия, въстанието на селяните в Англия и селските войни в Германия. В тая борба на селяните с феодалите винаги се присъединяваха и градовете. Вътре в градовете същата борба виждаме на калфите и чираците с майсторите и с еснафските ограничения.

Като захванем от кръстоносните походи, производството и размяната, а главно сухопътната търговия, се развиват бърже-бърже, а от това градовете малко по малко достигат до висока степен на благосъстояние. Кръстоносните походи са плод на средновековния религиозен мистицизъм и религиозните суеверия, както и на всички условия на средновековния живот. Те, като дадоха нов потик към развитието на производството и търговията, помогна-

ха за отслабването на феодалите и усиляването на кралевската власт. Но най-главно те спомогнаха да се освободи човешкият ум, човешкият дух от средновековните окови, те пробудиха в Западна Европа духа на изследванията и съмнението.

От XIII век, когато кръстоносните походи се свършват, феодалните наредби постепенно падат и се усилява градското съсловие, от което по-после изникна третото съсловие (*tiers etat*), буржоазията. До това време, както се знае, земите се намираха в ръцете на феодалите само. Но в XIII столетие и земите малко по малко минават в ръцете на градското съсловие. С това селяните постепенно се освобождават от феодалите си и се развър[з]ват от земята, та стават самостоятелни земеделци. Отслабването на феодализма разшири сухопътната търговия, която се съсредоточи в градовете и в техните съюзи. Разви се богатството на градското съсловие и наред с недвижимата собственост расте значението и на движимата собственост, на капитала. Къде края на средните векове изнамирането на капитала усили и морската търговия, която уголеми още повече значението на капитала. Еснафската наредба излезе вече неспособна да задоволява новите потреби и захваща да пада. Самите занаяти захващат да се раздробяват все повече и повече на различни клонове; майсторите се отделят от цеховете и работят независимо от другите майстори и си създават самоволно свои занаяти. Това раздробление на занаятите най-подир съвсем скъса с връзките на еснафската наредба, явяват се предприемачи, които купуват суровите предмети в голямо количество, обработват ги с наемни работници и ги продават на едро на пазара.

Но феодалният и еснафският начин на производството и на размяната съвсем се измества с от-

критието на Америка и морския път за Индия. Америка скоро се засели, се колонизира от европейците. Америка, Индия и Китай разшириха пазарището и предизвикаха неизвестно до това време развитие на търговията, на промишлеността и мореплаването. Старите начини на производството, феодалният и еснафският, станаха вече съвсем неспособни да задоволяват потребите на новото всесветско пазарище. И те се изместят, пагат. В големите вътрешни градове и в крайбрежните се отварят големи фабрики, в които се изработват предмети само за размяна, за продан. Стоките в тия фабрики се изработват от ръчния труд на наемни работници, на които числото расте бърже. Наемният труд се развива, едно, защото еснафите пагат и занаятите спират, а друго, защото в това време селяните, поради големите данъци и дългове, продават земите и се обръщат в наемни работници. Развитието на големите ферми, на чифлици, още повече увеличи наемния труд. Трудът, който дотогава беше разпокъсан между различните еснафи, се събира вече в големи занаятчийници, във фабрики, и се разделя между наемните работници. Средствата за производство, сир. сечивата, които се намираха в ръцете на отделни производители, така също се събират във фабриките, в ръцете на фабрикантите, на промишлените капиталисти.

Тоя нов начин на производството е *манифактурният начин*. Изработването на предметите става на едро и вече преди всичко с цел да задоволят не потребите на производителите, а исканията на тържището. Тука вече предметите, които се изработват от човешкия труд, получават свойството *на стоки*. При тоя начин на производството и размяната дребното производство и ситната търговия захващат малко по малко да пагат. От градско-

то еснафско съсловие изниква новото, трето съсловие, промишленото съсловие, или буржоазията.

Новите начини на производството и размяната измениха съвсем и понятията на обществото, и обществените и политически наредби. До това време на търговията и на промишления труд напр. гледаха с презрение, а тука вече и най-горделивите барони, графове и князе стават членове на различните търговски дружества. Разви се изобищо салтанатът и в обществените работи посока захвана да дава буржоазията. Науката, знанията разширяват своя кръгзор, окрият се и захващат да подхвърлят на критика и съмнение старите вявания и религиозни заблуждения. Най-подир третото съсловие, буржоазията, поиска и сполучи да раздели и политическата власт с кралете и другите съсловия.

Но манифактурата пък твърде бавно разрушава старите начини на производството и размяната и редом с нея последните съществуват още дълго време. Затова редом с третото съсловие съществуват още и старите съсловия на средните векове, та обществената и политическа власт се разподели между всички имотни съсловия. Късо казано, от началото на новите векове и до края на 18-и век всичко в историята зема едно средно състояние. Но къде края на 18-и век и в началото на сегашния всесветското пазарище дотолкова се разшири и потребата от стоки се уголеми дотам, щото манифактурният начин на производство не може да задоволява новите потреби. В това време се явяват тъкацкият стан на Аркрайта и парните машини на Уата, които направиха цял преврат в промишлеността, в производството. Манифактурните фабрики се обърнаха на грамадни фабрики, в които работят машини; манифактурното производство се преобрази в едро машинно производство

и из третото съсловие изникна сегашната класа от милионери-капиталисти. Съвременното производство, както и размяната на стоките, сир. търговията, днес се управляват от борбата между капиталистите, от конкуренцията между тях кой да продаде стоките си на всесветското пазарище. От друга страна пък, последното създаде още по-голямо развитие на търговията и производството. Мореплаването и сухопътното движение се развиват до невидени размери. Изнамирането от Дж. Стефансона на парните двигатели създаде парапловите и железниците. А тия нови средства на съобщението помогнаха за още по-голямото развитие на производството, търговията, мореплаването и железниците до сегашния им вид. Така щото сегашните икономически наредби са плод от дълго развитие, от цял ред преврати в начините на производството и размяната.

Сегашното едро производство, което от времето на знаменития учен социалист Карл Маркс се нарича капиталистическо производство, съсипа съвсем старите начини на производството и всички други съсловия в едно твърде кратко време. Кое е средството, с което капиталистическото производство направи тоя преврат? Това средство са евтините стоки, с които капиталистите натрупват пазарището. А кога стоките излизат по-евтини? Ясно е, че когато те се изработват на едро и с най-нови машини. Та затова на всесветския пазар само ония продават стоките и печелят, които се явяват на него с най-евтини стоки, а всички други губят, съсипват се. По тоя начин сега едрото производство съсипа и съсипва гребното производство и обръща гребните производители в прости наемни работници. И навсякъде, гдето едрото машинно производство се разви, а заедно с него и сегашната размяна, там всичко греб-

но производство и ситна търговия се съсипва. Средствата на производството, сир. машините, земята и оръдията на труда, са събрани в едни ръце, в големите фабрики и едрото землевладение, сир. се обръщат в обществени, се социализират. И наистина трудът в тия фабрики и землевладения е разподелен между работниците така, щото богатствата, които се изработват, излизат плод на много хиляди работници. Тия богатства нямат пред очи нито потребите на работниците, нито потребите на капиталистите, а потребите на цял свят. А от това е ясно, че трудът и производството взеха и вземат характер обществен, социален. Но кой присвоява богатата от обществения труд и производство? Знае се, че ги присвояват капиталистите. Това, както видяхме, е най-вопиющото противоречие в сегашното капиталистическо производство. Сетне, народите сега са разделени и все повече и повече се разделят само на две класи: на милионери-капиталисти и на наемни работници, лишени от всякаква собственост, числото на които постоянно се допълва от самите капиталисти. Подобрението на машините пък прави ненужен човешкия труд и най-голямата част от работниците не могат да намерят работа. От това работническата заплата пада до най-ниска степен. Съвременното производство създава грамадно богатство, но, редом с тия богатства създава и нечувана сиромашия. А от това излиза, че като захванем от 1825 год. насам, пазарището все по-често и по-често се препълва със стоки, без да могат да се продават, все по-често и по-често се раждат промишлени търговски кризи, банкрутства, спира се производството и търговията, а богатствата и народният труд погинват без всякаква полза. В тия именно кризи погинват и самите капиталисти, които влизат в редовете на наем-

ните работници, или, както казват сега, в реговете на *пролетариата*. По моя начин съвременното капиталистическо производство излиза пълно с противоречия, които го правят вече неспособно да управлява израсналите в него производителни сили. Сегашните икономически наредби, както и средновековните, стават вече пречка за по-нататъшното развитие на производството. Те, както и средновековните, носят в себе си своето разрушение и развиват елементите на бъдещите нови наредби.

И наистина, сега производителните сили го-толкова израснаха, щото не могат да се побрат в тесните предели на капиталистическото производство, възмущават се тия сили и разклащат изгъно сегашното производство. Затова сегашното капиталистическо производство само захваща да изменя вида си – от частнокапиталистическо става на акционерно, сир. капиталистите, с цел да оправят съвременните производителни сили, съединяват производителните средства в едно. Но в много предприятия и моя вид капиталистическо производство излиза неспособно, вижда се пред тях в чудо. Ето защо сега държавата все повече и повече бива принудена да вземе в ръцете си управлението на най-егрите клонове от производството, каквото направи с пощите, железниците, телеграфите, рудниците и гр. предприятия. Дето ще се рече, държавата все повече и повече се превръща в общ, колективен капиталист, като поглъща всички частни и акционерни капиталисти. Какво излиза от това?

Явно е, че класата от капиталисти, буржоазната класа, излиза неспособна вече, излишна, безполезна, нейното съществуване става безсмислица. За да се уверим в това, стига да видим кой сега управлява производството, кой извършва работата на капита-

листите, биле те във вид на акционерни гужества или във вид на общ, колективен капиталист, като държавата? Ако отидем и погледнем във фабриките и търговските магазини в Европа и Америка, навсякъде виждаме само наемни работници: виждаме наемни техници, наемни инженери, наемни механици, наемни химици, наемни лекари, наемни управители, наемни надзиратели и касиери, наемни изобщо работници, но нийде не виждаме самите капиталисти в тия фабрики и магазини. Те съвсем нищо не работят, а само присвояват грамадните богатства, които създава общественото производство, излизат само като паразити, които се хранят от соковете на общественото тяло и без които производството и така може да се управлява, и се управлява. Така щото излиза, че с превръщането на по-частното капиталистическо производство в акционерно и държавно противоречията на сегашните икономически наредби не се премахват, а стават още по-големи, достигат до последната си степен на развитието. Превръщането на производителните средства в държавна собственост е последната точка, до която се развиват противоречията, без да може да ги разреши. Противоречията в сегашните икономически наредби ще се премахнат само тогава, когато се мине към *общественото производство, наредено по план и пресметнато така, щото да може да задоволява потребите и на цял народ, и на всекиго отделно*. А това може да се достигне, когато производителните средства станат обществена собственост, а капиталистическото присвояване на обществените блага стане обществено, когато една част от продуктите се присвояват обществено, като средство за разширение на производството, а другата – се присвоява лично от всекиго, като средства за живение.

Към тоя преврат именно ни води историческото развитие на съвременното човечество. Сегашният капиталистически начин на производство сам създава и обществените сили, които трябва да направят тоя преврат. Той, като обръща населението на наемни работници, на пролетарии, дава им оръдието, с което ще направят преврат. Капиталистическият начин на производството, като туря много хиляди работници в еднакво положение, обръща ги в една промишлена армия, подчинена на различни управители, на различни надзиратели, на машините и на самото стокпроизводство, сир. ги дисциплинира като войници. Не стига това, ами капиталистическият начин на производството и размяната, като се основава на конкуренцията между капиталистите, кара последните постоянно да се борят и с ония от своята класа, интересите на които противоречат с едрото производство, и с капиталистите на другите държави. Ето тая борба принуждава буржоазията да прибегва до помощта на пролетариата и го увеличава в политическите движения. А това възниквава пролетариата политически. От друга страна, съципаните пък от промишлените и търговски кризи капиталисти, като допълват редовете на пролетариата, внасят в него и своето политическо възпитание. Най-подире, противоречията в сегашното общество станаха дотолкова осетителни, щото мнозина от буржоазната класа разбират вървежа на историческото движение и минават към страната на пролетариата, както някога една част от боярите се присъедини към буржоазията*. Всичко това прави пролетариата една обществена сила, в състава на която влиза почти цял народ и която постоянно при-

* К. Маркс и Ф. Енгелс. Манифест на комунистическата партия. Русе, 1891 год.

добива всички нужни средства за преобразуването на съвременните икономически наредби. Борбата на пролетариата, която почнува от 1831 година, сега се обръща в борба между народите и една шепка капиталисти. Тая борба до последно време се водеше отделно, без споразумение между работниците, беше местна. Но бързите и лесни съобщения сега правят тая борба международна класова борба на пролетариата с буржоазията. А всяка класова борба, както казва Карл Маркс, е борба политическа. Затова пролетариатът сега навсякъде излиза като социално-политическа партия, която с всички си сили се стреми да изтръгне държавната власт от ръцете на буржоазията. Най-главното средство за това се явяват всеобщото избирателно право, свободните избори и свободната пропаганда идеите на научния социализъм. Буржоазията пък, както излезе неспособна вече да управлява сегашните производителни сили, излиза така също неспособна да задържи и обществата под своята власт. А сегашното капиталистическо производство от своя страна, като превръща все повече и повече едрите средства за производство в държавна собственост, показва начина, според който ще се извърши социалистическият преврат. Ето защо в сегашно време виждаме, че навсякъде всесветската социална демокрация малко по малко завладява и политическата власт в държавите. Както някога буржоазията, едрите капиталисти, със своето болшинство завладя политическата власт и подчини на капиталистическото производство всичко, така също и работническата класа ще завладее със своето болшинство държавната власт и с нейна помощ ще преобърне средствата за производство от частна собственост в обществена. Подир провъзгласяването на социалистическите наредби държавата съвсем естествено става излишна, умира сама, както казва

Фр. Енгелс. Защото, като се превърнат средствата за производство в обществена собственост, класовата борба, която сега съществува, се унищожава, унищожават се самите класи, а така също и работническата класа, пролетариатът. Всичките други класи, като вземаха властта в ръцете си, подчиняваха под себе си другите, а целия народ туряха в такова положение, щото само те да се обогатяват. Работническата класа е цял народ, тя няма кого да подчинява; нейните интереси са интереси на цял народ*. Така щото с прогласението на социалистическите наредби се унищожава разделението на народите на класи, на господари и подчинени. *„Пролетариатът, казва Фр. Енгелс, завладява господарствената власт и превръща средствата за производство най-първо в господарствена собственост. Ала с туй наедно той прекратява и съществуването си като пролетариат, унищожава различните класове и техния антагонизъм, а тъй също и самото господарство като господарство. Класовият антагонизъм, който лежи в основанията на досега съществуващите общества, предизвиква необходимостта да има господарство, т.е. организация на известен клас експлоататори, за да могат се запази общите условия на производството, следователно и за да може насилствено [да] се удържи експлоатируемият клас на оная степен на подчинението, която се изисква от известен начин на производството (в робство, в крепостно състояние или в положението на наемни работници). Господарството е официален представител на цялото общество, то го обединява в една видима организация, ала то изпълня тая си роля дотолкова, доколкото е господарство на оня клас, който от своя страна*

* Гл. Ф. Лассал. Сочинения, т. I, Програма Работников.

се явява представител на цялото съвременно нему общество: в старо време – господарството на гражданине робовладелци, в средните векове – на феодалното дворянство, в наше време – на буржоазията. Като остане, най-после, действителен представител на цялото общество, то става излишно. Когато няма да има вече обществени класи, които трябва да се удържат в подчинение, когато няма да има класово господство и борба за съществуване, която се корени в съвременната анархия на производството, когато няма да има стълкновения и насилия, които произлизат от тая борба за съществуване, тогава няма да има кой кого да притиска и огранича[ва], тогава ще се премахне и потребата от господарствената власт, която власт изпълня сега тая функция. Първият акт, в който господарството става действителен представител на цялото общество – обръщането средствата за производство в обществена собственост, – ще бъде негово най-погирно самостоятелно действие в качеството му на господарство. Намесата на господарствената власт в обществените отношения става малко по малко излишна и ще се прекрати сама по себе си. Господарството няма да бъде „унищожено“ – *то ще си умре*. Оттука може да се види какъв смисъл има фразата: „свободно, народно господарство“, която понася [подхожда] за временни агитационни цели, ала е неудовлетворителна в научно отношение; оттука може [също] да се съди за исканията на тъй наречените анархисти, които искат премахването на господарството комахай ли не в 24 часа.“*

И така, какво излиза от всичко гореказано? Излиза, че историята на човечеството, като изва-

* Фр. Енгелс. Развитие на научния социализъм. Габрово 1890, стр. 53–54.

гим първобитните времена, е история на борбата на различните обществени класи. Така например историята на старите народи е история на борбата на робите и на плебеите с патрициите; среднята история е история на борбата на заробените селяне със своите господари землевладелци, на калфите и чираците с майсторите; новата история е история на борбата на третоото съсловие с феодалите и еснафската наредба; най-новата – е история на борбата на работническата класа, на пролетариата, с буржоазията, с едрите капиталисти. Но от какво се раждат класите? Видяхме, че те се раждат от начините на производството и на размяната, сиреч от икономическите условия, в които живеят народите. От гореказаното се вижда тъй също, че всичко у народите зависи от икономическите условия, в които живеят те във всеки даден исторически период: от тия или ония икономически наредби зависят тия или ония политически, обществени и религиозни учреждения и понятия. „Икономическите наредби [икономическата структура], казва Карл Маркс, са реалното основание, над което се издигат наподире юридическото и политическото здания [надстройката], както и начинът на производството на материалния (веществен) живот управлява изобщо развитието на обществения, политическия и интелектуалния живот.“* А видяхме в тая глава, че начините на производството постоянно се изменят. Тия изменения се зараждат в самите стари наредби, развиват се в тях и най-после ги изместват. Така манифактурата измести еснафската наредба, а сегашното едро

* Гл. *Karl Marks*, Für Kritik der pol. Oekonomie, Strasburg 1859. Цитирано по *Le Capital*, Paris 1875, p. 31 [Благ. издание, 1954, стр. 113].

производство измести манифактурата. Сегашното капиталистическо производство, като социализира, сир. като превръща средствата за производство от частни в обществена собственост, само себе си отрича. То само създава средствата на своето унищожение. То развива в себе си елементите на бъдещите социалистически наредби. „Ни очаква, казва Леви Морган, пълно съсипване на обществото, на което едничката цел е богатството, вследствие на историческия вървеж; защото тоя вървеж съдържа елементите на неговото собствено съсипване. Демокрацията в управлението, братството в обществото, равенство в правата, общо възпитание, това ще огрее най-близката степен на обществото и ще даде всекиму да достига опитност, разум и наука. Тая степен ще оживи наново – но в по-висока форма – Свободата, Равенството и Братството на старите родове.“* Към това ни води историческото развитие на човечеството. Минаването към социалистическите наредби е неизбежен исторически закон, на който се подчиняват всички народи.

Това се разбира, защото производството и размяната сега изгубиха своя национален дух и получиха всесветски, космополитически. Например по-напред потребите на всяка една нация (народност) се задоволяваха със собствени, местни богатства, а сега не могат да се задоволяват само с тях, искат предмет, които се добиват в най-далечните страни. От това народите изпадат в една взаимна зависимост и

* *Levis H. Morgan*. Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism, to civilization, London 1877. Цитирано по Friedrich Engels *Der Ursprung der Familie, der Privateigentums und des Staats*. Zurich 1884, 145–146 [Маркс и Енгелс, „Избрани произведения“, т. II, 1956, стр. 371].

сегашната размяна, сир. сегашната всесветска търговия, прави народите да излезнат от своя затворен национален живот. Сегашното капиталистическо производство, като развива бърже-бърже производителните сили, като прави извънредно бързи и леки средствата за съобщение между народите, повлича подире си в своя път всички народи, даже най-закъснелите. То с ниските цени на своите стоки принуждава всеки народ или да приеме неговите начини за изработване на предметите и на размяната, или да погине. А щом един народ бъде повлечен в пътя на капиталистическото производство, тогава всички стари наредби на тоя народ пропадат, животът му се подчинява под пълното влияние на законите на капиталистическото производство и нищо не може да отвърне тоя народ от пътя, по който вървят сегашните икономически наредби. „Когато – казва Карл Маркс – обществото е налучкало стъпката [пътя] на естествения закон, който управлява неговото движение, тогава то не може нито да прескочи, нито да унищожи с декрети (заповеди) фазите (измененията) на своето естествено развитие; но обществото може да съкрати периода на бременността и да улекчи мъките на неговото раждане.“* А естественият закон, който управлява днес всички народи и ги тласка по стъпките си, е, както рекохме, сегашното капиталистическо производство. Но това производство пък само води към социализация, сир. към превръщане на средствата за производство от частни на [в] обществени.

Дето ще рече, законът на естественото развитие на съвременното човечество води ни към социализма.

* Karl Marx. Le Capital, Paris 1875, p. 11.

ГЛАВА III

Социализмът не е случайно явление. – Социалистическите идеи са по-пълно развитие на идеите от XVIII век. – Социализмът в началото на XIX век. – Развитие на едрата промишленост и развитието на социализма. – Метафизически и диалектически начини на мисленето. – Научен материализъм и научен социализъм.

На тоя свят нищо не става току-така, случайно, без причини. Например, ако днес у нас занаятите падат, ситната търговия не върви, сиромашията расте, това не е току-така, случайно. Всичко, що видиме да става наоколо ни, всички изменения, що стават всекидневно в природата и в човешкия живот – всичко си има и причината. Та и социализмът, както видяхме, не е случайно нещо, нито пък е някаква празна измислица. В предната глава видяхме, че съвременният социализъм е плод от историческото развитие на човечеството, че развитието на сегашните икономически наредби ни водят към социализма. Социализмът изобщо, както и всяко явление, си има своя история на развитие. Затова, ако разгледаме социализма в неговото развитие, ще видим, че той излиза като едно по-пълно развитие на ученията, на идеите от 18-и век.

И наистина, какво проповядват философите на 18-и век? – Свобода, равенство, братство. Те проповядват, че всички човеци по направата си са еднакви;

а от това излиза, че всички трябва да са и равноправни. Философите на 18-й век проповядват, че всички човеци от природата са свободно родени; а оттука излиза, че свободата е най-високото благо за човека. Те проповядват още, че всичко, що съществуваше готовогава, било несъгласно с човешкия разум, че всички наредби, в които живеят хората до края на 18-й век, са несправедливи, са несъгласни с целта на човешкото общежитие, което е един доброволен обществен съюз, основан на общите интереси; а оттука излиза, че равенството и братството са идеалът на човешкото общежитие. „Свобода, равенство, братство“ – това беше знамето на Великата френска революция от 1789 година. И какво? Осъществи ли тя тия велики начала? Знае се, че не. „Равенството, справедливостта, правдата и досега – казва професор Летурно – съществуват във вид на правила, на празни човешки формули: те не съществуват нито в делата, нито в сърцата.“*

Всеобщата свобода, равноправност и справедливост, обещани от философите на 18-й век, излязоха свобода, равноправност и справедливост само за богатите, за третото съсловие, или, както казват сега, за буржоазията. Скоро подир революцията това се видя. Още на втория месец, подир като се прогласи тя, в септември 1789 год., представителите на третото съсловие, на буржоазията, изработиха своята конституция с избори, основани на богатството: който е богат, той да има право да бъде избран и избиран. Така най-сетне и стана. Най-голямата част от народите, сиромасите, работниците, останаха пак безправни, угнетени. Наистина, бяха

* Ch. Letourneau. L'Evolution de la Morale, Paris 1887, p. 375.

прогласени „свободата на труда, на търговията и на преместването“, но тая „свобода“ мяза ли на свободата, която обещаваха 18-й век? Знае се, че не мяза. Най-главното нещо, властта, грабнаха богатите, буржоазията; тя издаваше законите според своите интереси, които излязоха право противоположни на интересите на сиромасите, на работниците. Средновековното робство си измени само вида, формата: сега се яви робството на наемните работници под игото на капитала. Третото съсловие, което философите смятаха за цяла нация, за цял народ, излезе само класата на капиталистите със своите класови интереси, съвсем противоположни на интересите народни. Всичко това още на навечерието на сегашния век стана ясно. Стана ясно, че наместо „царството на разума и справедливостта“, наместо „мира“, които обещаваха философите, настъпи царството на капитала, на нечувания грабеж, царството на безкрайните войни за тържища, на които буржоазията да може да си продава стоките.

Разбира се, че подир толкова големи обещания на 18-й век, подир толкова голямо излъгване в надеждите трябваше да дойде разочарование в прогласените обществени наредби. Скоро и дойде. Пък можеше ли иначе да бъде? Френската революция разруши старите наредби с особените права, с привилегиите на аристокрацията и духовенството, както и неограничената власт на царете; но не докара и обещаното „царство на разума“. Прогласените „свобода на труда“, „свобода на търговията“ и „свобода на местенето“ излязоха за сиромасите жестока насмешка, а за сиромасите и богатите заедно жестока война на всички против всички. Наместо обещаното „братство“ излезе началото – homo homini lupus est – човек за човека е вълк. Наистина, като се разрушиха

еснафските наредби заедно с всичките привилегии, производството на богатствата, което готозава вървеше лениво и пълзешката, се изправи, израсна и тръгна с големи крачки напред; но провъзгласената война на всички против всички, която буржоазните икономисти наричат „свободна конкуренция“, наместо обещаните равенство и благоденствие донесе грозна сиромашия, страдания, престъпления, разврат, измама и завист.

Когато това ставаше във Франция, в Англия пък в същото време се извършваше една мирна, но дълбока революция. Прегилний стан на Аркрайта и парните машини на Уата, изнамерени около това време, преобрази коренно изработването на предметите: работилниците, в които се изработваха предметите с ръчен труд, сир. манифактурата, преобърнаха се на големи фабрики, на едра промишленост. Всички стари основи на обществото се разклатиха: обществото захваща да се разделя на едри фабриканти, землевладелци и търговци, еснафите и гребните търговци се обръщат на сиромаси наемни работници, сиромашията, развалата на семейството и развратът растат.

При такива обстоятелства настъпи сегашният 19-й век. Разбира се, че богатите бяха не само доволни, но прогласиха новите наредби за вечни и за неизменяеми и се пуснаха да насищат своята жажда за богатство. Но самите пък тия обстоятелства готполкова противоречаха на общите надежди, щото не можеха да не закачат човешкия разум на ония, които мислят. Среди всеобщото разочарование в началото на 19-й век и среди всеобщото стремление към богатството и грубите удоволствия трима велики мъже, почти едновременно, подгледат делото на току-що миналото столетие. Двама гениални френци – Сен-

Симон и Фурие, и не по-малко гениалният англичанин Роберт Оуен залавят се в началото на сегашния век да развиват по-нататък идеите на 18-й век. Те, както и философите на тоя век, смятаха, че само онова е достойно да съществува, що е основано на разума. Но изникналите от революцията наредби съвсем не отговаряха на разума. Защо така? Затова, отговарят те, защото в 18-й век не са знаели истинските закони на разума, та и затова началата, прогласени от революцията, не можали да бъдат осъществени. Истинските закони на разума искат освобождение то на цялото човечество, а не само на една класа, истинските закони на разума искат не освобождението на коя да е класа, а премахването на класите. Само тогава ще може да се осъществят свободата, равенството и братството. Но как да се премахнат класите? Ясно е, че за това са потребни съвсем други обществени наредби от ония, които съществуват от началото на нашия век. А кои са тия наредби и при какви условия могат да се осъществят?

И тримата тия велики умове бяха съгласни, че тия наредби трябва да ги изнамери човешкият разум: той трябва да ги изнамери най-добрите обществени наредби, при които могат да се осъществят началата на свободата, равенството и братството. Човешкият разум, в своите си лутания да изнамери: тия най-добри наредби, съвсем естествено дойде до *социализма*. И наистина, човешкият разум дойде до убеждение, че за да се осъществят великите начала, провъзгласени в 18-й век, трябва да се премахнат класите. Но как да се премахнат? Ето дирението отговор на това питане докара човешкият разум съвсем естествено до неизбежното заключение, че само когато всички работят, когато средствата, с които се изработват предметите, сир. средствата за про-

изводство – машините, земята, рудниците, средствата за съобщение, – станат обществена собственост, а предметите, които се изработват по този начин, принадлежат на ония, които ги изработват, че само при такива обществени наредби могат да се премахнат класите и да се осъществят великите начала на човешкото общежитие. Че това е така, няма съмнение, но где са средствата, с които може да се осъществят тия наредби? Сен-Симон, Фурие и Оуен смятаха, че и това е работа на човешкия разум: той трябва да измери и средствата, необходими за осъществяването на социалистическите наредби. Затова те и тримата основаха социалистически общества, всякой според ума си и знанията. По този начин смятаха с примери да покажат как човечеството може да се нареди на справедливи начала. Знае се, че нищо не излезло от техните опити: техните социалистически общества, колкото скоро се основаха, толкова скоро и се разваляха. Социалистическите идеи на тия първи знаменити социалисти не можеха да се разпространяват, защото не можаха да докажат научно верността им. Те не се опираха на научна почва, а само на силата на гениалния им човешки разум. Та затова социализмът на Сен-Симона, Фурие и Оуена се нарича *утопически социализъм*, сир. социализъм, който си няма място.

Както и да било, а ясно е, че социализмът е попълно развитие на философските идеи от 18-и век. Под влиянието на изникналите от революцията обществени наредби „мислещият разум“ съвсем естествено дойде до социализма. Логичното развитие на идеите не можеше да не докара човешкия разум до социализма. Едно само не стигаше: да стъпи социализмът на здрава почва, на научни основания, сир. да стане наука. Първите социалисти не можеха да му-

рят социализма на такава почва. Но техните гениални умове посейха първите зърна на научния социализъм. Русо още забележи, че „който първи загради едно парченце земя, който първи каза: земята е моя – и намерил хора доста глупави да му повярват, той е бил основателят на гражданското общество. Най-високото благо, свободата, тука и погина“*. Но Сен-Симон, Фурие и Оуен първи изказват още в началото на нашия век мисли, които историческите факти дойдоха да ги потвърдят напълно подир 40–50 години. Сен-Симон пръв изказа великата мисъл, че „всичките хора трябва да работят“, че „политическата власт над хората трябва да се обърне в управление [на] вещите, в заведване процесите на производството“. Фурие пръв показва всички лоши страни на сегашните икономически наредби и че при тия наредби „сиромашията се ражда от излишека на богатствата“. Той пръв изказал мисълта, че степенята на свободата, до която достигнало някое си общество, трябва да се измерва с голямата или малка свобода, която има жената в него общество“; той също пръв изказа мисълта, че човечеството в своята история на развитието преминава през няколко степени. „Всичкото нейно минало той разделя на четири степени на развитието: Диво състояние, Варварство, Патриархат и Цивилизация“; той тъй също пръв изказа великата мисъл, че „не само всяка историческа фаза си има период на растение и умиране, но че и цялото човечество, най-подир, е обречено да изчезне“. Оуен пък показва със своите си работнически дружества и пазари, че човечеството може да се минава без търговци и фабриканти, че и без парите (се) може

* Г-л. Rousseau. Oeuvres complètes. L'origine de l'inégalité parmi les hommes, II, Genève.

и че машините и другите сечища трябва да станат обществена собственост*. Но да се развият и докажат научно тия наистина гениални мисли на първите социалисти в началото на 19-й век не можеше. Не помагаше на това малкото още развитие на икономическите условия, както не помагаше то и в 18-й век да се види истинското направление на историческото развитие.

И наистина, както видяхме в предната глава, съвременното капиталистическо производство с машините се захваща едва в началото на сегашния век. В началото на този век едрото машинно производство беше още в зачатъка на своето развитие, та не бяха още са се обявили свойствата му, не бяха още излезли наяве законите, според които то се развива, не се виждаше още неговото направление или, както казват, не се виждаше още тенденцията му. Късо казано, в началото на този век не се знаеше още към какво води развитието на капиталистическото производство. Разбира се, че на това малко развитие на икономическите условия, на неопределената още тенденция на новите икономически наредби отговарят мътното съзнание и неопределеност в идеите на първите социалисти. Те изказват отделни гениални мисли и дохождат до основните начала на социализма, но не могат да ги основат научно, не могат да докажат, че историческото развитие води към социализма, нито пък могат да открият средствата, с които може да се осъществи социализмът.

В началото на 19-й век над умовете на социалистите, както и над умовете на всички, в науката и във философията, господаруват още старите начини

* Гл. Фридрих Енгелс. Развитие на научния социализъм, стр. 9-17.

на мисленето и старите понятия, старата система (рег) от идеи. Така например първите социалисти, както и философите на 18-й век, смятаха, както казахме, че човечеството се управлява от законите на човешкия разум. Ако наместо „царството на разума“, на „равенството и братството“, се яви царството на буржоазията, това се случило, защото го тях не са знаели истинските закони на разума. Първите социалисти смятаха, че стигало да се покаже на хората истината и да им се покаже пример как да се осъществи тя. *Социалистите утописти* земаха новите наредби съвсем отделно от миналите изчезнали наредби в историята; те разглеждаха новия исторически период съвсем независимо от миналите исторически периоди и ги намериха съвсем неразумни, несправедливи. Те дойдоха до убеждение, че трябва да се махне разделението на класи, оръдията на труда да станат обществена собственост. Но средствата за такъв преврат те не диреха в условията на живота, те не смятаха, че и тия наредби са плод на дълго историческо развитие и че в тях се крият средствата за преминаване към по-високи наредби, а че трябва да ги измисли човешкият разум. Тоя начин на мисленето се казва *метафизически*.

Същността на метафизическия начин се заключава именно в това, че взима нещата, измененията или явленията, що стават в природата и човешката история, отделно едни от други, без да се има пред очи взаимната им свързка. Тоя начин на мисленето е добър, когато искаме да изучим свойствата само на някое отделно явление. Например средните векове можем да ги вземем отделно от другите векове и да ги изучим. Ако ги разглеждаме отделно, ще узнаем само това, кога те се захващат и се свършват, какви са били наредбите в тия векове, ще изучим свойс-

твата на един исторически период, даже можем да изучим и отделните исторически явления в средните векове. Ясно е, че от такова изучаване на средните векове същността на работата няма да узнаем, няма да узнаем закона на развитието. Нали наредбите в средните векове, както и сегашните, не се явиха току-така, случайно, не са паднали от небето? Ето защо когато искаме да изучим нещата в развитието им, метафизическият начин на мисленето нищо не струва. Разглеждани нещата, измененията или явленията, що стават наоколо ни, според метафизическият начин на мисленето, сир. отделени едни от други, независимо едни от други, не във взаимната им свързка, излизат случайно, забъркани и безсмислени. Ето защо и първите социалисти, като земаха сегашния исторически период отделно от миналите периоди, смятаха го за случайно нещо, за погрешка на човешкия разум. Затова в отрицателните (в лошите) страни на сегашните наредби те не можеха да видят положителните (добрите) страни. Обаче иначе не можеше и да бъде, защото метафизическият начин на мисленето господарува, когато не са развити явленията и нещата. А в началото на 19-и век, както видяхме, икономическите наредби тъкмо захващаха да се развиват. Затова именно във всичко господарува метафизиката. В началото на сегашния век господарува още учението на Нютона за неизменемостта на Слънчената система, че тя завинаги си е еднаква, с едни и същи небесни тела, които се движат по един и същи път. Спрямо органическия свят господаруват ученията на Линея и Кювие за постоянството на растителните и животните видове. Нашата планета се туряше на първо място между другите планети, а човекът се смяташе за

същество, създадено отделно от другите същества, разумът на което управлявал света.

Но от началото на тоя век подобренето на машините и на изкуствата, а заедно с това и развитието на капиталистическото производство вървят бърже-бърже. Тънко-предилните машини на Гайгса, Гаргривса, Кромптона, механическият тъкачният стан на Картрайта и парните двигатели на Стефенсона дадоха нов потик за развитието на капиталистическото производство. Колкото по-насам върви, толкова по-ясно стават свойствата на капиталистическото производство, толкова по-явна става тенденцията му. Става ясно, че капиталистическото производство съвсем гребното производство, занаятите, земледелието и ситната търговия, събира, социализира средствата на производството – машините, земята и другите оръдия на труда – в ръцете на няколко едри капиталисти, а народите обръща в наемни работници, *пролетарии*. Стана ясно, че съвременното капиталистическо производство разделя народите само на две обществени класи, право противоположни една на друга: на едри капиталисти и наемни работници, борбата на които и образува съвременната най-нова история. Въстанието на работниците в Лион⁶ (във Франция) в 1831 година и движението на работниците в Англия⁷ в 1842 г. захващат тая класова борба, която в сегашно време се води от страна на пролетариата систематически (редовно) и в цял свят.

Заедно с това става преврат не само в обществено и политическо отношение, но също така и в главите на хората. Голямото развитие на техниката и на производството даде една голяма ширина на човешкия ум и на човешката мисъл. Най-напред стана преврат в начина на мисленето; старият

начин на мисленето (метафизическата метода) излезна съвсем вече неспособен да обясни станалото развитие. Свойствата на новото производство станали толкова ясни, щото редом с отрицателните му (лошите) страни излязоха наяве и положителните (добрите) страни. Ако в началото на 19-и век беше ясно, че капиталистическото производство уголемява сиромашията и докарва банкрутства, че то разпространява разврата, грабежа и лъжата, че то разрушава всичко и туря на мястото му борбата на всички против всички; по-насетне стана ясно, че с подобрението на машините и с развитието на производството се освобождава човекът от физическия труд, че капиталистическото производство социализира, сир. превръща в обществени, машините, земята и всички оръдия на труда, че то превръща народите в пролетарии и ги организира в една съзнателна класа, че капиталистическото производство с развитието на собствените си противоречия най-подире само себе си отрича. А от това става ясно, че историческите изменения или явления, що са станали и стават, можем да ги разберем вярно и ясно само тогава, когато земаме пред очи не само отрицателните им страни, но и положителните, сир., когато измененията или явленията, що стават наоколо ни, ги разглеждаме във взаимната им свързка едно с друго. Тогава нито едно изменение или явление няма да ни се вижда като случайно и безсмислено; тогава само ще видим, че всичко се изменява, всичко се движи, всичко се развива по известни общи закони.

Тоя начин или метода на мисленето, според който човешкият ум открива в противоречивите явления общия закон, се казва *диалектически*. Същността на тая метода се заключава именно в това, че явленията се разглеждат свързани едно с друго.

Най-добре ще се разбере същността на тоя начин на мисленето с примери. За да разберем същността на развитието на едно например растение, трябва да разгледаме живота и погинването му във взаимната им свързка. Разгледано така, развитието на растението, ние се убеждаваме, че то в едно и също време живее и умира, и то е и не е то същото растение. На пръв поглед това може да ни се покаже чудно, но това е съвсем естествено. И наистина, ние знаем от естествената история, че живуванието на растенията е постоянно образуване на нови килийки [клетки] и постоянно умиране на старите. Така щото растението в едно известно време живее и умира, съществува и не съществува. Също така, като разглеждаме средните векове в свързка с другите векове и различните явления в тях във взаимната им свързка, ще се убедим, че средновековните наредби захващат да се развиват още в миналите времена, че в различни времена тия наредби не са едни и същи: редом с тях захващат да се развиват нови, в самите тях се намира зародишът на новите наредби, от самите тях се раждат елементите на новите наредби. С малко думи казано, историята на средните векове излиза едновременно процес на живувание и умиране: постепенно развитие на новите наредби и постепенно умиране на старите. Тая метода всъщност е много стара. Още гръцкият философ Аристотел я е развил. Но пълно развитие и съзнателно приложение получи в сегашния век, когато историческото развитие на човечеството захваща да става ясно, съзнателно. Съвременният начин на капиталистическото производство, като развива до последни степен противоречивите явления, от които досега безсъзнателно се раждаше напредъкът на човечеството, направи неизбежно и господството на тая метода в наше

време. Господството на тая метода става толкова по-силно, колкото повече се развива съвременното капиталистическо производство. Още къде края на 20-те години от сегашния век диалектическият начин на мисленето захваща своето господство. Най-напред той се явява в науката. Лаплас пръв доказва математически неверността на Нютоновото учение за неизменливостта на слънчената система; той доказва, че движенията на планетите не са постоянни, че пътят, по който се движат Земята и другите планети, вечно се изменява, че Слънцето и другите небесни тела се образуват от мъглявата маса, която ги обикаля и която далекотегните издирвания на Гершеля напълно потвърдяват*. А от това учение на Лапласа излиза ясно, че Слънчената система има начало и край, има своя многомилionenна история. Пък науката за развитието на земята, сир. геологията, доказва, че и Земята има своя многомилionenна история на развитие, че тя не винаги е била такава, каквато е днес, че тя се изменява постоянно, има начало и край.

В тридесетите години от нашия век диалектическият начин на мисленето от науката минава въз философията. Немският философ Хегел първи приложи диалектическата метода към философията и представи всички явления в един общ процес на развитието. Но при всичко това до къде края на първата половина от сегашния век старите системи от понятия или от идеи бъркаше на ученията да си съставят ясно представление за същността на законите, според които се развиват нещата, а най-главно бъркаше на вярното разбиране на човешката

* Гл. Дрeпер. История умственного развития Европы. Век разума, т. II, С. Петербург, 1885.

история. До къде края на петдесетите години на този век ученията смятаха, че всичко, що съществува в света, е било едно бледо отражение на идеите, които са се намидали уж готови в главите на хората, че всичко, що ставало в историята, било плод на човешкия разум и на човешкото съзнание. Така например ученията смятаха, че понятието (идеята) за огъня, че той пари и грее, не е добита от опит, а че тая идея съществувала готова в главите ни, та чрез опит само се открило нейното съществуване в нашите глави. Идеята за живуването на растението, че се заключава в израстването на нови килийки и умирање на старите, била готова в главите ни, а не че са ражда тя в нашия ум от изучаването живота на растението. Изменението на икономическите, на политическите, обществените, съдебните и други наредби зависели от човешкия разум и от човешкото съзнание. Тая система (рег) от понятия или идеи господарствува отдавна, господарува в много умове и досега. Тя е известната стара система на гръцкия философ Платона, тя е *идеалистическата* система.

Идеализмът отговаря напълно на малкото развитие на човешкото съзнание. Че той господарува до края на първата половина от сегашния век, съвсем не е чудно. Не е чудно, защото само в това време капиталистическото производство достига съвременното си високо развитие и в това време захващат да се явяват научни издирвания върху свойствата на капиталистическия начин на производството и размяната. И колкото повече се развиват последните, толкова по-широка става човешката мисъл, толкова повече се развиват знанията, и особено естествените науки. Разбира се, че сега старите начини на мисленето и системи от идеи съвсем излизат неспособни да ни обяснят явленията. Учението на Дарвина

за произхождението на видовете и човека сега полета-лека съвсем измества метафизическата метода. Дарвин доказа, че всичкият органически свят, растенията и животните, а дето ще рече, и човекът, са плод на много милиони годишно развитие. „Оня, казва Дарвин, който не се задоволява да разглежда, както дивакът, явленията на природата като лишени от всякаква взаимна свързка – той вече няма да мисли, че човекът е дело на някое отделно творческо действие. Той трябва да признае, че голямата прилика на зародиша на човека със зародиша например на кучето, направата на неговия череп, на членовете и на цялото тяло, без да се гледа на прилагането на тия части, по еднакъв план с направата на същите органи у другите млекопитающи; случайното явление на различни направления, например на особените мускули, свойствени на четириръките, но ненормални (необикновени) у човека – че всички тия и много такива факти най-ясно ни дават да разберем, че човекът произхожда еднакво с другите млекопитающи от един общ за всички прародител*. Това именно учение определи най-подир мястото и значението на човека в природата, а с това порази метафизическия начин на мисленето в самия му корен.

Най-сетне естествените науки изобико ни доказват, че човешкото тяло се слага само от материя (вещество), сир. от кости, от месо, кръв и нерви. Нищо повече. Те ни доказват, че животът на човека е постоянно изменение на веществото, от което се образува тялото, е постоянно взаимно действие на частиците на материята. Нашите сещания са също само различни изменения на веществото на нашето тяло. Така например, когато усещаме жажда, ще ре-

* Дарвин. Происхождение человека. Выпуск II, стр. 585.

че, че между частиците на материята в тялото ни става твърде бързо взаимно действие, разлагане и съединяване на частиците или че течните и други тела, които приемаме, са изхарчени и има потреба от нови тела. Сега се знае, че идеите или понятията за предметите на външния свят не са готови в главите ни, ами са само повече или по-малко ясно отпечатване на тия предмети в нашите глави. За да се роди в главата ни някаква идея за един предмет, трябва той предмет да съществува и да направи впечатление на нас. Нашето съзнание зависи от веществените условия, в които живеем, а не условията на живота зависят от нашето съзнание, така например, за да се дойде до съзнание, че социалистическите наредби са неизбежни в бъдеще, трябва да се развие сегашното производство и неговите средства, сир. машините и различните изкуства, техническите подобрения. И това съзнание расте, колкото повече се развива сегашното производство, колкото повече неговото развитие отива към края си. Късо казано, сега е неоторима истина, че целият духовен живот на човека се развива под влиянието на материалните (веществените) условия, които го оръждават. Сблъскванията на работниците с буржоазията, които от началото на втората половина от тоя век захващат да стават борба на международния пролетариат с капиталистическата класа, доказва, че историята на човечеството е история на борбата между различните обществени класи и че господството на тая или оная класа в известно време зависи от начините на производството и размяната, сир. от материалните условия или от икономическите наредби. Затова тая система се казва материалистическа. Тя е плод на съвременното раз-

витие и все повече и повече подчинява умовете, науката, мисълта под своето влияние.

Но трябва добре да се различава научният материализъм от гумата материализъм, под която разбират: жадност към веществените блага, към грубите удоволствия и наслаждения. Научният материализъм няма нищо общо с грубия практически материализъм. „Когато – казва Ланге – под практически материализъм разбират общото гонение за печалба и материални удоволствия, против него се погига научният материализъм и всичките домогвания на духа към знанията. Може да се каже, че по своята голяма простота великите материалистически системи на гревните народи много по-добре, отколкото мечтателният идеализъм, който твърде и често се обръща в илюзия, са способни да отдалечат ума от ниските и обикновените предмети и да му дават едно зряво насочване към въпроси, достойни за решение.“* И наистина, съвременният материализъм ляга в основата на всички съвременни човешки знания: той ги свързва в едно цяло, което ясно ни обяснява всички природни и исторически явления с материалните условия на живота. Съвременният материализъм е научна система, без която не може да си обясним разумното едно явление. В сегашно време, който не мисли материалистически, лута се в тъмнината, не е напълно съзнателен, не е мислещ, не е образован човек.

И така, съвременният начин на капиталистическото производство и размяната преобрази не само политическите и обществени отношения, но и самите начини на мисленето, както и системата на идеите. Диалектическият начин на мисленето кара човешкия ум да признае неизбежно, че съвременни-

* F. A. Lange, Histoire du Materialisme, b. I, p. 39.

те икономически наредби са само един исторически период, който ще мине и ще отстъпи място на други наредби, както минаха старите наредби и отстъпиха място на сегашните. Той кара ума, който мисли, да гоиде до необоримото убеждение, че в противоречията на съвременните наредби се развива зародишът на новите наредби. Това е общият закон на развитието. Научният материализъм пък кара човека да признае, че всички исторически явления в най-подробна сметка се обясняват с материалните условия, сир. с икономическите наредби във всяко дадено историческо време. А икономическите наредби във всеки исторически период се определят с начините на производството и на размяната, които господаруват в тоя период. Като разглеждаме съвременните икономически наредби, виждаме с очигледна яснота, че те социализират, сир. превръщат всичко в обществена собственост, сир. ни водят към социализма. Така щото научният материализъм съставлява теоретическата (научната) основа на съвременния социализъм. И колкото по-нататък вървим, толкова по-скоро научният материализъм става господстваща система в науката и в главите на хората. Това, що първите социалисти не можеха да направят, това направи съвременното историческо развитие и създадените от него диалектически начин на мисленето и съвременната материалистическа система. Най-сетне социализмът стъпи, както казва Фр. Енгелс, на зрява почва.

Социализмът стана наука.

ГЛАВА IV ИМА ЛИ СОЦИАЛИЗМЪТ ПОЧВА У НАС?

За разпространението на социализма у нас. – Развитие на фабричното производство и упадъкът на старите икономически наредби у нас: на еснафската наредба и занаятите. – Развитие на предилното и шавчено фабрично производство и централизация на земята. – Развитие на едрата търговия и на търговските центрове у нас. – Машините и експлоатацията на работниците у нас. Превратът в обществено, политическо, семейно, съдебно, религиозно и умствено отношения

Сега е време да се отговори на питанието: *има ли социализмът почва у нас?* Подир казаното в предните глави, отговорът на това питане е ясен. Който прочете предните глави на тая книга с внимание и без предубеждение, той ще се съгласи, че *социализмът не може да няма почва у нас.*

В предните глави видяхме, че социализмът е плод от историческото развитие на човечеството, че сегашният начин на производството и на размяната или търговията *социализира*, сиреч *обръща средствата за производството в обществени*, води ни към социализма. Видяхме още, че социализмът е наука, която, както и цялата съвременна наука, се основава на диалектичката метода на мисленето и на научния материализъм. А с усвоението на тия последните мислещий човешки разум все повече и повече иде теоретически (научно) да признае, че естес-

твеното развитие на човечеството води към социализма. И колкото повече се усвояват те, толкова повече образовани човеци признават, че социализмът е неизбежна степен от развитието на човечеството. Днес най-добре образованите личности в Америка, Англия, Германия, Русия, Франция, Белгия и другаде признават, че минаването към социалистическите наредби е неизбежно. Най-подире видяхме, че тържеството на социализма не е национално дело, сиреч не е работа само на един народ. Неговото възтържествуване е възможно, когато той възтържествува едновременно поне в една-две европейски държави. Та затова днес социалистическото движение става международно, според една обща международна програма, се стреми към едно и също нещо – към завладяването на държавната власт, с помощта на която ще прогласи социалистическите наредби. А щом социалистическите наредби бъдат прогласени в една-две европейски държави, бездруго ще бъдат принудени да се подчинят на тия наредби и всички други, както днес се подчиняват на сегашните буржоазни наредби.

Разбира се, че щом социализмът е закон на историческото развитие, тогава и нашето развитие се подчинява на тоя закон; щом социалистическото движение е дело международно и тържеството на социалистическите наредби в някои държави ще подчини на тях и всички други, разбира се, че нашият народ ще бъде принуден да се подчини на тях; щом социализмът е наука, без знанието на която днес не може да се нарече човек напълно образован, тогава, разбира се, че социализмът и за нас, българите, е наука, без знанието на която винаги ще бъдем слепи, невежествени в научно отношение. Ясно е, че социализмът, като закон на историческото развитие,

трябва да го знаем, трябва да го изучаваме, трябва да се разпространява у нас; защото инак не ще знаем вървежа на своето развитие като народ, не ще знаем към какво ни води това развитие. Ясно е, че социалистическото дело, като международно, тържеството на което ще подчини и нашия народ, трябва да се изяснява на народа, трябва да се изяснява значението на социалистическия преврат, трябва да се развиват пред народа социалистическите идеи; защото инак нашият народ ще остане непригответен за един най-велик международен преврат. Ясно е най-подире, че социализмът като наука трябва да се развива у нас, трябва да се пропагандира; защото без знанието на тая наука ще вървим сяко, без съзнание, в тъмнината. А нима няма у нас почва за разпространение на историческите знания? Да допуснем такова нещо, ще рече да допуснем, че у нас няма почва за нищо. Ясно е, че такова допускане е чиста нелепост, безсмислица.

Дето ще се рече, за разпространението на социализма у нас има почва, както има почва за разпространението и на други учения. Друго е питанието доколко бързо или бавно може да се разпространяват идеите на социализма у нас. Бавното или бързото разпространение идеите на научния социализъм у нас зависи от това, доколко бавно или бързо се развиват икономическите условия и с какво старание се разпространяват социалистическите идеи у нас. А щом е така работата, тогава няма си място питанието: има ли социализмът почва у нас? По-право ще бъде да се тури друго питане: *има ли у нас почва капитализмът, съвременното капиталистическо производство?* Защото, както видяхме, начинът на капиталистическото производство и на размяната социализира средствата за производство – ма-

шините, земята, оръдията на труда, – сиреч води към социализма, открива средствата, с които ще се осъществят социалистическите наредби, и показва на начина, според който ще се мине към тях. Бързото или бавното разпространение на социализма у нас зависи от това, доколко бавно или бързо се развива у нас капитализмът. Та затова най-лесно ще достигнем целта, като отговорим на питанието: *развива ли се у нас капиталистическото производство и какви изменения прави то в нашия живот?*

И наистина, има ли у нас почва за капитализма? Във втората глава на тая книга видяхме, че при сегашните лесни и бързи сухопътни и морски съобщения, при сегашната всеобща търговия капиталистическото производство завлича по своя път на развитието всички народи, даже и най-закъснелите, изважда ги из първобитния им тесен национален живот, туря във взаимна зависимост всички нации. Разбира се, че и нашият народ трябваше да подпадне под всеобщото влияние на капиталистическото производство. Веднага след освобождението ни това влияние се усети: веднага се захвана разлагане на старите наредби. Най-напред това разлагане се захваща, разбира се, от старите начини на производството. Веднага след освобождението ни се разлага еснафската наредба на нашите занаяти и под влиянието на външната конкуренция се съсипват самите занаяти и спира ситната търговия. В настояще време еснафската наредба съвсем изчезва, а занаятите и ситната търговия окончателно спират. Стига да минем през който и да било град, за да видим това. Навсякъде виждаме едно явление: много от занаятите изчезнаха, пропаднаха, в ситната търговия пълно спиране на вземанията и даванията, а ситните търговци постоянно напущат дюке-

ните си. Това вече се признава от всички и потвърждава от правителствените известия. Всяка година окръжните управители потвърждават моя упадък в „изложенията“ си пред окръжните сесии. Правителственият вестник „Свобода“ от 19 юни 1891 година, като говори за уголеменieto на „чиновническия пролетариат“, сиреч на сиромашта, която търси спасение в чиновничеството, пише: „коренът на злото е в упадъка на занаятите и търговията... и контингентът на чиновническия пролетариат съставляват изпадналите занаятчии и търговци“*. А в броя от 20 юни същата година в статията „Как можем да повдигнем нашата индустрия?“ четем това, що следва: „Неотдавна, преди Освобождението, почти във всичките наши градове и паланки съществуваше госта обширна ръчна индустрия, която освен дето задоволяваше местните нужди и доставяше поминък на голяма част от населението на тия градове и паланки, но и беше предмет на госта развита износна търговия... Де остана и какво виждаме сега от тая неотдавна цветуща индустрия и толкова обширната, свързана с нея вътрешна и външна търговия? Нищо друго освен едни печални остатъци и повечето от тия цветущи градове и паланки в едно толкова късо време достигнаха близо до запустение и тяхното развитие, трудолюбиво и заможено население сега, при всичкото си оредяване, едвам успява с най-голям труд и мъки да си достави едно оскъдно препитание.“** А в брой 511 същият вестник пише: „И от провинциалните вестници, и от частни лица – от всички, и от всяка страна се чува се едно и също: пари няма, търговията спи, занаятите не работят. И това не е лъжа,

* Гл. 8. „Свобода“, брой 553.

** В. „Свобода“, брой 553, стр. 3.

това е цяла истина – истина горчива, която на всяка крачка се хвърля в очите на човека.“* Същото потвърждава и вестник „Пловдив“ в броя си от 14 май тая година. В ред статии под название „Нашите занаяти“, като разглежда кои занаяти паднаха вече и кои могат да се подигнат, казва: „Едно време, и то не в отдавнашното минало, нашите занаяти и нашите занаятчии бяха в най-цветущо състояние. Те бяха главната подпора на страната... Днеска обаче работата стои съвсем друголяче. Днеска състоянието на повечето от нашите занаяти и занаятчии е твърде незавидно.“**

Така щото сега навсякъде у нас се забелязва едно коренно изменение в старите начини на производство и на размяната. Капиталистическото производство със своята конкуренция съсипе от дъно нашите стари икономически наредби и ни нуди да приемем неговите капиталистически начини на производство и размяната, ако не щем да погинем. Днес това ясно се съзнава. Вестник „Свобода“, като говори как да се подигнат нашите занаяти, пише: „Не, тук се иска частна инициатива, разбира се, при съдействието на надлежните държавни учреждения. Частната инициатива в дадения случай трябва да се прояви в занаятчийските гружества, които да имат за цел поддържането и подкрепянието българските занаяти.“*** „Вестник „Пловдив“ пък, като говори за подобруването на занаятите изобщо и частно за френк-терзилъка, казва: „Нашите френк-терзии трябва да разберат добре, че ако искат да конкурират със своите европейски съперници по терзилъ-

* В. „Свобода“, брой 511, стр. 2, кол. 3.

** Вестник „Пловдив“, бр. 51, стр. 1, 1891 год.

*** Вестник „Свобода“, брой 511, стр. 3, 1891 год.

ка, трябва да съберат малките си сили в едно. Защо са тези 20–30 малки френски дюкянчета в Пловдив? Защо тези 20–30 кройча, които едвам ще могат да скроят по един или по два ката дрехи в седмицата? Колко по-изгодно щеше да бъде, ако всичките тези дюкянчета съставяха само една или две маази с по двама или по четворица най-изкусни кройчи и с по 20–30 шивачи!“* Вестник „Балканска Зора“ в статията си „Новата българска индустрия“ още по-ясно казва: „Не е останал вестник у нас да не оплаче отпадането на нашите занаяти и да не търси средство за повдигането им. А между това, каквото и да правим, злото е непоправимо, занаятите няма никога да се въздигнат до едновременната си висота. Пагането на занаятите е един икономически процес, който се е произвел и се произвежда още в цяла Европа. Занаятите произвеждат на гребно всеки един отделно и с отделни разносики разни стоки. С развитието на индустрията се оказва, че фабричното производство излиза несравнено по-евтино... Занаятите, които у нас са изпаднали, в Европа са вече изчезнали. Да мечтаем да въздигнем занаятите на прежната им висота, поне ония от тях, които е заменило фабричното производство, значи да искаме невъзможното, да искаме да спрем развитието на индустрията не само у нас, но и в странство. Вместо това много по-умно и по-добре е да се стараем да се сдобием и ний с една усъвършенствуванa индустрия, която убива нашите занаяти, за да стане едно променение само у нас, без да се изнасят навън нашите богатства. И към това трябва да се стремим и ще се стремим волею-

* Вестник „Пловдив“, брой 54, стр. 1, 1891 год.

неволею, защото това е един икономически закон, на който не може да се противостои.“*

Всичко това се потвърждава и от вървежа на работите. С пагането на еснафската наредба у нас захващат да изникват отделни занаятчийски работилници, които произвеждат наготово стоки и на които работят всички други майстори, калфи и чираци, или като отделни наемни работници, или майсторите заедно с калфите и чираците в дюкяните си работят стоки за работилниците. Така например, по кундураджилъка в много градове сега виждаме да изниква по една работилница, която принадлежи на едного, на когото работят другите майстори, калфи и чираци от тоя занаят като наемни работници с плата или на парче по дюкяните си. Същото виждаме в терзилъка, в железарството, в бояджилъка, в грънчарството и другите занаяти. Такива заведения срещаме в София, Самоков, Видин, Русе, Търново и другаде.

Но засега най-голямо е развитието на капиталистическото производство у нас в изработването на шаеците и преждата. Както се знае, с изработване на последните у нас до недавна се занимаваше почти цялото население. Но от Освобождението насам и особено в последно време и това гребно домашно производство бърже-бърже се унищожава. На негово място изниква фабричното производство и фабриките растат от година на година. Най-голямо развитие на това производство виждаме сега в Сливен. В града и околността му в 1890 година числото на фабриките беше 14**, а тая година вече станаха 16 фабри-

* Вестник „Балканска зора“, 1891 г., бр. 199, стр. 2.

** Изложение на сливения окръжен управител за 1890 г.

ки. Подир Сливен идат: Габрово, Трявна, Казанлък и Карлово. В Габрово има 5 фабрики за шаеци и прежда, в Трявна 3, в Карлово и Казанлък — по една. По-главните от тия фабрики работят с огнени машини и механически станове. А както видяхме във втората глава на тая книга, тия машини заместват човешкия труд и за управлението им не се иска нито голяма физическа сила, нито особено изкуство. Затова днес навсякъде, а така също и у нас, за управление на тия машини предпочитат да наемат деца, момичета и жени. Във всички наши фабрики повечето работници са деца от 6—9 до 14 години, момичета и жени. Работниците мъже са повече в ония фабрики, гдето работят със старата система машини и станове. Както и да е, но на тия фабрики сега работи цялото население на градовете, в които ги има — работи във фабриките и вкъщи, като наемни работници.

Подире, у нас доста голямо развитие намира едрото производство в брашнарството. Така например, във Видинският окръг има две огнени-брашнарни фабрики, в Търновският — четири брашнарни фабрики, и по една, доколкото знаем, в Бургас, София и Пловдив. За производството на тия фабрики точни сведения няма. Точно е известно производството на търновските брашнарни фабрики, от които две изкарват в годината 1 900 000 оки брашно, една част от което се изкарва навън, а другата се разпродава във вътрешното пазарище. Всяка от тях струва 138 000 лева*. Освен тия фабрики тая година се открива една нова и, както се вижда, голяма фабрика за хартии, в която земат участие като акционери най-богатите у нас хора и на която нашето правителство прави

* Гл. Изложение на търновският окръжен управител за 1890 г.

големи облекчения, като задължава всички учреждения да купуват хартии от нея.

Изобщо фабричното производство у нас има почва в много още други клонове на промишлеността. Но най-важното засега е развитието на шаечно-то и предилното производство. Наистина, числото на фабриките по това производство расте бързо, но това е временно нещо. Конкуренцията, борбата на интересите, която управлява капиталистическото производство и размяната, не може да търпи такова голямо число фабрики в едно място, ще съсипе много от тях и ще остави само ония, в които се социализират най-много средства за производство, най-много капитали. Това и сега вече се види. Така например от 16 фабрики в Сливен най-много се развивала правителствената фабрика, което се разбира, защото тя разполага с по-големи средства за производство. Подир нея иде фабриката на Саръиванов, която най-успешно вървяла и която вероятно ще погълне по-нататък другите. Същото виждаме в Габрово и в Трявна. Някои от фабриките на тия градове излизат неспособни да конкурират с фабриките, например на Манафова и С-ие в Габрово и на Златева и С-ие в Трявна. Така са вървели работите навсякъде, така ще вървят и у нас, с тая само разлика, че у нас камшикът на конкуренцията много по-скоро ще принуди да се съберат капиталите, средствата за производство в ръцете на няколко акционерни компании.

Както и да било, а развитието на едрото предилно и шаечно производство у нас води към важни икономически изменения. Както навсякъде, така и у нас, това производство е най-важен клон от народното домакинство. За това изменението начина на производството в тоя клон ще направи коренно изменение и в другите клонове на народното дома-

кинство. Както се казва по-горе, изработването на шаека и преждата до последно време беше разпределено между цял почти народ, а сега се отне от ръцете на народа и се обърна на фабрично. Както у другите народи, изменението на това производство от гребно на едро, от домашно на фабрично, отне повечето земя от земеделците и я обърна в големи пасбища за овцеводство и за обработване на фабрични растения, така също и у нас развитието на фабричното производство в този клон на нашата промишленост ще поиска развитието на овцеводството и обработването на големи пространства за различни фабрични растения. Това и сега се вижда от настроението на умовете у нас. Така например, индустриалната комисия при Министерството на народното просвещение в доклада си, като разсъждава за подобренieto на овцеводството, казва: „Най-първо трябва да се подобри храната на нашата овца чрез подобрене на пасбищата и ливадите и чрез въвеждането в културата на нивите тревосеянието.“* Комисията, като намира, че при сегашното гребно земеделческо производство у нас пасбищата, ливадите и гр. се обръщат на ниви, смята за необходимо да се земат мерки против това преобръщане пасбищата на ниви. „Необходимостта от тази мярка, казва тя, става още по-осезателна, като си припомним, че пространството на нашите ниви, което съставлява 65,8% от културната земя на Княжеството, се уголемява бързо, което не е желателно, понеже нивите трябва да бъдат в известно отношение по пространство с ливадите, пасбищата, гори-

* Гл. Доклада на индустриалната комисия при М-вото на просвещението, стр. 41.

те и т.н.“* Във вестник пък „Балканска Зора“ четем: „И наистина, докато нямаме големи именения, които способствуват да се групира по-голям капитал в едни ръце и може да се предприеме нещо по-съвършено, дотогаз не ще може да се въведат в употребление сложните земеделчески машини, нито да се мисли за обработването в голямо количество на фабрични растения.“** А какво ще рече всичко това? Ясно е, че това ще рече – по-голямата част от земята да се обърне на пасбища, на ливади и за обработване на растения за фабрично производство, ще рече – да се събере земята в ръцете на неколцина едри землевладелци.

Обаче земята и така се повече и повече се събира в ръцете на капиталистите, се повече и повече ще минава от ръцете на гребните земеделци в по-едри землевладения. Вървежът на работите у нас фатално (сляпо) ни води към това. Работите у нас така се слагат, щото самите земеделци ще бъдат принудени да остават земите и да гирят щастие другаде. Всъщност и сега земята не е на земеделците; те я имат само на име. Това се разбира, защото върху земята на нашите земеделци лежат тежки дългове и повинности. Нашата статистика не ни дава никакви сведения за движението на земята у нас, сир. за минаването ѝ от едни ръце в други. Но всекиму е известно, че земята на земеделците у нас е заложена или в банката, или в земеделческите каси, или пък на лихварите. П. Габе, като говори за лошото икономическо положение на земеделеца във Варненското окръжие, казва: „Само ще прибавим, че като земем прег

* Гл. Доклада на Индустриалната комисия при М-вото на просвещението, стр. 9.

** Гл. 8. „Балканска Зора“, 1891 година, брой 387, стр. 2.

очи безценността на земите и огромните суми дългове на земеделския елемент в Банката и в земеделските каси, а най-вече в последните, то ще видим, че земеделците владеят земята фиктивно: че стига Банката и касите да ликвидират един ген делата си, и ще завладеят цялото Окръжие.* Това е вярно и за земята на всички почти окръжия у нас, което може да се види приблизително от следующето. Според сметката на Индустриалната комисия при Министерството на просвещението излиза, че със земледелие се занимават в Княжеството 2 211 547 души и обработват 17 918 769 гюлюма или 1 791 876.9 хектара ниви**. Земледелческите пък каси в Княжеството са издали в записи до 1 януари 1890 година 22 423 548 лева и 24 стотинки. Като разделим последната сума на числото на земеделците, ще видим, че на всеки земеделец в Княжеството се пада 10 лева и 15 стотинки дълг, без да смятаме лихвите, които плащат на касите; а като разделим същата сума на числото на хектарите, които се обработват в Княжеството, намираме, че на хектар земя се пада дълг 12 лева и 50 стотинки приблизително, пак без лихвите. Освен това, откакто излезе законът, с който се разрешава на Банката да дава заеми под ипотека на ниви, ливади и други земи, тия заеми пораснаха от 2 687 632 лева и 55 стотинки в априлий 1889 година до 11 832 777 лева и 73 стотинки, от които, като турим само 5 мил. издадени под ипотека на земи и гр., ще намерим, че на 1 хектар земя се пада дълг още 3.10 лева приблизително без лихвите***. Така щото излиза, че на един хектар земя се пада дълг едно върху друго

* П. Габе. По земеделския въпрос. Русе, 1890, стр. 12.

** Гл. Доклад на Индустриалната комисия при Министерството на просвещението за 1891 год., стр. 4.

*** Гл. Държавен вестник за 1890 година. Ведомост за

15—16 лева. Средната цена на един хектар земя у нас не надминава тая сума, а оттука ясно е, че земята у нас я имат земеделците само на име, а всъщност тя не е тяхна.

От друга страна, даждията, които плащат земеделците, растат от година на година. Както е известно, бюджетът на Княжеството порасна от 36 мил. лева в 1885 година до 81 093 175 лева в 1890 година. От това се вижда, че за пет години бюджетът порасна на 45 милиона лева най-малко. Като земем пред очи, че най-голямата част от моя бюджет се образува от даждията върху земеделците, виждаме, че те плащат най-много данъци от всички други данъкоплатци. Много красноречиви изчисления прави г. Габе за разпределението на данъците във Варненският окръг, които представляват приблизително вярна картина и за цялото Княжество. Като прави една таблица за даждията във Варненският окръг, той казва: „От тази таблица виждаме, че един земеделец плаща едно върху друго 84 л. и 15 ст., или един земеделец носи върху си толкова данъци, колкото данъци носят около 20 чиновници, или колкото 6 лица със свободни занаяти, или колкото 2.7 търговци, или колкото 6 индустриални занаятчии, или колкото 6.8 занаятчии. С други думи, земеделците носят парична повинност по 620% повече от другите данъкоплатци.“* Сега, ако направим една сметка, ще дойдем до заключения още по-неутешителни. Както видяхме от доклада на Индустриалната комисия, всички, които се занимават със земледелие, са 2 211 547 души на 17 918 769 уврата, или 1 791 876.9 хектара земя, или

положението на земеделческите каси в Княжеството и баланс на Банката за 1889-90 година.

* П. Габе. По земеделския въпрос. Русе, 1890, стр. 17.

средно число на всеки земеделец се пада 8.1 гюлюма. Обикновено един гюлюм земя дава 14 лева, а 8.1 гюл. ще дадат 113.4 лева. Да турим средно число на всеки земеделец по 70 лева даждия и 12 лева гългове за земята, ще получим 82. Изваждаме от 113.4—82 лева, остават на земледелца 31.4 лева, или 155 гроша. Кое по-напред ще посрещне той с такава сума — лихва ли да плаща, или да се прехрани и посреща другите потреби?

Най-подире трябва да се има пред очи и това, че днес в селския живот изчезват старите обичаи и в селското младо поколение се вмъква *индивидуализмът*, сиреч стремлението по-скоро всякой да се отдели в самостоятелен домакин. А от това земята се раздробява все повече и повече на гребни късове, които при сегашните първобитни земеделски сечива и начини на обработване земята съвсем не могат да възнаградят труда на земледелца, приходът му все по-малък и по-малък става. Ето защо земеделците у нас се принуждават да дият средства за прехрана у лихварите, които без жалост се ползват от лошото положение на земледелца. Лихвата, срещу която лихварите заемат на земеделците у нас, достига неимоверни размери: 100—200 и даже 300% в година! „С една реч, казва г. П. Габе, лихварството е пуснало дълбоки корени в страната и се е обърнало на силна икономическа епидемия.“*

Разбира се, че при такива условия за по-голямата част от нашите селяни става невъзможно да изплатят безбожните лихви и различните други гългове. Какво излиза най-сетне? Излиза, че земята захваща да минава от ръцете на земледелца и става собственост на лихварина. Днес това трябва да

* П. Габе. По земеделческият въпрос, стр. 11.

е обикновено явление у нас, но за него, както се спомена, няма статистически сведения. Обаче знаят се някои такива случаи. Така например известният богат еврей от Бургас е завладял вече много имуществва в Бургаско, Ямболско и Карнобатско. Известният пък грънговски богаташ продал земя на селяните на едно село в Севлиевската околия, на разстояние два часа от Севлиево, на почек с лихви; но подир няколко време той взел назад земята си, а за лихвите завладял и собствените имоти на селяните, които се обърнаха на негови роби. Същото нещо имало място и в Станимашко. Известният хаджия в Станимака в 1890 година купил няколко села, а в 1891 година още две, земите на които продал на селяните от Станимашката околия на почек с лихви. Подир няколко време обаче той взел обратно земите си, а за лихвите отнел и имотите на селяните. Същото нещо виждаме в Тузлушко. В Кюстендилско пък, както се знае, още от турско време голяма част от земята остава в ръцете на неколцина чифликчии, а другата е камениста и песъчлива, та населението е обърнато или в полунаемни, или съвсем в наемни работници. А от всичко това става ясно, че и в начините на земеделческото производство стават и се очакват важни изменения.

Най-подире, търговският дух у нас в последно време се развива най-широко. Няма град, в който да няма поне едно акционерно търговско или спестовно дружество за уголемяване на капиталите. Така например, във Варна през 1890 година съществуват три дружества: „Българско търговско паракходно дружество във Варна“ с 1 000 000 лева капитал, „Трудолюбие“ и „Добра чест“. Целта на двете последни е

уголемяване на капиталите им чрез лихви*. В Русе – „Гирган“, „Дружество за осигуряване“, „Акционерно ботушарско дружество“. В София – „Стопанство“, целта на което е да доставя на членовете си недвижими имущества, спестовно дружество „Сполука“. В Пловдив – Българско търговско дружество „Извор“. В Сливен акционерно спестовно дружество „Постоянство“. В Габрово – 6 спестовни и търговски дружества. В Севлиево – 1 търговско и 3 спестовни дружества и така нат., и т. нататък**. В размяната на предметите също виждаме едно коренно изменение. До последно време у нас на едро търговия се вършеше на панаирите, каквито бяха Джумайският, Узунджовският и други, но сега тия панаири съвсем изпадат. Сега търговията се повече и повече се съсредоточава в няколко търговски центрове, край железниците и водните пътища, както в София, Пловдив, Бургас, Варна, Русе, Свищов и други. По-заможните търговци постоянно се преместват от вътрешните градове в тия търговски центрове, които от година на година растат. Така щото и у нас, заедно с развитието на капиталистическото производство, ще се развият и големите градове.

И така, нашата държава встъпи вече в пътя на капиталистическото производство и размяна. От освобождението насам нашият живот се намира под пълното влияние на западноевропейските икономически наредби и нашият народ влезна във взаимната зависимост, на която капиталистическото производство отдавна подчини другите цивилизовани народи. И колкото по-нататък вървим, толкова повече

* Изложение на варненския окръжен управител за 1890 год.

** Гл. Държавен вестник за 1889, 1890 година.

ще се уголемява това влияние и зависимост на нашия народ от другите. Това е ясно, защото нашите търговски сношения с другите народи от Освобождението насам все повече и повече се разширяват. Това може да се види от статистическите сведения за вносната и износната търговия. Така например вносът и износът за 4 год. в левове е:

Години	Внос	Износ*
1886	64 285 309 лева	50 404 314 лева
1887	64 742 481 „	45 747 247 „
1888	66 362 431 „	64 198 634 „
1889	72 869 245 „	80 581 076 „

Като сравним тая таблица, а най-вече износа в тия години с износа в 1879 година, ще намерим една извънредна разлика. Износът от 1 януари 1879 до 1 март 1880 година, сиреч за 14 месеца, е 7 377 209 лева, а за година – 6 096 016 лева**. А оттука излиза, че търговските сношения на Княжеството станаха в 10 години, ако не точно 10 пъти, то най-малко 5 пъти по-големи! Че се уголемяват търговските ни сношения с другите държави, може да се види и от международната телеграфо-пощенска кореспонденция. Така, международната телеграфо-пощенска статистика ни показва:

* Статистиката за търговията на Българското княжество с чуждите държави за 1889 год., София, 1890 год.

** Държавен вестник за 1879 год.

Година	Изходяща		Входяща		Забележка
	частни телеграми	образци със стоки	частни телеграми	образци със стоки	
1886	53 185	12 508	35 732	27 678	В тая таблица не влизат правителствените и служебните телеграми*
1887	56 034	5 272	40 692	32 340	
1888	59 629	12 950	46 384	16 368	
1889	64 807	15 812	48 196	47 724	

Разбира се, че тия сношения с построяването на железниците и със свързването им с крайморските и дунавски търговски центрове все повече и повече ще се уголемяват, влиянието на европейските икономически наредби ще стане още по-голямо и съдбата на нашия народ толкова по-тясно се свързва със съдбата на другите народи. Свързката на България с Европа чрез морето, Дунава, железниците и телеграфо-пощенските съюзи, любовта на българина към парата, естествените богатства на страната – всичко това тика нашия живот напред по пътя, в който е встъпил, сиреч по пътя на капиталистическото производство и размяна. А щом един народ налучка закона на своето естествено развитие, както казва К. Маркс, тогава нищо не може да го отклони от него. В такъв случай на личността остава да облекчи мъките, които изпитва нашият народ при ражданието на новите начини на производството и да дири добър цяр за излекуване на раните, които те правят на народното тяло.

Капитализмът се явява у нас в най-новия си вид, какъвто има в Европа и Америка – във вид на акционерни капиталистически компании и във вид на

* Гл. Държавен вестник за 1888, 1889, 1890 година.

колективен (общ) държавен капиталист, с машини от най-новите системи. В експлоатацията на труда той така също се явява у нас в най-новите си форми. Така например у нас, както и у другите народи, във фабриките се предпочита детски и женски труд, като по-евтин и достатъчен за управлението на машините. У нас така също работниците работят дено и ноще по 14 до 16 часа на ден, с една наемна заплата от 20 до 60 стотинки, която само за мъжете работници едвам достига 1 лев до 1 лев и 50 стотинки на ден. Не стига това, но експлоатацията на работниците у нас е нечувана. Обикновено нашите фабриканти наемат работниците по месечно. Това ще рече, че фабрикантът в продължение на месеца експлоатира не само работника, ами и неговата заплата. Фабрикантът в продължение на месеца (на годината още повече) работи с платата на работниците, печели с тая заплата и от печалбата на работническата заплата плаща на края на месеца труда на работника. Така щото излиза една двойна жестока експлоатация на работниците у нас. Тоя начин на експлоатация сега нийде в Европа не се среща. В другите страни работниците работят на парче и поне в края на всяка седмица получават заплата си. Ако и при тия условия експлоатацията на работниците в другите държави е голяма, у нас тя наистина излиза жестока в най-висока степен. Ако естественият исторически вървеж и у нас преобръща нашите говчерашни самостоятелни производители в наемни работници, които гледат ги кара да се конкурират помежду си в продажбата на своя труд, дължност на държавата е пък да ограничи тая жестока експлоатация на работниците от фабриките.

Както и да било обаче, а капитализмът не само има почва у нас, но той се явява в най-новите си

форми, до които се разви. А щом капитализмът има почва, могава, разбира се, и социализмът има почва у нас. Това е ясно като ден. Колкото повече се развива капиталистическото производство, толкова по-широка става почвата на социализма у нас. Наистина, чуждата конкуренция пречи на по-бързото развитие на капиталистическото производство у нас вътре, но следствията от влиянието на капиталистическото производство и размяна си остават същите – сиромашта, пролетариатът у нас ще расте от година на година. Това не може да се отрича. „Балканска Зора“ право казва: „Фабриците създават пролетариат, но у нас без фабрики пролетариатът ще бъде още по-голям.“*

В предните глави видяхме, че икономическите наредби са основата, над която се издигат всички други учреждения: обществени, политически, религиозни и т.н. Изменят ли се икономическите наредби на обществото, изменят се и всички други наредби. Разбира се, че капиталистическото производство у нас, като съсипе старите начини на производството и размяната, сиреч икономическите наредби, преобразява нашия живот и във всяко отношение: в обществено, политическо, съдебно, семейно, религиозно и умствено. Знае се какви прости са били до Освобождението тия отношения в нашето общество. Но от Освобождението насам капиталистическото производство изгътно изменява всичко у нас. И колкото повече се развива това производство, толкова по-широки ще стават тия изменения, толкова по-дълбоки и по-ясни ще бъдат те. И наистина, преди у нас общественото положение на всички беше еднакво: нямаше големи богатства, но нямаше и голяма сиромашия,

* „Балканска Зора“, 1891 год., бр. 399, стр. 3.

богатствата бяха разпределени горе-долу равномерно. Сега е тъкмо обратно – богатствата все повече и повече се централизират (събират) в ръцете на малцина. Имаме големи богаташи, но и голяма сиромашия, числото на бедните расте от ден на ден. Това е печална, но необорима истина. В правителствения вестник „Свобода“ от 12 април 1891 год. четем: „Наистина сиромашията не се чувствуваше, защото животът беше прост и баснословно евтин, но сега с възлизанието от Освобождението ни в *по-сложен живот*, с наченатата се *фактически* диференцировка на обществените слоеве и с развитието централизацията на капитала в едни ръце (макар че всичко това става у нас в миниатюрна форма в сравнение с това, що се е вършило и се върши в другите части на Европа), *не може да се каже, че няма сиромашия у нас.*“* В същия пак вестник от 26 юни 1891 година, в статията „Се за индустрията“, четем: „Но когато по-страшната Сърбия – бедността – ни съблича голи и с глад изнурява умствените ни и физически сили, ние равнодушно мълчим и понякога прошепнем нещо, като че правителството само трябвало да му мисли. Но това е грях. Всякой патриот има дял и в това народно дело. Отечество голо и гладно е по-лошо за владяно.“** Във вестник „Балканска Зора“ от 19 юни тая година четем: „Съобщават ни, че един селянин от село Кнеже, Троянска околия, продал жена си на другото за 100 оки брашно и пет лева. Той бил принуден да направи тази продажба от сиромашия, понеже нямал с какво да храни жена си. И наистина в Троянско сиромашията е голяма, понеже по-голямата част от тамошната земя не ражда нищо и много ко-

* Гл. „Свобода“, 1891, год., брой 504, стр. 3.

** Гл. същия вестник, 1891 год., брой 559, стр. 3.

либи просто гладуват.“* Същият вестник от 23 юни 1891 г., като отговаря на вестник „Свобода“, казва: „Знаят ли още редакторите на „Свобода“, че в Кюстендилско има каменисти места, в които селяните ядат хляб на три дена един път, а се хранят обикновено с варен един зеленчук, посипан с малко брашно, което напомня малко *полентата*** на ломбардските селяни? Знаят ли те, че във Врачанско и Плевенско има места, в които селяните живеят в колиби не построени *над земята, а издълбани в земята*, и то по цяло семейство в такава пещера с едно-егничко отвърстие, което служи и за врата, и за прозорец, и за комин.“*** А като отговор на опровержението на кюстендилския окръжен управител същият вестник пише от 31 юли с. г. следующото: „Трето, нека Ви е известно, макар това и да се не отнася до Вашия окръг, нито до Вашето управление, че в Софийско има една околия, която се вика *Искреца*, и в нея околия едно село, което се вика *Свогий*. В това село миналата година забележил някой си, че жени мелят *кочани от царевица без зърна*, за да хранят с брашното имдецатаси.“**** Варненският окръжен управител, г. Драсов, като разгледва земледелието в окръга, казва за живота на земледелеца: „Храната му, облеклото му, жилищата са от лошите. Главната му храна се състои от черен, не добре опечен хляб, от чушки, лук и нарядко от мляко и сирене. Месото е разкош за него, и то на заговезни, отговевки, Коледа, Великден и други два-три дни. Облекло нечисто; а къпане не знае що е. Една голяма част от жилищата им са такива,

* Гл. „Балканска Зора“, 1891 год., брой 373, стр. 2.

** Полента е каша от кукурузено или кестеново брашно.

*** Гл. „Балканска Зора“, 1891 год., брой 377, стр. 3.

**** Гл. „Балканска Зора“, 1891 год., брой 407, стр. 3.

щото можете всякак да ги наричате, но не и къщи. Гдето живее човекът, там – и добитъкът му. Ето откъде произлизат разните болести.“*

Че сиромашията у нас расте, може да се види още от много други неща. Може да се види например от списъците на общините за бедните, на които те помагат, макар че тия списъци се крият и не се обявяват – като че ли с това ще се помогне нещо. Както и да е, но доколко бърже расте сиромашията у нас, можем да съдим от списъците на две общини, сведения за които имаме. Така например Казанлъшката община е издала следующото число безплатни рецепти на бедни: в 1888 година – 300, в 1889 година – 800, и в 1890 година – 1100. Както виждаме, в разстояние на две години числото на бедните, спомагани от Казанлъшката община, порасте повече от три пъти. Русенската градска община за поддържане бедни в 1888 година е отпуснала 2035 лева, а в 1889 година – 3500 лева**. От 1883 година до 1889 година, сиреч за 6 години, осъдени (най-малко за 1 лев и 77 1/2 стотинки, а най-много за 3000 лева), но несъстоятелни, умрели в бедност и изселивши се (без да оставят никакви имоти) длъжници на хазната смятат 77 души. На януари 1890 година земледелческите каси в Княжеството за прехрана на бедни преселници са издали 184 827 лева и 74 стотинки. Освен това, но че сиромашията у нас расте, можем да видим още и от други статистически пресмятания. Сега е общоизвестна истина, че с уголеменieto на сиромашията растат и престъпленията, самоубийствата и числото на затворниците. А числото на тия последните расте

* Изложение на варненския окръжен управител за 1890 год. Цитирано из книгата на г. П. Габе. „По земледелчески въпрос“, стр. 10.

** Гл. Държавен вестник за 1890 година.

твърде бърже. Така например от месец ноември 1887 година до юли 1888 година са извършени 492 умишлени убийства и наранявания, самоубийства 117, а обири и кражби 639 случая*. А от месец февруари 1889 година до август 1890 година са извършили 814 умишлени убийства и наранявания, самоубийства – 206, и обири и кражби – 1263 случая**. От 1496 в януари месец 1888 година числото на затворниците земледелци в Княжеството пораства постоянно от месец на месец и в октомври същата година достига цифрата 1563, а в октомври 1890 година – 1775, като пораства в август 1890 година до цифрата 1984 души. Числото на затворниците занаятчии от 355 в януари 1888 година достига, като се уголемява от месец на месец, в октомври с. г. до 407 души, а в октомври 1890 година до 414 и в септември с. г. се качва до 454 души***. Както виждаме от тия статистически данни, най-голямото число затворници у нас се пада на земледелците и занаятчиите, подир тях идат слугите, сиреч все на сиромашията. Най-много затворници се падат на обирите и кражбите и сетне идат за убийство. Така например от 1070 затворници за кражби и обири в януари 1890 година в октомври същата година, като расте всеки месец, числото им достига до 1275 души. Числото на убийците от 646 души в януари 1890 година, като расте всеки месец (изключение прави април месец, когато пада до 402 души), в октомври същата година пораства до 753 души****. А нима човечите обирават, крадат и убиват от добро, от охолен и спокоен живот? Най-подире, за уголеменieto на сиромашията у нас ни говори и числото на несъстоятелни-

* Гл. Държавен вестник за 1888 година.

** Гл. същия вестник за 1890 година.

*** Гл. също там за 1890 година.

**** Гл. Държавен вестник за 1890 година.

те данъкоплатци, което от година на година расте. Това се вижда от големите недобори и от строгостта, с която те се събират. Така например недоборите във Варненския окръг за 1890 година бяха 2 344 112 лева; недоборите в Сливенския окръг – 2 026 040 лева и 65 стотинки; в Търновския окръг – 1 637 573 лева и т.н.* За степенята на сиромашията може да се съди така също и от уголемяването на кръчмите и пиянството, които в последно време, както ни показват „Изложенията“ на окръжните управители, растат забележително бързо. Заедно със сиромашията, разбира се, растат и болестите, в което можем да се уверим от вedomостите на болниците в Княжеството, разпространява се и проституцията тайна и явна, а така също и сифилисът, който заплашва да зарази цяла България.

И така, сиромашията расте и нашият народ все повече и повече се разделя на две обществени класи: на капиталисти, в ръцете на които се централизират богатствата, и на сиромаси, голи и гладни, сиреч на пролетарии, числото на които расте от ден на ден, уголемява [се] конкуренцията между тях и положението им се влошава още повече. От свегенията, които можахме да съберем, от самите работници в Сливен, Габрово, Казанлък и Трявна, излиза, че запасът от работници без работа у нас е доста голям. „Ако един работник напусне, 10 души чакат на вратата на фабриката“ – казваха ни работниците навсякъде. Обаче бързото уголемяване числото на фабриките в тия градове потвърждава напълно мнението, че пролетариатът у нас расте.

В политическо отношение у нас така също ста-

* Гл. Изложенията на варненския, търновския, сливенския и др. окръжни управители за 1890 година.

ва едно коренно изменение. Преди няколко години нашата държава покровителствуваше само интересите на гребното производство и старите обществени отношения; тя не беше представител на интересите на някоя класа, а на цял народ. Съвсем друго е сега. Държавата сега все повече и повече явно захваща да поддържа новите начини на производството, капитализма, едрата фабрична индустрия и явно покровителствува интересите на капиталистическата класа. Така, миналата година държавата отпусна 150 хиляди лева помощ на Акционерното гужество в Габрово за построяване на изгорялата фабрика; тая година дава особени права на хартийната фабрика на Манафов и С-ие. В „Балканска Зора“ от 15 август четем: „С циркулярно по войската от 10 март 1889 година, под № 9, се предписва на войсковите части и учреждения, щото всички мобилировачни предмети за в бъдеще да бъдат от местно произведение; С приказ по Военното ведомство от 18 априлий 1889 година, под № 200, се установи за войниците „шаечно облекло“... С циркулярно по войската от 3-й май т. година, под № 83, се направи разпореждане да се предпочитат местните гайтани, шнурове и др. под. пред чуждестранните*. От друга страна, пък виждаме да се явяват в Народното събрание като народни представители вече фабриканти и капиталисти. Най-подире държавната власт все повече и повече се централизира, а местното самоуправление изпада. Въпросът за „ценза“, сиреч за съкращаване на изборителното право, който в последно време се подигна, посегна на основния закон – конституцията. Съкращаването на изборителното право, с какъвто и да

* Гл. „Балканска Зора“, 1891 година, брой 418, стр. 3, кол. 2.

било ценз, ще направи, щото политическата и обществена власт да се централизира в ръцете само на имотната класа, в ръцете на капиталистите и фабрикантите.⁸

В съдебните наредби, от които се въведе новият закон за наследството, стават така също важни изменения в отношенията между хората. Новият закон за наследството⁹ е буквален превод от френски и, разбира се, е притъкмен към интересите на буржоазната класа. Той разкъсва вече всички стари обичайни отношения между хората у нас. До последно време у нас се ръководеха от турския закон за наследството, в който на семейните и общински обичаи се дава широко място и който напълно отговаряше на старите прости икономически отношения между хората. Но с развитието на новите икономически наредби отношенията на хората станаха много по-сложни, та не можеха да се управляват според старите закони. Новият закон тъкмо навреме се яви като поддръжка на новите начини на производството и размяната. В бъдеще може да се очаква изменение на цялото законодателство у нас съгласно интересите на новите икономически наредби.

Но най-бият в очи сега измененията в семейно и религиозно отношение. Известна е на всички чистотата на нравите у нас до Освобождението. Тогава на съпружеската невярност гледаха като на най-тежко престъпление и парясването беше едно извънредно рядко явление. При сключването на брака тогава от жената се искаха качества само на добра домакиня и спестовница. Съвсем обратното е сега. Съпружеската невярност и парясванията са толкова чести, щото станаха обикновено нещо. На брака сега гледат като на средство за обогатяване и за създаване наследници на богатства. Мъжете дият

богати жени, а последните – богати мъже, които да им дават да живеят празен живот и салтанат. Това е главно основание на сегашния брак – богатство, капитал, а всички по-напрежни основания изчезнаха. Разбира се, че нещастните бракове станаха обикновено нещо и многоженството все повече и повече се развива. Сега у нас съвсем не е рядкост, щото женени хора с хубави и здрави жени да ходят и на други, и в публични домове. „Сегашният брак – четем във в. „Деятел“ – гоняся съпружеска невярност, която довежда до най-големи злочестини, горчила, дори и до престъпления като тровение и убийство.“* Във вестник „Балканска Зора“ пък четем: „Обаче с Освобождението ни заедно като че ли разкошът, разпуснатостта и развратът, и те добиха свобода и почнаха да върлуват из скромните ни жилища.“** Като говори за причините на това, „Деятел“ казва: „Причините на това са много и едва могат се изброи всички, но по-главните са: встъпване в брак по сметка, а не по искрена и света любов; встъпване в неравен брак по възраст.“***

И така, бракът съвсем изгуби онова романтическо-религиозно значение, което имаше преди, и се обърна на средство само за разбогатяване. Тоя преврат е плод на капиталистическото производство. Това последното разруши и разрушава старата форма на брак у нас, както я разруши навсякъде.

Същото разрушение виждаме да става и в религиозно отношение. Капиталистическото производство съсипа и съсипва от дълго вярата у нас. Нашият народ и по-напред не се отличавахе с голяма религи-

* Гл. „Деятел“, 1891 год., брой 1, стр. 13–14.

** Гл. „Балканска Зора“, 1891 год., брой 430, стр. 2.

*** Гл. „Деятел“, 1891 год., брой 1, стр. 13–14.

озност, но все пак религиозните правила и религиозният страх служеха донейде за ръководство на хората в живота им. Днес и това изчезва. Днес всякой се ръководи от своите лични интереси, от жаждата към богатствата и наслажденията. За интерес, за пари, за богатство днес хората водят животинска война помежду си. Интересът, парите, богатството – това днес съставлява религия у нас, както и в Европа. Затова и у нас безнравствеността, лъжата и измамата пускат дълбоки корени. В януари 1890 година затворниците за подлог и фалшификация са 52 души, в май са 60, в юни 64, в юли 67 и т.н. И изнасилванията и обезчестяванията в януари месец 1890 година бяха 113, като растат от месец на месец, достигат в октомври същата година до 150*. Това е поразително явление у нас. А ако официалната статистика у нас да беше по-точна, тогава картината щеше да излезе още по-поразителна. Както и да е, а под влиянието на съвременните капиталистически начини на производство и размяната българите, както и всички цивилизовани християни, излизат християни само на думи, а всъщност в живота си се ръководят от правила тъкмо противоположни. И всичкият тоя преврат става без никакви усилия от страна на когото и да било, а само в силата на икономическите условия; това е естествен плод от съвременното капиталистическо производство и размяна; това е плод от историческото развитие на човечеството, в което встъпва и България.

Най-подире ние виждаме да става у нас и един голям умствен преврат. Преди 5–6 години у нас никакво внимание не се обръщаше на икономическите

* Гл. Държавен вестник, вedomост за затворниците в затворите на Княжеството за 1890 година.

въпроси; умът на българина се въртеше в тесния кръг на старите понятия, които се заключаваха в общи изтрпiti мисли. Простотата в живота и обществените отношения, неподвижността икономическа сковаваха и духа, ограничаваха мисълта. Разбира се, че със съсипването на старите икономически наредби, с развитието на капиталистическите начини на производството и размяната, простотата и неподвижността все повече и повече изчезват и се заместват с по-сложни обществени отношения и с една трескава подвижност. Заедно с това умът и мисълта излизат от тесния кръг, разширяват се и съвсем не се задоволяват от старите понятия. В последно време изведнаж всички заговориха за индустрията, търговията, земледелието и машините; всички се заловиха за разрешение на икономическите въпроси. Икономическите въпроси станаха и у нас „насущни въпроси“. Развитието на икономическите условия у нас извиква и развитие на икономическите учения. Вестниците „Свобода“ и „Балканска Зора“ развиват учението на протекционизма (покровителството на нашите стоки от чуждата конкуренция), списанието „Промисленост“ развива старото изтрпito буржоазно начало *laissez faire, laissez passer*, сиреч никаква намеса на гържавата в икономическите работи на обществото*. Редом с тия учения се развива и новото икономическо учение – научният социализъм. Наистина, развитието на научния социализъм у нас е съвсем слабо: досега, и то в най-последно време, са преведени само три-четири книжки по научния социализъм. Но колкото повече се развиват икономически-

* Гл. „Свобода“, брой 554 от т. 2., статията „Как можем да подигнем нашата индустрия?“, вестник „Балканска Зора“, 1891 год., бр. 399, статия „Новата българска индустрия“, списанието „Промисленост“ за 1890 година.

те условия у нас, толкова повече се сеца нуждата от развитие на новото икономическо учение – научния социализъм. Колкото по-ясно става икономическото направление на нашия живот, толкова по-ясна става и в главите на социалистите теорията на научния социализъм. Така щото социализмът у нас се явява така също като естествен плод от икономическото развитие на България.

И така, какво излиза от всичко гореказано? Излиза ясно като ден, че нашият живот изменява своя образ съвсем и получава образа и подобие на капиталистическото общество. Излиза, че нашият живот се намира под пълното влияние на начините на капиталистическото производство. А това последното, както видяхме, съвсем естествено води към социализма. Дето ще се рече, естественото развитие на нашия живот води и нашия народ към социализма. С една дума – *социализмът има почва у нас*.

ГЛАВА V ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От казаното в тая книга всеки вижда доколко са справедливи обвиненията, които се правят изобщо на социалистите у нас. Тия обвинения, макар да са нелепи и безсмислени, но дотолкова са разпространени, щото в заключение смятаме за потребно да кажем няколко думи.

Казват, че социалистите у нас искали да разделят богатствата. Това не е истина.

Всеки знай, пък и от казаното в предната глава на тая книга вижда, че у нас богатствата бяха разделени горе-долу равномерно между всички. Но под влиянието на капиталистическото производство и размяна богатствата у нас днес се централизират (се събират) в ръцете на неколцина, а най-голямата част от народа се обръща на голи сиромаси, на пролетариат. Българските социалисти, под които разбираме ония, които се придържат о началата на научния социализъм, сиреч социалдемократите, признават, че тоя процес е исторически неизбежен, че той социализира, прави обществени средствата за производство — машините, земята и всички други оръдия на труда, — сиреч *тоя исторически процес води към социализма*. Българските социалдемократи признават, че тоя исторически процес сам прави най-подире анахронизъм (безсмислица) съществуването

на класата от неколцина капиталисти, които буквално нищо не работят, които излизат неспособни да управляват порасналите производителни сили, а само присвояват обществените богатства. Те признават още, че самият начин на съвременното капиталистическо производство става вече пречка за развитието на производителните сили на народите. Промислените и търговските кризи (банкрутства), които стават все по-чести и по-чести, спират производството и размяната, събират грамадните богатства, които се създават сега, и уголемяват сиромашията и страданията. Затова сега държавата все повече и повече бива принудена да вземе върху си управлението на производството в много клонове на промишлеността. Но историческият процес не се спира на това, той върви напред и ще принуди най-сетне държавата да провъзгласи средствата за производство в обществена собственост и да превърне капиталистическото присвояване на богатствата в обществото.

И така, българските социалдемократи не разделието на богатствата искат, а социализирането им, превръщането им в обществени. Или по-право да кажем, не искат, а признават, че разделието на богатствата, както е било по-преди, не е полезно; то прави хората завинаги сиромаси и ограничени, та и не е възможно да се върне човечеството назад към такова разделение на богатствата. Човечеството отива към преобръщане на богатствата и присвояването им в обществени. Те, социалдемократите, не искат, а признават, че с преобръщането на средствата за производство в обществена собственост и присвояването на продуктите от капиталистическо на обществено, ще стане цял преврат във всяко едно отношение. Те признават, че с тоя

икономически преврат ще се махне от само себе си класовото разделение, а заедно с него и гържавата в сегашния си вид; тя ще се преобърне от политическа единица в икономическа, от управление на хората – в управление на производството; тя ще се преобрази на федеративен съюз от производителни общини. Те признават, че моя преврат ще направи равноправни и двата пола в социално и политическо отношение и че образованието ще бъде еднакво и общественостановително за всички. Те, най-погире, признават, че това ще стане в силата на естествения закон на историческото развитие на човечеството, а не защото моя или оня го искат или не го искат. Българските социалдемократи са далеч от онова наивно детинско мнение, че революциите в обществата стават по желанията на личността. Като се опират на началата на научния социализъм, те признават, че задачата на българските социалисти е: да изясняват на работниците, на народа, законите на историческото развитие на човечеството и към какво водят те; да развият класово съзнание на работниците и тяхната роля у нас като обществена класа; да развият у нас изобщо съзнанието, че ние отиваме към социализма, или по-определено към:

- 1) Преобръщане на средствата за производство и присвояването на продуктите в обществени;
 - 2) Децентрализация на гържавата и преобръщането ѝ на федеративен съюз от производителни общини¹⁰;
 - 3) Социално и политическо равенство на двата пола, и
 - 4) Еднакво за двата пола общественостановително, пълно и научно възпитание и образование.
- Да покажат на нашите работници законните средства, с които те могат да се съединят и рабо-

тят съзнателно, съгласно историческото развитие на обществото – това е задачата на нашите социалисти.

Не е истина и това, че уж нашите социалисти искали развалата на брака.

Както видяхме, бракът у нас се разваля под влиянието на капиталистическото производство. Под това влияние у нас се развива семейният разврат, многоженството и многомъжеството, проституцията и сифилисът. Бракът у нас се прави гнес по сметка, за пари, за богатство, та затова той излиза разврат. Българските социалдемократи признават, че бракът при социалистическите наредби ще се основава само на взаимната любов и на равноправността на двата пола и че само бъдещият брак ще унищожи разврата и семейните драми, които са обикновени гнес.

Не е истина така също, че социалистите съсипвали религията.

Видяхме, че религията у нас се съсипва без старанието на когото и да било; съсипва се тя под влиянието на икономическото развитие. Българските социалдемократи признават, че вярата на хората в каквото и да било зависи от развитието им; то е дело лично за всекиго. Въпросът за вярата дотолкова се касае до социализма, доколкото тя пречи да се съзнае естественият закон на историческото развитие на обществото. Но и в тоя случай социалдемократите признават, че религиозните вярвания зависят от икономическите условия и че с изменението на последните се изменят и първите.

Не е истина и това, че социалистите разпространявали омразата против богатите.

Българските социалдемократи са най-далече от такова обвинение; защото те признават, че цен-

трализирането на капиталите е естествен плод на развитието, че капиталистите не са отговорни за обективния вървеж на историята. Те са отговорни само до толкова, до колкото съзнателно пречат, за да се развие съзнание у работниците като обществена класа, и до колкото те олицетворяват назадъка и пречат на напредъка.

Най-подире не е истина, че уж социалистите развратявали нашата младеж.

Разврат ли е да обясняваш комуто и да било естествените закони на историческото развитие на човечеството? Разврат ли ще бъде да направиш когото и да било да съзнава естествените закони на развитието на обществото, в което той живее? Най-подире какъв разврат може да има в това, че запознаваш някого с една наука, която днес вълнува цял свят? Прочее социалдемократите признават, че нашата учаща се в гимназиите младеж не е средата, из която се образува контингентът на социалистите у нас; такава среда образуват работниците и кандидатите за работници, каквито са занаятчиите, земеделците, гребните търговци и образованите хора, които могат да разумеят вървежа на историческото развитие. Учениците до толкова са интересни за социалдемократите, до колкото те в бъдеще могат да се явяват като образовани сили, които разбират съвременното историческо движение на човечеството.

Колкото до обвинението, че социалистите били против националността, и това не е истина.

Както видяхме, съвременното капиталистическо производство със своя бич – конкуренцията, с бързите и леки съобщения унищожава националната заключеност, туря в най-тясна зависимост нациите, разрушава националните граници и превръща всички

нации в едно всесветско пазарище, в една обща нация. Съвременното капиталистическо производство и размяна правят всесветско всичко: науката, литературата и даже езика. Но ние признаваме, че човек е най-полезен там, гдето най-добре може да работи. А най-добре може човек да работи в известно място и между известен народ; защото това място и този народ по-добре познава, по-лесно може да ги изучи и по-лесно може да ги разбира. С една дума, всякой най-добре може да работи между своя народ, с когото е свързан с различни и сложни свръзки: с възпоминанията на детинството и младините, с приятелство, роднинство и т.н. Но метафизическата (неопределената) любов към известна местност, която господстващите класи препоръчват на сиромашта и която наричат „любов към отечеството“, под булото на която се крие експлоатация на народите за егоистическите (себелюбивите) цели на капиталистическата класа, у социалистите е любов към народа, като съвкупност от реални личности, които страдат, искат да живеят, да се развиват, да се радват и т.н. Тая, така да се рече, реална любов на социалистите към народа е толкова по-силна, колкото е по-слаба метафизическата „любов към отечеството“. А тая последната под влиянието на капиталистическото производство съвсем отслабва. И наистина, както видяхме, съвременното капиталистическо производство и размяна, като превръща народите в пролетарии, в гладни и голи наемни работници, които не могат да намират работа, кара ги да се движат от място на място и от държава в държава и по този начин свръзките, които свързват човека с известно място и с известен народ, се скъсват. Пък и какво ще защитава пролетарият в своето отечество? „Гладно и голо отечество е по-лошо и от завладяно.“

От друга пък страна, начините на капиталистическото производство и размяна кара работниците от различните страни да се сблъскват, да се запознават, да се сближават и да се съединяват. По моя начин любовта към мястото се обръща у пролетария на любов към личността и на сбора им като народи. Тая именно любов социалистите развиват, защото тя ще ускори историческия процес, за да минем по-скоро към по-високата и по-справедливата форма на човешкото общежитие, към социализма.

И така, всичко онова, що приписват на социалистите, излиза, че не е истина – обвиненията не са справедливи. Не може обаче да се отрича, че може би има у нас и проповедници на такива нелепости. Но те или съвсем не са социалисти, или пък са социалисти, които не разбират съвременното социалистическо движение, нито са изучили началата на научния социализъм. Българските социалдемократи не могат да имат нищо общо нито с ония социалисти, които стоят на ненаучната почва на утопистите, нито с ония социалисти, които виждат социализма в подигнатите крачоли и яки, в непраните ризи и немитото лице – признаци на отгавна починалия нихилизъм, – нито пък с ония социалисти, които мислят, че социализмът може да се осъществи утре или днес, каквито са анархистите. На всички тия социалисти българските социалдемократи обръщат внимание готолкова, доколкото те се явяват способни да минат към научния социализъм, сиреч да встъпят в редовете на социалдемократите.

С началата на научния социализъм у нас съвсем малко са запознати и тия, които говорят против социализма, и мнозина от самите даже социалисти. За това именно се разпространяват толкова лъжовни слухове за нашите социалисти. Тия слухове нами-

рат потвърждение още и в известна нито научна, нито образователна литература, която се развива в последно време у нас и която, като изключим поменатите по-горе книжки по научния социализъм, представлява смес от утопическия социализъм и нихилизма. Такава една литература наистина може да създаде много разочарования, много илюзии и много безполезни и нежелателни стремления. Само началата на научния социализъм могат да дадат на социалиста непоколебима вяра в тържеството на социалистическите идеи и постоянна енергия в работенето за осъществлението им. Само тогава, когато усвоим научните средства за възтържествуванието на социалистическите идеи, които ни открива научният социализъм в историческото развитие – само тогава ще бъдем в състояние да спечелим право на гражданство за социализма у нас, ще разсеем кривите тълкувания за социалистите и не ще знаем разочарованията на дейтели с мътно съзнание, с тъмни, неопределени понятия и с ненаучни идеи. Към такива то съзнателни социалисти, които, въоръжени с началата на научния социализъм, възбуждат съзнанието на нашия народ и го правят съзнателно да възприема значението на бъдещите социалистически наредби, към тях се обръщаме ние с думите, с които се обръща и професор Летурно към такива дейтели. „Да бъдат благословени тия подбудители, тия съвременници на бъдещето, тия, които са разбрали вече идеала на висшата нравственост и че е неизбежно едно общество по-съвършено, гдето всеки ще намери едно пълно съществуване, гдето всички изкуствени привилегии ще изчезнат, гдето всякой ще бъде на мястото си, ще се развива в пределите на своята природа, гдето никой не ще бъде оставен или жертвуван, гдето великата съвременна религия,

кулът на Мамона, не ще има вече привърженици, здето тесний егоизъм, личен или фамилен (семеен), ще отстъпи място на грижата за общото добро.*

Нека бъдат благословени тъй дейтели и у нас. Нека бъде благословен часът, в който нашите социалисти са почнали съзнателно да работят за разпространението идеите на научния социализъм у нас. Науката и естествените закони на историческото развитие са нашите верни и непобедими съюзници. Те са нашата сила, в тях е изборът на нашата вяра и енергия...

Сп. „Ден“, год. I, кн. 9 и 10,
септември и октомври 1891 г.
Без подпис

БЕЛЕЖКИ:

¹ Книгата „Що е социализъм и има ли той почва у нас?“ излязла от печат през септември 1891 г. в Търново, в печатницата на П. Х. Панайотов. Съдържала 115 страници. Подписана била с псевдонима Д. Братанов. Бузлуджанският учредителен конгрес на Българската социалдемократическа партия решил партията да започне да издава „Българска социалдемократическа библиотека“, като неин първи номер да бъде книгата на Д. Благоев „Що е социализъм и има ли той почва у нас?“. Книгата предизвикала много нападки срещу социалистическото движение в страната. С клевети срещу социализма и социалистическото движение излизат в. „Пловдив“, сп. „Дума“, сп. „Лъча“, „Периодическо списание“. В отговор на клеветниците срещу социализма Д. Благоев написал статиите „Писмо до редакцията на в. „Лъча“, „Научний социализъм или марксизъм, отговор г. Прокопиеву“, „Марксистите или социалдемократите и г. Прокопиев“.

* Ch. Letourneau. L'Evolution de la Morale. Paris, 1887, p. 463.

² Д. Благоев има предвид преди всичко трите статии на Захари Стоянов, печатани във в. „Свобода“ под общото заглавие „Социализмът в България“ („Свобода“, г. II, броеве 111, 112 и 113 от 20, 24 и 31 декември 1887 г.). В тях Зах. Стоянов се опитва да докаже, че България има „изключително положение измежду другите европейски държави“, че в нея „естествените богатства владее населението, целият народ, братски, равномерно, първобитно, комунистически“ – ето защо у нас нямало почва за социализма.

³ Благоев има предвид „сиромасомилската“ организация, основана от Спиро Гулапчев.

⁴ Земеделските каси в България, които съществували до 1862 г. като селски хамбари за взаимопомощ, били преобразувани от турския държавник Мухтаг паша в каси с характер на кредитни учреждения. След Освобождението те продължили съществуването си като земеделски каси и към 1890 г. броят им надминавал 50, с капитал повече от 16 000 000 златни лева. През 1894 г. касите били реорганизирани с оглед на превръщането им в модерно капиталистическо учреждение за земеделски кредит.

През 1903 г. земеделските каси били реформирани и преустроени в Българска земеделска банка.

⁵ Институтът на пътуващите земеделски учители бил създаден през 1889 г. В началото за цялата страна били назначени само 5 души, от които един с висше, а останалите със средно земеделско образование. През 1892 г. броят им се увеличил на 18 души, през 1897 г. – на 32, през 1907 г. – на 44, през 1912 г. – на 65. Институтът на пътуващите земеделски учители просъществувал до Първата световна война. Задачата на тези учители била да подирят сами земеделските стопани, да ги научат да си служат със земеделските машини и да пропагандират за тяхното купуване. От съществуването на този институт били особено заинтересувани група вносители на земеделски машини.

⁶ В лионските копринени фабрики и работилници работели около 30 000 тъкачи. След юлската революция от 1830 г. вносът на сурова коприна спрял и лионските фабриканти намалили надниците от 4 до 0,90 франка. Срещу протестната работническа манифестация, станала на 21 ноември 1831 г., била изпратена националната гвардия. В гвудневни

сражения работниците завладели града, който останал в техни ръце в продължение на 10 дни. Срещу въстаналите работници правителството изпратило цял корпус войска, който взел града и кърваво се разправил с въстаниците. Лионското въстание направило силно впечатление на работниците от цяла Европа.

⁷ През 1842 г. чартистите в Англия съставили петиция с политически и икономически искания, която била подписана от 3 000 000 души. Правителството отхвърлило петицията. В отговор на това чартистите обявили стачка. Стачката била потушена. Водачите на стачката и на чартисткото движение били арестувани и гадени пог съд.

⁸ През 1891 г. в стамболовистките вестници се пишело за необходимостта от въвеждането на избирателен ценз. Закон за ограничаване избирателното право обаче не е приет от Народното събрание.

⁹ Законът за наследството, приет през 1889 г., с някои изменения и допълнен, е в сила до 1948 г.

¹⁰ Положението за „децентрализацията на държавата и преобръщането ѝ на федеративен съюз от производителни общини“ е гадено и в първата програма, приета на Бузлуджанския конгрес през 1891 година (Виж „Първата програма и първия устав на БСДП“, списание „Исторически преглед“, год. IV, кн. 2). Тая програма е съставена по образеца на програмата на Белгийската соц.-дем. партия. На Търновския извънреден партиен конгрес е приета нова програма по подобие на програмата Германската социалдемократическа партия. В нея положението за децентрализацията на държавата било изхвърлено като неотговарящо на принципите на научния социализъм.

ХРИСТО БОТЕВ ПРЕД СЪДА¹ НА „ЕСТЕТИЧНИТЕ“

(По повод критическата студия на г. Х.)

Пигмеи, вас не защитили

Ни меч, ни шлем, ни крепкий щит!

Гете, Фауст, ч. II

В 6, 7, 8 и 10 книжка на „Денница“ е поместена една *критическа* студия от г. Х.² за Христа Ботев. Както авторът сам се признава, тая студия, както е написана, написана е „нарочно“, сир. с цел. С каква цел? От цялата студия се вижда, че г. Х. принадлежи към оная компания от „естетични“, *изящни* по външност, по форма, но студени егоисти по „вътрешното си кърче“, по съдържание, приснопаметни *съединисти*, които изгубиха топлите си местича вследствие демонстрациите в 1885 год., на 20 май, в памет на Христа Ботев. Г-н Х. не може равнодушно да си спомни тия трагически за „естетичните“ минути. Да не бяха се случили тия демонстрации, да нямаше тоя омразен празник, може би и досега неговите „изящни“ приятели щяха да развиват от южнорумелийските директорски кресла *модерните* „естетични“ вкусове у нас. Но – уви! – празнуването паметта на Христа Ботева, на най-омразната за тях памет на *революционера, безбожника и социалиста анархист*, направи ги да се поскутат и те „немили-недраги“, без да могат да влияят на нашето младо поколение в такава пълна мяра, както преди, със своето „изящно изкуство“. Целта на г. Х. е очевидна: той се мъчи да покаже, че оная деятелност на Христа Ботева, която най-много увлича нашето младо поколение и памет-

та на която тъй буйно се празнуваше – че тая именно дейтелност нищо не струва, че тя е била реч от „вагабонтлуци и авантюри“, че тя е била, най-сетне, реч от заблуждения. Г-н Х., за да достигне целта си, под булото на мнимо безпристрастие, нагло (да се изразим с неговия „естетичен“ език) изопачава историческите факти и идеите на Ботева.

В охарактеризирването на едната страна от тая дейтелност на Христа Ботева, за която ни е думата, г. Х. се ползува от известния „Опит за биография“³. Тоя „опит“ наистина даде богат материал на „естетичните“ за техните „изящни“ цели. Между това тоя опит е опит *тенденциозен*, опит *пристрастен*, *нагласен* нарочно, с цел да оправдае собственото поведение на автора му, както и поведение то на някои съвременни нему дейтели*. Ние друг път може би ще имаме случай да се повърнем върху тоя тенденциозен „опит“, за да го разгледаме. Тука забелязваме само, че тоя „опит“ даде повод на „естетичните“ у нас да говорят за някакви „вагабонтлуци и авантюри“ на Христа Ботева. Затова нека най-напред се спрем върху тоя въпрос и погледнем по-отблизо на работата.

Всекиму е известно, пък и най-върлите врагове на Ботева признават, че Христо Ботев нищо не е вършил с користи цели. Христо Ботев живееше с идеята за освобождението на българския народ и нареждането му „според принципите на най-новата

* Доколко тоя „опит“ е безпристрастен, можем да съдим от тоя факт, че авторът му не се посвени да изопачи даже мислите на Христо Ботев. Така, за пример, Христо Ботев казва: „нещастieto на народите е в техните правителства“, а авторът на „опита“ изопачава го така: „нещастieto на народите е в самите народи“. Сравни „Знаме“ и „Съчинения на Христо Ботев“, издадени от автора на „опита“.

наука“: за тая идея той работеше и страдаше. За освобождението на българския народ изискваше се да се пропагандира идеята за въстание, организиранието му и помощ от чети, образувани от българската емиграция в Румъния. Но за всичко това трябваша средства и големи средства. Ето, в дурението на тия средства Христо Ботев често пъти е идвал в сблъскване с румънската полиция и даже е изпадал в румънските тъмници. Но какво от това? Историата на нашето революционно движение ни показва, че и животът на други горещи патриоти преди Ботева е пълен с такива „авантюри и вагабонтлуци“. Например животът на Сава Раковски какъв е? И той е лежал по тъмниците, и него са гонили от място на място, и той се е скитал „немил-недраг“ от държавата в държавата. Но ще ни кажат нашите „естетични“, Христо Ботев се е възхищавал от „касопрошението“. Какво от това? Ние се възхищаваме от „Разбойниците“ на Шилера и ръкоплещим на Карла Моора и неговата дружина, на италианските карбонарии и т.н. Между това, когато Христо Ботев само се е възхищавал от касопрошението, преди него такива също горещи патриоти, може би, фактически са го вършили. Засега това е скрито под покривалото на историата. Интересно е напр. да се знае откъде е намирал пари Сава Раковски, за да въоръжава хайдушки чети и сам да ходи в Балкана. Ботев в 1875 година във в. „Знаме“ пише: „Няма Сава Раковски от камен пари да направи и да въоръжи четите...“ Интересно е да се знае откъде са зимали толкова пари другите войводи, за да организуват своите чети? Най-сетне, откъде и как са намидали пари нашите революционери за организуването на въстанията и за водение на агитациите си? Дали не с фактическо „касопрошението“? Дали не с насилствено измъкване парите на

имотните от кесиите и касите им? И какво? В това време, когато в Гърция и Сърбия например имотните жертвуваха всичко за свобода, жертвуваха и живота, и имота, какво правеха нашите имотни в България и Румъния? Те наистина се явиха само „чорбаджии изедници“, те наистина се занимаваха само с предателства и преследвания мъчениците на нашата свобода. То беше погло време. Какво оставаше на нашите мъченици патриоти да правят при условията, при които се бореха? Да принудят имотните с револвер в ръка да отвържат кесиите си и да отварят касите си. И вършеха това всички. Защо тогава г. Х. не ни разкаже за тия фактически „вагабонтлуци и авантюри“ на другите патриоти? Защо тогава „естетичните“ говорят за някакво „огобрение на касотрошението“ от Ботева като за признак на „бога“ на Ботева и комунарите? Не, не това е „вагабонтлук и авантюризъм“. Вагабонтлук и авантюризъм ще бъде, когато живееш при нормални условия, когато пред тебе ти са отворени широки пътища да работиш, когато имаш пред себе си хиляди други начини да бъдеш полезен и отиваш да се занимаваш с касотрошението, с насилие и пр. Вагабонтлук е, когато в името на една популярна идея излъжеш народа, гойдеш на власт, уж да осъществиш тая идея, и крадеш по един „благороден начин“ хазната, на забравяш „думи и клетви“, както направиха напр. „естетичните“. Вагабонтлук е, когато някой под булото на някоя идея експлоатира доверчивите хора. Вагабонтлук е, най-сетне, когато в името на „народно дело“ крадеш хазните на милиони хора или „хазната“ на някого и пълниш своите джобове...

Г-н Х. казва, че Козлогуйският подвиг се явил като „гръмоотвод“, който отвлякъл Христа Ботева от плъзгавата почва на „вагабонтлуците и авантюри-

те“. Това съвсем не е истина и г. Х. просто пристрастно осветлява фактите. Че той пристрастно говори, можем да се уверим от същия „опит“. В последния четем, че Христо Ботев отдавна преди Козлогуйския поход е водил съвсем друга тактика. Това същото виждаме и от „Знаме“: той вече е редактор на органа на революционната партия, превежда романа „Что делат?“ от Чернишевски и даже се загомил. Така щото Христо Ботев много преди Козлогуй е водил един по-спокоен живот и както се вижда, отказал се бил вече от предишната си тактика, и почвата, на която той е стоял, съвсем не е била вече така плъзгава, както говори г. Х. Тогава защо Козлогуйският поход да се е явил като „гръмоотвод“ за Ботева?!...

Христо Ботев по идеи, по убеждения беше социалист утопист. Това е истина. Но в сегедесетите години кой социалист не беше утопист? Като изключим няколко души, които се групираха около Карла Маркса и Фридриха Енгелса и които се придържаха о идеите на научния социализъм или марксизма, над умовете на всички други социалисти царствуваша идеите на Прудона и Бланки, развити от Михаила Бакунина, моя „апостол на разрушението“, както го нарича Емил де Лавеле, гостъпен на анархическо учение. Прудон каза: *La propriété c'est le vol* – собствеността е кражба; Бланки проповядва революция чрез грабването на властта; Михаил Бакунин проповядва разрушение на обществото, основано на кражбата, разрушение на „държавата и религията“ чрез револти, чрез бунтове. А за това трябва остра критика на съществуващите наредби, трябваше остро възбуждение и възмущение на чувствата на народите против експлоататорите, против „изедниците чорбаджии“, без разлика на вяра и народност, против собствениците – тия „крадци“, както ги на-

ричаше Прудон. Това анархическо Прудоно-Бакунинско учение увличаше почти всички социалисти и масите по онова време. Христо Ботев, не ще и дума, като истинска поетическа натура, беше във висока степен и възприемчив към общечеловеческите високи стремления. А анархическо-бунтовническото учение на Бакунина тъкмо отговаряше на положението му като бунтовник, който имаше за задача на живота си освобождението на българския народ. Ако човечеството мислеха да освободят чрез револти, чрез бунтове, чрез грабване на властта, чрез разрушения с един мах на всички стари наредби, основани на експлоатацията, на грабежа, на измамата, лицемерието и лъжата – съвсем естествено е, че един български бунтовник не можеше иначе да си представи освобождението на българския народ от неговите „изедници“ освен чрез бунт, чрез пълно разрушение на старите наредби, които крепяха робския дух на българина. Оттука произтича страстното и високото поетизиране на хайдутството и хайдутите, сиреч на бунтовническото и бунтовниците, оттука и острата проповед против „изедниците чорбаджии“, против лъжата и лицемерието. Тия идеи направиха Ботева бунтовник, революционер, който страда, скита се „немил-недраг“ и се бори за свободата на народа си, без която борба едва ли тъй скоро щеше да настъпи нашето освобождение. Без тия идеи Христо Ботев, може би, щеше да си седи в България и да пише, както „естетичните“, романи за „черните очи“ на българските девойки, „за бялото кокиче“ и за „горещите прегръдки“. Но тия идеи създадоха у Ботева онова му особено „вътрешно кътче“, в което живееше „мисъл, висока до небето“, както казва един от нашите поети за Ботева, „кътче“, което се отличава от „изящното“, но мизерно, студено егоистично

„вътрешно кътче“ на „естетичните“, както се отличава небето от земята.

Парижката комуна, провъзгласена на 18 март 1871 г., беше историческа и обществена необходимост. Тя се яви като пробен камък за ученията на Прудона и на Бланки, както и за произлезлия от тях анархизъм. На практика комунарите бланкисти и прудонисти – които съставляваха душата на комуната – вършеха тъкмо обратното на ония идеи, от които се въодушевяваха. Прудонистите бяха противни на асоциациите, а комуната декретираше (обявяваше с приказ) гружествената организация на индустрията и манифактурата. Бланкистите проповядваха строга диктаторска централизация на властта в ръцете на революционното правителство, а комуната провъзгласяваше свободната федерация на общината (комуна) Париж с всички француски общини. Така щото самият вървеж на работите обори ученията на Прудона и Бланки и показва на дело верността на научния социализъм – учението на Маркса. Оттогава анархизмът систематически почна да губи почва и идеите на Маркса и Енгелса взеха все повече и повече да се разпространяват. В сегашно време анархистите представляват в разните страни отделни единици, които нямат никакво влияние върху вървежа на социалистическото движение. Обаче падането на комуната се ознаменува с такива жестокости от страна на буржоазията, щото, додето съществува човечеството, те ще възмущават чувството на правдата и хуманността. Христо Ботев изля своето справедливо възмущение против тия жестокости на френската буржоазия в ред пламенни статии. И имаше от какво да се възмущава човек: френската буржоазия само в една вечер изби по един хайдушки начин 35 000 парижки работ-

ници! Както прилича на всякой „естетичен“ човек, г. Х. не е нито анархист, нито социалист. Той не може да си представи „бога“ на Ботева и на комунарите освен във вид, на един кръвожаден „бог-Ваал“. И откъде се вижда това? – Г-н Х. вижда това във факта, че комунарите изгорили палата Тюйлери и парижката библиотека! Между това комунарите владееха Париж тъкмо два месеца. Ако наистина „богът“ на комунарите беше толкова кръвожаден, колкото се мъчи да ни го представи г. Х., тогава в разстояние на два месеца той можеше да задоволи своята жажда. Но какво виждаме? Историята ни казва, че във време на властвването на комунарите нито един буржоа не се лиши от своята глава, нито от своите палати и богатства⁵. А за работниците щеше да има повече оправдание, ако бяха направили това, що е направила с тях буржоазията. Защото тая последната ето вече цял век откак явно граби работниците и когато те протестират против грабежа, тя ги бие със „свинец“ и щикове. Или ще кажете, че работниците трябва с „християнско смирение“ да търпят експлоатацията, да страдат в сиромашия, болести и невежество и да обичат своите „ближни“ – експлоататорите? Лесно е да фарисействуваш в топла стая и на син стомах и да препоръчваш: *обичай ближния си, както самаго себе си*. Но историята върви не по готови, изработени от човека правила, а по свои неизменни закони...

Но да гоидем до „бога“, който Ботев подиграва и го нарича „бог на калугери и попове, на царе и глупци и пр.“, и до бога – „защитник на робите, комуто ще празнуват деня скоро народите“, до „бога на разума“. Г-н Х. казва, че богът, който подиграва Ботев, е бил същият тоя бог, който бил разпят на кръста. Дали е така? Не трябва да бъде човек толкова „осветлен

от критическите знания“, колкото г. Х., за да види, че има една твърде голяма разлика между тия два бога. Богът, който подиграва Ботев, е истина „бог на калугери и попове, на царе и на разни глупци“; той е богът на просветените експлоататори и на силните „мира сего“. Богочовекът, който е разпят на кръста, е съвсем друг „бог“; той е „бог“ на малките и слабите, на сиромасите и експлоатираните. Тоя „бог“ е говорил революционни проповеди: *Горе [горко] на богатите! По-лесно ще мине гемиджийско въже през иглени уши, отколкото богатият в рая; ако искаш да бъдеш блажен, раздай своите богатства, вземи кръста и върви подире ми*. От тия думи на Христа е ясно, че той смята като необходимо условие, за да [се] обичаме един други, за да обичаме ближните си, за да има мир помежду ни, да се унищожи разделението на хората на богати и бедни, всички еднакво да носят *кръста*, сиреч необходимо условие за това е – *социално-икономическото равенство между хората*. Какво казват комунарите, анархистите, социалистите и пр.? – Същото. Те казват, че за да престанат хората да се ягат като вълци, за да се обичат, за да има мир помежду им, за да няма подлости и лицемерия, за да бъдат *блажени*, сиреч *честити*, необходимо е да се унищожи разделението им на експлоататори и експлоатиранни, на богати и сиромаси; сиреч необходимо е, щото човеческите общества да се основат на *социално-икономическото равенство*. От историята знаем, че народите често пъти са искали да се уредят съгласно *социално-икономическото равенство*, но силните на деня винаги са ги посрещали с такива укори: „вие се бунтувате против „бога“, против установените от него власти, против религията“ – и ги трепяха. Като говорим специално за френските комунари, нека забележим, че френските работници *не един път*

са искали от буржоазията да обича ближния си и да се нареждат според заповедите на „бога на слабите“ – върху *социално-икономическото равенство*. Какво им отговаряха силните на деня, буржоазията? Че те се бунтуват против „бога“ и неговите власти, против религията и черквата, и ги трепяха по улиците, по фабриките, по рудниците и по тъмниците. Какъв е тоя „бог“, който е установил такива жестоки власти, които е разделил хората на експлоататори и експлоатирувани, който е установил и поддържа *социално-икономическото неравенство* между хората? Не е ли той именно „богът Ваал“, „богът Маммон“, „богът на силните и експлоататорите“, „богът на стугения материализъм“, „бого-Капиталът“? И тоя „бог-Капитал“, „бог Маммон“ е далеч от „бога на слабите и малките“, от „бога“ на *социално-икономическото равенство*, от „бога на разума“, „защитник на робите“.

Г-н Х. се преструва, че той не разбираше що е това „бог на разума“, когото възпява Ботев и комуто той се моли. Впрочем може би и наистина да не разбира. Между това ние виждаме, че тоя бог е „богът“ на *социално-икономическото равенство*, на правдата, на мира, на светлината и пр. И скоро денят на тоя „бог“ ще празнуват народите. Да, тоя ден не е вече далеч. В сегашно време *Социалната Демокрация* навсякъде расте и енергично заявява, че е време вече да се осъществи *социално-икономическото равенство*. Наистина, на мирното, на законното и заявление буржоазията отговаря, че се бунтувала срещу „бога“ и властта, и я трепи със „свинец“ (като лани във Фуръи във Франция и в Рим, в Италия); но и на буржоазията едно време тъй отговаряха светските и духовните феодали, боляре, царе, папи, патриарси, докогато тя в 1789 година във Франция се не яви със своето грамадно болшинство в Генералните щати и

не им обяви, че е време да ѝ дадат социално и политическо равенство, че е време да обичат и ближния си – буржоазията, или ще ги принудят да изпълняват заповедите „християнски“ и да се подчинят на повеленията на нейния „бог Маммон“, на „бого-Капитала“. И ги принудиха! Та не е далеч и денят, когато *Социалната Демокрация* ще се яви с грамадното си болшинство в парламентите и ще каже на буржоазията: гоийде денят да празнуват народите *социално-икономическото равенство*, да празнуват деня на „бога на разума“, на правдата, на любовта, на мира и светлината; съгласи се доброволно или ще бъдеш принудена да изпълниш най-сетне заповедите на нашия „бог“, „защитника на робите“. И ако тогава силните ѝ отговорят: ти се бунтуваш против „бога“, против властите му на земята, и я срещнат със „свинец“, па стане „сблъсък“, кой „бог“ тогава ще бъде крив? Кой „бог“ е кръвожадният бог – „гладен за човешки приношения“? „Богът на разума“ и на правдата ли, или „бого-Капиталът“? „Богът“ ли на слабите, или „богът“ на силните? Или г. Х. ще каже, че ако се опираме на *еволуцията*, ще избегнем „сблъсъка“. Но историята ни показва друго. Еволюцията в известен момент се преобръща в революция. Така напр. еволюцията, начената в XV век, от която се роди капиталът и буржоазията, в края на XVIII век се свършва с *революция* във Франция, а в Германия същата еволюция се свърши с *революция* в 1848 г. и т.н. Изобщо еволюцията всякога се свършва с *революция*, с коренно преобразуване на човешките общества, или по мирен начин, което твърде рядко се случва, или със „сблъсък“, с жертви, което най-често става. Защо ли? Затова защото човешката история е история на борбата на различни класови интереси, е борба на класите, които ги създава *еволуцията*.

Г-н Х. казва, че Ботев „не вярва в еволюцията, чрез която се достигнаха чудеса в XIX век, той иска резолюцията“. Това е истина. Христо Ботев като утопист, каквито бяха почти всички социалисти до 1871 год., не че не вярва, но не знае учението за *еволюцията*. Защото учението за *еволюцията* получи разпространение само в най-последно време. И интересно е, че за „еволюция“ най-много говорят студентите егоисти, равнодушните към доброто и лошето, „естетичните“, каквито са г. Х. *et consortes*, защитниците на експлоатацията, на лъжата и лицемерието. Но какво разбира г. Х. под думата „еволюция“ и за коя „еволюция“ той говори? От студията му се вижда, че той под думата „еволюция“ разбира разпространението на знанията, на науката; той смята, че възтържествуването на доброто е възможно само тогава, когато всички станат „просветени“ като него! А гордeto не се извърши тая негова „еволюция“, да се иска осъществлението на идеите за *социално-икономическото равенство* смята го за дяволско навождение към революцията. Между това при сегашните икономически наредби да се минат още хиляда милиона години, пак няма да дочакаме, щото народите да станат просветени поне колкото г. Х., няма никога да дочакаме никаква „еволюция“. И наистина може ли да се разпространи между народите „науката“, когато децата им от 8–9 год. отиват да работят по 10–14 часа на ден във фабриките, когато милиони работници работят по 10, 14, 16 и повече часове на ден и умират от глад, студ и болести? За какво разпространение на „науката“ може да се говори тука? Очевидно е, че не „еволюцията“ на г. Х. е „могъщественият фактор“, който ще направи да възтържествуват идеите на правдата, на истината, на красотата, на разума, на свободата, равенс-

твото и братството. Лостът, който тика човечеството към тържеството на тия идеи, е *икономическата еволюция*. Според това, каквато е тая икономическа еволюция в дадена историческа епоха, такива са и умствените, и нравствените понятия и идеи на хората, такива са обществените и политическите наредби. Икономическата еволюция създава и *материалните условия* за възтържествуването на тия или ония идеи. Но главно тя туря хората в такива материални условия, щото неусетно възприемат нравствените идеи, които тя създава. А за възтържествуването на известни нравствени идеи спомага не високото образование, а положението, в което туря хората икономическата еволюция, икономическото развитие. Напр. идеите на Христа кои най-вече възприемаха? *Некнижовните* рибари, невежествените хамали и „необразованата“ сиромашия; те и работеха за осъществлението им. Защото тая „необразована“ маса по самото си икономическо положение беше способна да възприема нравствените идеи на Христа. И, обратно, богатата класа – „образованите“ фарисеи преследваха тия идеи и възтържествуването им. В днешно време идеите на *социализма* най-вече се възприемат от „необразованите“ работници по същата причина. И колкото повече напредва икономическата еволюция, толкова повече се разпространяват тия идеи между народите, когато „науката“ за тях е недостъпна, когато тя е достояние само на няколко хиляди щастливци. Впрочем, когато икономическата еволюция достигне своя връх, тогава тя прави преврат и в мозъците на мнозина от тия, които по положението си и само през „науката“ никога не би го претърпели. Анархистите не признават икономическата еволюция, а признават само крайния ѝ момент – революцията. Не призна-

ваше я и Христо Ботев. Той наистина не проповядва, че „науката е могъществен фактор в човешкото освобождение от злото“, а казва, че „знанието е необходимо за човешките, както храната за тялото, както светлината за зрението“*. – Но може ли то да се смята за „могъществен фактор“ в освобождението на човешките от злото, когато народите са турени в такива условия, щото никога да не могат да се „просветят“? И Христо Ботев неизмеримо по-правилно гледа на работите, отколкото фарисействувалите „естетични“. Христо Ботев е съвсем прав, като не признава „еволюцията“ на г. Х., която и във времето на Ботева я препоръчваха на нашата младеж „чорбаджиите изедници, калугери и попове и православните скотове“...

Г-н Х. люто се сърди на Христо Ботев за неговото „безбожничество“ и „богохулство“. Той не може да намери достатъчно думи, за да похвали Ботева за това. Че Христо Ботев е „безбожник“, няма никакво съмнение: той не вярва „в бога на калугери и попове“. Но кой ли пък вярва в тоя „бог“? Дали г. Х. вярва? Фауст на питанието на Маргарита – вярва ли той в бога – казва ѝ:

*Кто может, Ангел мой,
Сказать „я верую“ с спокойною душой?
Ты спросишь мудрецов, с вопросом обратишься,
К священникам – и что ж? Ты только убедишься,
Что дышет их ответ насмешкой над тобой.***

* Гледай „Знаме“, Букурещ 1875 г.

** Кой може, Ангеле мой, със спокойна душа да каже: аз вярвам? Ще попиташ мъдреците, с въпрос ще се обърнеш към свещениците – и какво? Ти само ще се убедиш, че техният отговор е цяла насмешка над тебе.

Могат ли г. Х. и съвременните ни фарисеи, които постоянно произнасят „името божие“, да кажат със спокойна душа, че вярват „в бога“? А между това смятат за „естетично“ да фарисействуват нагло. Нещо повече. Г-н Х., за да оправдае своята люта сръдня против Ботева – „безбожника“ и „богохулеца“, нагло изопачава историческите факти и „миже през историята“. Г-н Х. люто се сърди на Ботева, че той отрича историческата роля „на православния бог“. Да видим имал ли е право Христо Ботев. Да се обърнем към нашата българска история. Тая история ни показва, че в старо време нашият български „бог“, като прие образа на византийския „православен бог“, на „бога на лицемерието и уголопоклонническия култ“, съедини се с болярите. Тоя съюз със своите грабежи доведе нашия народ дотам, щото да се откаже и от „любовта към отечеството“, и от „вярата на своите деди, бащи и майки“ и да прегърне *Богомилството*. А тоя факт, както се знае, яви се един от „могъществените фактори“ за падането на българското царство под петите на азиатските орди. Такава е историческата мисия на „православния бог“ у нас в старо време. Каква е била историческата мисия на тоя „бог“ през петстотингодишното робство на българския народ? Историята пак ни показва, че историческата мисия на „православния бог“ в лицето на „светата“ гръцка патриаршия е била най-мизерна. Тоя „православен бог“ се съедини с „мохамеданския бог“, който беше много по-прост от „православния“, но много по-силен от него, та с неговата груба сила се мъчеше да изтрие всички следи от българския народ. Обаче преди съюза на двата „бога“ мохамеданският успя да накара милиони българи да приемат неговата „вяра“. Така щото „православният бог“ се грижеше не за запазването на българската „нацио-

нална личност“, а за *изтриването* ѝ от страниците на историята. Ако това не стана, трябва да се благодари единствено на *простотията* на „мохамеданския бог“ и на експлоататорските стремления на „православния бог“ – на фанариотското духовенство. Такава е историческата роля на „православния бог“ в продължение на петстотингодишното ни „египетско робство“. Но може би историческата роля на „православния бог“ да е по-важна в най-новата ни история, в политическата борба, известна под името „Черковен въпрос“? Но и тука историята е в съгласие с Христо Ботев. Кой водеше тая политическа борба? Светски дейци. А „православният бог“ – духовенството, което отсетне се яви на българската сцена, в началото не смееше дори главата си да покаже. Чак когато борбата увлече целия народ, когато „православният бог“ се убеди в победата, чак тогава той се яви. Но и тогава кой свърши тая борба? „Православния бог“ ли? Духовенството ли? Историята ни показва, че тая борба я свърши геройската смелост на една бунтовническа чета, четата на Х. Димитър и Ст. Караджата, която разклати гнилото отоманско здание, и гръзкото постоянство на дядо Славейков под плесниците на везира в Цариград. И коя беше целта на тая борба? Дали основанието на една своя Екзархия? Най-искрените дейци в тая борба гледаха на нея като на *начало* на политическата борба, която трябваше да се свърши с освобождението на българския народ. Между това, какво излезе? Най-голямата част от дейците в тая борба погледнаха на устройството на Екзархията като на главна цел на борбата, която цел еднаж постигната, наместиха се кой в Екзархията, кой около нея, кой в турските конаци и около турските паши и викнаха: целта е достигната, да прославим падишаха и да се просвеждаме

под неговата дебела сянка, да чакаме „еволуцията“ да направи останалото! „Чорбаджииите изедници“ усетиха по-здрава почва под краката си и по-смело захванаха да експлоатират раята, по-гръзостно да вършат своите предателства. Изобщо и „православният бог“, и всичките негови прислужници се заловиха всякак и систематически да снискват равнището на събугения политически дух на българина, заловиха се да го приспиват и да преследват всяко проявление на наченатата политическа борба. И кой искрен българин, който истински патриот можеше да не се възмуцава от тия проповеди на индиферентизма и студения егоизъм? Христо Ботев обичаше българския народ *дейтелно*, с всичката си поетическа душа, а *не на фрази*. Той виждаше, че наченатата политическа борба наистина се сведе на замяна една власт с друга, че българския народ го люлееха в робска люлка, че се стараеха да му вдъхнат надежда в „молитвата“, когато трябваше да дигне „мотиката“, че се стараеха политическата борба да я заместят с „еволуцията“, с просвещението под ужасите на азиатския „вандализъм“. Можеше ли искрената натура на Ботева да не се възмуцава? Можеше ли Христо Ботев да се отнася другояче към историческата мисия на „православния бог“ освен отрицателно? И Христо Ботев е свършено прав. Историческите факти напълно го оправдават.

Но г. Х. най-вече люто се сърди на Христо Ботев за това, гето казал, че турското правителство признало нашата черковна независимост, „за да има готови оръдия, шпиони и заслепители на поганиците си“. Възмущението и „адмирацията“ на г. Х. тука достига до крайни размери. Между това, „пред нас стана историята на нашето възрождение и тя най-красноречиво говори за ролята на нашата народна

черква“. За какво ни говори тя? Тя ни говори за рехионства и за систематическо заслепяване на раята. И откъде се явяваха тия „оръдия“? Колкото и да е голяма „адмирацията“ ни към нашата народна черква, но историята казва, че тия оръдия в голяма доза излизаха из средата на представителите на тая черква! Нека сипомним кой предаде Василя Левски, какъв беше убитият в Орханлие екзархийски дякон. Нека сипомним какво приказва „историята на нашето възраждане“ за поведението на някои владици? И за колко още други предателства и низки шпионства ни разказва историята! Тя ни разказва за рех такива низки предатели и шпиони, които сутрин отиват в черква, се молят и „свещи палят“ на „православния бог“, а по пладне, подир „божествената служба“, отиват да шпионират и предават своите *ближни*. Няма ли е тогава Христо Ботев право? О, той е свършено прав, когато в своето благородно възмущение казва:

*И комуто свещи палят
Православните скотове...*

Да, „православни скотове“! Даже нещо по-голно е създала нашата история на възраждането редом с високите примери на героизъм, самопожертвуване и дълбока любов към народа.

Във възстановлението на историческата правда г. Х. вижда „грубо самооплюване“. Много по-добре! Когато у един народ има *скотство*, било то *православно, католическо, протестантско, мохамеданско* или каквото и да е друго, тогава само „грубото самооплюване“, само самооплюване от челото до петите може да бъде церовито, може да го умие от *скотството* му. Впрочем и тука г. Х. изопачава истината.

Никакво самооплюване няма; има плюение на *скотството*, на *оскотиняванието*. И какво? Нещастен е оня народ, у когото няма кой да плюе на *скотството*. Христо Ботев „грубо“ *плю* на съвременното нему *скотство* и това го прави незабравим, памятта му вечна, догето *скотството* съществува на земята. *Плю* на *скотството* и нашето младо поколение. И догето то плюеше и доколкото то плюе на *скотството*, догогава и доголкова е гарантирано *моралното свършенствувание* на народа. У един народ, у когото младежта е престанала да плюе на подлостта, на експлоатацията, на лъжата и измамата, у тоя народ няма жизнени сили. Когато нашата младеж престане да пее социалните песни на Христа Ботев и да се увлича от неговото високо благородно възмущение и омраза против *скотството*, тогава тя престава да е младеж; тя става младеж със *старчески* чувства: тя е младеж развратена или тя сама е прегърнала *скотството*, сама се е *оскотинила*. Или г. Х. ще ни напомни подвизите на някои „младежи“ в Конаре, Пловдив и т.н.? Но криви ли са Ботевата памят и неговите песни в тия безобразия? Трябва човек нагло да изопачава фактите, щото безобразията и жестокостите, които се извършиха, да се приписват на Ботевата памят и неговите идеи. Сам Ботев, както това знае и г. Х., не беше, не убиваше вързани хора. Комунарите във Франция два месеца управляваха, но жестокости не вършеха. Ако някои от нашата „младеж“ прегърнаха *скотството*, това значи, че те по природата си бяха *оскотинени*. А че те пееха социалните песни на Ботева и вършеха безобразия в името уж на високи идеи, то такива примери ние виждаме много в историята. В името на високи идеи Хюговский Торквемада е горил невинните хорица, в името на високи идеи действуваше грозната инквизиция... Защо оба-

че да отиваме тѣй далеч. Нали в името на високата идея за съединението и благоденствието на Южна България сполучиха да дойдат на власт „естетичните“ съединисти? И какво направиха? На другия ден забравиха своите обещания и станаха върли гонители на ония, които се осмеляваха да им напомнят за това! С малко думи, в името на високи идеи какви не безобразия и жестокости могат да ставам! И... криви ли са високите идеи? Не. Криви са хората, в които живее *скотството*. И на това *скотство* трябва да се плюе и да се плюе постоянно, винаги, „грубо“, и доколкото нашата младеж плюе на него, дотолкова тя е младеж, дотолкова е обезпечен нашият напредък. Обаче за чест на нашата младеж тя отдавна е плюнала на *скотството*; тя пак пее и ще пее социалните песни на Ботева и ще слави неговата памет, която ги учи да мразят низостта и лицемерието. Ако тя не тѣй „грубо“, не тѣй буйно плюе на последните, причината е съвсем друга, а не „критическите студии“ на г. Х. и С-ие. Триста „критически студии“ не са в състояние да изгладят паметта на Ботева и да унищожат инстинктивните, високи чувства на младежта. Да се изтрие тая памет, ще рече да изгубим надеждата за прогрес. Причините, дето нашата младеж не тѣй буйно пее днес песните на Ботева и не тѣй „грубо“ плюе на *скотството*, са съвсем други. Най-важната, според нас, е тая, че днес среди нашата младеж нахлуват нови идеи за възтържествуване на доброто, които я правят да не се задоволява само с шум и голи фрази, а да гири поддръжка на своите високи чувства в научните идеи за социално-икономическото равенство и в *научните* средства за достигането на тоя идеал. И [за] това трябва да се благодари не на пусто-звънливите фрази за „любов“, „красота“ и т.н., които студено проповядват наши-

те „естетични“, а на разпространението идеите на научния социализъм. На младото поколение, ако то не е развратено и без време остаряло, е свойствено да се увлича от високи идеали. А научният социализъм дава такива положителни идеали. Тая е причината, дето у нашата младеж в сегашно време изчезва празният шум, който се замества със сериозно отношение към социалните явления. Но паметта на Христа Ботев, като певец на „бога на разума“, на правдата, истината и светлината, на *социално-икономическо равенство*, като певец, който вдъхновено ни учи да мразим *скотството*, сир. *глупостта, експлоатацията, лъжата и измамата* – тая памет всякога ще живее, всякога ще се празнува. Пък и трябва да живее и да се празнува, трябва да се плюе на *скотството* и *оскотиняването*, което царува на земята. Това е „в интереса на истината, на моралното повдигане на новото поколение и на вечните начала на доброто, правдата и красотата“...

Сп. „Ден“, год. I, кн. 9–10,
септември и октомври 1891 г.
„Обществено-литературни въпроси“.
Том първи. Пловдив, 1901 г.
Подпис: У.

БЕЛЕЖКИ:

- ¹ Статията се печата според текста, установен от Д. Благоев в сборника „Обществено-литературни въпроси“, т. I, Пловдив, 1901 г. В сборника статията е претърпяла само дребни стилови поправки.
- ² Благоев има предвид статията „Христо Ботев. Критическа студия“ от Ив. Вазов, поместена в сп. „Денница“. В списанието статията била подписана с инициала Х.

- ³ Благоев има предвид книгата на Захарий Стоянов „Христо Ботев. Опит за биография“. Русе, 1889 г.
- ⁴ Благоев погрешно смята, че Хр. Ботев е пребеждал романа на Н. Г. Чернишевски „Что делать?“.
- ⁵ По това време е трябвало да се отбиват клеветите, че социалистите са някаква заговорническа банда, за която терорът е всекидневен метод на действие. В брошурата „Що е социализъм и има ли той почва у нас?“ Благоев изтъква, че социалистическата партия, както и всички останали партии, се бори за завземането на властта по напълно законен път. В случая той, за да докаже, че комунарите и изобщо социалистите не са кръвожадни, неправилно си е послужил и се е обосновал с основната грешка на парижките комунари, които оставиха на свобода версайците.
- ⁶ Димитър Благоев дава оценка по черковния въпрос в труда си „Принос към историята на социализма в България“, 1906 г.

КОНСТИТУЦИЯТА И КНЯЗЪТ

Конституцията дава право на княза при известни условия да сваля правителството, да разпуска Народното събрание и да предава властта на друго правителство. Това може да отрече г. Стамболов, който от години насам управлява България, а от Нова година нататък обещава още по-добре да я управлява на основание „своето вътрешно убеждение“. Но какво направи князът? Упражни ли той правата, които му дава конституцията? До тая минута той нищо такова не е направил и не се вижда да е наклонен да изпълни предписанията на основния закон на страната. На неговите робе не остава друго, освен премного да го [му] благодарят, че е изпълнил обещанието си да направи от България една балканска Белгия, и да се убедят, че техният господин е съвършено съгласен с „вътрешното убеждение“ на нашия господар г. Стамболов – *най-откровения* министър-председател на света.

Чудно ли е тогава, че г. Стамболов се огързосва да бъде пред нашето Народно събрание на „атомите“ по-откровен, отколкото откровеният Дюпюи във френската камара? Чудно ли е, дето г. Стамболов обяви на всеуслишание, че той ще управлява и „атомите“, и „куците кончета“, и „магаретата“, и „волете“, и „свините“ (от такива животни според неговата терминология се състои българският народ) на основание своето „вътрешно убеждение“? Чудно ли е, ако той от Нова година нататък захване по свое „вътрешно убеждение“ да ни беси под стрехите на

къщите, да ни коли, да ни бие и псува без всякакъв съд и закон?

Нищо чудно няма в това. Нищо чудно няма в това, дето един човек, като взема българския народ за чарда от разни хайвани, обявява, че чардата се управлява не със закони, а с волята, с „вътрешното убеждение“ на владетеля ѝ.

Нашата обаче съединена, пази боже, буржоазна опозиция е слисана от декларацията на г. Стамболов и в същото време продължава да се надява, че господинът на робите ще упражни правата си. Но един княз, който си има свои интереси, интересите на короната на когото в България още не са заячени, който още надали познава добре „своя мил народ“, който има за него „свое вътрешно убеждение“, може би, сходно с „вътрешното убеждение“ на своя пръв министър, един княз, който се въодушевява от великолепните аристократически идеи на знаменитите Бурбони – един такъв княз може ли така лесно да се реши да сваля и качва правителства?

Нито един цар, нито един княз на света не е свалял своите правителства затова, че те лошо управляват и че те не зачитат законите, че те злоупотребяват с хазната. Царете и князете обикновено се сещат по-сигурни при такива правителства, отколкото при строго конституционни и свободни управления. Това е тяхно предубеждение, тяхна слабост. Те са най-големите консерватори и се боят от всяка промяна в управлението. Само пред събитията, от които короните на главите им се разклащат, те се решават да изменят нещо в управлението на страната.

Нашият княз не съставлява изключение. А какви събития можеха да го накарат да измени управлението на страната? Дали това, че няколко шайки наплашиха цял народ? Дали това, че тия роби плачеха,

като ги биеха шайките, и молеха княза да ги избави от тях? Наистина, „съединената опозиция“ от палатите си в София и в другите градове покани народа да свиква навсякъде митинги, които да искат от господина на робите освобождението им от тиранията на управителите. Какво излезе? Един митинг в Шумен и едно фиаско на „съединената опозиция“ в София – и всички събития се свършиха.

Тогава надеждите от народа „съединената опозиция“ пренесе на княза и на конституцията, която отдавна е поругана. По-нататък „съединената опозиция“ няма къде да води българския народ. Тя винаги ще завежда народа в глухата улица. Народът трябва да възвърне надеждите на себе си. Спасението от тиранията е в организираната обществена сила. Без такава сила тиранията няма да изчезне, може само да се видоизмени. Такава сила може да състави работническото население, което се бори за съзнателни цели, за събъдването на една програма. Програма, която да въодушеви работническото население и да го организира, не му дава и не може да му даде никоя от буржоазните партии. Социалдемократическата партия се бори за неговите искания; тя само си туря за задача да организира обществената сила, която да противостои на реакцията. Каним всички искрени приятели на експлоатирания и страждующия народ да влязат в редовете на социалдемократическата партия.

Силата със сила се оборва. Съединението прави силата. Организираната сила е сила. Борба с организирани сили под знамето на социалната демокрация – там е спасението от тиранията.

В. „Работник“, год. II,
бр. 9, 25 декември 1893 г.
Поглис: Д.

ЖИВОТЪТ И ЛИТЕРАТУРАТА¹

318

ДИМИТЪР БЛАГОЕВ

Общизвестно положение, даже изтрита фраза е станало, че литературата е отражение на живота. Ако животът е беден с явления, тогава и литературата се явява бедна. Литературата черпи материал из живота. Колкото повече животът се усложнява, колкото повече се усложняват обществените явления, толкова повече и по-сложни въпроси занимават литературата. Преди десет години например г. Вазов, българският „народен поет“, не можеше написа своите „Драски и шарки“. В нашия живот не беше изпъкнал тогава преломът, който напоследък преживява нашата страна: старите обществени отношения, старите понятия и старият еснафски морал не бяха почнали да се рушат. Разказите на г. Алека Константинов не можеха да се явят преди десет, и още по-малко бяха възможни преди петнадесет години. „Бай Ганю“ – тая смес от старата простотия и еснафската наивност с нахалството на новите ризари, които чрез лихварство, чрез плагднишки грабеж, под защитата на законите и на властта, чрез гребни и едри гешефти и спекули усетиха в кесите си силата на „капиталеца“ – тоя предвестник на оформените днес херои на капитала и на спекулацията у него нямаше тогава в нашия живот. С малко гуми, свързката между живота и литературата е очевидна, и в последната се отразява умственото състояние на обществото. Явленията в живота, от друга страна, не изведнаж се отразяват в литература-

та. Най-обикновено нещо е, че едно явление може да съществува в живота незабелязано от литературата, вследствие на това, че то не е тъй изпъкнало, щото да се натъква на вниманието на наблюдателя. Но щом явлението е забелязано, то веднага предизвиква и обяснение на причината му. Да обясни причинната свързка на явленията в живота е предмет така също на литературата. В това отношение влиянието, което може да упражнява литературата върху обществото, е грамадно. Но това нейно влияние може да бъде толкова по-плодотворно, колкото по-ясно, по-правилно и по-съгласно с данните на съвременната наука обяснява причините на явленията. Като говорим за влиянието на литературата върху живота, ний тука разбираме главно моралното ѝ влияние, влиянието ѝ в *етическо отношение*.

Нашата официална литература, сиреч оная наша литература, която разглежда явленията в живота от гледна точка на официалната днес буржоазна философия, твърде рядко повдига въпроси от етическо значение. За последне време тя доста внимание и място отдели на въпроса за интелигенцията и нейните морални задачи, както и на въпроса за „научния материализъм“. Нашите читатели знаят нашето мнение по тоя въпрос, а в следующите книжки на нашето списание неведнаж може би ще срещнат статии по същите. Тука ще се ограничим с други въпроси. Недавна същата литература изхвърли, тъй да кажем, на сцената друг един въпрос, който изглежда да е тъй също един от *големите* за нея въпроси. Думата е за въпроса за *изменението на убежденията* у нас, който нарекоха при туй „трагически заплетен“. Тоя въпрос е изваден в литературата, без да бъде разискван, без да бъде разяснен. Излиза като че *изменението на убежденията* у нас е общо, добре извес-

319

НАШИТЕ АПОСТОЛИ

тно, толкова обикновено явление, щото няма нужда от обяснения. Според нас обаче работата не съвсем тъй стои. У нас обикновено смесват *мненията*, които се съставляват по традиция, по подражание, по съчувствие, от повърхностни или бързи заключения, с *убежденията*, които имат съвсем друго произхождение. Всеки човек може да има свое мнение, но не всеки има убеждение. По-малко са личностите с убеждение, а най-голямата част от човеците се минават с мнение. Ето защо, преди да решаваме въпроса за изменението на убежденията, трябва да се реши — има ли у нас убеждения? Като разгледаме последния въпрос по-отблизо, ще видим, че у нас личностите с *убеждение* са малцина и въпросът за *изменението на убежденията* се смесва с въпроса за *изменението на мненията*.

И наистина, какво нещо е убеждение?

В разговорния език убеден човек наричаме всеки човек, който се гържи постоянно о известни възгядове и ги изказва с увлечение, с ентузиазъм, с плам и вяра. Обаче в живота често се срещат личности, които могат да ви говорят за каквито щете мнения и с плам, и с увлечение, и с вяра, но всъщност да не са убедени. Такива свойства на личността не характеризират убеждението ѝ. Убежденията са, така да кажем, *психологическо явление*, са произхождение на *вътрешния мир* на личността. Убежденията са резултат от мировъзрението на личността, са резултат от известно философско гледище за световните работи. Човек бива убеден, когато има едно философско мировъзрение. Когато казваме, че трябва да си изработим убеждения, това ще рече всъщност да си изработим едно общо мировъзрение, едно общо основно гледище. Без последното не може да има и убеждения.

Сега пак да се попитаме — има ли у нас хора с убеждения? И отговаряме на него, че у нас личностите с убеждения са малцина, защото са малцина личностите с определено философско мировъзрение. Ний имаме доста интелигентни хора, които са свършили висши училища и ходили са в странство да се учат. Но граматната част от тях живее с филистерските понятия за световните работи, с морала на най-обикновената, *ходящата мещанско-буржоазна философия*. Стремски, хероят на романа „Нова земя“, е може би най-високият образец на този род интелигенция. И това е свършено естествено. Мировъзрението се изработва чрез опит и наблюдение над обществените явления. Колкото опитът е по-голям и колкото наблюдението е по-широко, толкова по-правилно и толкова по-трайно бива мировъзрението; следователно толкова по-правилни и по-здрав биват убежденията на личността. На нашата интелигенция не са достигали именно опит и наблюдения. Самата наша обществена среда не ги е давала, вследствие на своята голяма закъснелост. От друга страна, по-голямата част от ония, които са попадали в други по-културни обществени среди, не са се интересували от тях и затова опитът и наблюдението, направени в тия „чужди“ среди, или не са оказвали никакво влияние върху им, или до такава степен малко влияят, че те се връщат почти същите, каквито са отишли. Това е толкова по-вярно, че по-голямата част от нашите интелигенти, които отиват в странство, отиват вече препитани с домашните понятия, с домашното филистерство и никак не с цел да си изработят там, на почвата на по-големия опит и на по-широките наблюдения, едно определено мировъзрение.

След гореказаното напразно ще търсим у нас „трагически заплетен“ въпрос за изменението на

убежденията. Не може да съществува такъв въпрос там, гдето няма убеждения. Изменението на убежденията предполага изменение на цяло мировъзрение, на цял вътрешен мир, то е психологически процес, който се извършва постепенно и дълго време. Изменението на убежденията много по-нарядко се свършват трагично. Когато човек си е изработил, въз основа на недостатъчния опит и ограничени наблюдения, едно мировъзрение, и подир известно време се оказва несъстоятелно, а в същото време не може по каквито и да било причини да си изработи ново наместо старото, тогава на него остават два изхода: или да се самоунищожи, което е много рядко явление, или да презърне едно старо мировъзрение, правопротивоположно на първото. Първото явление несъмнено е трагично, когато второто е повече комично, отколкото трагично. Най-естествено и най-обикновено явление в живота е преминуването от едно старо към едно по-ново мировъзрение, понеже опитът и наблюденията, като разрушават старите убеждения, служат в същото време и за изработването на ново мировъзрение.

Заедно с икономическото и общественото развитие на нашата страна, заедно с разширението на опита и наблюденията, на знанията и идеите, числото на убедените личности се увеличава и у нас. Това развитие, като изменява обществените условия и обществената среда, неизбежно води към умствен преврат, към изменението на старите понятия, възгледи и убеждения. Колкото повече се обяснява това развитие, толкова по-голям ще бъде умственият преврат, толкова по-рядко ще бъде и *изменението на убежденията*. Но в какво направление става и ще става това изменение и представлява ли то „трагично-заплетен“ въпрос? Ний отговаряме на това пи-

танение по един най-категоричен начин. В настояще време не е възможно да си обясним измененията в обществената среда без законите на *икономическата еволюция*. Последната ни учи, че човеческата история е историята на класовата борба, която в настояще време достига най-острата си форма, и че без нея ний не можем да си обясним нито явленията в миналото на човеческото общество, нито ония в настоящето му, нито можем да предугадам в общи черти бъдещето му. С други думи, в настояще време не можем другояче да си обясним обществените явления правилно освен чрез *материалистическото възрение*. Опитът и наблюденията постоянно потвърждават научността му и правилността му. Вследствие на туй именно то днес става преобладаващо и се по-общо мировъзрение. И тъй като *материалистическото възрение* съставлява научната основа на социалистическото учение днес, то естествено е, че социалистическите убеждения днес обгръщат се повече личности.

Нашата страна не съставлява изключение от законите на икономическата еволюция. Който мисли противното, той мисли свършено криво, а който проповядва това, той не прави нищо друго, освен да бърка на изяснението на нашата обществена мисъл. Но щом нашата страна не прави изключение, тогава очевидно е, че материалистическото възрение е онава мировъзрение, към усвоението на което ще върви изменението на убежденията у нас. Колкото повече нашата страна се подчинява на законите на икономическата еволюция, толкова повече ще става наложително и материалистическото мировъзрение. С развитието икономическо и обществено, с уголеменето на опита и разширението на наблюденията материалистическото мировъзрение, а следователно и

социалистическите убеждения ще обгръщат се по-голямо число личности и у нас. В такова именно направление ще върви у нас изменението на убежденията. Очевидно е, че в това изменение няма нищо „трагично заплетено“. Напротив, това е свършено естествено и твърде желателно явление. Да минеш от умствена та гъста мъгла на чисто и светло научно поле – може ли да бъде по-радостно явление от туй! Да се очисти човеческата мисъл от мъглявите идеалистически обяснения на човешките отношения и метафизическите определения, които наистина лесно могат да приведат личността в отчаяние или към трагическото разочарование от прогреса и науката, и да мине към светлите убеждения, които открива на човешкия ум материалистическото възрение – може ли да бъде по-желателно явление от туй!

Прочее ние не отричаме, че изменението на убежденията може да бъде и в обратно направление. Личности, препитани от филистерството и неспособни да се освободят от предразсъдъците на буржоазната философия, по-лесно ще прегръщат философията на безнравствеността и индиферентизма на Ницше, средновековния мистицизъм и отричанието науката на граф Толстой и Брюнетiera, отколкото да преминат към материалистическото мировъзрение. Но такова изменение на убежденията и повръщане назад към варварските понятия е повече *смешно* или най-много *трагикомично*, отколкото трагично. Личности като докторкръстевци, велчевци, ризовци, вазовци, като професорите от академическото дружество „Общи труд“ и като много други такива, вследствие на предразсъдъци или вследствие на недостатъчен опит и наблюдения, или просто от интерес, могат да си менят „убежденията“ няколко пъти в годината в обратно направление и да се

борят против материалистическото мировъзрение и социалистическите убеждения, но тяхното положение вече досущ нищо трагично не представлява. Тяхното положение може да бъде само комично и то нито на *йота* не може да измени естественото течение на нещата у нас.

И тъй, „трагически заплетен“ въпрос за изменение на убежденията у нас няма и не може да има. За щастие нашата обществена мисъл е налучкала своята естествена колея и изменението на убежденията у нас може да бъде или радостно явление, или крайно комично. Обаче ако няма „трагически-заплетен“ въпрос за изменение на убежденията, то има една страшна *смута*, една голяма бъркотия в понятията и едно безочливо, безсрамно изменение на мнения и възгледи. Но за това го пъти.

Сп. „Ново време“, год. I,
кн. I, януари, 1897 г.
Подпис: Д-р Б.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Статията в сп. „Ново време“ е поместена в рубриката „Из живота и литературата“ със следните подзаглавия: „Животът и литературата. Влиянието на литературата върху живота. Големите въпроси на официалната литература. Въпросът за изменението на убежденията. Що е убеждение? Икономическата еволюция и изменението на убежденията. Материалистическото мировъзрение и социалистическите убеждения. Комичното положение на противниците на последните.“

ЛИТЕРАТУРНОТО СЪТРУДНИЧЕСТВО В БЪЛГАРИЯ¹

326

ДИМИТЪР БЛАГОЕВ

Всякой, който е имал работа с едно списание с литературно-публицистически характер, или просто всякой, който е следил внимателно тия списания и е обръщал внимание на сътрудниците им, той навярно знае до каква степен литературното сътрудничество у нас е *неразборчиво*. Надали ще се намери друг периодически печат, в който сътрудничеството да е толкова неразборчиво, колкото в българския. Само у нас се среща това явление, че едни и същи литературни сили сътрудничат едновременно в списания с диаметрално противоположно направление. Едни и същи сътрудници срещате едновременно и в „Мисъл“², и в „Български преглед“³, и в „Българска сбирка“⁴, и в същото време ги срещате и в социалистически списания⁵. Нещо повече даже: сътрудници, които по възгледовете си са познати като социалисти, сътрудничат през едно и също време и в социалистически списания, и в такива списания, които, за да се препоръчат пред управляващите и да получават субсидии, се пълнят със статии против социализма. Ако всичко това извънредно неразборчиво сътрудничество не ставаше по други причини, можеше да си помисли човек, че България е онай благословена страна, гдето търпимостта на чуждите мнения намира най-голямото си приложение. Обаче очевидно е, че това неразборчиво литературно сътрудничество произхожда никак не от търпимост. В дадения случай не може да става и дума за търпимост. Във въпрос

са за сътрудничеството в периодически списания с научно-публицистически характер, сиреч в списания, които се занимават с литературно-обществените въпроси, търпимостта не може по никои начин да се взема за оправдание на едно безразборчиво литературно сътрудничество.

Работата е там, че списанията, за сътрудничеството в които ни е думата, не са сборници от статии с различно научно-обществено и политическо направление. Литературно участие в такива *безразлични* в обществено-научно и политическо отношение списания може да се оправдае. Но периодическите списания с научно-публицистически характер не са такива безразлични сборници. Във всяко от тях бездруго има една научно-обществена и политическа тенденция, едно определено или господстващо политико-обществено направление. Всяко от тях може да няма особени отдели по обществените и политически въпроси, но в такъв случай научно-обществената и политическа тенденция се прокарва в тях чрез отделни статии, които и определят направлението на списанието. При всичко че и през чисто белетристически произведения могат да се прекарват идеи, но направлението на всяко едно периодическо списание се определя най-главно от ония отдели или статии, които се касаят до научно-обществените и политически въпроси. Вследствие на това въпросът за литературното сътрудничество е един въпрос *не безразличен*, а от високо обществено значение.

Периодическият печат е продукт на общественото развитие и се явява, за да удовлетвори изникналите на почвата на това развитие обществени потреби. Но тъй като, от друга страна, общественото развитие е продукт на икономическата еволюция, което чрез класовото деление и класовата борба

327

НАШИТЕ АПОСТОЛИ

ни води към социализма, то и периодическият печат днес се разделя на два принципиално противоположни лагера: на буржоазен и социалистически. Както е известно, самата буржоазия се дели на различни партии. При всичко че те стоят на една обща принципиална почва и имат едно общо основно световъзрение, но в разбирането на общественно-политическите и научни въпроси те често пъти се различават твърде много. Вследствие на туй и буржоазният периодически печат представлява едно определено различие в общественно-политическите тенденции. Същото разделение ние виждаме и в нашия периодически печат. Макар в нашите буржоазни периодически списания и да не намираме строго определени понятия и възгледи обаче във всяко от тях има известно общественно-политическо направление, което ги характеризира като органи на буржоазната мисъл и на буржоазните партии. Списанието „Мисъл“ несъмнено се различава от сп. „Бълг. преглед“ по тенденцията си, както и те двесте се различават от „Бълг. сбирка“ и т.н., при всичко че те всички стоят на почвата на основния буржоазен принцип.

Там, гдето има убеждения или просто установени понятия и възгледи за нещата, литературното сътрудничество в това или онова списание зависи главно от направлението на списанието. Ние не говорим за продажните личности, които за интерес продават перото си на всеки литературен лагер и каквито навсякъде се намират. Но там, гдето има убеждения и установени понятия, всяка непродажна литературна сила, всяка личност, която уважава себе си и цени достойнството на това, що счита за свое убеждение, смята за измяна на убежденията си да сътрудничи в едно списание, направлението на което не съответствува на нейните убеждения,

а още по-голяма измяна на убежденията е, когато човек сътрудничи в едно списание, което е насочено против неговите убеждения. У нас обаче съвсем не е тъй. Сътрудниците на нашите списания не обръщат никакво внимание на това, дали направлението на списанието, в което сътрудничат, е съгласно с техните убеждения или поне с техните мнения, или, най-сетне, с техните усещания. Дори никак не се замислюват върху това, което правят; за тях даже няма такъв въпрос.

Както се каза, едни и същи сътрудници през едно и също време се явяват не само в списания от право противоположни лагери, но и в списания от единия литературен лагер с противоположни направления. Литературни сили, които са известни уж за социалисти, най-често ги срещаме в списанията на буржоазния литературен лагер, без разбор на направление. Мнозина от сътрудниците на нашите периодически списания в едно и също време отрупват, даже с едни и същи произведения, и сп. „Ново време“, и списанието „Българска сбирка“, а така също и другите буржоазни списания. Заповядайте сега да узнаете от какво се ръководят нашите хора, които боравят или искат да боравят с литературно сътрудничество! Заповядайте да различите на какво съчувствуват и на кое не съчувствуват нашите литературни сили! Но особено бие в очи литературното сътрудничество в едното от тия списания, в което простото уважение към себе си, към своето човешко достойнство не би трябвало да допуца никакво литературно участие. Думата ни е за литературното сътрудничество в сп. „Българска сбирка“.

В това списание има и един специален отгел, назначението на който е да заблуждава света относително политическото и икономическо положение

на страната; в този отдел това списание не само възхвалява с едно безочливо самодоволство подвизите на партията, към която принадлежи редакторът му, и на управляващите днес страната, на които той се явява една кална услужлива опашка, не само скрива беззаконията и престъпленията, които днес се вършат от управляващите, но старателно изопачава фактите. Така, недавна то излезе с всичката безочливост, която характеризира редактора му⁶, да отрича факта, че първите миналогодишни градски избори в Пловдив бяха произведени с насилия и бой, когато това е известно на целия град, когато Стоилов, за да оскандали по-добре своите съюзници и да ги върже по-яко в опашката си, назначи по настоятелното искане на гражданите анкета, подир която веднага касира този избор и назначи нов⁷. Така също всички избори, извършени от днешното правителство за това списание са най-законни, най-свободни и най-правилни. За това списание всичко в България върви по мег и масло: политически тя цъфти, икономически само благодеяния текат от управляващите към народа, когато фактите показват тъкмо обратното. Но то не само е орган на днес управляващите партии, на цинично-безочливото партизанство; то се занимава и с друга една по-висока задача – с *доносничеството*. То няколко пъти писа доноси за редакцията на бившето списание „Дело“ и последния си донос то направи тъкмо при спирането на последното. Най-сетне, редакторът на това списание е обвинен не голословно, а с документи, публикувани във вестниците, в гребно и едро ограбване на арестантите⁸, без да посмее да защити своята чест чрез съд.

Да сътрудничи човек в такова списание очевидно означава да одобрява политическите му тенденции, да е солидарен с доносническия му характер и

ако да не оправдава, то да се явява индиферентен към такива обществени пороци като грабежа. Между това в сп. „Бълг. сбирка“ сътрудничат не само геборовци, които гледат на сътрудничеството си в приятни за правителството списания като на една вигодна за себе си афера и за които е все равно какво става в света, стига тям да е добре, но в него се явяват сътрудници и такива, които постоянно се препоръчват за поклонници на Хр. Ботев, и изобщо личности, които не смеем и да допуснем, че могат да съчувствуват на тенденциите на едно таквоз списание. Ний не искаме да назоваваме имена, понеже сме далеч от мисълта да оскърбяваме безразборчивите сътрудници на българските списания, толкоз повече като сме убедени, че безразборчивото литературно сътрудничество у нас произтича от общото недоразумение, което царства в нашата обществена мисъл. Ние тука говорим за литературното сътрудничество по принцип, защото въпросът има високо обществено значение. Ако интелигенцията, безразлично буржоазна или социалистическа, ако тя отива право ли косвено да подава ръка на реакцията и безчестието, ако тия, които взимат на себе си ролята на възпитатели и ръководители на обществото и на работната маса, отиват да се сгружават направо или косвено с хероите на реакцията и обществените неправди, тогава чудно ли е, че последните и нейните херои подигат глава, се явяват толкоз безочливи и че те тъй безнаказано цъфтят и растат? Ако тия, които се силят да станат възпитатели на обществото, систематически показваха презрение и не подаваха съдействие на реакцията, то няма съмнение, че тя днес не щеше да бъде тъй тържествующа и нахална, България щеше да стои на едно стъпало по-високо политически и обществено! Обаче у нас не тъй става.

Но да гоидем на предмета си. Кои са причините на това безразборчиво литературно сътрудничество? Като се замислюва човек в този въпрос, първото нещо, което му иде на ум, то е, че *интересът* се явява първата причина за такова сътрудничество. За някои от литературните сили това е вярно. Разказват за достоверен следующия факт. Министерството на просвещението в началото на тази учебна година изключва от учителската длъжност едного от такива сътрудници на българските списания и редовен сътрудник на „Бълг. сбирка“ уж „по слаба подготовка“, но всъщност за социализъм или радикализъм, изобщо за дейтелност, която не се харесвала на министерството. Изключеният се обръща към редактора на сп. „Бълг. сбирка“ за атестат при министерството, че той не е такъв. Подир това изключеният „по слаба подготовка“ веднага бил назначен за учител в софийската гимназия. Този факт очевидно показва, че има личности, които сътрудничат в такива списания като „Бълг. сбирка“ не защото одобряват неговото направление, върху което те надали и се замислювали, а от интерес. Но като изключим явно продажните личности, за които се спомена по-горе, ние по най-решителен начин се отказваме да приемем, че тази причина е обща за всички сътрудници. Преди всичко трябва да се забележи, че най-голямата част от тия, които пращат своите литературни трудове в българските списания, никога не очакват каквото и да било възнаграждение. Като имаме предвид, че литературните сили, за сътрудничеството на които говорим, са все млади сили, ние не можем да допуснем дори нито мисъл, че те са толкова покварени, щото интересът да ги кара да сътрудничат във всяко списание, без да обръщат внимание на направлението му. Защото не може да бъде по-голяма

поквареност от туй, щото човек да продава убежденията си или да се побратимява за интерес с ония, които хулят, тъпчат и преследват неговите убеждения.

Тогава где да дирим оправдание за нашето българско безразборчиво литературно сътрудничество?

На пръв поглед едно оправдание намираме в желанието на нашите литературни сили час по-скоро да видят печатани своите литературни трудове, в основата на което желание лежи друго желание – час по-скоро да внесат своята лепта за развитието на обществото. Само по себе си това явление е много радостно. То показва, че интересът към умствени занятия в нашето общество расте, че в него личности, които търсят един по-експанзивен, както казва Гюйо в своето произведение „Изкуството в свързка със социологията“, т.е. по-широк, по-пълнен със смисъл живот, се увеличават. Но да желаеш нещо не значи да го постигнеш. Бързанието да видиш печатани литературните си трудове всякога води към не добре обработени по съдържание и форма произведения. От друга страна, литературната дейтелност може да има образователно значение, когато тя има определен характер, когато оня, който зима на себе си ролята на обществен образовател, владее добре схванати идеи. А тъй като всяко време си има свои идеи, то литературната дейтелност може да има образователно значение тогава, когато на нея лежи отпечатъкът на едно съзнателно прокарване съвременните идеи. Най-сетне, за да бъде литературната дейтелност наистина плодотворна, необходимо е, щото човек ясно да си определи на коя обществена среда, на коя класа от обществото иска най-главно да действува, да влияе със своята дейтелност и според това да избира литературни теми и съответс-

твени списания за литературно сътрудничество. Защото колкото и да говориш на експлоататорската класа за идеите на справедливостта и хуманността, се ще бъде напразно. Тя си има свои понятия за справедливостта и хуманността, о които ще се грижи готовогава, додето не бъдат разрушени. Но разрушението морала на една класа не става никога чрез проповеди, а чрез действието на други сили, които се намират вън от волята на човека. С това, разбира се, никак не отричаме, че пропагандата на съвременните идеи може да засегне отделни личности и от експлоататорската класа. Не, нашата мисъл е, че с безразлична и неразборчива литературна дейтелност не се достига предполагаемата образователна цел. За да се въздействува гори на отделни личности, освен обективните условия, необходимо е да владеем една строго определена идея – идея, която да не е едно отвлечение от съществуващите личности и тяхното деление на класи, а да изхожда от тях.

Така щото приведената оправдателна причина за извънредно безразборчивото литературно сътрудничество у нас е съвсем недостатъчна. Фактът, че това сътрудничество е твърде разпространено, показва, че гореприведените съображения положително ги няма у сътрудниците на българските списания. Причината според нас лежи по-дълбоко. Според нас причината на това явление е в отсъствието на уякнали убеждения, в отсъствието даже на установени понятия, в бъркотията на понятията, която съществува у нас.

Подир казаното в тази и миналите статии да дойдем сега на въпроса за изменението на мненията, което у нас се взима за изменение на убежденията и което изменение стана баснословно. Когато няма убеждения, когато няма даже установени по-

нятия за нещата, тогава съвършено лесно хората си менят мненията. Това изменение на мненията у нас приема такива безсъвестни форми, че често пъти е равносилно на едно действително ренегатство. Защото мнения, които още вчера се възвеждаха в убеждения и се защитаваха с плам, днес те не само се изоставят, но и се воюва против тях със същия плам. Знаят читателите как редакторите на бившия в. „Млада България“ с един апломб, свойствен на тия хора, излязоха да проповядват уж нови принципи и да ръководят „Млада България“ в пътя на тях, как в няколко седмици изменяваха своите мнения за нещата и деятелите у нас със същия апломб. Известно е също как редакторът на сп. „Мисъл“ в едно късо време измени няколко пъти своите мнения спрямо нашите идеи и спрямо нас самите, социалистите¹⁰. Додето се ползуваше с благоволенieto на министъра на просвещението, той се отнасяше към нашите идеи като към вредни и нас, социалистите, наричаше разрушители на „реда, религията и семейството“, сеятели на „омразата“ в обществото и гр. нелепости. Обаче след изгубването на благоволенieto и след като казанлъшката социалистическа група прие в кандидатската си листа и него, обвинен от правителствените органи в непоследователност, той чрез опозиционния печат отговори с дълги писма, които повече изглеждаха на една защита на социалистите, отколкото на автора им. Това, разбира се, никак не му бърка сега пак да са повърне към предишните мнения за същите идеи. Ние не искаме да говорим тука за безсъвестното изменение мненията на нашите буржоазни партии. Ще се ограничим да кажем само следующето. Достатъчно е да им бъде дадена надежда, че ще бъдат повикани на власт, за да направят те веднага една еволюция на-

заг и със същата убедителност да ви препоръчват противоположни на защитаването от тях по-предни мнения и даже без всякакво стеснение да ви обявят, както направи неговият днешният министър на финансите г. Ив. Ев. Гешов, че едно мисли човек, когато е в опозиция, и съвсем друго, когато е на власт. Изобщо достатъчно е да си припомним миналото и настоящето на нашите буржоазни партии и особено еволюцията, която направиха днес властующите партии от прогласените „свобода и законност“, от „демократическите“ и „прогресивни“ обещания към днешната реакция, към потъпкването на правата, към задушаването на свободата и на всяко демократическо и прогресивно проявление в нашия живот, за да видим до какви безсъвестни форми достига изменението на мненията у тях. Ние тук говорим само за изменението на мнения и убеждения в чисто идейно отношение. Като говорим за това изменение, не можем да не си припомним ренегатството на редактора на един вестник, който в Стамболово време беше най-популярният, но който още тогава, попаднал под нагудото и фразистото византийско-русофилско влияние на Вазовите Стремскиевци¹¹ беше тръгнал по пътя на ренегатството. Думата ни е, разбира се, за редактора на в. „Прогрес“. До попадението му под деморализаторското влияние на Стремскиевци този вестник няколко пъти обяви, че се въодушевявал от социалистическите принципи и социалдемократическия идеал. Но тъкмо пред падането на Стамболов той рязко измени мненията си. Когато чрез социалистическия в. „Работник“ му се напомни това, редакцията на в. „Прогрес“ начело с днешния му редактор отиде в изменението си до едно действително ренегатство. В отговор на това напомняние тя категорически отказа, че някога е прегръщала соци-

алдемократическия идеал. Тогава с цитати от вестника им доказа и се, че в продължение на две години тя няколко пъти е обявявала себе си за привърженик на социалистическите идеи. Оттогава се изминаха три години. Известно е какво мизерно поведение държи и държи до днес този вестник и неговият редактор. Той измени не само на предишните си декларации; той измени на най-елементарните честни стремления и идеи. При всичко това обаче, когато в миналата сесия на Народното събрание нашите социалистически депутати напомниха на този господин (В. Велчев) ренегатството му, той има безочливата гързост да твърди, че не е изменил на предишните мнения. Такъв безсъвестно флюгерство в мненията едва ли някъде другаде се среща. Това явление впрочем се среща не само в буржоазния лагер; то се среща и в нашия, социалистическия. Видяхме по-горе, че литературни сили, известни за социалисти, редовно сътрудничат в буржоазните списания, в които те се явяват даже най-добрите литературни сили в известно отношение. Има и такива личности, които не само се отказваха от социализма, но явно минаха в буржоазния лагер и станаха предани слуги на буржоазията. Това нас никак не учудва. Както казахме, основа на социалистическите убеждения е материалистическото световъзрение. Човек, който не [е] усвоил това световъзрение, не може да има трайни социалистически убеждения, и ако има социалисти, които изменят на социалистическите убеждения, то е очевидно, че те не са усвоили добре материалистическото световъзрение. Прочее трябва да се вземе във внимание и следующето важно обстоятелство. Беглеците от социалистическия лагер в буржоазния се падат изключително на социалистите от така наречената *интелигентна среда*. Причината на това трябва да

се дири не само в отсъствието на убеждения, но и в това, че егоизмът и личните стремления надделяват на убежденията, задушават, тъй да кажем, убеждението. Това особено е справедливо за страни, в които работническото движение, теоретическото изражение на което е социализмът, е още слабо; сир. в страни, в които е слабо социалистическото движение, та егоизмът и личните стремления не се поглъщат от него. В такъв случай е необходимо не само да се стремим да добием трайни убеждения, но още по-необходимо е да се стремим да подчиняваме на убежденията си егоизма и личните стремления. При всичко че още не забелязваме едно действително ренегатство на социалистическите убеждения; при всичко че случаите на измяна на социалистическите възгледи са всъщност твърде редки; при всичко, най-сетне, че с увеличението на социалистическото движение минаването от буржоазния лагер в социалистическия ще става обикновено явление, когато обратното минаване ще съставлява едно рядко изключение: но такива явления, каквито са отбелязаните от нас в тази статия, са признак, че в настояще време в нашата страна е възможно, особено ако не се обръща на тях внимание, едно неусетно и немислено встъпване в пътя на ренегатството. Защото отричането от идеи по-съвременни и по-напредничащи и обръщането към идеи назадничащи е едно действително ренегатство. Ако ренегатството изобщо е грозно явление, то ренегатството спрямо социалистическите убеждения е още по-грозно.

И тъй, най-необходимото нещо, което липсва в нашия живот, са убежденията. Личността без убеждение не е личност. Човек без научни и обществени идеали или ще опоглее в живота, или, след едно *клатушкание* от едни мнения към други и от един ла-

гер в други ще изгуби най-сетне вяра и в себе си, и в човеците, и в науката, и в прогреса, и подобно на Станилов от разказа „Момче, едно вино!“¹² ще самоунищожава себе си с отчаяно пиянство. Но да си изработи човек здрави убеждения, научни обществени идеали е възможно само когато си изработи едно научно световъзрение. А в настояще време едничкото световъзрение, което може да ни даде здрави убеждения, научни обществени идеали, е *материалистическото*. Само доброто, правилното усвоение на това световъзрение и строгото придържане о него може да спаси личността от оподяване, от клатушкание и от мрачното разочарование в науката и прогреса. Това е и желателно.

Сп. „Ново време“, год. I,
кн. 3, март 1897 г.

„Обществено-литературни въпроси“
Том първи. Пловдив, 1901 г.

Погпис: Д. Б.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Статията „Литературното сътрудничество в България“ се печата по текста, установен от Д. Благоев в сборника „Обществено-литературни въпроси“. В сп. „Ново време“ статията е поместена в рубриката „Из живота и литературата“ с подзаглавията: „Въпросът за литературното сътрудничество в периодическите списания. – Неразборчивото литературно сътрудничество у нас. – Сътрудничеството на социалистите в буржоазните списания. – Причините му. – Изменението на убежденията и ренегатството. – Убежденията, егоизмът и личните стремления. – Убежденията и личността.“

В „Обществено-литературни въпроси“ Д. Благоев е изхвърлил следните няколко изречения, с които започва

статията и които обясняват причините, които са го накарали да напише тази статия: „В свързка с въпросите, разгледани в двете минали книжки, се намира един друг въпрос, изследването на който е необходимо, тъй като той ни разкрива все същата бъркотия в понятията, които съществуват у нас по въпроса за литературното сътрудничество.“

Благоев има предвид статиите, поместени в рубриката „Из живота и литературата“, а именно „Животът и литературата“ и „Понятия и определения“.

² „Мисъл“ – месечно литературно списание, излизало в София от 1892 до 1911 г. под редакцията на г-р К. Кръстев. В списанието отблизко сътрудничели П. П. Славейков, П. К. Яворов, П. Ю. Тодоров и др.

³ „Български преглед“ – месечно литературно-обществено списание, излизало в София от 1893 до 1900 г. Редактирало се от Веньо Цонев, при близкото сътрудничество на проф. Милетич, Ив. Вазов, Ив. Д. Шишманов, Д. Агура и др. Водило борба против научния социализъм.

⁴ „Българска сбирка“ – литературно-обществено списание, редактирано от С. С. Бобчев. Излизало от 1894 до 1915 г. Около него се групирали главно привържениците на народняшката партия.

⁵ Благоев има предвид Ив. Андрейчин, А. Страшимиров, Д. Страшимиров, Х. Г. Чилингиров, Карима, В. Т. Велчев и др.

⁶ Благоев има предвид С. С. Бобчев, който е автор на обществено-политическите хроники в сп. „Българска сбирка“.

⁷ Благоев има предвид бележката на С. С. Бобчев в сп. „Българска сбирка“, год. III (1896 г.), кн. 10, стр. 1020–1021, в рубриката „Из книжнината и живота“ с подзаглавие „Градските общински избори и сп. „Ден“, в която Бобчев полемизира с Благоев и отрича да е имало какъвто и да било терор през време на изборите в Пловдив. Изборите за Народно събрание на 17 ноември 1896 г. са минали при голям терор и дали огромно болшинство на народняшката партия.

⁸ В печата по него време се изнесло, че С. С. Бобчев, в качеството си на адвокат и народен представител, вземал подкуп от близките на някои затворници, за да ходатайства за вписването им в списъците за помилване.

⁹ „Млада гвардия“ – седмичен вестник, издаван от група ли-

берали, редактиран от Д. Ризов, Ан. Ляпчев и др.; бил опозиционно настроен към народняшкото правителство. Излизал в София от 25 януари 1895 г. до 15 март 1896 г.

¹⁰ Редакторът на сп. „Мисъл“ – г-р К. Кръстев, бил включен през 1896 г. в избирателната листа на Казанлъшката социалдемократическа група. Кандидати на казанлъшките социалдемократи били членовете на Българската работническа социалдемократическа партия Константин Бозвелев, Янко Сакъзов и присъединилият се към листата г-р Кръстев. От социалдемократическата листа не бил избран никой. Бозвелев получил 761 гласа, Янко Сакъзов – 642 гласа, и г-р Кръстев – 646 гласа. Кандидатирането на г-р Кръстев от името на Социалдемократическата партия е случайно явление в неговата обществена дейност.

¹¹ Стремски – герой на Вазовия роман „Нова земя“.

¹² Има се предвид разказът „Момче, едно вино“ от Ги де Мопасан, печатан в сп. „Ново време“, год. I, 1897 г., кн. 2, стр. 115–126.

ХРИСТО БОТЕВ КАТО ПОЕТ И ЖУРНАЛИСТ¹

(КРИТИЧЕСКИ ОПИТ. – Д. Т. СТРАШИМИРОВ)

342

ДИМИТЪР БЛАГОЕВ

В нашата книжнина за Христо Ботев е писано доста много. В различно време и в различни вестници и списания са поместени реди статии за неговата личност, за неговата дейтелност и за идеите, които той изповядваше. Имаме даже и една биография, и едно събрание на неговите политически и поетически статии. В нашето общество и в нашата книжнина се образуваха спрямо Хр. Ботев два рязко противоположни лагера. Единият от тях се стреми да дискредитира неговата омайна личност, неговата дейтелност и, главно, неговите идеи. Другият – да оправдае неговата революционна дейтелност и да защити идеите, които той пропагандираше. Очевидно е, че първият от тия два лагера съставлява го оная част на българското общество, която наричаме *буржоазия*, която, при всичко че такива дейтели като Хр. Ботев доведоха работите до освобождението ѝ, което създаде днешното ѝ ръководещо положение на страната, мрази Ботева явно и прикрито. Другият лагер съставляват социалистите и личности, близки до тях по възгледи. Така щото гостатъчно щеше да бъде, ако бяхме указали само на статиите от двата лагера за Христо Ботев и да оставим на читателите сами да си съставят мнение за неговата личност, за неговата дейтелност и за идеите, които той представляваше в нашата революционна епоха. Но съдбата на Христо Ботев в нашия живот и в нашата литература е толкова чудна, че ние не можем да се ограничим само с простото указание на това, което е писано досега

за Ботева. Толкоз повече не можем направим това сега, когато имаме сериозен литературен повод.

Личността на Христа Ботев след Освобождението се ползуваше почти с общо уважение; тя вдъхваше даже общ възторг. Почти до Съединението Христо Ботев се явяваше една могъща, омайна личност и в образа на един герой-патриот. Припомнете си Христо Ботев в „Немили-недраги“ и в песнята „Тих бял Дунав се вълнува“. Неговото геройско преминаване Дунава начело на една бунтовническа чета, неговата смърт на върховете на Врачанския балкан, описанието на неговата поетическа, мощна фигура в „Немили-недраги“ – всичко това създаде от Ботева източник на патриотически възторг, на патриотическо възхищение и една личност чисто патриотическа. Възхищаваха се от Ботева като от патриот, който сложи костите си на балкана за освобождението на „отечеството“. И догдето неговата личност беше увита в тая патриотическа пелена, Христо Ботев продължаваше да служи за предмет на възхищение; неговата личност не възбуждаше никакво негодувание или омраза. Напротив, с неговата памет се стараеха различните наши патриоти да оправдаят своите гнусни дела; върху неговия авторитет се стараеха да издигнат своя авторитет, особено онова голямо болшинство от либералствующи „интелигентни“, които Освобождението беше повикало да управляват страната. Цял един тиранически режим, както е известно, Стамболовският, искаше да поддържа своя авторитет с авторитета на Ботева, като се помъчи да уподоби своя „патриотизъм“ с идеите на една личност, която е нямала нищо общо с „патриотическите идеали“ на стамболовци. Наистина при патриотическите възхищения от Ботева пееха и неговите революционни песни, които

343

НАШИТЕ АПОСТОЛИ

никак не хармонират с патриотическите чувства на всички патриоти след Освобождението. Те се пееха по улиците, по кръчмите, по вечеринки и седенки, на тържествени празници и при патриотически начинания. Но те само се пееха и декламираха, без да се вниква в тяхното съдържание, в тяхната идея.

Но Христо Ботев, както сега се знае, представлява и друга една страна, която го характеризира и която го отличава от всички други революционери патриоти. Патриотизмът на Христа Ботев произхожда съвсем от други основания, отколкото патриотизмът на повечето други революционери и особено на днешните патриоти. Патриотизмът на Христа Ботев произхожда от съвременните нему революционни социални теории. С малко гуми, Христо Ботев е революционер социалист. Във всяка негова обществено-политическа статия и във всяко едно от неговите стихотворения прониква социалистическата мисъл, както тя тогава се явяваше в главите на болшинството социалисти и както Ботев я прие главно от знаменития руски революционер социалист – Чернишевски. В 1875 г. в революционния в. „Знаме“, редактиран от него, Христо Ботев обявява, че е превел известното произведение на Чернишевски „Что делать?“ (Какво да се прави?). И ето, откритието на тая характерна страна от Ботевата личност направи цял преврат в отношенията на нашите патриоти към него. Авторът на „Немили-недраги“ и на „Тих бял Дунав се вълнува“, ограниченият Вазов, пише против Ботева известната статия² в „Денница“, в която статия той с всичките си пигмейски усилия се мъчи да събори титана Ботев. Преди него върлят „революционер“ и поклонник на Хр. Ботев, босият във всяко отношение и безхарактерният З. Стоянов изопачава неговия живот и неговите мисли, за да из-

кара Ботева такъв също вагабонт-патриот, какъвто той сам тогава стана, каквито станаха неговите другари и неговите патрони. Друг един горещ поклонник на Ботева, който не твърде отдавна беше захванал да издава вестник с название „Христо Ботев“ и който надали някога искрено се е въодушевявал от нещо освен от желанието да изскочи по един лесен начин в първите редове на гържавната трапеза и да стане по такъв начин от нула нещо, известният по хамелеонството си Д. Ризов, захвърли Ботева и го замени с безличната фигура на Вазова. Изобщо всички „талантливи критици“ и всички бездарности се заловиха да дискредитират пред младите поколения Христа Ботев, главно Христа Ботев революционера социалиста, неговите социалистически тенденции. Едни от тях отиват към целта си направо, като отричат каквито и да било таланти и заслуги у Ботева. Други, напротив, като му признават известни таланти и заслуги пред отечеството, по друг начин идат да дискредитират идеите на Ботева пред младите поколения. Към последната категория спада З. Стоянов, първият биограф на Хр. Ботев. Към нея сега ние трябва да причислим и г. Д. Т. Страшимиров с неговия „Хр. Ботев като поет и журналист“, който се появи преди няколко месеца.

Чудно нещо наистина! Повидимому всички симпатии на г. Страшимирова са на страната на Хр. Ботев, на неговия поетически талант, на неговите идеи. В много места той тъй се изказва спрямо тях, щото читателят не може да не заключи, че г. Страшимиров напълно симпатизира на идеалите на Хр. Ботев. Отваряте първата страница на „Хр. Ботев като поет и журналист“ и още там прочитате: „Ботев е несъмнено единствен представител на общечеловеческите идеали в нашата литература, а в

също време той е и най-добрият наш поет, който е бил роден да поеме в себе си душата на своя народ и да се радва и страда с неговите радости и с неговите тегла, и затова не може той да не бъде най-добър учител.“ Обръщаме на стр. 10 и четем: „В нашата литература и в живота на нашето общество името Ботев е едно знаме.“ И на другата стр.: „За нас Ботев не е политика, нито даже само поезия, но един жив човек, познат нам твърде добре; ние знаем как той е живял, какви привички има, какво обича и какво мрази, как живее и умира: знаем не само песните му. Ония огнени чувства, които са в неговите песни, високите ония идеали, които пеem, търсиме ги и в неговия живот и като ги мислим там, пренасяме ги така върху нас си, върху нашия живот, и това ни дава сила.“ И по-нататък, на стр. 20–21: „Като земем в съображение гвойното обаяние, което Ботев е внушавал всякога на околните си и което естествено не е оставало скрито и от неговите собствени очи, можем да си обясним лесно онова гордо презрение, с което той е гледал на силните на деня, силата на които е в парата и в общественото положение, можем да разберем онова превъзходство, което той е чувствувал спрямо обикновените и гребнави същества като обладател на същинската сила и вечното богатство. И това гордо чувство ще да е било толкова по-голямо, колкото повече той е бил преследван.“ А още по-нататък, на 105 стр., четем: „Нека не забравим, че той като борец за пълната свобода на народа, и от чорбаджии, и от турци, имал е и свещената задача да докаже на всякой сиромах, че се може както без едните, така и без другите: свободата на България трябвало да се добие, без да се почука на чорбаджийски врата. Тая идея е била диктувана толкова от низкия нравствен строй на чорбаджиите, колкото и

от благородния порив да се даде пример за непоколебимост на други беззащитни: *Ботев е бил възпитан и имал възможност да намери място, но десетки и стотици негови другари и поборници били лишени от това добро и умирали от глад. Ботев ги е подкрепял духом, като е страдал заедно с тях; а като се отричал благородно от богатата, които е могъл да си набави със своите способности, той им става водител в борбата.* Всяко време си ражда и своите герои. Ботева може във всичко да съдим, но не в това, че предпочита да страда, отколкото да печели: *велик е оня, който се нагърбва с теготите на своето време, както Исус Христос със своя кръст, а нищожни са тези, които живеят само за себе си, без да разбират високите задачи на епохата, в която живеят.*“ На стр. 151 г. Страшимиров пише: „Всяка крачка, която прави в живота, той я туря пред трибуната на Чернишевски, Писарева и други, обсъжда я от политическа, икономическа и социална страна и ако авторитетът на ума не признае, че тая стъпка води към напредъка, то тя не е достойна за един мъж и не води към истинското величие.“ А на стр. 165: „*Ботев е мощна, импулсивна натура и никакъв външен натиск, никакви практически и парични съображения не са били в сила да го поведат към най-малката стъпка, ако тая стъпка не се е диктувала и от вътрешна нота, от някой душевен импулс.* Обаятелният образ на поета воевода е запечатан във въображението на всекиго, който е чувал веднаж името Ботев, с най-реелефни краски: *ние го знаем велик във всяко мигновение на неговия кратък, но пълен с бури и велики събития живот и вярваме, че никой не би приел на радо сърце „психическото пречупване“ на Заимова за истина.*“ По-нататък, на 274 стр., четем: „*Такъв мощен глас като оня на „Молитвата“ на Ботева, който въздига*

духа на нашето народно минало до една общечеловешка висота, не е чуван друг път в нашата литература и едва ли ще да се чуе пак след векове.“ А на стр. 2. Страшимиров казва: „Накратко земена политическите убеждения на Ботева се събират в следующите точки: борба против дуhovenството, което по дължност свързва „страха към Бога с почитта към царя“; борба против „привилегировани“ или чорбаджии, които са „изедници“, които държат народа в икономическо робство и удвояват веригите на робството му, и, най-после, борба против властта, „съзаклятието против свободата на човечеството.“ Най-сетне, на последните стр. 333–334 четем и следующето: „Аз съм уверен, както е уверен всякой българин, че Ботев е бил и останал до юнашката си смърт навърх Балкана най-добър син на отечеството си; това говори явно за просветен ум и благородна душа. Но той е бил в същото време идеалист, принадлежал е със своите идеали на цялото човечество, а такъв е и умрял; това свидетелствува също, че той е имал висок ум и велика душа. Би ли да не признаваме идеалите му?“

Всякой от читателите ни, който е прочел „Христо Ботев като поет и журналист“, ще се съгласи с нас, че ние извадихме почти всички места из него, които ни рисуват Ботев като човек, като деятел и даже като поет в оня величав образ, който именно и възбужда удивлението на всички, които търсят един идеален образ в нашите дейци от недавна миналото. Но при всичко това книгата на г. Страшимирова след едно внимателно прочитание прави неприятно впечатление. Коя е причината на това?

За читателя, който внимателно е прочел „Критическия опит“ на г. Страшимирова, отговорът на въпроса трябва да е определен. Той трябва да е забележил, че г. Страшимиров си е турил за цел да убеди

читателите си, че Христо Ботев е велик не по туй, дето той е живеел, се борил, страдал и умрял за „общечеловечески идеали“ и възпявал идеите на своя век, а по туй главно, че бил внесъл в поезията „народната душа“ и народната поезия. „Истинското величие на Ботева и като човек, и като поет не [се] състои, казва г. Страшимиров на стр. 234, в неговите тенденции и политически идеи, защото тия идеи не са нови и не са негови и тях може да усвои всякой из най-незначителна политическа брошура; но неговото истинско величие [се] състои във висотата на характера му и в пълнотата и дълбочината на неговата поезия: а за това младежта заслужва (да не би трябва?) да изучава Ботева и да обича поезията му.“ И няколко реда по-нагоре: „Поезията на Ботева не е отклик на възновени патриотически мисли, както е оная на учителя му, но е глас на народната душа; тя не е въздушевена политическа тенденция, а топло, човеческо чувство. Нашата младеж би трябвало да изучава Ботева именно от тая страна и да се въздушевява от него.“ А на стр. 9 четем: „На крив път са обаче ония, които мислят, че това знаме (думата е за Ботев) е само политическо. Ако да беше така, името на Ботева щяхме да напишем върху някое червено знаме и работата щеше да е свършена, нямаше да пеем песните му.“ Такива места още много могат да се приведат, но и приведените са доста, за да видим, че г. Страшимиров си турил за цел да убеди нашата младеж какво истинското величие на Хр. Ботев се състои в неговата поезия, която е „глас на народната душа“, а не в неговите „политически“ или както още ги нарича г. Страшимиров, „общечеловечески“ или, просто казано, социалистически идеи. Че Хр. Ботев е живеел с тия идеи и е умрял за тяхното осъществление, това, според г. Страшимиров, не е

ценното у Хр. Ботев. Толкоз повече че тия идеи нито са негови, нито са нужни днес за България. На стр. 259 четем върху това, както следва: „Ония, които четат Ботева с едничка цел да запишат в книгата на ума си един добър социален принцип, правят излишен труд: те се нурят по бездънния океан, за да уловят зърно пясък, а пясъкът лъска на могили покрай брега. Добрият социален принцип стои кратко написан на всяко червено или пъстро политическо знаме, и оттам може да си го земе всякой с най-голяма леснота; той стои записан във всяка политическа брошура от десетина-петнайсет странички – каквито се печатат по стотина всякой ден – и няма нужда да го търсим в съчиненията на Ботева. Ако Ботевите идеи се състояха само в неговото социално верую и ако величието на Ботева трябваше да мерим само по тия идеи, то всяко дете, което знае да прочете една брошура на Енгелса или Лаврова, можеше да се мери с великия човек. Политическите идеи, които може да има Ботев, не са негова собственост, а моя ги е земал от другите; а от същото място, откъдето ги е той зел, може да ги вземе и всякой друг и заради това нито на Ботева, нито на други моя труд не може да придаде особена цена, нито да е мерило за величието му.“ Както виждате, според г. Страшимирова трудът да усвоиш известна идея няма особена цена и следователно не може да бъде мерило за величието на една човешка душа. Но слушайте какво още той казва на стр. 255: „Нашите нужди са сега по-други и затова литературата може да търси нови пътища. Политическата поезия на Ботева, като раздухваше народната гордост и възпишаваше духовете във високи патриотически възжеления, отвлича вниманието на цяло едно поколение от грижите за интимно, домашно възпитание. А ако занемарването на тия

грижи е било необходимо за бунтовническото минало, то е непростително и пагубно в наши дни. Не може да се премълчи, че повърхностното подражание на Ботева идеалите е дало горчиви резултати и дава до последно време. Младите хора у нас се отдават лесно на идеалните пориви на миналото и забравят, че те не са Даскал Ботю, нито Христо Ботев, а обикновени хора, която трябва да мислят и за вътрешно съвършенство наравно с идеалите; те забравят още, че не живеят във времената на Даскал Ботю и че нуждите сега са по-други, а затова и духовете трябва също да бъдат по-други. Даскал Ботю е мислил през цял живот само за народни идеали и пак заради тия не се е грижил и за душевното развитие на сина си; но мощният негов дух е бил извънреден в сравнение с околните му през ония времена, а и времето е изисквало само бодри духове и енергични борци, та е покривало от само себе си липсването на обикновени домашни добродетели. Тогава хората са се борили за народна свобода, борили са се, за да живеят; а ние сега имаме свобода и живеем, за да живеем по-съвършено. Онова, което в Даскал Ботю се е покривало с извънредната сила на духа му и с духа на времето, не може да се покрие в новия и обикновения човек нито с едното, ни с другото. Обикновеният човек има да бляска само с едно, а това са домашните човечески добродетели.“ Няколко реда по-голе, на стр. 257, той продължава така: „Ако ние подражаваме изключително политическия дух на Даскал Ботю и добавим принципа на сина му за революционна борба като начало и край на мъжко достойнство, ние ще бъдем демагози или фанфарони, каквито за жалост новото време е родило доста. Знае ли младият читател що ще рече демагог и фанфарон? Това са хора, които улавят из някоя книга, или от устата на други, името и учението

на някой велик човек, повтарят това учение и като мразят и гонят околните си, които го не знаят, мислят, че са на върха на света със знанието и духа си, но в себе си са „нищие духом“. Увлечението с какви и да е учения, научни и обществени, макар и най-велики и най-свободолюбиви, като се занемарват душевните и човешките добродетели, прави душата пуста и студена, а човека кара да бъде жесток и несправедлив към околните си“. На 388 стр., като говори пак за това, че всяко време си има своите нужди, „нашето време ги има може“ и че „новото поколение се е оказало некадърно да създаде нови идеали, по-полezni и по-пригодни за неговото време“, а предвквало само идеалите на Ботева и Каравелова – като говори това, г. Страшимиров продължава: „Техните идеи принадлежат на миналото, ние трябва да ги знаем, но не и да ги подражаваме; а ако между тези идеи има и такива, които не принадлежат само на Каравелова и Ботева, а са достойни на вековете, то толкова по-добре: ние трябва да имаме тези идеи, без да има нужда да ги свързваме с името на единия, нито на другия, защото и моя, и онзи са техни притежатели толкова, колкото може да бъде всякой от нас.“

От приведените цитати сам читателят вижда каква е целта на г. Страшимирова. Той иска да убеди „младия си читател“ да не се увлича да търси у Ботева „политически“ идеи и „общечовешки“ идеали. Трудът, изгубен за това, не само няма цена, но и не представлява никакво величие на душата. Той иска да увери младежта, че „Ботевият идеалитет“ днес не е нужен и че главно са нужни „интимните, домашните добродетели“ и т.н., и т.н. Ето защо, при всичко че г. Страшимиров се явява горещ защитник на Хр. Ботев като поет и журналист, при всичко че той се възхищава от неговата личност и неговия характер и при-

знава на Христо Ботев „висок ум и велика душа“ – при всичко това книгата на г. Страшимирова е насочена против действителното значение на Ботева.

За да видят читателите, че казаното от нас е свършено вярно, нека се спрем малко на току-що приведените от книгата на г. Страшимирова цитати. Всъщност работата изглежда, като че у г. Страшимирова да липсват най-елементарни понятия. Той смесва две свършено различни неща: прочитанието на една книга с усвояването на съдържанието ѝ, с проникването от духа и идеите ѝ. Да прочете човек едно многотомно даже съчинение никакъв труд не струва; но да усвои идеите, които се съдържат в него, и при туй да ги усвои така, щото не само да ги разбира, а и да му станат нещо неотемливо, без което не може да живее, това не само изисква твърде голям труд, но и известен висок характер, известно величие на духа. И в какво се състои свършенството на личността? Очевидно е, че то се състои главно в постоянното ѝ стремление, щото идеите ѝ и животът ѝ да бъдат винаги в съгласие, да съгласува всички свои постъпки с идеите си. Човек, който говори за идеали, а постъпва несъгласно с тях, очевидно е човек безхарактерен и не може да представлява пример на някакво душевно величие. Човек без идеали е едно животно. И колкото по-низки са неговите идеали, толкова той е по-близък до животинското състояние. Г-н Страшимиров обича да говори за възпитанието на младежта. Няма съмнение, че въпросът е за възпитанието на младежта в някакви идеали. Но как се изработват идеалите? За това са необходими импулси, а тях дава средата, в която живеем. Книгите, брошурките, песните близат така също в средата като съставна част. Една брошурка, една песня може да даде много добър импулс към из-

работването на идеал. А всяка една от Ботевите песни и всяка една от неговите общественно-политически статии е жив импулс. Всяка една от тях е една енергична идейна агитация. Всяка една от тях ни говори за чувствата на гражданския гълъг, за гълъга към страдащата народна маса, за гълъга към обществото и човечеството. Величието на Ботевата поезия и нейното високо възпитателно значение се състои именно в туй, че буди ония чувства, които предават на личността, на нейните действия най-висока морална цена, които са необходими за прогреса на обществото. Ако при туй Ботевата поезия свържем с неговата личност, с неговия живот и неговата смърт за идея – тогава величието ѝ и нейното възпитателно значение стават неизмеримо високи. Но както видяхме, г. Страшимиров именно не намира никаква нужда да свързваме идеите на Ботевата с неговата поезия и личност. Той е против това именно значение на Ботевата поезия. По-добре да послушаме какво той казва: „Ние трябва, казва той на стр. 289, да пеем песните на Ботевата, да пеем и неговата „Молитва“ не за да си служим с тях против нашите политически или идейни врагове – за тях ние трябва да направим свои песни, – а да ги пеем от уважение към великата памет на поета войвода, който е сложил юнашки кости на балкана, да ги пеем от уважение към страдалческото минало и, най-после, от уважение към поетическия гений на Ботевата и от уважение към българската поезия: само така Ботев ще живее между нас и ще пребъде между българския народ, догдето на света се чува българското име; така ще живее в нас любовта към родния ни език и към поезията – любов толкова занемарена и забравена...“ Както виждате, ние трябва да пеем песните на Ботевата от уважение към неговата памет, а не за да се въоду-

шевим от чувствата, които тя съдържа, а не да гирим в тях идеи. Но това именно отношение към Ботевите песни и създаде демагозите и фанфароните, за които говори г. Страшимиров. Те пеяха Ботевите песни именно от уважение към паметта на поета войвода и от уважение към българската поезия. Не може да им се отрича уважението към паметта на поета войвода и към българската поезия. Но именно пението на Ботевите песни само за тая цел и може да създаде само фанфарони и демагози. И ако Ботев беше написал не двайсет, а хиляда и двайсет песни във форми на народната поезия, без това съдържание, което те имат, тогава неговата поезия сигурно не щеше да има онова високо възпитателно значение, което има, освен може би това значение, че той е внесъл в нашата поезия народния елемент. Ние, разбира се, най-малко можем да отричаме важното значение на последния в поезията; но не то придава високото възпитателно значение на Ботевата поезия, а нейното съдържание, което трябва да се изучава, както и идеите, които лежат в основата на неговите песни и са създали чувствата на поета, които те възбуждат. Но г. Страшимиров се сили да отклони „младия читател“ именно от последното.

И естествено. Както забелязахме, г. Страшимиров не вижда нужда днес за България от „богди духове“ и „енергични борци“, от „полит. дух“ на Даскал Ботя, т.е. от неговата гражд. доблест, от принципа на сина му, т.е. „да се бори кой как може с душманите на народа“, за свобода, за правда. От тези неща България имала нужда преди Освобождението; тя днес няма нужда от тях. Оставаме на читателя да съди доколко всичко това е истина. Но пита се: от какво България днес има нужда? Според г. Страшимирова България днес имала най-голяма нужда от

„интимен живот и домашни добродетели“. И за да поддържа тази си мисъл, г. Страшимиров хвърля една голяма клевета на Даскал Ботя, който, като „е мислил през цял живот само за народни идеали“, не се грижил уж „и за душевното развитие на сина си“. Ние знаем тъкмо обратното: Даскал Ботю се е грижил за възпитанието на сина си, както, разбира се, е могъл и разумявал, и ако синът му не ударил в пътя на „интимния живот и домашните добродетели“, то в това никак не е крив бащата. Но какво ще рече „интимен живот и домашни добродетели“? Ние не можем точно да знаем какво разбира под тия думи г. Страшимиров. Но обикновено интимен живот ще рече личен живот, живот за свое удоволствие, за лично щастие. Под „домашни добродетели“ г. Страшимиров разбира очевидно любов към домашните и преданост към интересите на домашните, толкова силни, щото за тях да се жертвуват обществените и политическите идеали, дългът, честта и пр. Че г. Страшимиров това именно разбира, когато препоръчва на младежта за идеал „интимния живот“ и „домашните добродетели“, може да се заключи от клеветата, която хвърля на Даскал Ботя, и от скрития упрек, който прави на сина му, че не пощадил за своите идеали и „интимното чувство“ на един „възпитан“ син към баща си, смъртта на когото едва ли не е последвала от огорчение от тая „жестокост“ на сина му. За да разберем какво проповядва г. Страшимиров, нека за минута си представим, че България тръгне да живее според рецепта[та] на г. Страшимирова. Какво би излязло? Би се получило очевидно следующето състояние: всякой се грижи за своя „интимен живот“ и живее за интересите на своето семейство, и най-накрая би се получило едно общество от индиферентни към

общите интереси личности. Може ли такова едно обществено състояние да се смята за естествено?

Като говори за „дълбокия социален живот“ на народа, г. Страшимиров на едно място в своята книга се възхищава от интимния семеен живот на народа, а на друго място заедно със З. Стоянова и Заимова признава, че именно тоя интимен домашен живот го направи да изгуби и всяко чувство на достойнство като гражданин и даже като личност. Между туй той именно това състояние иде да проповядва като една необходима нужда за България. Прочее това състояние на обществото го желаят всички управляващи и цялата буржоазна класа спрямо другите, угнетените класи. Вследствие на това, на първо място на знамето ѝ стои светостта на „домашните добродетели“, която при туй всеки ден и всеки час сама нарушава и разрушава. Грешката на г. Страшимирова се състои очевидно в туй, че той смята борци за идеали само хероите, необикновените личности, а всички други личности той ги смята за обикновени хора, които могат да бляскат „само с домашни човечески добродетели“. Обаче и хероите не падат от небето. Те не могат да съществуват там, где то в обществото няма по-високи добродетели от „интимните и домашните добродетели“. Значи, за да се явят необикновени личности, необходимо е да се явят обикновени личности с по-високи идеали, отколкото идеала на г. Страшимирова. Следователно всякогашна нужда за обществения прогрес е и ще бъде възпитанието на обществото, особено на младежта в по-високи идеали, отколкото идеалът на г. Страшимирова – в обществените идеали. България, разбира се, не може да прави изключение.

От всичко казано дотук читателите ще се съгласят, вярваме, с нас, че възгледите на г. Стра-

шимирова върху значението на Ботев в нашия живот и литература са свършено несъстоятелни и че при всичката му бляскава защита на Ботевата поезия от несъстоятелните, завистливите и злобно-партизанските нападки на Вазова г. Страшимиров трябва да причислим към ония, които се стараят да омаловажат пред младежта идеите на Ботева.

Ние, разбира се, не пишем рецензия върху „Хр. Ботев като поет и журналист“. Но не можем да не обърнем внимание и върху следущето. „Христо Ботев като поет и журналист“ изобщо е едно второ издание, с някои изменения и допълнения, на „Хр. Ботев“ от З. Стоянов. Г-н Страшимиров сяко се пригързва о биографията от последния и без всякакъв критически поглед е приел всички биографически сведения, които З. Стоянов дава, когато е много добре известно, че последният написа биографията на Хр. Ботев с цел освен паричната спекулация в името на Ботева да оправдае своето поведение и целия режим, на който той беше се продал. В биографията има много измислици и може би много изковани писма и документи. Ботева като журналист г. Страшимиров го знае не по първоначалните източници, гдето са поместени обществено-политическите статии на Ботева, а по „Съчиненията на Хр. Ботев“, събрани от З. Стоянов. Но главното е там, че книгата на г. Страшимирова представлява една интересна смесица от най-противоположни мнения. По-горе ние нарочно подчертахме някои места, взети из нея. Читателят сам ще види в какви груби противоречия пада г. Страшимиров, ако сравни подчертаните от нас редове на стр. 71 и 72 на тая статия с цитатите на следущите подир тях страници. Но да прибавим още някои сравнения. Сравнете, моля ви, подчертаните от нас места в цитата, взет из стр.

11 на книгата на г. Страшимирова, още със следущите негови думи на стр. 123: „Огорченията, които Ботев приготвя за своя достоен родител, са твърде жестоки, макар и да са всъщност жертва за една висока идея. За никоя идея един благороден характер не трябва да потъпква добрите чувства към ближния си, а още повече към своя родител. Но ние знаем, че домашното възпитание на Ботева е твърде недостатъчно. Също и времената, в които той живее, са толкова егностранчиви, колкото и жестоки; с тия две думи, които отричат толерантността и хуманитета в душата, се изчерпва характеристиката на кървавите години... Крайността на Ботева произлиза от слабото домашно възпитание. Насочен още от малък към обществени и социални идеи, той живее почти изключително с тях; възпитава в себе си обществения човек, бореца, а интимния, обикновения човек притисва.“ Преди всичко е много интересно в тия цитати това, че борец и толерантност, борец и хуманитет са в противоречие. Откъде взема г. Страшимиров тия мъдрости? Прочее те са негови, чисто самобитни, доморасли мъдрости. Но да оставим това настрана. Щом Ботев няма „благороден характер“, щом той „потъпква добрите чувства към ближния си“, щом неговият живот е продукт егностранчив, на невъзпитаност, как тогава „огнените чувства, които са в неговите песни, високите ония идеали, които пеem“, могат да ни дават сила? Това едно. Сега сравнете току-що приведените думи на г. Страшимиров с подчертаните от нас негови думи от стр. 105 на неговата книга. В последните г. Страшимиров намира вече, че Ботев е бил възпитан и имал благородността да се откаже от личните облаги за своите близки, като при това на края на цитата нарича нищожества ония, „които живеят са-

ми за себе си“, т.е. значи „интимен живот“ (така ли, г. Страшимиров?), „без да разбират високите задачи на епохата, в която живеят“, когато на стр. 123 г. Страшимиров отрича възпитание у Ботева, отрича и благородството му. Нека читателят сравни току-що цитираното с другите наши цитати из книгата на г. Страшимиров и ще види още по-добре какви гроби противоречия има в неговата книга. Подир това ние молим читателя да сравни още подчертаните ни редове в цитата на 71 стр. от нашата статия, като има предвид и последната цитата на стр. 72. На стр. 156 четем, както следва: „Ботев притеглява малко по малко своите досегашни действия, изучава и характера на околните си и идва скоро до заключение, че той със своя бурен и опасен живот вреди сам на себе си, убива своя талант, без да принесе някаква полза на своя народ, ни на своите близки. Той е без средства, без занимание, без положение в обществото; той не представлява със своите действия никаква позната на хората идея, никаква полезна на обществото дейтелност; всички го смятат за изгубен. Ботев трябва да заседне на едно място, да се погрижи за себе си и за своите домашни, както прилича на един мъж, да прибере безпомощните си и малки братя и старата си майка, защото Даскал Ботю го няма вече между живите. Той трябва да се сдобие със средства за съществуване, защото който няма пари, няма право да мисли и да действа, той не е сила. Всичко това е гласът на живота – глас, който расте в него от ден на ден все по-силно. Лесинг беше казал: като чукаят трийсетте години, време е човек да помисли и за джоба си.“ Както вижда читателят, тия гуми говорят за едно истинско „психическо пречупване“ в Ботева, за когото „външният натиск“, „практическите и парични съображения“ вече игра-

ят важна роля, когато на стр. 165 г. Страшимиров съвсем друго говори, тъкмо обратното. Нека при това читателят прочете думите на г. Страшимиров на стр. 271 и 272 от неговата книга. Всичко това „психическо пречупване“ в Ботева щеше да бъде много чудно, ако беше вярно. Но ние знаем, че то не е вярно, а е измислено за оправдание поведението на някои „патриоти“, на тия, които ги измислюват. Ний знаем, че Ботев в апогея на своя „интимен живот“ и „благородство на характера“, щом настъпи време да докаже своята искреност в своите дела и убеждения, остава и майка, и братя, и жена, и дете и отива на бой, на смърт за своите идеи. Туй, разбира се, никак не му побърка да напише известното писмо до жена си, което го писа на парахода, в което изказва толкова високо, истинско „интимно“, така да кажем, благородство. Към горните противоречия можало би да се приведат цял ред други. Така на стр. 233 г. Страшимиров казва, че Ботевата поезия не била „отклик на възбуждени патриотически мисли“, а на стр. 155 излиза тъкмо противното. На 123 и 257–258 стр. г. Страшимиров ни уверява, че Ботев притиска „интимния човек“, а на 232–233 излиза съвсем противното. На стр. 66–67 г. Страшимиров признава, че гнес старите и по-новите приятели на Хр. Ботев, които са живели с „народни идеали“, захвърлиха ги и се стремят само към лично обогатяване, към „интимния живот“, гнес на гърба на България се качиха стари и нови чорбаджии, в ръцете на които отива и богатство, и политическа власт; гнес същите неправди, същата низост на управляващото чорбаджийство; а на 256 стр. г. Страшимиров проповядва, че нямаме нужда от такива „бодри духове“ като Даскал Ботю и „енергични борци“ като син му Христа, а от обикновени хора, които „да бляскат само с домашни чело-

чески добродетели“!, и т.н., и т.н. Изобщо книгата на г. Страшимирова поразява ни с отсъствието на всяка логическа свързка в положенията на автора.

Източника на тия противоречия трябва, разбира се, да дирим в самия им автор, в неговата мислителна способност и в неговия характер. От книгата му ясно личи, че мислителната способност, главно логическото мислене у г. Страшимирова е слабо. Той е чул и навярно е чел нейде си нещо върху темата, че поезията и литературата могат да се съживят (както е бивало в другите страни), като се внесе в тях народният елемент, „народният дух“, като стане „глас на народната душа“ и ако поетите и литераторите заживеят с „духа народен“, с радостите, тъгите, страданията и теглата на народа както Ботев. Но г. Страшимиров не е разбрал главното. За да заживее човек с „народната душа“, с народните радости, тъги и тегла, както Хр. Ботев, необходимо е преди всичко да си състави една идея за народа, и то такава една абстрактна идея за народа, каквато си съставиха учителите на Хр. Ботев — Чернишевски, Добролюбов, Писарев и гр. руски социалисти и народници. Следователно, преди да се говори на младежта за нуждата от „народната душа“ и от „дълбокия социален живот“, необходимо е да им се даде, да им се внуши преди всичко идеята за народа, идеята за заживяването с „народния дух“ и „дълбокия социален живот“, да им се даде идеята за „народната душа“, за „дълбокия народен социален живот“. Значи преди всичко трябва да се говори на младежта за „социални“, „политически“ и „общечеловечески“ идеи и идеали. Тъкмо обратното разбира г. Страшимиров. Той гаже никакво понятие няма, поне от книгата му се не вижда да го има, за туй, което става у нас. В България Ботевата идейна работа не само се продължи от младото поколение, но тя се усъвършенствува, неговите идеи

се развиха, се подобриха съгласно новите условия на живота и съвременното състояние на човешката мисъл. Цяло едно организирано, енергично социалистическо движение съществува в България, което не само е едно продължение на Ботевото направление и Ботевия дух, но и усъвършенствувано, което всичко временно у Ботева, всичко онова в неговата тактика и борба, което е било временно, диктувано от тогавашните условия, следователно необходимо тогава, го изостави като несъгласно с днешните условия за борба, нито с днешното състояние на развитието. Но г. Страшимиров именно това не вижда. Или може би по-вярно ще бъде да кажем, че той го вижда, но няма доблестта да го изповяда, няма моя характер. Както видяхме, г. Страшимиров не нарича гаже идеите и идеалите на Ботева със собствените им имена, а „политически“ и „общечеловечески“. Разбирайте, както щете тия думи! Мигар да допуснем, че г. Страшимиров е толкова невеж, че не знае от коя категория са идеите и идеалите на Хр. Ботев? Не! В книгата на г. Страшимирова има не само незнание. Има и лавиране между две негови чувства: да не изгуби пред младото поколение репутацията на поклонник на Ботева и в същото време да си остане умерен, акуратен, благоразумен и да се изразим с неговите думи, „модерен“ пред почтените и благоразумните хора. Това тъкмо прилича и на неговата натура, на неговия характер. Самата книга ни говори, че г. Страшимиров е натура гъвкава, характер умерен, благоразумен, непостоянен, [на]късо „модерен“. И който познава г. Страшимирова отблизо и го е наблюдавал, той при най-повърхностното прочитане на книгата не ще може да не забележи, че книгата му: „Христо Ботев като поет и журналист“ е в същото време една цяла характеристика и на автора ѝ.

И при всичко гореизложено книгата на г. Стра-

шимирова биде удостоена почти от всички буржоазни рецензенти с похвали, между които най-големи се явяват ония на сп. „Мисъл“. Само „талантливият писател“ на в. „Знаме“³ се изказа не против книгата, а против Ботева, в когото той, „талантливият критик“, не признава даже поетически талант. Това обстоятелство показва на „младия читател“ какви учители и ръководители му желае днешното буржоазно общество, един от представителите на което в литературата е и г. Страшимиров.

Сп. „Ново време“, год. I,
кн. 8, октомври 1897 г.

„Обществено-литературни въпроси“,
Том първи. Пловдив, 1901 г.

Подпис: Д. Б.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Статията „Христо Ботев като поет и журналист“ (Критически опит — Д. Т. Страшимиров) се печата по текст, установен от Димитър Благоев в сборника „Обществено-литературни въпроси“. В сп. „Ново време“ статията е поместена в рубриката „Из живота и литературата“ с подзаглавие „Христо Ботев, неговата съдба в нашия живот и литература. Критически опит“ на г. Д. Т. Страшимиров за Хр. Ботев. Противоречията на „критически опит“ и произхождението им.

² Има се предвид статията на Ив. Вазов с подпис Х. „Христо Ботев. Критическа студия“, печатана в сп. „Денница“ през 1891 г.

³ Има се предвид статията на П. П. Славейков „Една книга върху Ботйова („Христо Ботев“, критически опит от Д. Т. Страшимиров)“, печатана във в. „Знаме“ в броевете от 20 август и 3 септември 1897 г.

КНЯЗЪТ И НАТРИОТИТЕ

В конституционните страни правата и длъжностите на царете се определят от един основен закон, наречен *конституция*. Българската конституция дава много права на българския княз, вследствие на което тя се явява с много важни, съществени недостатъци. Между тия права е и правото на княза да уволнява и назначава министрите и да разтуря Народното събрание. Това право на княза не е, разбира се, неограничено. Князът не може, когато му скимне, да уволнява и назначава министерствата нито според кефа си да разтуря Народното събрание. Според самата същност на българската конституция министерството трябва винаги да излиза от средата на болшинството в Народното събрание, което се съставява от *свободно* избрани народни представители. Това ще рече, че волята на княза се ограничава от волята на народа, изказана чрез свободни избори на своите представители за Народно събрание. С други думи, според българската конституция, на първо място стои *народната воля*, както тя се изказва в дадено време. Князът е длъжен да се съображава с нея и оттука най-първо негово задължение е да съди за свободното изказване на *народната воля*. Ако един княз туря своята воля по-високо от народната воля; ако допуска погаването на последната, тогава той престава да бъде конституционен княз и губи всички права, които му дава конституцията. Защото конституциите не са

нищо друго освен контракт между царете и народите. Ако князът нарушава и най-маловажните точки на моя контракт, тогава контрактът се нарушава и както *народът* губи правата си и се освобождава от задълженията си спрямо княза, така също и последният губи правата си. Тогава настъпва господството на правото на силния, правото на силата, времето на революцията.

Един монарх, избран от една клика и напратен за такъв с помощта на войската и полицията, макар и да дава тържествена клетва да пази конституцията, може още повече да я тъпче и да я прилага по своему. Той иска на първо място да бъде турена неговата воля и не е наклонен да слуша някаква народна воля. То се разбира. Ако след това един такъв монарх смята своя министър и нему подобните за „канални“, то този народ не може да бъде за него друго освен скупнице от „канални“ и следователно няма защо да се гледа на волята на това скупнице. Но нека се не чудим на това. Няма ни един цар на света, който да не туря своята воля по-високо от волята на *народа* и да не споделя погазването на *народната воля*, щом намира възможност да направи това. Царете най-много мразят демократите и самоуправлението на народите и всякога, когато са намирали сгоден случай, пакостили са и на едните, и на другото. Така щото да оставим засега настрана личността на този или онзи монарх.

Най-интересното е днес да следи човек как се отнасят нашите патриоти към княза. Княз Фердинанд получи българския престол от ръцете на Стамболов и биде поддържан на него от партията му. Това е несъмнено. Тая партия беше готова да направи всичко в угода на княза, тя измени в негова полза конституцията, увеличи му листата, тъпчеше народ-

ната воля с всички беззакония, разграбваше хазната, събличаше народа, по-добър княз от Фердинанд за нея нямаше. Но обстоятелствата, най-сетне, се стекоха така, че трябваше тая партия да слезне от властта. Какво казва тя днес? – При всичко че днешните княжески лакеи продължават същата политика с много малко видоизменение, обаче стамболовската партия е извънредно недоволна от княза Фердинанда и всичкото зло намира в него. Работата е очевидна. Стамболовската партия не е доволна, защото не е в нейните ръце властта и не тя върши това, което днешните царски слуги го вършат. Надали ще се намери свесен човек, който да повярва, че тая партия, повикана на власт, няма да продължава същата лакейска политика, която до 18-и май 1894 г. вършеше.

Не са по-добри отношенията и на другите буржоазни опозиционни партии към княза Фердинанд. Радославовата партия днес така също е извънредно недоволна от него, че търпи на власт днешните лакеи. Но тая същата партия, като беше на власт, за да се държи на нея, беше готова, както е известно, да прави всичко в угодата на същия княз. Нека си припомним какво майсторство тя показва спрямо него в кратковременното си стоеие в министерството на Стоилова. Законът за особата, защитаван в Народното събрание от г. Пешев, е най-пряното доказателство какво можем да очакваме от нея при повикването ѝ от княза на власт. Едно любезно усмихване на княза Фердинанд, една негова мила въздушна целувка е достатъчна, за да накара тая партия да се обърне от гръмовержци в същи „верни поданици и служители“. Не по-малко са интересни отношенията на двете други фракции от либералната партия. Цанковистката фракция, която от 1894 г.

до 17-и ноември 1896 г. е държала към княза Фердинанда поведение така също лакейско, от 17-и ноември до днес мълчи по въпроса за отношенията на княза към конституцията. Същото прави днес и Каравеловата фракция, наречена „демократическа партия“. Органът на нашите „демократи“, след като дълго време третира княза Фердинанда като незаконен княз на България, днес нито дума не проявява за княжеските прерогативи и шефът на „демократическата партия“ след 12 февруари с готовност е отивал на аудиенция при княза Фердинанд, при всичко че е знаел за отношенията на последния към „демократическите принципи“. Истина е, че според българската конституция министрите са отговорни за всичко — и за престъпленията на князете; но така също е истина, че никой княз няма да позволи да се съдят неговите министри. От друга страна, е несъмнена истина, че много князе обичат да имат само послушни министри и едва ли „демократите“ ще станат някога съветници и особено съветници заповедници в духа на конституцията. Пред тия истини не може да се закриват очите и да се правят илюзии, както си правят нашите буржоазни партии, а особено „демократическата“.

Колкото за днес властващите партии, техните отношения към княза Фердинанда са добре известни. Нашата консерваторска клика начело със Стоилова не може да си представи света без царе и без лакейничество пред тяхната воля. Така щото не е чудно, че те се явяват готови да изпълняват волята им безпрекословно. До 18-и май 1894 г. консерваторската клика беше така също недоволна от княза Фердинанда; но повикана на власт, тя веднага влязна в ролята на царски лакей, която тя винаги се стараеше да играе с всичката нужна тънкост и предуп-

редителност. Но най-мизерно се явява положението на така наречената съединителска партия начело с фалитите откъм всяка страна Гешов, Величков, Магжаров и сега чутовния Вазов. От близането на княза Фердинанд в България до края на 1893 г. тая партия не можеше хладнокръвно да чуе името Фердинанд и другояче него наричаше освен „узурпатор“, „маджарин“, „авантюрист“ и пр. Тя мечтаеше за неговото изпъждане из България. Но щом сетила, че „узурпаторът“, „авантюристът“ може да ги повика на власт, те захванаха коленопреклонно да го молят да свали тиранина и повикани на власт, те днес пълзят пред краката му.

Такива са отношенията на нашите патриоти към княза Фердинанда. И може ли да има нещо чудно в туй, ако последният иска да се чува неговата воля? Прочее, годе то народът, онова грамадно болшинство, което с черния си труд поддържа днешната наредба с князете му, царете му, министрите им и с всички несправедливости, не се издигне до оная степен на съзнание и сила, щото да диктува, дотогава един княз всякога, по тоя или друг начин, ще може да налага своята воля и всички буржоазни партии ще бъдат малко или много негови „покорни поданици и верни служители“, които ще събличат народа, ще живеят на неговия гръб.

*В. „Социалист“, год. III
бр. 66, 24 октомври 1897 г.
Подпис: Д. Б.*

ЩО Е ИЗКУСТВО?

Що е изкуство? – такъв заглавие носи най-новото произведение на известния руски писател Лев Николаевич Толстой. Най-напред то се яви в списанието на Московското психологическо дружество – „Вопросы философии и психологии“, в последните му книжки за 1897 год. и свърши в първите му (януари и февруари) кн. за 1898 год. Същевременно то се яви в отделна книга и било преведено веднага на няколко чужди езици. Не е чудно туй. Не само името на автора, но и предметът е такъв, който не може да не обърне внимание, толкова повече че Толстой разглежда предмета твърде оригинално и дохожда до заключения, съвсем несъгласни с господстващите понятия за целите и съдържанието на изкуството.

Преди да отговори на въпроса – що е изкуство? – Толстой прави един госта широк увод, който се захваща с едно учудване, смесено с голямо възмущение от това, което обикновено смятаме за изкуство, но което според него никому не е нужно. Обаче за днешното изкуство се правят извънредно големи жертви.

„За поддържането на изкуството там, где то за народното образование се разходува само една стотна от онова, което е нужно за добавяне на целия народ средства за обучение, дават се – казва Толстой – милиони субсидии от правителствата за академии, консерватории, театри. Във всеки голям град се правят грамадни здания за музеи, академии, консерватории, драматически училища, за представления и концерти. Стотини хиля-

ди работници – гърводелци, камънари, бояджии, столари, зидари, шивачи, парикмахери, ювелири, бронзовицици, словослагатели – цял живот прекарват в тежък труд за задоволяване исканията на изкуството, така че надали има друга някоя деятелност човеческа освен военната, която да поглъща толкова сили, колкото тая.

„Но вън от туй, че такива грамадни трудове се губят за тази деятелност – за нея, също както и за войната, се губи направо човеческият живот: стотини хиляди личности от млади години посветяват всичкия си живот на туй, щото да се научат твърде бърже да въртят краката си (танцорите), други (музикантите) на туй, щото да се научат твърде бърже да играят по клавишите или струните; трети (живописците) на туй, щото да могат да рисуват с бои и пишат всичко, каквото те видят; четвърти на туй, щото да могат да преобърнат всяка фраза във всякакъв вид и към всяка дума да нагледат ритма. И такива лица, често много добри, умни, способни за всякой полезен труд, подивяват в тези изключителни, затъпяващи занятия и стават тълпи към всички сериозни явления на живота, едностранчиви и напълно доволни от себе си специалисти, които знаят само да въртят краката си, езика или пръстите си.“

От цитираните редове се вижда вече какви са отношенията на Толстой към изкуството. По-голу ще видим откъде произхожда това отношение на Толстой към него. Толстой се възмущава особено от някои видове изкуство, които в днешното общество високо се ценят – като оперетките, балетите и операта. Той в няколко страници с най-голямо възмущение разправя за отвращението, което получил от една репетиция за една от най-обикновените, които се давали в московските театри, но една от най-нелепите опери, каквито можем си представи, според него. Възмущението произхожда от туй, че множество лица в качеството на актьори и на участници в

представлението свършено безсмислено губят много труд и сили. И за кого е това нужно? На кого това може да се харесва? – пита Толстой.

„Казват, че това се прави за изкуството и че изкуството е много важно дело. Но истина ли е, че това е изкуство и че изкуството е такъв важно дело, че за него могат да бъдат принесени такъв жертви? Тоя въпрос е особено важен затова, че изкуството, заради което се принасят в жертва трудовете на милиони чловеци и самият чловечески живот, и главно любовта между чловеците, това същото изкуство става в съзнанието на хората все повече и повече нещо си неясно и неопределено.“

Толстой си е турил за цел да определи *що е изкуство и кое изкуство е добро и кое – лошо изкуство*. Според собствените му думи той е мислил върху тези въпроси петнадесет години. Петнадесет години е употребил той, додето да завладее предмета, да намери отговор, който да го удовлетвори. До появяването у него на този въпрос Толстой е имал за изкуството същите понятия, каквито има всякой „среден човек“. *Средният човек* на въпроса, *що е изкуство?* – отговаря, че то е *такава деятелност, която произвежда хубавото*. Няма съмнение, че „средният човек“ си състави това понятие за изкуството, че съдържанието на изкуството е хубавото, от думите на специалистите естетици, без да му мисли много върху въпроса – *в какво се състои хубавото?* Между това върху понятието за *хубавото* има куп противоречиви определения. Написано е цяла планина от книги по естетиката и досега не е определено понятието за хубавото. Толстой, след като привежда определенията на хубавото от всички известни естетици в целия образован свят, резюмира тия определения така: „Всички естетически определения

на хубавото се свеждат към две възрения: първото е онова, според което хубавото е нещо съществуващо само по себе си, едно от проявленията на абсолютно свършеното – на Идеята, на Духа, на Волята, на Бога, и другото е онова, според което хубавото е известен род, получаващо от нас удоволствие, което няма за цел личната полза“. О първото определение се придържат Фихте, Шелинг, Хегел, Шопенхауер и философствущите французи Cousin, Jouffroy, Ravaisson и др.; а така също о това „обективно-мистическо определение на хубавото“ се придържа и най-голямата половина от образованите в наше време. Второто определение – опитното или физиологическото – е разпространено главно между английските естетици и между другата половина от обществото, между по-младата негова генерация.

Всъщност и едното, и другото определение на хубавото се свеждат към това, че хубаво е онова, което ни доставява известно наслаждение. В субективен смисъл е хубаво това, което ни дава известно наслаждение, а в обективен смисъл хубаво наричаме нещо абсолютно свършено. Но това абсолютно свършено го признаваме за такъв само затова, че получаваме от неговото проявление известен род наслаждение. „Всъщност – казва Толстой – и това, и другото разбиране на хубавото се свежда към получаванията от нас известен род наслаждения, т.е. ние признаваме за хубаво онова, което ни се харесва, без да предизвиква у нас желание“. И двете тези определения, за основанията на изкуството, не са задоволителни, защото, първо, не всички произведения на изкуството доставяват наслаждение и, второ, никак не може да се определи *абсолютно хубавото, хубавото само по себе*. „Всички опитвания – казва авторът – да определят абсолютно хубаво само по

себе като подражание на природата, като целесъобразност, като съотговорност на частите, симетрия, единство в разнообразието и др. или нищо не определят, или определят само някои части на някои произведения на изкуството и далече не покриват всичко онова, което всички люди всякога смятаха и сега смятат за изкуство. "Предвид на това някои естетици, като Хутчисон, Волгер, Дигро и др., опитвали се да сведат хубавото на вкуса. Но що е вкус – тук тъй също определението е невъзможно. Не само у различните народи вкусът бива различен, но у различни хора от един и същи народ той бива различен. Така че, ако приемем определението на хубавото като на нещо, което ни се харесва, без да възбужда у нас желание, ще получим, че има толкова различни понятия за хубавото, колкото са различни вкусовете на хората или на групи от личности. Предвид на това явиха се последни и най-нови определения на изкуството без понятието за хубавото. Едни от тези определения са следующите: „Изкуство е дейтелност, която изникна още в животното царство от половото чувство и от наклонността към играта (Шилер, Дарвин, Спенсер), която се придружава с приятно раздразнение на нервната енергия (Грант-Ален). Това е определение физиолого-еволюционно.“ Другото определение на изкуството, като на Veron-a, се състои в туй, че изкуството е проявление навън – с помощта на линии, бои, жести, звукове, думи – емоции, които изпитва човек. Това е опитното определение. Най-последното определение дава английският естетик Sully, който под изкуство разбира производството на предмети, които доставяват удоволствие на оня, който ги произвежда, и приятно впечатление на зрителите или слушателите, без интерес за тях.

Толстой намира, че всички тези определения на

изкуството имат по-голямо преимущество пред определенията метафизически, основани на понятието за хубавото, но и тях намира неточни. Първото определение говори само за произхождението на изкуството, но не го определя; определението на основание физиологическото въздействие върху човешкия организъм е неточно затова, че под това определение могат да бъдат подведени множество други дейтелности на човека, както това правят новите естетици като Гюйо, Кралик, Ренан и др., които към изкуството отнасят приготовление на хубави грехи и приятните парфюми и даже ястията. Опитното определение не е точно, защото човек може да прояви чрез линии, бои, звуци, думи своите емоции, но туй определение да не влияе на другите. Определението на Sully не е точно, защото под него може да бъде подведено фокусничеството, гимнастическите упражнения и други дейтелности, които не са изкуство и, обратно, много предмети, от които се получава неприятно впечатление, както например жестока сцена в поетическо описание или в театъра са без съмнение произведения на изкуството. Тогава що е изкуство?

„За да се определи точно изкуството – казва Толстой, – трябва преди всичко да престанем да гледаме на него като на средство за наслаждение, а да разглеждаме изкуството като едно от условията на човешкия живот. А разглеждайки така изкуството, ние не можем да не видим, че изкуството е едно от средствата за общение на човеците помежду им.

Всяко произведение на изкуството прави това, че който възприема, встъпва в известен род общение с оня, който е произвел или произвежда изкуството, и с всички ония, които едновременно с него преди или подир него възприели или ще възприемат същото художествено впечатление.

Както думата, която предава мислите и опитите на човеците, служи за средство на съединяването на човеците, тъйкато тъй действа и изкуството. Особеността тъй на това средство за общение, която го отличава от общението чрез думата, състои в туй, че с думата един човек предава на други своите мисли, а с изкуството тъй човеците предават един на друг своите чувства.

Деятелността на изкуството е основана на туй, че човек, като възприема със слуха и зрението израженията на чувствата на други човек, е способен да изпитва същото чувство, което е изпитал човекът, който изразява своето чувство.

На основание току-що казаното, Толстой дава следующето определение на изкуството:

„Да извикаш в себе си еднаж изпитаното чувство и като го извикаш в себе си чрез движения, линии, бои, звуци, образи, изразени с думи, да предадеш това чувство така, щото другите да изпитат същото чувство – в туй се състои деятелността на изкуството. Изкуството е човеческа деятелност, която състои в туй, че един човек съзнателно, с известни външни знаци предава на другите изпитваните от него чувства, а другите човеци се заразяват от тези чувства и ги преживяват.“

Такъв е отговорът на А. Н. Толстой на въпроса – що е изкуство? Изкуство е значи човеческата деятелност, чрез която един човек съзнателно с определени външни знаци предава на другите чувства, които той е изпитал, заразява ги с тях и ги кара да ги преживяват. Оттука произведение на изкуството, или художествено произведение, ще бъде онова произведение, в което авторът му изказва изпитани чувства и ги изказва така, щото заразява с тях другите и ги кара да ги преживяват. Едно произведение, в което

се изказват чувства, непреживени от автора им, няма да бъде произведение на изкуството и следователно не ще може да произведе то влияние на другите. Това определение на изкуството, според нас, не само е ясно, но е и свършено вярно, ако при туй под думата „чувство“ се разбира онова състояние, което създават мислите и идеите, предавани чрез изкуството. Не може да бъде произведение на изкуството, без да е написано с горещи, искрени чувства. А чувствата могат да бъдат такива само тогава, когато са преживени от художника. Ако Толстой, след като даде това ясно определение на изкуството, се ограничи с разгледването на произведенията на изкуството от тази гледна точка, тогава неговият труд щеше да има действително голямо значение. Но той веднага след това определение напуска почвата на изкуството и минава на почвата на морала, напуска естетиката и минава в етиката. Както видяхме, Толстой дохожда до това определение на изкуството, като определя неговата цел, която се състои в туй, щото да служи за общение между човеците. Под понятието „общение“ се разбира сближението на човеците чрез постоянно предаване мислите и чувствата едни на други. Но чувствата могат да се предават по много разнообразни начини, от които не всички влизат в областта на изкуството в собствения смисъл на думата. В областта на изкуството в тесния смисъл на думата влизат живописата, скулптурата, музиката, театърът, изящната литература. Но Толстой разбира деятелността на изкуството в твърде ограничен смисъл. Той под деятелност на изкуството разбира твърде малка част от човеческата деятелност и оная именно, която има „особено значение“.

„Такъв особено значение – казва той – са придавали всякога всички хора на оная част от тази де-

ителност, която е предавала чувствата, които произтичат из религиозното съзнание на човеците, и тази именно малка част от цялото изкуство са наричали изкуство в пълния смисъл на думата.

Тъй са гледали на изкуството човеците на старото време: Сократ, Платон, Аристотел. Също тъй са гледали на изкуството и пророците еврейски, и старите християни; тъй се разбирало то и се разбира от мохамеданците и също тъй се разбира то от религиозните люде на народа в наше време.

Според определението на изкуството, дадено от Толстой, трябвало би да смятаме за истинно произведение на изкуството всяко произведение, което предава чувства, изпитани от автора, и ги предава така, че заразява със същите чувства и другите. Но не, казва Толстой – това не е достатъчно. Чувствата биват добри и лоши, а според това и изкуството бива добро и лошо изкуство. Но кои чувства са добри и кои – лоши? Това вече зависи от туй, как хората разбират „смисъла на живота“. „Оценката за достойнството на изкуството, т.е. на чувствата, които то предава, зависи – казва Толстой – от разбирането от хората смисъла на живота, от това, в какво виждат те доброто и в какво – злото на живота. А доброто и злото на живота се определя от това, което наричат религия.“ Така че ония чувства са добри, които приближават хората към идеала на религията, не противоречат на него, а лоши чувства са ония, които отдалечават хората от него или противоречат на него. Например, ако религията вижда „смисъла на живота“ в почитанието на единия бог и в изпълнение на неговата воля, тогава чувствата, предавани от изкуството, в което се изказва любов към него и неговата воля, каквито са псалмите, песните на пророците, свещените книги, са добро изкуство. Напро-

тив, всичко, което противоречи на тия чувства, е лошо изкуство. Друг пример: старите гърци виждаха смисъла на живота в земното щастие, в хубостта и силата, затова изкуството, което предава радост и бодрост на живота, смятаха за добро изкуство; напротив, лошо изкуство смятаха онова, което предавало слабост и упадък. Трети пример: Християнството първо време смяташе за добро изкуство само легендите, житията, молитвите, песните, които извикваха чувства на любов към Христа, учудване към неговия живот, отказване от светския живот, смирение и любов към хората; напротив, произведенията, които не изразявали тези чувства, били лошо изкуство. В християнската епоха до кръстоносните походи изкуството било добро, защото тогава имало общонародно религиозно съзнание и изразявало чувствата на това съзнание. Но от кръстоносните походи насам богатата класа начева да става безверна. Оттогава изкуството взело да става все по-лошо, додето днес, с твърде малки изключения, станало съвсем лошо, понеже цел на изкуството са турили наслаждението на богатите, празни нетрудещи се класи, които, преситени от едни наслаждения, впаднат в тъга, в мъка и търсят спасение от нея в нови наслаждения. Вследствие на това всички ония произведения, които досега ги смятахме за образцови произведения на изкуството, произведенията на Шекспира, Гете, Рафаеля и т.н., са недостъпни за народа, за трудещия се народ (под който Толстой разбира главно селската маса, руските мужици), и не може да ги разбира като такива, които не изразяват чувства на едно общонародно религиозно съзнание. На забележката, че работният народ днес не разбира произведенията на изкуството, благодарение на днешните наредби, които са и причина на неговото

невежество, Толстой прави съвършено неоснователни възражения, той казва, че тия, които правили тази забележка, забравяли, че „нашето изтънчено изкуство можело е да се роди само при робството на народните маси и може да се продължи само догдето съществува това робство“ и че колкото и да се разпространи образованието между масата, пак тя не ще можела да разбира най-голямата част от произведенията на изкуството. На забележката, че днес, с разпространението на знанията, работният народ захваща да разбира произведенията на изкуството, Толстой възражава така: „Това доказва само, че тълпата, при туй градската, на половин развалена, всякога е било лесно да се приучи, като се развали вкусът ѝ, към каквото щете изкуство.“ Няма съмнение, че с махването на днешния режим и с разпространението на образованието някои видове от днешното изкуство ще изчезнат, но не може да бъде съмнение тъй също, че от повечето придобивки, направени при капиталистическия ред на нещата, обществото няма да се откаже в бъдеще; няма да се откаже то и от придобивките, направени в изкуството, които днес са достояние само на една малка негова част.

При всичко че богатите класи са ирелигиозни, безверни, обаче Толстой не се съмнява, че и днес съществува религиозно съзнание, което все повече завладява народите. „Във всяко дадено историческо време и във всяко общество от хора съществува най-високо, до което само са достигнали хората от това общество, разбиране смисъла на живота, което определя най-високото благо, към което се стреми това общество. Това разбиране е религиозното съзнание на известно време и общество. Но какво е религиозното съзнание на нашето време? „Религиозното съзнание на нашето време, в най-общо практическо негово

приложение, е съзнанието на това, че нашето благо и материално, и духовно, и частно, и общо, и временно, и вечно се заключава в братския живот на всички хора, в любовното наше съединение помежду ни. Това съзнание не само се повтаря в най-разнообразни форми и от най-разнообразни страни, но и служи за ръководителна нишка в цялата сложна работа на човечеството, която се състои, от една страна, в унищожението на физическите и нравствените прегради, които бъркат на съединението на хората, и, от друга страна, в осъществлението на онези общи за всички хора начала, които могат и трябва да съединят хората в едно всеобщо братство.“

Изхождайки от казаното, Толстой и разглежда съвременното изкуство и, разбира се, ония произведения, които разпространяват чувствата на „религиозното съзнание“ на днешното време, той ги нарича добро изкуство, а които не разпространяват тия чувства – лошо изкуство. Между тези две крайности той туря и разни звена, според това, доколко в едно произведение между другото има и разпространение на съвременните „религиозни“ чувства. Камо образец на добро изкуство Толстой посочва на *Клетниците* от В. Хюго и неговите „бедни люди“, почти всички повести и разкази на Дикенса, „Колибата на чичо Тома“, „Мертвият дом“ от Достоевски и „Агам“ от Бид. В живописството Толстой не намира никакви вигающи се произведения, които да предават „религиозни“ чувства. Само картините на Iules, Breton, Лермит, Дефрегер, Миле (Angelus и почивающий копач), Ге (сърът), Найт (подписването на смъртната присъда) донякъде могли да се причислят към доброто изкуство. Всички свои произведения, които му спечелиха името на първокачествен художник, Толстой ги причислява към лошото изкуство, а разказите „Бог

правду видят, да не скоро скажат“ и „Кавказкiй пленник“ — към доброто изкуство.

От всичко гореизложено е ясно, че Толстой е против принципа *изкуството за изкуството*. Той туря за цел на изкуството пропагандата на чувства, които произтичат от „религиозното съзнание“ на нашето време, пропагандата на идеята за любов и братство, съгласно идеала на първото християнство. Но така също е много ясно, че Толстой стои на лъжовна почва. Вярно е, че днес се разнасят милиони средства и се губят силите на множество работници за поддържането на изкуството, от което се ползват само охолниците. Но като отхвърли съвременната наука, Толстой не е вече в състояние да разбере естествения процес на развитието на обществото и че унищожението на днешния социален режим не може да се достигне чрез мистико-религиозни проповеди като неговите, включително с неговата теория „непротивление злу насилием“. Той не може да разбере, че принципът изкуството за изкуството никога не е можал да се наложи на обществото и изкуството, което той от кръстоносните походи насам нарича лошо изкуство, се яви едно от революционните средства на буржоазното общество и то беше такова, додето буржоазията беше революционна. След добиването ѝ на господствующе положение тя постепенно се отказа от изкуството, като презърна декадентството, което и свидетелствува за нейния упадък и което Толстой непростително смесва с онова изкуство, което преди в ръцете на буржоазната класа се явяваше революционно средство, а днес се явява такъв в ръцете на пролетариатската класа. Толстой, като не разбира историческия вървеж и като смесва изкуството с декадентството, отхвърля всички произведения на изкуството, които нямат

явна тенденция на проповед, християнска любов и братство, състрадание и милост, и причислява към ниското изкуство всички произведения като на Шекспира, Молиера, Сервантеса, Зола, Ибсена и др., които малко говорят за християнски добродетели, т.е. които нямат явен мистико-религиозен характер и в които се говори за действителни човечески чувства, желания и мисли. С туй той впада и в непоравимо противоречие със собственото определение на изкуството като деятелност за общение между човечите. На едно място Толстой казва тъй: „Изкуството заедно с речта е едно от оръдията за общение, а затова и за прогреса, т.е. за движение на човечеството напред към съвършенството. Речта прави възможно за хората от последните живущи поколения да знаят всичко онова, което са узнали чрез опит и размишление предидущите поколения и най-добрите прогресивни човечеци на времето си; изкуството прави възможно за човечите от последните живущи поколения да изпитват всички ония чувства, които до тях са изпитвали човечите и в днешно време изпитват най-добрите прогресивни хора.“ Ако това е тъй, тогава остава свършено непонятно причисляването от Толстой към ниското изкуство произведенията на такива писатели като споменатите по-горе, които именно в най-голяма мяра и служат за общения между миналите поколения и днешните и между последните и прогресивните люде. Няма при туй нужда да се спираме да доказваме неоснователността на Толстой, с която той нарича всички съвременни етически учения без оглед нелепи, а своята мистико-релиозна етическа концепция смята за най-разумната и вярна. Ще забележим тука, че в цялата тази концепция вее мрачен дух, който е в състояние днес и в бъдеще да обърне

хората в туй, дето русите наричат *святоши*, т.е. в бездушни *светици*, в човечески сенки, без човечески чувства, желания, емоции. Вследствие на това руските критици справедливо виждаат в концепцията на Толстой, която той систематически прокарва в мистико-религиозните си произведения от последно време, смес от демократизъм с мистическо реакционерство. При външния видим радикализъм и своеобразен революционаризм концепцията на Толстой тъкмо иде на ръка на руските реакционери. Няма да бъде никак чудно, ако Победоносцев, проникнат от понятията на Толстой за високото изкуство, запрети на руското общество всички произведения на изкуството, като му остави да се ползува само от произведенията на библейското изкуство, на притчите и молитвите християнски и се възпитава по приказките и картините за „прекрасния Йосиф“ и Саки Муни. Тогава навярно Толстой ще остане твърде доволен, защото тогава ще настъпи царството на най-високото изкуство. Ние, разбира се, не желаем подобна участ на руския народ, която, и без проповедите на Толстой, е доста неутешителна, благодарение на онова мужицко-религиозно съзнание, на което се държи днешният строй в Русия и което Толстой смята за образец на съзнание на днешните народи.

Сп. „Ново време“, год. II,
кн. 6, юни 1898 г.

„Обществено-литературни въпроси“,
Том първи. Пловдив, 1901 г.

Подпис: Д. Б.

ЕРОТИКА И СОЦИАЛИЗЪМ

В гр. Видин излизаше едно месечно списание под названието *Праг* и под редакцията на четирма учители от видинската гимназия, от които единия – директор на същата гимназия. Самото това обстоятелство вече показваше какво списание ще бъде *Праг*. Още от I кн. 2-га учителите – редактори, бързат високо да заявяват, че те не ще се занимават с въпроси: „кой министър е на мястото си и кой не“, т.е. те бързат да афоресат, тъй да се каже, политиката и ония обществени въпроси, които засягат министрите. Подире, още от I кн., те захванаха изобилно да „кажат тамян“ чрез поета Вазов на висшето си началство, на министъра Вазов, като при туй във всяка от излезлите досега пет книжки наред всякак се стараят да му докажат, че всичките им симпатии са на страна на 2-на министъра Вазов и на неговите „симпатични“ другари и че са непримирими врагове на злейшия им противник г. г-ра Кръстев. По-нататък те побързаха да докажат своята пълна благонадеждност и от друга страна; те побързаха да обявят, че не съчувствуват и на ония възгледи, които се прокарваха чрез сп. „Ден“¹⁾, а сега се прокарват чрез сп. „Ново време“. Тази декларация трябваше да направят те, толкоз повече че един от тях, а именно г. А. Страшимиров, е бил сътрудник на „Ден“ в млади години, разбира се (той сега е поостарял и поумнял), и е съчувствувал на направлението му. Така че наместо журнал за самообразование на ония, „които пристъпват прага на широкото поле на

познанията“, сп. „Праг“ се обърна в журнал на личните амбиции и претенции на едного от четирмата редактори, на г. А. Страшимиров. Едно месечно списание, което се отказва от политическите и обществените въпроси и което гледа да бъде приятно на началството при всичките си претенции да служи за самообразование на „зреющата вече младеж“, не може да бъде друго освен оръдие за прокарание на лични амбиции и претенции.

Списанието *Праг* е дело на г. А. Страшимирова и личен негов орган, създаден за прокарване именно на негови лични амбиции и претенции. Фактът, че това списание се яви след назначението на г. А. Страшимирова за учител във Вугинската гимназия, и фактът, че в него се самовъзхвалява той при всеки случай – явление, недопустимо нито в една литература с честни стремления, – достатъчно потвърждават нашето мнение. Независимо от това статиите, които характеризират сп. *Праг* и му дават направление, са на г. Страшимиров, който, както вече откри сп. *Мисъл*, се крие зад псевдонима *К. Кънчев*. Че *К. Кънчев* е самият г. Страшимиров, в това не може да има никакво съмнение. Като казваме това, трябва да се забележи, че откриването на литературните псевдоними във всяка порядъчна литература се смята осъдително явление. Обаче в дадения случай то се оправдава с това още по-осъдително във всяка порядъчна литература обстоятелство, че г. А. Страшимиров прибегва до псевдонима, за да хвали сам себе си. В такива случаи откриването на псевдонима е необходимо, тъй като то характеризира именно „литературните нрави“; то се явява толкоз по-необходимо, когато работата се касае до един самохвалец, който най-много обича да говори за „литературни нрави“ на други и да ги осъжда.

Така че сп. *Праг* е личен орган на г. А. Страшимиров и неговите статии му дават направление. За него стана нужно да си създаде личен литературен орган, понеже неговите амбиции и претенции надали можаха да намерят място в някое от съществуващите списания. Работата е там, че в него се извърши една много странна еволюция, която никак не говори в негова полза. Както е известно, той почна да пише главно разкази, още когато беше скромен нароген учител. Тогава той беше и социалист. Ние не знаем доколко дълбоко той беше проникнат от социалистическите принципи; но ако се съди от туй, че той скоро се отрече от социализма, излиза, че неговият социализъм беше само един „навей“, който скоро биде издрухан от друг „навей“. Обаче несъмнено е, че социалистическият „навей“ именно му посочи онова здраво реалистическо направление в белетристиката, което открива широки хоризонти за плодотворна полезна литературна дейтелност. Благодарение именно на обстоятелството, че г. А. Страшимиров под влиянието на социалистическия „навей“ хвана може би и безсъзнателно това направление, той даде ред белетристически произведения, които вдъхнаха големи надежди за развитието и у нас на една оригинална художествена литература и които направиха г. А. Страшимиров моден белетрист. Но той ходи в странство да се учи. От странство той продължаваше да пише в същото направление, и неговите разкази толкоз се харесваха, че няколко списания се надпреварваха да го имат за сътрудник. Но както се вижда, още в странство се извърши у него оня умствен преврат, който го докара до направление, правопротивоположно на предишното му. Обаче успехът на предишните му работи повлия твърде зле на него: предишният скромн Антон Страшимиров

се превърна в твърде амбициозен господин А. Страшимиров. Той преди беше, да се изразим с неговите думи, „един млад пътник за Парнас“ и като такъв, още далеч от „Парнас“, той, разбира се, беше скромнен труженник без амбиции и претенции. Дали той е достигнал до „Парнас“ и дали е успял да влезне в него и да седне между боговете на Парнаса – това е въпрос. Но е несъмнено, че г. А. Страшимиров сам смята себе си за един бог на Парнаса. Той се върна от странство именно като същия парнаски бог, който иска поклонение, превъзнасяние, хвалби. А понеже „чувствената коравина“ на българина е тъй голяма, че и *еротиката* на г. К. Христов не може засега да я промуши, затова г. А. Страшимиров почна сам себе си да превъзнася. Така например на 255 стр., като говори, че отсегга, т.е. от появляването на него и на г. К. Христов в българската литература, последната захванала да отразява „българската физиономия“, той казва в забележка: „Ний мислим, че един по-взирчив преценител би намерил потвърждение на тая ни мисъл у творенията на двамата наши работници в полето на художествената литература – К. Христов в лириката и Страшимиров в белетристиката“. Както виждате, българската литература, „тепърва“, т.е. от появляването на г. Страшимиров и главно от почваниците на сп. *Праг*, ще стане литература както трябва. Той сам в това ни уверява. И който посмее да отрече това негово твърдение, тежко му и горко: връз тогова ще се излее грозният гняв на парнаския бог. Един от сътрудниците на в. „Народ“² се осмели да каже няколко неблагоприятни думи за Страшимиров, а той на 256 стр., в забележка, гневно се провиква: „Един невежа, доходящ до нахалство фейлетонист на в. „Народ“, прави почти същото. За него К. Христов, Страшимиров – това са само словоохотници“,

а по-наголу прибавя. „И тъй само защото зеленият този студент е заспал на Писарева...“ Той, г. Страшимиров, нарича презрително всички, които се осмелиха да се изкажат неблагоприятно за него, *писачи*, а критиката им *критикарство*. Г-н г-р К. Кръстев се осмели да критикува сп. *Праг*, да посъветва на г. А. Страшимиров да почете Мопасана и да даде някои упътвания на редакторите на *Праг*. Г-н Страшимиров страшно се разгневява и в ред гневни статии напомня на г-н Кръстева всички грехове, включително и настоящата му молба до него да му праща „*идейнички работи*“. Съветите на г. Кръстева г. Страшимиров ги отхвърля, понеже биле „школски съвети“ (177 стр.), а неговите упътвания – като никому ненужни. „Кому са дотрябвали г. г-р Кръстевите упътвания?“ – пита нашият парнаски бог (180 стр.). То се разбира, възможно ли е такава гързост да се дават съвети и упътвания на хора от „Парнас“! В сп. „Български преглед“ г. Милетич, вече един проф. във висшето училище, каза няколко недобри думи за разказа на г. Страшимиров „Хлопа се“, а г. Страшимиров така се разгневил, че всеки ред на отговора му е и страшно докачена амбиция. Например на стр. 312 ето как г. Страшимиров говори с г-на професора: „Всичко тъй вам се тъй „чини“, защо не се замисляте дори, че един добър четец на теория на поезията може да бъде нелеп и лош рецензент, щом не уважава голям читателите си, щото предварително да изучи по-добросъвестно това, за което ще пише и за което ще си подписва авторитетното име.“

Между тъй всички забележки, направени върху неговите произведения, поместени в сп. *Праг*, са свършено прави. Самият факт, че те са направени от страни свършено различни, от хора на свършено различни лагери – самият този факт показва, че те

са справедливи. Но г. А. Страшимиров се върна от странство с преголеми претенции, че той носи последната, най-нова дума на науката, че той ще даде ново направление на нашата художествена литература. Не му е мястото тука да разглеждаме белетристическите му произведения от сп. *Праг*. Но новото направление на г. Страшимирова в тях е следствие на неговите литературни възгледи, които той под псевдонима *К. Кънчев* прекарва чрез *Праг*. Както казахме, когато той почна да пише, беше *социалист* или се намираше под влиянието на социалистическия „навей“. Да оставим настрана въпроса, доколко влиянието на тоя „навей“ над г. Страшимирова е било голямо. Но едно е несъмнено, че той тогава, под влиянието на същия „навей“, споделяше ония възгледи, които произтичат от философията, известна под общото име *научен социализъм*. Той несъмнено разглеждаше тогава българския народ не като едно цяло, а като „разпокъсан“, т.е. разделен на две половини – на *работен народ* и на *експлоататори*, или на две класи: на *бедна* и *богата*, както у нас обикновено казват. Съгласно с това той тогава, навярно, разделяше и литературата на две: на такава, която се вълнуваше, се движеше и живееше с чувствата и скърбите на първата класа, осветявани от философската социалистическа мисъл, и на такава, която живее, се вълнува и се движи с чувствата на охолните, на богатата класа. Но г. Страшимиров сега не вижда такава „разпокъсаност“, такова класово разделение. Той разглежда българския народ като едно цяло, на което не му достигало само „жизнерадостност“, т.е. „еротиката“ на г. К. Христов. Нашият живот според него е влязъл в „естествения си ход“, разбира се, не напълно, но „това неусетно се извършва и близо е вече времето, когато и у нас ще се изтъкне наша лирика“, т.е.

такава „същинска всестранна лирическа поезия“, която да отговаря на влезлия в „естествения си ход живот“ (15 стр.). От всичко се вижда, че г. Страшимиров под фразата „влязъл в естествения си ход живот“ разбира един живот на обществено равновесие, на обществена хармония, гдето си няма място „да се брътви“, както той се изразява, „за някакви правда и идеал“ (186 стр.), както и да се обобщи научно обоснованата проблема на класовата борба в запад“ (183 стр.), а гдето има си мястото само за „жизнерадостност“. Той, разбира се, с нищо не обосновава това, пък и не може с нищо да го обоснове. Да влезне един живот „в естествения си ход“, това ще рече да влезне в *пътя на естественото си развитие*. А пътят на това развитие днес е оня, който разделя народите на класи с неизбежния антагонизъм в интересите им. Но в такъв случай не може да се говори за обществена хармония и за една *обществена цялост*. Нашият живот не „не напълно“, а съвсем напълно е встъпил в този път. Друг е въпросът, разбира се, дали бърже ще върви той по този път и дали различни пречки не ще тормозят вървежа му. Но факт е, че нашият живот се намира на този път. Обаче тука г. Страшимиров ни казва, че това било пригаждане на предвзето гледище. На 250 стр. той казва буквално следущето: „Когато се гледа върху живота на отделно общество от висотата на философия, измъкната от живота на цялото човечество, изисква се едно условие, за да могат се изказа неща положителни, мисли, които действително да хвърлят лъч върху тъмното. А туй условие е: да се познава животът на даденото конкретно общество и от него да се изсмуква философията, а не тая последната да се прилага на туй общество като рамка, на била тя приготвена от най-майстор дограмаджия“. С това г. А. Страшимиров иска да ка-

же, че ние, социалистите, гледаме на нашия живот от предвзето гледище, че материалистическото или социалистическото гледище е рамка, в която искаме да втикнем насила нашия живот. Преди всичко трябва да се забележи, че социалистическата философия е толкова предвзето гледище, колкото и противоположната на нея философия, буржоазната или идеалистическата философия. Да обясним това с пример. Отиваме напр. г. Страшимиров в Швейцария, усвоява там буржоазното гледище; отивате вие, читателю, в Германия и усвоявате социалистическото гледище. Връщате се и двамата в България и всякоя, разбира се, гледа на нашия живот от усвоената философска гледна точка. Защо, пита се, вашето гледище да бъде предвзето, а онова на г. Страшимирова да не е предвзето? Ако е гумата за предвзетост, тогава бездруго и двете гледища са предвзети. Очевидно е, че да се говори за предвзетост, значи нищо да не се обясни. Работата е, кое от двете гледища по-вярно, по-добре ни обяснява историческия процес, кое от двете ни дава по-удовлетворителен отговор на въпроса за *същността на прогреса*. Със социалистическата философия много по-удовлетворително се обяснява миналото и сегашното на всяко конкретно общество, както с нея може в общи черти да се предвиди и бъдещето му. Например миналото и настоящето на българската нация по-вярно ние си ги обясняваме с материалистическото гледище, отколкото с идеалистическото; с първото ние по-вярно можем да предвидим бъдещето ѝ, отколкото с второто. Много е чудно, че една философия, която е „измъкната от живота на цялото човечество“, да не може да се приложи към обяснението явленията в българския живот! Мигар България се намира в онзи свят, та не влиза в цялото човечество? Ако социалистическата философия обяснява истори-

ческият процес на цялото човечество, защо да не може да обясни явленията в българския живот? – Положително е необяснимо такова твърдение. Независимо от всичко казано, г. Страшимиров смесва въпроса за научността на социалистическата философия с въпроса, доколко вярно се прилага тя към нашия живот от отделните личности. Последното зависи от това, доколко вярно е усвоила дадената личност гледището и при какви условия го усвоява. В този смисъл социалистическата философия така също е „изсмукана“ и се „изсмуква“ из българския живот, както и из всяко друго дадено „конкретно общество“. Доказателство за това служи фактът, че преди 6–7 години социалистическата философия много по-слабо се разбираше у нас, отколкото днес. Тя толкова по-ясна става в главите на социалистите, както и на работниците, на които се обяснява, колкото по-рязко става класовото разделение у нас. А че у нас класовото разделение е по-ясно, отколкото преди 5–6 години, това всеки, който наблюдава и изучава нашия живот, го вижда – и ние с официални данни, доколкото ги имаме, неведнаж сме го потвърждавали и потвърждаваме. Но г. Страшимиров, неусвоил добре социалистическата философия и главно откато си въобразил, че е вече един бог от Парнас, е захвърлил да изучава нашия икономически живот. По този начин той неусетно мина от социалистическата философия на чисто буржоазната. Интересното е, че г. Страшимиров при туй *salto mortale* си е въобразил, какво той с новото си направление се явява изразител на общобългарския „обществен дух“, на общобългарската физиономия, когато той се явява в действителност изразител на идеалите, т.е. „жизнерадостта“ и „еротика[та]“ само на буржоазната класа. И наистина, какво сега проповядва този г. Страшимиров? В същност той сам на-

дали съзнава добре какво говори. Вижте какво казва например на стр. 308. Като възражава на г-р Кръстевите бележки за г. К. Христовата лирика, казва следното по повод на последния и неговата *еротика*: „А обстоятелството, че той е най-голяма любов обработва еротическите си творения, сочи ценението на тяхното предназначение. И наистина, не е неизвестно за самия поет, че младата ни генерация, която пог навей на външния живот ламти за окръглено и по-високо живуване, а е заварила в своята среда само мухлясали традиции: тая генерация лакомо поглъща всяка строфа на възторжено чувство, вади от тях цитати, декламира ги и праца ги – с подпис и без подпис – на либето си: – живее с тях! И поетът с право повечко се поспирва на тия си трудове. Много ясно: тоя вечно угрижен за утрешния ден народ трябва да разбере, че утрешен ден няма, а всеки ден е за себе си един ден и той трябва да се изживее. Ценене чашата на живота – туй е лостът за морална сила в житейските борби; силна любов и благородна омраза създават фанатизма на бореца; те обуславят и характерността, възсъздаване лично достолепие и пр.“ А на 309 стр., малко по-надолу от цитираното, четем: „Странно е как г. г-р Кръстев не само се не оплъчава, а сам подпада в грешката на някои млади от нас, за които алфата и омегата на живота са заучена от книги програма за обществени борби и които в своята идейна екзалтация отиват да отричат нуждата от веселие, песни и любов само защото днешният обществен строй е несправедлив. И г-р Кръстев види в еротиката нещо чуждо на всички други чувства и препоръчва „идеен противовес“. Как че тъй много оплакваната от него нашенска безхарактерност не е в зависимост от нашата чувствена корабина; като че първата стъпка за превъзпитанието ни се не състои

в закипяването на чувства в нашите гърди. Нека се раздрухва това закипяване. Само тъй ний можем стана хора не на фразите, макар и най-звучни, не на догмите, макар и най-прекрасни: а хора на убеждения, изсмуквани с чувства и съзерцания из самата наша действителност. Ние направихме тези дълги извадки нарочно, защото в тях напълно се изказва новото направление на г. А. Страшимирова. Мислите, които се съдържат в тях, той ги повтаря в другите си литературни бележки. И тъкмо по тия мисли той пише своите бележителски произведения и търси съответствующи именно на тези мисли сюжети за своите произведения и ги комбинира така, щото да прокарват именно тази нова тенденция в неговото направление. Да се възгледаме в цитираното.

Най-напред ще обърнем вниманието на читателя върху това, че нашият „парнаски бог“, като същи бог, преобръща действителността с главата надолу. Той взима следствието за причина. При туй той не различава еротиката от анакреонтизма, който и изразява „жизнерадостта“ и който може да се мине като литературно направление и без „еротиката на г. К. Христов“. Еротиката е изродяване на анакреонтизма, най-грубото му проявление. Анакреонтизмът в нашата литература не е липсвал и не липсва. Към нашите анакреонтици не може наистина напълно да се приложат думите на Хайне, перефразирани от Шепард: sie tranken heimlich Wasser und predigten öffentlich Wein – те тайно пиеха вода, а публично проповядваха вино. Но при възпяването от тях на любовта, на целувките, на виното и „черните очи“ нямаше еротиката на г. К. Христов. Защо я нямаше и защо сега се явява, има си причини. Сам г. Страшимиров на едно място в своите литературни бележки право казва, че г. К. Христов „не падна от небето“,

т.е. с други думи казано, той изражава чрез своята еротика чувствата и желанията на една известна част от нашето общество. Тази вярна бележка никак обаче не му бърка да дава на появляването на еротиката и на нейното предназначение свършено обратно тълкувание. От цитираното по-горе излиза, че еротиката се явява независимо от условията и че тя се явява фактор на култивирането на народите. В действителност тъкмо обратното е истина. Всякой, който поне повърхностно е запознат с историята на литературата, той знае, че анакреонтизмът досега и главно еротиката разцъфтяват с порастването на буржоазната класа, с натрупването на богатствата в ръцете ѝ, с придобиването ѝ сила могъщество в обществения живот. Масата, работната маса винаги беше далеч от тази литература и нито знае за нея, нито може да разбира „жизнерадостта“ на буржоазната класа. Така че естествено еротиката на буржоазната класа нито най-малко е можала да послужи за култивирането на масата. Да се говори, че еротиката е фактор, който е служил за култивирането на народните маси в другите страни, значи да се говорят безсмислици. Култивирането на народните маси там е просто следствие от икономическата и социална еволюция на обществото. Ако у нас има „чувствена коравина“, безхарактерност, с една дума, некултурност, причината не е, че е нямало „еротика“, а защото такива са икономическите условия, че културността при тях е невъзможна, а така също не е възможна и еротиката. А ако у нас се явява „еротика“ и при туй има генерация, която „лакомо поглъща всяка строфа“ от нея и я праща даже на „либето си“, „живее с тях“, това значи вече, че у нас икономическите условия се измениха и се изменяват, създава се класата, която има възможност да се пре-

дава на „еротиката“, има и генерация, която, като служи на тази класа, се явява във вид на празни охолници, които могат да се предават само на „еротика“. Но от тази „еротика“ никакво култивиране на работната маса не може да се роди. Появлението ѝ е само признак, че у нас се явяват условията, икономически и обществени, при които народната маса в България приема ония привички, които имат и приемат народните маси в другите културни страни. С други думи, това ще каже, че икономическата еволюция и у нас разделя народа на две икономически категории – на капиталистическа класа и на пролетарии. Разбира се, че икономическото развитие у нас не е достигнало оня размер, който получи то в другите страни; но в последните години разделението на нашия народ на две икономически категории толкоз се обозначи, че могат да го отричат само хора, които пътуват за Парнас, а тука на земята се наместват около трапезата на буржоазната гържава с единствена цел да се предават на „еротиката“. А щом има разделение на класи, то естествено е, че всяка от тях ще си има своите идеолози и певци. Буржоазната класа си има свои, а работническата свои.

И тъй, „брътвенето“ на г. Страшимирова (да прощаваме за думата) е една чиста идеология и идеология не вече само на гребната буржоазия, а изобщо на цялата буржоазия, заедно с всички нейни слуги. „Еротиката“ на г. К. Христов не е нищо друго освен идеологическо изражение на чувствата на същата класа, на нейните синове и слуги. Относително фразите, че със „закипяването“ на „еротическа чувственост“ в гърдите им ще станат „хора с убеждения, изсмуквани из самата наша действителност“ – те са фрази, зад които се крият нископробни стремления и развадени характери.

На свършване ще направим още една забележка. Г-н Страшимиров говори за „някои млади у нас“, които уж отричат „нуждата от веселие, песни и любов“. Ако тези думи се отнасят до ония млади, които са социалисти, тогава ще му кажем, че социалистите не отричат тази нужда. Но, първо, от нужда до възможност да се удовлетвори тя е много далеч, а, второ, социалистите така също се веселят, пеят и любят. Но всичко това у социалистите не става тъй, както у буржоазните слуги. Тяхната „еротика“ не прилича на буржоазната „еротика“. Там е работата. Наистина преди у нас, в началото на социалистическото движение, когато то още носеше характер сектантски, а не класов, в социалистическата лирика се чуваше повече гласът на недоволството, на мрачно настроение, често непрочувствувано лично, на позив към борба за „някакви правда и идеал“, недобре схванати, гласът на един рахметовски ригоризъм; но това беше временно и чужд „навей“ за такова, във висока степен здраво, „жизнерадостно“ учение, каквото е социалдемократическото. Обаче колкото по-дълбоко прониква това учение у нас и колкото повече се увеличава работническото движение, на което социалдемократизмът е философско изражение, толкова повече социалистическата лирика се очисти от чуждите ѝ наслоения и приема онай висока здрава „жизнерадостност“, която е свойствена на самата философия на пролетариата, като на революционна класа. Както в Западна Европа с порастването на пролетариатската класа, с порастването на нейното съзнание за историческата ѝ мисия, нейната лирика става пълна с жизнени сили, със здрав, радостен импулс, със светли могъщи емоции, осветявани с „някаква правда и идеал“, така също и у нас социалистическата лирика става все повече пълна с жиз-

нени сили, със светла радост. И тази лирика именно е она лост, който създава моралната сила на работните маси и нейните борци, създава „силната любов и благородна омраза“, които раждат фанатизма на социалистическите борци. Тази лирика и изобщо тази художествена литература у нас се и заражда; на нея принадлежи бъдещето; когато еротиката на г-н К. Христов и последните произведения на г-н Страшимиров служат и ще служат само за услада и забава на буржоазните празни охолници и все повече ще се изродяват, ще отпадат и ще украсават декадентската литература. Това е неизбежно. Такава е логиката на нещата и на новото направление, което те представлява. Не е зле, щото тези завзети наши „парнаски богове“ да се вслушат в туй, което от всички страни им се посочва. Може би не е късно за едно отрезвление. Впрочем генерацията, която представлява г. А. Страшимиров, е толкоз амбициозна, „че мъчно може да се очаква отрезвление.

Сп. „Ново време“, год. II,
кн. 6, юни 1898 г.
„Обществено-литературни въпроси“
Том първи. Пловдив, 1901 г.
Подпис: Д. Б.

БЕЛЕЖКИ:

¹ „Ден“ – месечно списание, започнало да излиза в Шумен от началото на 1891 г. под редакцията на Янко Сакъзов. От втората половина на 1892 г. се издава в София. Излизало нередовно до края на 1896 г. Излезли всичко четири годишници от по 12 книжки. Бузлуджанският учредителен конгрес на партията взел решение сп. „Ден“ да се използва за социалистическа пропаганда. До кн. 7, год. II на списанието Д. Благоев сътрудничел много отблизо, дори в кн. 3–4

на год. II Д. Благоев е посочен за редактор наред с Я. Сакъзов. След като списанието започнало да излиза в София (от кн. 7 на год. II), то се превърнало в орган на съюзистите. В редакцията били включени Сава Мутафов и Евтим Дабев. След обединяването на партиястите и съюзистите през 1894 г. сп. „Ден“ било обявено за теоретически орган на Българската работническа социалдемократическа партия и излизало под редакцията на Я. Сакъзов и Гаврил Георгиев, но твърде нередовно.

² „Народ“ – седмичен вестник, орган на Българската работническа социалдемократическа партия. Излизал в София от 15 ноември 1897 г. до 31 юли 1898 г. Излизал вместо спрения от партията в. „Социалист“. Престанал да излиза по решение на Петия конгрес на БРСДП, който решил единствен партиен орган да остане „Работнически вестник“. До бр. 5 вестникът се редактирал от Гаврил Георгиев, който поради разногласия с Янко Сакъзов напуснал редакцията. След това вестникът минал в ръцете на анонимни редактори, предимно студенти. „Народ“ се занимавал с „висшата“ политика и почти не засягал положението и борбите на работническата класа.

PRO DOMO SUA*

„Общо дело“ и другарят Я. Сакъзов. – Решенията на конгресите по печата и двунеделните „списания“. – Едно напускане почвата на Работническата социалдемократическа партия и едно отдалечаване от принципите ѝ. – За терминологията на нашето учение. Въпрос за тактика и формата му, в която го подига „Общо дело“. – Рег въпроси, които искат обяснение.

Главна теоретическа основа, из която произхождат принципите на социалната демокрация, съставлява научният социализъм, или Марксовото философско-икономическо учение. Същността на това учение се състои, както се знае, в туй, че икономическата организация на обществото е основата, въз която се издига правната му и политическа организация, и че историята му е история на класовата борба. Оттук следва, че ако в една страна съществува известен политически режим, то съществуването му се обуславя от икономическата организация, която господства в тази страна, и че неговото махване зависи от изменението на основата му, на икономическата организация. Знаменитият социалистически агитатор Фердинанд Ласал изказа това научно положение в своята реч – „За същността на конституцията“ в такива думи: Конституцията – това е кралят, който има топове и щикове. С това той казва, че конституцията, или политичес-

* Буквално: „за своя дом“, в смисъл: за себе си, за своите дела. Бел. ред.

ката наредба, не е нищо друго освен изражение на фактическите отношения в обществото. Ако в една страна кралят, или царят, може безгранично да се разполага с топовете и щиковете, то очевидно е, че това е възможно, защото са такива действителните обществени отношения. А пък тези последните всецяло се определят от икономическата организация на обществото или на даден народ. Но икономическата организация на обществото не е постоянна; тя с развитието на производителните сили постоянно се изменява. Наред със старата икономическа организация изникват нови, създавани от развитието на производителните сили. Старата икономическа организация винаги сама дава известна възможност за развитието на нови производствени форми в обществото. Но догдето тия нови форми не се развият във всичката възможност, която им дава старата организация, последната не погива. Обаче също тъй и новите, по-високите, производствени форми не се явяват на свят, преди да назреят условията за тяхното съществуване в недрата на старото общество. Оттука е ясно, че действителните обществени отношения също се менят с изменението на старата икономическа организация. С изникването на нови производителни сили и производствени форми се явяват нови обществени отношения, които неизбежно влизат в борба със старите отношения. Борбата на старите обществени отношения с новите и обратно се олицетворява, естествено, в борбата на човеците, която борба не е индивидуална, а обществена. Тя е борба на обществените групи, интересите на които са свързани със старите или с новите обществени производствени форми. Борбата на класите неизбежно е *борба политическа*, е борба за политическата власт, понеже на старите иконо-

мически организации са съответни обществени и политически наредби, които се явяват пречка за развитието на новите, на по-високите обществени производствени форми. Тази борба на последните с първите и на класите, които я олицетворяват, винаги се води не от целите класи, а от политически групи, от *политически партии*. Класите в тази борба се явяват неизбежно във вид на политически партии.

Такава е общата теоретическа основа, от която изхожда социалната демокрация. От нея логически следва, че борбата не на всички класи е прогресивна, следователно и борбата не на всички политически партии е прогресивна. Класата, която се бори, за да загържи старата икономическа организация и да пречи на развитието на новите обществени производствени форми, е реакционна класа; напротив, класата, която се бори за възтържествуването на новите обществени отношения, е революционна. Оттука следва, че и политическите партии биват реакционни, когато се борят, за да запазят интересите на реакционните класи, и обратно — те са прогресивни или революционни, когато се явяват представители на новите производствени форми. Нищо не важи името, което си туря една политическа партия, както нищо не важат и широкообещателните програми с „либерални“ и „демократически“ искания. Най-важното е на коя класа стремежите, ламтенията, интересите представлява една политическа партия — дали тя се явява защитник на старите обществени отношения или на новите, на реакционните класи, или на революционните.

Работническата социалдемократическа партия у нас стои на тази именно теоретическа основа и изхожда от принципите, които произтичат от нея. Щом е така, то очевидно е, че те са задължи-

мелни за всеки един неин член, или по-вярно, че всеки съзнателен неин член не може да не се придържа от тях и в своята дейтелност да не изхожда от тях. Обаче между членовете на Работническата социалдемократическа партия има за съжаление и такива, които уж признават и теоретическата ѝ основа, и принципите, произтекащи от нея, а всъщност, тъй да кажа, на практика положително се отдалечават от тях. По тази причина те, в своята дейтелност, особено в литературната си дейтелност, наместо – ще кажа с думите на Маркса – да обясняват съзнанието на човеците с формата на тяхното обществено съществуване, напротив, те обясняват последното с формите на тяхното съзнание. Наместо да обясняват съществуването на безобразните политически режими у нас с материалните условия, които ги обусловват, те, напротив, обясняват материалните условия със съществуването на политическите режими. Вследствие на това те впадат в утопии, несъвместими с принципите на Работническата социалдемократическа партия. Наместо да изследват материалните условия и на основание на това изследване да покажат свързката между тях и политическите явления, те се впускат да съставят проекти за най-добрите политически реформи, които би махнали днешния политически строй, като изхождат, очевидно, из това утопично начало, че стига да изнамерим най-добрата политическа система, за да се получи най-доброто политическо управление за страната. По такъв свършено утопичен начин те скъсват свързката между икономическата организация на дадена страна и нейните политически учреждения. Такъв пример на отдалечаване от принципите на партията и на свършено утопичен начин на мислене ни дава напоследък гру-

гарят Я. Сакъзов в своето „списание“ *Общо дело*, което ми даде повод да напиша тази статия.

С това „списание“ надали бих занимавал читателите, ако да не ме задължаваха две обстоятелства. Първо, в редакцията на „Ново време“ постъпила няколко рецензии за „Труг“¹ и „Общо дело“, в които като във всяка рецензия, в общи бележки се одобрява първото, а се осъжда второто. Това обстоятелство, че няколко рецензии в едно късо време се явяват за „Общо дело“ и в един дух, показва, че е необходимо да се говори за него. Второ, и най-главното, което ме задължава да се занимая с него, е обстоятелството, че негов главен редактор се явява един член на партията и не само член на партията, но и член на Централния ѝ комитет, който се избира от конгресите да контролира принципиалното направление на партийните органи и учреждения, да изпълнява нейните решения и да прилага нейните принципи. Другарят Я. Сакъзов е избран за член на Централния комитет на Работническата социалдемократическа партия от последния конгрес в Сливен, а два месеца след това той почна да издава двунеделно „списание“. Както по въпроса за самото издание, тъй и по въпроса за направлението му, другарят Я. Сакъзов никак не се съобрази с качеството му член на Централния комитет на Работническата социалдемократическа партия.

Преди всичко ще забележа, че гр. Сакъзов, като член на Ц. комитет, преди да почне своето двунеделно „списание“, трябваше да се попита дали той с него не нарушава конгресните постановления на партията за печата. Според тия постановления никой член на партията не може да издава вестник без разрешение на конгресите. Другарят Сакъзов знае тия постановления, тъй като и той вотира за тях на IV и V конгрес и защитава ги в партийния орган преди V

конгрес. Обаче сега по един околен начин, по мое мнение, нарушава конгресните постановления. Наистина, той издава двунеделно „списание“, а не вестник. Но тука, очевидно, работата е само в названието, но не и в същността. Едно двунеделно списание у нас не може да бъде друго освен един по-голям вестник, който излиза еднаж в двете недели. И действително, всяка една статия от тия „списания“, особено по текущите вътрешни и външни въпроси, може да се помести в колоните на всеки български вестник, без всякакъв ущърб нито за големината им, нито за съдържанието им. Та изобщо другояче не може да бъде у нас. Издаването на двунеделно списание и дори на седмично предполага две неща: много литературни и опитни сили и много материал по въпроси, разискването на които не търпи отлагане по своята важност. В такъв случай дори седмично списание става необходимо. Обаче у нас нищо подобно няма. У нас захващат да издават двунеделни списания не затова, че има излишни и опитни литературни сили, нито затова, че се усеща някаква обществена нужда от по-бързото разрешение на натрупани въпроси, или пък защото не могат да намерят място где да изкажат своите мисли по съществуващите въпроси. Най-обикновено нещо е у нас това, че захващат списания месечни и двунеделни просто за да се удовлетвори личната амбиция, да си имаме свои органи, в които без стеснение да можем да си кажем своето мнение. Съвършено справедливо забеляза партийният орган „Работнически вестник“, че тази маниа съществува и у наши партийни другари, която от партийна гледна точка е не само безполезна, но и вредна. Във всякой случай съвършено е ясно, че засега у нас двунеделните „списания“ са просто двунеделни вестници. Такова е „Общо дело“. Дори с такъв харак-

тер ще бъде и сп. „Труд“, макар и да е месечно, ако гр. Дабев не обърне внимание да дава по-малко статии, но с по-теоретическо съдържание, отколкото много, но които носят вестникарски характер, и статии със забавително-образователен, тъй да се изразим, смисъл. Но ако недостатъците на сп. „Труд“ произлизат от обстоятелството, че гр. Дабев се е заловил за едно съвсем ново и мъчно за у нас издание, то „Общо дело“ е вестник затова, защото не може да бъде друго едно двунеделно списание у нас. Но щом е тъй, тогава с издаването на двунеделно „списание“ получава се едно заобикаляние на конгресните постановления. Те губят смисъла си. Конгресите оставиха пълна свобода на членовете на партията да издават списания. Но с туй, очевидно, се разбираше именно списания, и месечни. Другояче, всякой член на партията може да издава двунеделни и седмични вестници под названието „списание“ и по такъв начин напълно да се суспендират решенията на конгресите. Другарят Я. Сакъзов, като е имал намерение да почне такова издание, трябваше да сондира конгреса, толкова повече че той направи предложение на него да разреши издаването на една двунеделна прищурка към „Работнически вестник“, в която да се разисквали принципиални въпроси. Понеже конгресът не му прие предложението, той имаше добър случай да го сондира за издаването и от него, от гр. Сакъзов. Обаче той не направи това, както не сметна за нужно да сондира мнението поне на Ц. комитет. Това, според мене, е една грешка от страна на гр. Сакъзов и лош пример по отношение към партийната дисциплина.

Но независимо от казаното гр. Сакъзов в „Общо дело“ допуска едно голямо отклонение от принципите на партията и подига тактически въпроси в такава една неопределена, крайно мъглява форма, ко-

ято внася голяма бъркотия на понятията. Пред мене са трите излезли броя от „Общо дело“ и от тези три броя, като оставям настрана третия, който не представлява нищо интересно в принципиално отношение, в двата други броя уводните статии, които за нас имат принципиално значение, принадлежат на гр. Сакъзов несъмнено. В тия именно две статии гр. Сакъзов, освен дето подига въпрос за тактика в крайна невъзможна и неопределена форма, но като член на партията и на Централния ѝ комитет се отдалечава от принципите ѝ. Преди конгреса още гр. Сакъзов в своите сказки в разни места през годината гаде да се разбере неговата нова еволюция. В своите сказки гр. Сакъзов систематически е избягвал почвата, на която стои Работническата социалдемократическа партия. Той навсякъде е говорил политически речи, които положително с нищо не се различавали от един буржоазен, или по-вярно гребнобуржоазен демократ. Събитията, които зачеквал той в тия сказки, както и днешното положение, а тъй също и начина, но който може да се излезе от това положение – всичко това той го разглеждал независимо от общата теоретическа основа на Работническата социалдемократическа партия и без всякакво съотношение към социализма и към партията. Систематично избягване да споменува за социализъм у нас, както и за съществуването на социалистическа партия в България – с това се отличавали всичките му речи, които на всички другари, с които е ставало дума за тях, са направили това впечатление, че гр. Сакъзов се е отклонил от принципиалната почва на Работническата социалдемократическа партия и се спуснал на почвата на гребнобуржоазния демократизъм. Същото нещо ние виждаме в уводните статии на двата първи броя на „Общо дело“, които статии са определящи принципиалното направление на списанието и са излезли из

перото на гр. Сакъзов. Тези статии са литературно изказване на същите мисли, които гр. Сакъзов е изказвал в сказките си. В тях е забележито същото систематическо избягване почвата, на която стои Работническата социалдемократическа партия, на която той е член и сега, чл. на Централния ѝ комитет, същото систематическо отдалечаване от главната ѝ теоретическа основа, същото избягване да се спомене за социализъм и за социалистическа партия в нашата страна. Другарят Сакъзов в „Общо дело“ говори за положението в страната свършено без всякакво съотношение към Работническата социалдемократическа партия – тази партия, която едничка в България развива действително общественно-политическо самосъзнание в работническата маса и дори, изобщо, в българския народ, тази партия, значението на която в нашия обществен и политически живот всекидневно расте. Като че за гр. Сакъзов в „Общо дело“ не съществува Работническа социалдемократическа партия. Ако в България не биха съществували други литературни органи освен „Общо дело“ и ако светът беше останал да съди за обществените движения у нас само по „Общо дело“, то не щеше никой да подозира, че в България съществува една социалистическа политическа организация, каквато е Работническата социалдемократическа партия.

Това напускане почвата на Работническата социалдемократическа партия от един член на Централния комитет е неизбежно следствие на отдалечаването му от главната теоретическа основа на социалната демокрация. И действително общото заключение от статиите на гр. Сакъзов е тъкмо противоположно на теоретическите положения на Работническата социалдемократическа партия. Според същността на тия статии излиза, че политическите режими у нас от 15 години насам не се оп-

ределят от производствените обществени отношения, а, напротив, тия последните се определят от политическите режими. Затова у гр. Сакъзов се явява такъв въпрос: какво може българският народ да противопостави на политическия режим в страната? На тоя въпрос той отговаря в брой 1-й на „Общо дело“ в статията: „Положението“. „И тъй – четем там – какво има да противопостави страната на царстващото у нас *Насилие и Безправие*? – Тя има да противопостави днес отделните жизнени интереси на своите производещи слоеве, а утре, като право следствие от това, съединените усилия за провъзгласяването от самия народ на една трайна *Свобода и Законност*.“ Същността на тая мъчно смилаема цитата е, че ако утре се съединят всички „производещи слоеве“ с цел да провъзгласят „една трайна *Свобода и Законност*, тогава ще се тури край на царстващия в страната политически режим. Тъй що, излиза, че политическият режим се определя от такава една случайност, гето „производещите слоеве“ у нас не са съединени. Обаче като изхождаме от нашето главно теоретическо световъзрение, от научния социализъм, или Марксовото учение, се убеждаваме, че действителността ни говори тъкмо противното. Ние тогава се убеждаваме в тая несъмнена истина, че слабостта на всички „производещи слоеве“, или производителни класи, според терминологията на Марксовото учение, която произтича от материалните условия на страната, определя днешния политически режим. И наистина, всички „производещи слоеве“ на гр. Сакъзов се намират едни в процеса на разложението, а други – в процеса на образуванието. Най-главният от „производещите слоеве“, а именно земеделската класа, в която гр. Сакъзов съзира „могъщ лост“ за изменение на днешните политически наредби, е в процеса на пълното си разложение. Ед-

на част от нея отива в егробуржоазната класа, друга остава в средно положение, като все повече клони към разложение, третията част, най-голямата, е напълно съсипана, макар и да живее още с надеждите на гребната буржоазия. В същия процес на разложение се намират занаятчиите. Напротив, егробуржоазната класа и работническата, които са действително прогресивни класи, са в процеса на образуванието си. Естествено е, че на такова състояние на „производещите слоеве“ отговаря и политическият строй. Един социалдемократ, който се придържа о основното теоретическо гледище на социалната демокрация, не може другояче да обяснява съществуващия политически режим. А щом той тъй обяснява политическите явления, естествено ще дойде до единственото заключение, което прави самата Работническа социалдемократическа партия, без да се занимава с дурението на гребнобуржоазни пътища за изменението на „цял държавен вървеж“. Обаче гр. Сакъзов в статията си в 1-й брой на „Общо дело“ разглежда положението и мерките, които трябва да се употребят за изменението му, не от гледна точка на Работническата социалдемократическа партия.

Но освен туй. Като се отдалечава от гледната точка на социалдемократията, гр. Я. Сакъзов не прави вече никаква разлика между „производещите слоеве“, от една страна, а от друга – не прави никаква разлика между идеологическите им изражения, каквито са политическите групировки, партии и съюзи. Дори той положително нищо не говори за тях. Обаче от гледна точка на Работническата социалдемократическа партия това е извънредно важно, има важен принципиален характер. От тая гледна точка у нас прогресивни класи се явяват днес егробуржоазната класа и работническата, когато всички други средни между тях са гребнобуржоазни, следователно реак-

ционни. В основата на тези класи лежи желанието да запазят едни по-долни обществени отношения, когато буржоазната класа и особено работническата като продукт на по-високи и по-високи производствени форми се стремят към по-високи обществени отношения. От същата гледна точка никак при туй не важи движението на първите класи. Те могат да дохождат в бунтовническо състояние вследствие нахвърляване на техните интереси, но тяхното движение винаги се свършва с бунт, който обикновено в резултат дава храна на реакцията в страната и чрез нейните бунтовнически средства закрепва политическия реакционен режим, когато движението на другите две класи носи чисто революционен характер, характер на борба за прогресивни обществени форми. Обаче гр. Сакъзов въпреки това, що той изтъкна, за голямо огорчение на някои другари, в реферата си в „VII конгрес“², в тазгодишния конгрес на Работническата социалдемократическа партия, за земеделското движение, в първата си статия в „Общо дело“ съзира най-прогресивна обществена сила в „земеделския слой“, който той счита такава революционна сила, която може да се яви „могъщ лост за изменяване на досегашния държавен вървеж“. Ето въпрочем неговите собствени думи: „И наистина – четем в 1 стр. на същата статия, – ако не закриваме очи пред това, що става наоколо, ние лесно ще издирим първоизточниците на една обществена промяна у нас. – Още тъй неотдавна, през зимата и пролетта ние бяхме свидетели на едно небивало досега движение на селените. Няма нужда да бъде човек опозиционер, за да признае, че това движение не е дело на външни подклаждания, а се е родило в самите недра на простата земеделческа маса, която начева да съзира своята онеправданост, своята потиснатост в политическо и икономическо отношение. В макар и

неопределения стремеж към честитост и гражданско равноправие на тези нехътнати, млади и бујни сили не съзирате ли вие могъщ лост за изменяване на досегашния държавен вървеж? При една правилно насочена организация не може ли да се създаде тука една сила, която ще иска да тури скромност и спестеливост в обществените ни учреждения, равноправност в държавните тегоби, демократичност в учебното и военно дело, строга отговорност на всички обществени служители и т.н., и т.н.?

Както виждаме, другарят Сакъзов очаква революционна инициатива от такава класа, или от такъв „произвеждащ слой“, както той се изразява, от която, от гледна точка на Марксовото учение, не може да се очаква такава инициатива. И наистина, тази класа преди всичко не е еднородна по положение и интереси. Разгледано отблизо така нареченото земеделско движение, става ясно, че начело на него стоят едри буржоа землевладетци и земеделци от рода на Холевич, на убития от земеделческа машина Учурмански, на русчушките Братоевци и т.н. Подир тях идат гребнобуржоазните селени собственици, в числото на които влизат селените кръчмари и лихвари и на които положението се разклаца и имат основание да се боят, че то ще бъде окончателно разклатено, и най-сетне, иде съсипаното земеделско население, доведено вече до положението на селски пролетариат. Очевидно е, че първата категория земеделци теглят към едробуржоазната класа. А пък тя в политическо отношение не отива и няма да отиде, поне за близко бъдеще, по-далече от либерализма на прогресивните либерали или по-далече от конституционализма, приправен с почтена доза от монархическо лакейство на народняците и народните либерали. Втората категория земеделци по самата си същност е реакционна, тъй като главният ѝ стремеж е да за-

пази старите обществени производствени форми, гребнобуржоазния си характер. Третата категория, макар и доведена до пролетариатско положение, но не зачекната от пролетариатското гледище, в грамадно по-голямо живее с гребнобуржоазните идеали и додето тя живее с тия идеали, ще си остане реакционна и материал за политически шарлатани, за демагогствуване. Тъй че от наша гледна точка земеделческият „производителен слой“, изцяло взет, не представлява положително такава революционна сила, която да може да създаде такъв политически преврат, какъвто очаква гр. Сакъзов, щото да се яви един демократически буржоазен строй. Тоя „производителен слой“ по съществото си е реакционен и да се очаква от него каквато и да била революционна инициатива не е нито съгласно с принципите на Работническата социалдемократическа партия, нито с действителността, и ще рече, да строим за собствено утешение гребнобуржоазни утопии. Доколко е вярно, че тоя „производителен слой“ е реакционен, най-добре се вижда от основоположенията и практическите искания на нейните идеологически изражения, т.е. на политическите партии, като тъй наречената „демократическа“ и на политическия съюз, наречен „земеделчески съюз“. Както е известно, за тия партии най-висок идеал се явява да повърнат страната към гребнобуржоазните обществени производствени форми. С други думи, целта на тяхната борба е да повърнат колелото на историята към старата, осъдената на пропадане, икономическа организация. Затова именно те са и реакционни и идеологическо изражение на борбата на реакционния земеделчески „производителен слой“, от който, пак ще кажа, от наша гледна точка, никаква революционна инициатива не може да се очаква. Обаче гр. Сакъзов именно тоя „производителен слой“ счита най-революционен и очаква революционна

инициатива от него. Най-чудното е, че това го казва гр. Сакъзов и подир предисловието на Кауцки към българския превод на неговото съчинение „Земеделческият въпрос“, III част – „Политиката на социалната демокрация“. Както е известно, гр. Сакъзов помоли Кауцки да се изкаже за земеделския въпрос в България и Кауцки се изказва категорически³, че от земеделската класа не може да се очаква революционна инициатива и че спасението на източните страни е в развитието на градската демокрация. Кауцки, първият теоретик на научния социализъм, не можеше другояче да погледне на бъдещето на нашата страна. Но гр. Сакъзов в „Общо дело“ положително забравя тоя съвет на компетентния Кауцки. Повече няма да говоря засега по принципалната страна на новата дейтелност на гр. Сакъзов.

И тъй от всичко казано е ясно, и съм убеден, че всякой ще се съгласи, че гр. Сакъзов в „Общо дело“, като не се поставя на почвата на Работническата социалдемократическа партия, твърде много се отдалечава от нейните принципи.

Да дойдем сега на тактичния въпрос. Но преди туи считам за неизлишно да забележа следующото. Другарят Я. Сакъзов, като се отдалечава от общата теоретическа основа на социалната демокрация, старателно отхвърля и общоприетата от нея терминология. Както видяхме, той старателно избягва да споменува за класи, а наместо класи употребява „производителни слоеве“, както старателно избягва да говори за класова борба. Може би гр. Я. Сакъзов ще каже, че той не се отдалечава от принципите на партията, нито избягва нейната класификация и терминология, а че той не иска да бъде „догматичен“ и „шаблонен“. Такова възражение нищо друго не би означавало, освен желание да се скрие колебливостта в принципите под такива изтъркани думи, до които

прибягват обикновено или явни наши противници, или такива, за които нищо не важи изработването на едно точно научно гледище за обществените явления, или за които принадлежността към определена школа е несгодно за практическите им цели. Не е нито догматизъм, нито шаблонно, когато човек обяснява явленията по една естественонаучна метода и когато наричаме нещата с имена, които характеризират едно определено научно световъзрение. В противен случай, значи собствената си постоянна колебливост да я прикриваме с оригиналничане, което нищо не характеризира, освен че има хора, които обичат да оригиналничат без научна съществена цел. Да гоидем сега на въпроса.

Другарят Я. Сакъзов в двете си статии подига въпрос за тактика. Няма нужда да се говори, че всеки член на партията има право да подига въпрос за тактиката на Работническата социалдемократическа партия, както и да критикува известни конгресни решения. Но когато се подигат такива въпроси, се изисква да се подигат в определена форма, ясно и открито. Обаче гр. Сакъзов подига въпрос за тактика, за един временен компромис, но в такава странна форма, която е в състояние да забърка най-ясните понятия. Др. Сакъзов в двете си статии в „Общо дело“ говори за един временен компромис между всички „произвеждащи слоеве“? Компромиси никога не стават между класи; те са възможни само между партиите на тия класи. Като взимам предвид, че гр. Сакъзов е член на Работническата социалдемократическа партия и член на Централния ѝ комитет, то естествено е да направя заключение, че той подига въпрос за тактиката на Работническата социалдемократическа партия. Както е известно, досегашните конгреси на партията са се произнесли против компромисите с другите партии. Очевидно е, че гр. Сакъ-

зов подига въпрос за отменение на тия решения. Но в такъв случай е чудно много защо той не поставя въпроса ясно и открито. Както гр. Сакъзов постави въпроса за компромисите, положително е невъзможно да се разглежда. Като член на партията и особно като член на Ц. комитет той беше длъжен да занимае и него, и партията с мотивите, които го карат да иска изменение на конгресните решения по въпроса за компромисите. Искрено съжалявам, че съм принуден да констатирам и тука едно невнимание на гр. Сакъзов към интересите на партията и към нейния ръководящ орган.

Изобщо, съвършено е непонятно какви са причините, които карат гр. Сакъзов да напуска почвата на Работническата социалдемократическа партия и да се отдалечава от главната теоретическа основа на социалната демокрация и на произтекащите от нея основа принципи на партията дотам, щото да слеза на дребнобуржоазните идеали и световъзрение. И дали другарят Я. Сакъзов съзнава своето отдалечаване в „Общо дело“ от принципите на партията? И не впада ли той като член на Централния комитет в явно противоречие със задачите на Комитета, една от които е да контролира принципиалното направление на партията, на нейните органи и учреждения? Такъв ред от въпроси неволно възбужда гр. Сакъзов със своите статии в „Общо дело“. Интересите на партията изискват разяснение на тия, както и на други въпроси. Работническата социалдемократическа партия не се бои от критика, а особено от критика, произхождаща от нейните членове. Тая критика ще изясни още по-добре основните ѝ принципи, ще обясни тактиката ѝ и с туй ще увеличи силата ѝ. Ръководен от тия мисли, като член на партията и на Централния ѝ комитет, обърнах вниманието на нашите другари върху статиите на гр. Сакъзов в

„Общо дело“ и на въпросите, които те подигат. Мисля, че изпълних един дълг към Работническата социалдемократическа партия, като неин член и като социалистически публицист.

Сп. „Ново време“, год. IV,
кн. 10, октомври 1900 г.
Подпис: Д. Б.

БЕЛЕЖКИ:

- ¹ „Труд“ – месечно работническо илюстрирано списание, редактирано от Евтим Дабеv. Излизало в Стара Загора от 1900 до 1903 г.
- ² На Седмия партиен конгрес Я. Сакъзов бил докладчик по въпроса за отношението на партията към земеделското движение. Той обаче не излязъл открито със своите опортюнистични възгледи, тъй като мнозинството от делегатите било против тях, и се приспособил към общото настроение на конгреса.
- ³ Има се предвид предговора на К. Кауцки, написан специално за българското издание на третата част на неговата книга „Аграрният въпрос“, излязла през 1900 г. в превод на Я. Сакъзов под заглавие „Земеделческата политика на социалната демокрация“. В казания предговор Кауцки развива становището, че от селяните не може да се очаква революционна инициатива и че спасението на източните страни е в развитието на градската демокрация.

МАРКСИЗЪМ ИЛИ БЕРНЦАЙНИАНСТВО?

Книгата на Бернцайна: „Предпоставките на социализма и задачите на социалната демокрация“. – Бернцайновата „теория“ и тактика. – Марксовата теория за социалното развитие и Хегелевата диалектика. – Нашите бернцайнианци и работническата социалдемократическа партия.

Да напиша тази статия ми даде повод книгата на бившия социалдемократ Едуард Бернцайн в превод на български език под заглавието „Предпоставките на социализма и задачите на социалната демокрация“¹. За тази книга, преди тя да се яви на български, бидоха дадени в сп. „Ново време“ ред статии, оригинални и преводни. Ако при всичко туй и сега спираме вниманието върху нея, то причината не е в някакви особени достоинства на съдържанието ѝ, а в туй, че някои партийни членове, слабо запознати с Марксовото учение, подпаднаха под влиянието на Бернцайновата „критика“ на марксизма и под влиянието ѝ се мъчат да подровят доверието на партийните членове към марксистките принципи с желание да отклонят работническата социалдемократическа партия от тях и от тактиката ѝ, основана на тях, без обаче да имат куража да кажат, че искат да заместят марксизма с бернцайнианството. За забелязване е при туй, че между тези неколцина партийни членове има и такива, които преди малко са писали критики върху Бернцайновите възгледи, а напоследък се явяват поддържатели на бернцайнианството в Българската работническа социалдемократическа партия.

Бернщайнианството всъщност не е тъй ново в нашата литература. Преди то да се яви в социалистическия лагер, ни се проповядваше от противния лагер. Както е известно, още Минцес и Пасманик, особено последният, ни препоръчваха това, което гнес ни проповядват някои членове на работническата социалдемократическа партия под влиянието на Бернщайновата книга. И наистина какво представлява книгата на Бернщайна, ако не сбор от всички ония повърхностни, дори безсъвестни „критики“, изопачения на Марксовото учение? Книгата на Бернщайна не е нищо друго освен едно по-систематично изложение на всички „критики“, направени върху Марксовото учение от буржоазните идеолози и от идеолозите на буржоазния социализъм. Едничката може би заслуга на тази книга се състои само в това, че тя е събрала в едно всичките тия „критики“. Новото в нея е само това, че тия „критики“ са подписани от един бивш марксист и член на социалдемократическата партия в Германия, под булото на доброжелателство към работническата класа, зад което се крият всъщност чисто лични психологически мотиви. В туй отношение прави са ония германски другари, които погледнаха на Бернщайновото поведение като на чиста измяна към пролетариата и към социалната демокрация. Но ето че се намериха у нас партийни членове, които тази измяна поискаха крадешком, без да му мислят много, по един много скоропалителен начин да я препоръчват на българската социалдемократическа партия за последна дума на науката.*

* Един от проповедниците на бернщайниадата у нас, и дори главният ѝ проповедник, а именно преводачът на Бернщайновите „Предпоставки“, между разните измислици и дори клевети по моя адрес, събрани от него в брошурата „Разпрамата в работнишката партия“, прибавя и една измис-

Да се разгледа книгата на Бернщайна значи да се разгледат всички „критики“ против Марксовото учение, изказани преди нейното появяване. Това тук не може да стане. Тък и целта ни не е тази, нито има нужда, защото против тези „критики“ в нашата социалистическа литература има много писано, има и ред преводни книги от видни марксисти като К. Кауцки, Г. Плеханов, П. Лафарг и др. Тука ние ще се спрем само на някои страни от книгата на Бернщайна, а именно на ония, които се изтъкват, без да се посочва на източника им, от нашите бернщайнианци.

Бернщайн написа „Предпоставките“ с цел да докаже, че тактиката на социалдемократическата партия не била добра и че трябвало да се замести с

лица от себе си. А именно, че уж аз съм бил писал за Бернщайновата книга, преди да съм я бил прочел. Преди всичко аз досега нищо специално не съм писал по тази книга. Може би нейде да съм споменал нещо за Бернщайна между другото, но на основание факти, които ми са били известни, и на основание неговите предишни статии. Относително книгата му „Предпоставките“ четох я на немски скоро подир това, като се появиха критики върху нея, и бях я заел още тогава, за да я чета, от самия ѝ преводач. Не помни ли той това? Не, той помни много добре това и види се, защото помни това, бърза да оповести света, че аз слабо съм владел немски език. Слабо или силно владя немски език, в случая не важи. Важното е, че нашите бернщайнианци смятат моя „начин на полемизиране“ по-достоеен от моя.

Същият преводач на „Предпоставките“ побърза да извести чрез „Работническия вестник“, че той не бил се убедил от бележките, направени върху неговата брошура, и се канел да говори още. Това не е чудно! Какво да се прави, когато има хора, които никакви доводи не могат ги убеди по разни причини, стоящи може би вън от същината на работата, особено тъй скоропалително се явяват проповедници на някоя „последна дума на науката“, каквато за тях се явява Бернщайновата.

друга. Но понеже не прилича на своите скоропалителни ученици в България, той знае прекрасно, че тактиката на социалдемократическата партия е тясно свързана с Марксовото учение: с материалистическото разбиране на историята, с диалектическата метода, с учението за стойността, с класовата борба и с диктатурата на пролетариата. Марксовото философско-икономическо учение е основата на социалдемократическата тактика и за да докажеш, че последната е ненужна, е погрешна, трябва предварително да докажеш, че е ненужна, е невярна основата ѝ, т.е. Марксовото философско-икономическо учение. Тъй и прави Бернщайн в своите „Предпоставки“. Основната мисъл в книгата на Бернщайн е тази, че най-важното нещо съставлявало „движението“ напред и че за разбирането му не е нужно нито материалистическото разбиране на историята, нито диалектическата метода, на която Бернщайн гледа като на главно зло в Марксовото учение, нито учението за стойността, нито класовата борба. Всичко това, т.е. Марксовото учение, не само не е нужно според него, но то се явявало и главна пречка за „движението“ напред, понеже всичко това хвърляло в ужас либералната буржоазия и плашило миролюбивите демократически елементи. Такава е основната мисъл на Бернщайн. Обаче да се каже само, че не е нужно Марксовото учение за разбиране на „движението“, значи да се туриш в онова смешно положение, в което се турят неговите български последователи и преводачът на неговата книга. Бернщайн се погрижи да намали карикатурността на положението, в което беше изпаднал, преди да издаде „Предпоставките“, като се помъчи с тях да представи поне привидни аргументи против Марксовото учение. Да се спрем на някои от тях.

Най-първо, книгата на Бернщайн се отличава с голяма мъгливост, неопределеност на мислите, която се увеличава и от лошия ѝ превод, прошарен с новоизковани, непривични за читателите думи и изрази. Книгата прави впечатление на нещо неестествено, насилено, необмислено и дори на умишлено неразбиране най-ясните мисли. Затова тя представлява ред от най-груби противоречия. Бернщайн захваща своята „критика“, разбира се, от материалистическото разбиране на историята. Но преди това той прави един много оригинален увод. Според Бернщайн всяко едно учение се състои от две части: основна част и приложена част. Първата е постоянна, а втората променлива. Коя част от едно учение е основна и коя приложена от книгата на Бернщайн, нищо не може да се разбере. Той не ни дава нито един пример. При всичко това според него постоянната част на учението може да си остане непокътната, ако, разбира се, е вярна, когато приложената се измени или дори се окаже съвсем погрешна и се отмахне. Това деление на ученията на две части е необходимо за Бернщайн, понеже той желае да си остане „социалдемократ“ без Марксовото учение. А пък това не би било възможно другояче освен когато Марксовото учение го раздели на споменатите две части. Тогава всичко, което не се харесва на Бернщайн в Марксовото учение, ще бъде „приложена“ част, която може да се махне. Така например диалектиката в Марксовото учение най-много не се харесва на Бернщайн, защото тя обособява революционната дейтелност на социалдемократията, затова за него диалектиката не само е „приложена“ част на Марксовото учение, но просто била чужда, прилепена, от увлечение от Хегелевата философия, част. Също така учението за стойността и класовата борба в Марксовото учение се явяват „при-

ложени“ части, защото не се харесват на Бернщайна, понеже те оскърбявали и плашели буржоазията и демократическите елементи. Затова според Бернщайна те могат също да се изхвърлят, без да се нахърни в нещо социалистическото учение. Всъщност за Бернщайна цялото Марксово учение се оказва „приложено“; „основна“ част за него остава един социализъм, за който нищо определено не може да се каже. За Бернщайна всичко е социализъм: завоеванията на либерализма за него са социализъм; разширението на правата и на демократическите учреждения, които, между другото да кажем, са плод на класовата борба на пролетариата, са социализъм. Изобщо всичко, което се движи напред, според понятията на Бернщайна, е социализъм. Затова той казва, че за него важи движението, а не крайната цел. Движи ли се обществото напред – това важи за Бернщайна, а не крайната цел, понеже самото движение е социализъм, според него. При това той под движение разбира движение към либерализма и демократическите учреждения. Стремлението на пролетариата към завоеването на политическата власт с цел да махне днешната наредба и да тури на мястото ѝ социалистическата, т.е. общественото владение средствата за производство и разпределение на продуктите, не важи за Бернщайна, понеже не се харесва на него, защото то е „приложена“ част от учението на Маркса. Най-сетне, то не важи за Бернщайна, защото това не е необходимо, защото и материалистическото разбиране на историята не е *детерминистическо*, каквото е естественонаучният материализъм, та кой знае дали движението именно към тая цел ще докара обществото. По такъв начин Бернщайн „изпразнува“, „изживява“, унищожава марксизма!

Материалистическото разбиране на история-

та, или *историческата теория* на Маркса, претърпява според Бернщайна „ограничение“. Това ограничение според него се състояло в туй, че пружините, както казва Кауцки, на общественото развитие се намирали не само в материалните условия, но и в идеологиите. „Който днес прилага материалистическата историческа теория – казва Бернщайн, – той е длъжен да я прилага в нейната най-обработена и усъвършена форма; сиреч той е длъжен да гържи сметка освен за развитието и за влиянието на производителните сили и на отношенията при производството, още и за правните и моралните понятия, за историческите и религиозните традиции на всяка епоха, за влиянието на географическите и други природни условия, към които принадлежи също така и самата природа на човека, и нейните духовни заложи“ (стр. 22). „Както и да е – казва по-нататък, – ние днес виждаме материалистическото разбиране на историята в съвсем друга форма, нежели она, в каквато то беше дадено най-напред от своите автори. В самите тях то направи еволюция, в самите тях то претърпя ограничения в абсолютното си значение. Такава е, както показahme, съдбата на всяка теория.“ (Стр. 27)

Преди всичко Марксовото (и Енгелсовото) учение никога не е изпускало изпредвид влиянието и развитието на идеологиите. Маркс в много места от своите съчинения много ясно изтъква това влияние. За „материалистическата историческа теория“ въпросът се състои не в това, дали влияят, или не идеологиите – това тя не е отричала, – а в това, че произхождението им, същността им, а главно степента на влиянието им се определят от „материалното движение“. Че науките, изкуствата, правото, религиите и други учреждения и понятия влияят върху развитието, в това няма съмнение,

няма въпрос. Въпросът е в каква мера те влияят? „Материалистическата историческа теория“ отговаря, че те влияят в тази мера, в каквата мера достига „материалното движение“. Развитието и влиянието нито на една „идеологическа форма“ не може да прескочи мерата на „материалното движение“, не може да се извършва вън от неговата зависимост. Например развитието, а още повече влиянието на буржоазните идеи за свободата в началото на новите векове бяха слаби очевидно защото „материалното движение“ още беше твърде слабо. Колкото повече се развиваше „материалното движение“, колкото повече се развиваха материалните условия на буржоазното производство, толкова повече се развиваха в смисъл на уяснение в главите на хората и разпространение между тях и влияеха буржоазните понятия за свободата и изобщо за новите обществени отношения. Социалистическите идеи се развиват и влияят по-силно в Белгия, а по-слабо в България. Защо? Очевидно защото Белгия е страна на по-голямо „материално движение“, а България на слабо. Не е истина, че „науките, изкуствата, една по-голяма редица обществени отношения са днес по-малко зависими от икономията и от природата, действащата като икономическа сила“. В страни, в които слабо е развита „икономията“, слабо са развити и науките, и изкуствата, и „редицата обществени отношения“. И обратно: науките, изкуствата и „редицата обществени отношения“ са по-високо развити в страни, в които „икономията“ е високо развита. Това е толкова ясно, че дори буржоазни философи го признават. Така например Тен в своята книга „За изкуството“ неговото развитие в разните страни обяснява със степенята от развитието на „икономията“, в зависимост от „материалното движение“. Но щом това

е така, тогава Бернщайн е положително неправ, когато говори, че идеологиите са днес по-малко зависими от „икономията“ и че „вследствие на това причинната връзка между техническо-икономическото развитие и развитието на другите учреждения става все по-непряка, все повече посредствена; а заедно с това природната необходимост на техническо-икономическото развитие става все по-малко меродавна за създаването, за образуването на учрежденията“. Прочее Бернщайн просто бърка понятията. Той казва, че днешното общество било по-богато с идеологии, които не зависели от „икономията“. Но, първо, откъде са се взели тия идеологии? Не може да съществуват идеологии там, дето няма „материално движение“, което да се отрази в главите на хората. Второ, ако „днешното общество е по-богато с идеологии“, то значи само, че днес „материалното движение“ е много по-голямо, отколкото в предишните времена. Другояче е просто немислимо, защото в противен случай трябва да допуснем, че идеологиите падат от небето или че те се явяват като вродени в хората. Нито едното, нито другото е допустимо. Но в такъв случай зависимостта на идеологиите от „икономията“ е очевидна.

От гореказаното следва, че произхождението, развитието и влиянието на идеологиите се определят от „икономията“, от „материалното движение“ и че „природната необходимост на техническо-икономическото развитие“ никак не става „все по-малко меродавна за създаването, за образуването на учрежденията“, а, напротив, си запазва същата сила, каквато ѝ беше дадена първоначално от Маркса и Енгелса. Обаче за Бернщайна е необходимо да намери едно „ограничение“ в историческата теория на Маркса, за да я представи в „съвсем друга форма, нежели

оная, в каквато тя беше дадена най-напред от своите автори“. Истина ли е, че материалистическото разбиране на историята е направило в самите му автори „еволуция“, че претървяло у самите тях „ограничения“? Според Бернщайна – да, и той вади това заключение от две писма на Енгелса, едното от 1890 година, а другото от 1895. Руският социалдемократ и един от първите социалистически теоретици Плеханов в предговора към „Комунистическия манифест“, издаден на български в отделна брошура, под названието „Марксовата историческа теория“, прекрасно показва, че тия писма на Енгелса никак не противоречат на първоначално изказаните мисли от същите автори на материалистическото разбиране на историята. Значи мислите, изказани в писмата на Енгелса, по никоя начин не съставляват „ограничение“. Затова тука няма нужда да се спираме и да доказваме невярното тълкуване от Бернщайна на тези писма. Интересующите се от тоя въпрос читатели ще направят добре да прочетат внимателно казаната брошура.

Ако за Бернщайна историческата теория на Маркса не е „основна“ част от неговото учение, ако тя е „приложена“, променлива част, диалектиката вече, както казах, според него, е съвсем чужда на Марксовата доктрина. Дори нещо повече: тя е „предателският елемент“ в нея. „Тая диалектика – казва Бернщайн – е предателският, вероломният елемент (das Verrätherische) в Марксовата доктрина, тя е мрежата, която пречи за последователното и логическо разглеждане на нещата.“ (47) Думата е за Хегелевата диалектика. Както е известно, Маркс и Енгелс, възпитани на Хегелевата философия, като се отказаха от нейния идеализъм, приеха неговата диалектика, която и приложиха към общественото развитие.

Марксовото учение според Бернщайна губило своята научност именно затова, че приело Хегелевата диалектика. Бернщайн е пренегдоволен от това обстоятелство, защото диалектичeskото разбиране на социалното развитие тъкмо и обосновава революционната тактика на социалната демокрация. В какво се състои същността на Хегелевата диалектика?

Същността на Хегелевата диалектика се състои в това, че явленията се разглеждат в процеса на тяхното развитие, във взаимната им свързка, а не отделно и в застинала форма, както това прави метафизиката. Например човек живее и умира. За метафизиката смъртта е явление отделно от живота, явление външно, когато за диалектиката животът и смъртта са два момента от един и същи процес на развитието. Човек едновременно и живее, и умира, така че животът носи в самия себе си зародиша на смъртта, своето противоречие, своята противоположност. Развитието както в природата, тъй и в обществото става диалектически. Всяко явление носи само в себе си своето отрицание, с развитието на което явлението се преобръща в своя противоположност. Всичко тече, всичко се изменя. Ето как Чернишевски изказва главния отличителен характер на диалектичeskото развитие: „Вечно променение на формите, вечно отхвърляние на формата, породена от известно съдържание или стремление, вследствие усиляването на същото стремление, висшето развитие на същото съдържание...“* Това диалектичeskо развитие е за диалектиците „велик, вечен, повсеместен закон“. Обаче метафизиците съвсем другояче разбират развитието. За тях изникването и унищожението на едно явление се състои в постепенното

* Цитирано по Н. Белтов, стр. 67.

увеличение или в постепенното намаление размерите му, докато то стане незабелязано. Такова разбиране на развитието нищо положително не обяснява. То ни говори само за *количествените изменения*, които претърпяват явленията. Според метафизическото разбиране развитието се състои в преминаването само на едно количество в друго и затова според него *скокове* не стават нито в природата, нито в човеческото общество. Обаче измененията, които стават в природата и обществото, се състоят не само в преминаването на едно количество в друго, а и в туй, че количеството преминава в качество. Кислородът е двуатомен, но прибавен още един атом към него, се получава озон, който има съвсем други качества от кислорода. Блатният газ има един атом въглерод и четири атома водород; прибавени към първия още един атом, а към втория още два, получава се диметил, тяло съвсем с други качества от блатния газ. Две гържави при други равни условия имат различен качествен характер, ако едната е по-голяма от другата. Известни учреждения и закони добиват съвсем друго значение с увеличение територията на гържавата и числото на нейните граждани. Така че и в природата, и в човеческото общество количеството минава в качество и обратно. Но всяко едно преминаване на количеството в качество е *прекъсване на постепенното развитие*, е *скок*, *революция*. Излиза, че *скоковете*, *революциите* и в природата, и в обществото са така също необходим момент на развитието, както и постепенните количествени изменения. Такава е същността на Хегелевата диалектика.

Маркс е приел Хегелевата диалектика, само че той я обърна с главата нагоре. У Маркса диалектиката на понятията е съзнато отражение на диалектичeskото движение, което става в реалния свят.

По такъв начин Хегелевата диалектика се обърна в *Марксова диалектика*, която Маркс приложи към обяснението на социалното развитие. В третия том на „Капиталът“ Маркс казва: „Доколкото процесът на труда е прост процес, извършващ се между човека и природата, неговите прости елементи остават еднакви при всички обществени форми на неговото развитие. Но всяка определена историческа форма на тоя процес развива по-нататък неговите материални основи и неговите обществени форми. Като достигне известна степен на зрялост, дадената историческа форма се преобразува и отстъпва място на по-висока форма. Моментът на такава криза става явен тогава, когато противоречието и противоположността между отношенията на разпределението и затуй също между определена историческа форма на съответните на него отношения на производството, от една страна, и производителните сили, производителната способност и развитието на техните фактори – от друга, достигат известна широчина и дълбочина. Тогава става колизия, сблъсквания между материалното развитие на производството и неговата обществена форма.“ („Капитал“, т. III, стр. 733.) В тези думи се съдържа същият закон за диалектичeskото развитие, за който по-горе казахме, законът за *отхвърляне на формата*, *породена от известно съдържание*, *вследствие на по-нататъшния ръст на същото съдържание*. Дадена обществена форма се отхвърля вследствие ръста на нейното съдържание, на „материалното развитие на производството“, което се извършва в нея форма. Когато „материалното развитие на производството“ достигне такава степен на зрялост, че не може вече да се помещава в обществена форма, в която се е извършвало то, тогава настъпва моментът на сблъ-

съка между съдържанието и формата, който се свършва с унищожението на формата и заместването ѝ с нова, по-висока. Количеството минава в качество, или качественото изменение е следствие на количественото материално изменение. В този момент се *прекъсва постепенното, еволюционното* развитие на обществото, извършва се *скок, социална революция*, която се явява и във вид на политическа революция на класата, издигната на историческата сцена от „материалното развитие на производството“. Такава е *Марксовата диалектика*, която по същността си е *революционна*. Както виждаме, Марксовата диалектика се основава на Хегелевия диалектически закон за развитието, но тя се различава от Хегелевата диалектика и по туй, че чрез диалектическия закон тя ни обяснява цялото социално развитие, което диалектиката на Хегел не е могла да направи.

Обаче на Бернщайна не се харесва именно тази диалектика, както не се харесва тя на всички буржоазни теоретици. „В своя мистифицирован вид – казва Маркс – диалектиката е била немска мода, защото тя оправдаваше наглед съществуващия ред на нещата. В своя рационален вид тя е неприятна на буржоазията и на нейните теоретици, понеже тя, като обяснява съществуващото, обяснява също и неговото отрицание и неговото неизбежно унищожение, защото тя разглежда всяка дадена форма в процеса на движение, т.е., дето ще рече, от нейната преходяща страна; защото тя не се спира пред нищо, понеже е критическа и революционна по същността си.“* Но тя е душата на *истинското научно познание*, както казва Хегел, тя е основата на Марксовата теория

* Цитирано по статията на г. Плеханов в „Заря“, № 1, стр. 116

за социалното развитие. Не важи! Дори тя за Бернщайна е „предателският елемент“ за Марксовото учение! Какво възразява Бернщайн на тая основа на Марксовата теория? Той възразява просто с нелепости. Но нека чуем самия него! Имайте търпение да го изслушаме.

„Както и да стават нещата в действителността – казва той на стр. 40, – щом ние напуснем почвата на фактите, които могат да се доказват чрез опит, и щом нашите мисли се издигнат над тях, ние изпадаме в царството на дедуктивните понятия и ако тогава следваме диалектиката, както е създадена тя от Хегел, ние ще се намерим, без сами да забележим, в мрежата на „Саморазвитието на понятията“. Тук лежи голямата научна опасност от Хегелевата логика на противоречието. Нейните формули в някои случаи могат твърде добре да послужат за нагледно представяване на взаимните отношения и развития на известни реални предмети. Те могат да бъдат твърде мощни и за формулирането на научни проблеми и могат да подтикнат към важни открития. Ала щом въз основа на тия формули почнат да се правят дедуктивни изводи, започва се и опасността от произволните конструкции. Тая опасност става толкова по-голяма, колкото по-сложен е предметът, за чието развитие става дума. Когато е думата за един прост обект, опитът и логическата съгдна способност повечето пъти ни запазват против опасността да бъдем завлечени от формулите на аналогията (като „отрицание на отрицанието“) към такива заключения за неговата изменчивост, които лежат извън границите на вероятното. Ала колкото по-сложен е един предмет, колкото по-голям е броят на неговите елементи, колкото по-разнородна е неговата природа и колкото по-разнообразни

са отношенията на силите в него, толкова по-малко могат да ни кажат такива формули за неговото развитие, защото толкова по-лесно се изгубва всяка мярка, всякой критерий за оценка там, дето се заключава въз основа на тия формули.“

Такова е основното възражение на Е. Бернщайн на против Марксовата диалектика и изобщо против Марксовата теория за социалното развитие. В този куп от фрази, които съставляват едно безсмислено резоньорство, се разбира само едно нещо, а именно, че Марксовата теория, като приела Хегелевия диалектически закон и приемала „формулата за противоречието“, напускала „почвата на фактите, които могат да се доказват чрез опит“, и изпадала в царството „на дедуктивните понятия“. Тук се заключавала „голямата научна опасност“, „предателският елемент“ в Марксовото учение. Но вярно ли е всичко това? Истина ли е, че Маркс, като приел диалектиката, е напуснал фактите, „които могат да се доказват чрез опит“? Истина ли е, че марксизмът от това изпада в царството на дедуктивните понятия? – Положително не! Марксовата теория за социалното развитие се основава на фактите на миналото и на настоящето и при туй на факти, „които могат да се доказват чрез опит“. И действително, преминаването на човешкото общество от първобитния комунизъм към индивидуализма, от пълното робство и робската обществена форма на производството към феодализма и крепостничеството, от тях към капитализма и наемния труд е било се следствие от сблъсъка между „материалното развитие на производството и обществената му форма“. Значи тука фактите, основани на „опита“, напълно потвърждават Марксовата теория и доказват, че тя не изпада в „царството на дедуктивните понятия“. Но и фактите от настоя-

щето също го доказват. И наистина днес в капиталистическото общество ние виждаме, че производството е обществено и че с „материалното развитие на производството“ то става все повече обществено. Обаче присвояването на продуктите от него е частно и от малцина; от ония, които не участвуват непосредствено в производството. А това е основното противоречие на капиталистическото общество. Заедно с материалното развитие на производството неговата обществена форма все повече ще се отрицава и ще настъпи най-сетне моментът на сблъсъка между него и обществената му форма. Този момент е неизбежен, щом материалното развитие се извършва. В предговора към *„Критика на политическата икономия“* Маркс казва, че преди да стане социалният преврат, съществува конфликт между класите, класова борба. Пита се: съществува ли днес този конфликт, тая борба на класите? – Без съмнение съществува. Но щом съществува, това показва, че съществува противоречие между „материалното развитие на производството и обществената му форма“, с развитието на което неизбежно ще се изострюва класовата борба. Разрешението на това противоречие и следователно на класовата борба ще бъде неизбежно в социалния преврат и в диктатурата на революционната класа. Днес се борят две класи: капиталистическата и работническата. Тази борба е следствие на противоречието между „материалното развитие на производството и неговата обществена форма“. Това противоречие ще разреши работническата класа; крайната цел на нейната борба е именно да махне противоречието. Работническата класа заедно с материалното развитие на производството расте, прониква се от съзнание, организира се и се бори. Изходът на тая борба не може да бъде другаде освен в

социалния преврат и в нейната диктатура. Значи и настоящето ни дава факти, които потвърждават Марксовата теория за социалното развитие. Следователно тя не е проста дедукция на понятията и не е увлечение от „формулите на аналогията“, а неизбежно заключение от наблюденията над действителността, от „опита“. Така че Марксовото учение не само не губи нищо в своята научност от това, че приема „Хегелевата диалектика“, но, напротив, диалектиката му придава онай научна стойност и логическа стойност, които са присъщи на всяка научна теория. Без диалектиката Марксовото учение тъкмо престава да бъде научна теория.

По-нататък Бернщайн никакви по-сериозни говори не привежда против Марксовото учение. Туй, което той по-нататък говори за диалектиката, издава още повече несъстоятелността на неговата „критика“. Бернщайн просто лови Маркса и Енгелса в отделни думи и изрази и по тях придава на тяхното учение най-превратни тълкувания. Преди всичко ще забележа, че Марксовата теория говори за исторически периоди, за исторически форми и изобщо за социалното развитие на човечеството. Маркс и Енгелс, истина е, че имаха моя грях да предричат историческите събития и някои от тях предвидяха с голяма точност. Но те в своите предричания не са били такива диванета, каквито ги представлява Е. Бернщайн, за да не виждат противоречат ли техните предричания на тяхната теория за социалното развитие. Във всякой случай те имали са поне толкова ум, колкото и един Бернщайн, за да знаят какво говорят и доколко техните думи се съгласяват с тяхната теория. Бернщайн обаче в желанието си да обори марксизма одързостява се дотам, че в ясният смисъл на Маркс-Енгелсовите думи да вижда „исто-

рическа самоизмама“. Така например той вижда историческа самоизмама в думите, откъснати от общата система на мисли, изказани от Маркса и Енгелса в „Комунистическия манифест“, че „буржоазната революция, в навечерие на която се намира Германия, при достатъчно развитие на пролетариата и при напредналото състояние на европейската цивилизация може да бъде само непосредна предигра (пролог) на една пролетарска революция“. В това предричание всичко е условно, „може да бъде“ при достатъчно развитие на пролетариата и пр. Една част от него и се изпълни след по-малко от две години; предричанието им, че Германия се е намирала в 1847 г. в навечерието на буржоазната революция, се сбъдна. Изобщо предричанията, които са правили някога Маркс и Енгелс, все са били условни и по никоя начин е недопустимо, щото те да са си правили в 1847 г. каквито и да било илюзии за икономическото и социалното развитие на Германия и на нейния пролетариат. Във всякой случай предричанията на Маркса и Енгелса са предричания на политици и водители на партии, които предричания са имали за цел да насърчат социалното движение на пролетариата и съставляват апел за организация и борба. Обаче те нито на йота не накърняват научната стойност на теорията за социалното развитие дори и тогава, когато те са най-преувеличени. Също нито на косъм не се покътва теорията от обстоятелството, че еднаж Енгелс бил казал, какво в немската социалдемократическа партия съществувал „дребнобуржоазен социализъм“ и че той съществувал „дори и между фракцията в райхстага“, а друг път бил се произнесъл по-другояче и дори защищавал „тактиката на фракцията“. Така също с нищо не противоречи на теорията и предговорът на Енгелса към „Класовите борби“, в който Енгелс обяснява

условията за една политическа революция на пролетариата в Германия днес. Просто е невярно твърдението на Бернщайна, че уж Енгелс в казания преговор „открито признава заблуждението, което той и Маркс бяха направили при оценяването времето за извършване на социалното и политическото развитие“. Нищо подобно няма в преговора. Интересно е, че Бернщайн чакаше да умре Енгелс, за да му направи разни „драгоболни признания“ и да изкара себе си много по-дълбокомислен от него, от Енгелса. Според Бернщайна „нищо пък изобщо можеше да се чака от Енгелса, че той ще предприеме свързаната с това ревизия на теорията“ (стр. 47). Ако Енгелс беше толкова умен, колкото Бернщайн, „той трябваше безусловно да скъса всички сметки с Хегелевата диалектика“. Но за нещастие на Бернщайна Енгелс не беше толкова умен, колкото е той, и Енгелс не захвърли диалектиката, а умря диалектик, защото, види се, не искаше да напусне една научна теория и да презърне мъглите на метафизиката. Но това обстоятелство говори в полза на това, че Енгелс не е нито помислювал да „признава открито заблуждението“, че Енгелс не е правил никакви „драгоболни“ признания за несъстоятелност на Марксовата теория и че те са плод на голямото лекомислие на Бернщайна.

Както лекомислено „оборва“ Марксовата теория за социалното развитие чрез обявяването на диалектиката за „предателски, вероломен елемент“ в нея, тъй лекомислено той обвинява и марксизма в родство с бланкизма. Разбира се, че това е едно просто лекомислие на Бернщайна. Бланкизмът не иска да знае за материалните условия и за организирането на революционния пролетариат в отделна политическа класова партия, която да се бори за завоеването на политическата власт. Бланкизмът про-

повядаваше революционния заговор на шепи смели революционери, организирани в тайно „революционно дружество“, което в даден и удобен момент напада на властта, обезоръжава я и декретира социализма. Марксизмът нищо общо няма с тая „теория“. Считам за съвсем излишно да се простираме тука, за да го доказваме, че това е така.

Всички тия смешни пигмейски усилия Бернщайн прави, за да подгрови доверието на социалдемократията към Марксовата теория за социалното развитие, като „оборва“ диалектиката. Бернщайн иска да ни повърне към метафизиката. Според него развитието на обществото не става диалектически, а тъкмо тъй, както си представляват метафизиците. Според него развитието се състои само в бавния, постоянния и непрекъснат количествен ръст на явленията. В обществения живот развитието се състои в постепенното намаляване размерите на престарелите, на реакционните учреждения и в постепенното увеличение размерите на новите учреждения, на демократическите. Най-напред тия последните, според метафизическото разбиране на развитието у Бернщайна, бие микроскопически малки във вид на либерални учреждения, сетне бавно, но постепенно непрекъсвано са се увеличавали и увеличават и ще растат, ще растат количествено до безконечност, до гигантски размери. Какъв край най-сетне ще вземе това бавно, постепенно, непрекъсвано количествено *растение* на либералните демократически учреждения, кой знай. За Бернщайна това не е важно да знаем. За него важи „движението“; крайната цел за него нищо не важи. Също тъй се развиват и другите обществени явления у Бернщайна. Например вземете разпределението на богатствата. Според Бернщайновата „теория“ изпървен хората са били сиро-

маси, но сега, с увеличение на богатствата, особено при капитализма и особено при акционерната му форма, богатствата растат в широчина, т.е. всеки сиромас става все по-богат, все повече акциите на акционерните капиталистически предприятия се пръскат между бедните граждани! Това количествено растение богатствата на последните е според Бернщайновата „теория“ бавно, постепенно, но също безкрайно. Краят и на това „движение“ кой знай какъв ще бъде. Но едно трябва да бъде сигур според тая теория, че количественото растение на богатствата, в смисъл на по-широко разпределение между гражданите, постепенно, непрекъсвано, без пертурбации, без скокове, без революции ще намалява размерите на неравенството, додето достигне до микроскопически размери, а, може би, додето един ген капиталистите се убедят в ползата от равенство в богатствата и братски си ги поделят с бедните граждани! Това толкоз е по за вярване, че на, и гребните самостоятелни производители не пропадат, а, напротив, според Бернщайна, се умножават! Такова е „движението“, така става социалното развитие според Бернщайна! Това уродливо представление за развитието е онова старото представление, което господствуваше до Хегеля. И ето с туй старо уродливо представление за развитието Бернщайн замества Марксовата теория за социалното развитие!

Който е имал търпението внимателно да прочете „Предпоставките“ на Бернщайна и да се ориентира върху съдържанието им, той ще се съгласи, че за Бернщайна най-важното беше да разколебае вярата в научността на Марксовата теория за социалното развитие. Други средства за това той не можеше да намери, освен да прегърне старото уродливо представление на метафизиците за развитието. Ня-

ма съмнение, че на повърхностните, на колебливите елементи Бернщайн можа да повлияе, но изобщо социалдемократическата партия той не можа да поколебае. Тя готолкова е пораснала умствено, че се отнесе с отвращение към опита на Бернщайна да я уплете в примките на метафизиката и чрез нея в примките на буржоазния социализъм. Обаче Бернщайн съвършено съзнателно прегърна уродливата метафизическа теория за развитието. Неговото желание е да измени тактиката на социалдемократическата партия, а за това стана необходимо за него да подгрови доверието и към нея. От гледна точка на метафизическата теория за развитието тактиката на социалдемократическата партия действително се руши. И наистина, щом развитието става по „теорията“ на Бернщайна, тогава прекъсване на постепенното развитие, скоковете са невъзможни; следователно *социалната революция* е измислица, а заедно с това е измислица и *политическата революция на пролетариатската класа*. А щом това е така, тогава безсмислица е да се говори за завземане на властта от тази класа и за нейната *диктатура*. Тази безсмислица става още по-голяма, като се има предвид, че според Бернщайна пролетариатът не е способен да управлява, толкоз повече че и той не бил една еднородна класа, а бил се разпадал на разни класи, на разни подразделения с различно положение. Разбира се, подир това, че и говорението за класова борба днес е безсмислено. Класовата борба според Бернщайна днес не се изострюва, а, напротив, се изглажда, се притъпява, изчезва. Ако излизаме от гледна точка на неговата „теория“, то тъй и трябва да бъде, защото от нея гледна точка противоречието между производството и разпределението на богатствата се изглажда, се унищожава. В такъв случай и крайната цел на пролетариатската

борба става без всякакво значение. Преобръщането на средствата за производство от частно владение в обществено – тази крайна цел на борбата излиза безсмислица, защото Бернщайновата „теория“ за „движението“ нищо не може да каже. Също така безсмислена излиза и минималната програма на социалдемократическата партия както в общата ѝ част, тъй и в исканията ѝ за защита интересите на работническата класа. Изобщо според Бернщайновата „теория“ за развитието всичко онова, съвкупността на което съставлява тактиката на социалдемократическата партия, е безсмислица, е негодно, остаряло. Затова той предлага нова тактика, съответна на неговата „нова теория“ за развитието. Новата тактика се състои в туй, щото социалдемократическата партия да се преобърне в *социалреформаторска* партия, която да се съедини с либералната и демократическа буржоазия и ръка за ръка да вървят напред към... все по-големия и по-големия демократизъм. Съответно с това Бернщайн предлага и обща програма за демократически реформи. Но за да се осъществи този съюз, това „общо дело“ на пролетариата и буржоазията, трябва, щото социалдемократията, като се отказва от названието си, да се откаже и от революционната фразеология, да не говори за социална революция и за диктатура на пролетариата, защото всичко това плашело либералната и демократическата част от буржоазията. Специално за работниците, наместо оня ред искания, които има в минималната програма на социалдемократическата партия, препоръчва кооперациите, благотеянията от които за работниците Бернщайн превъзнеса до небеса. Кооперациите според него демократизирали индустрията. Като правели работниците съучастници в печалби от капиталистическото производство, кооперациите постепенно

цели да изравнят неравенството, без сътресения, разбира се. Туй е най-главното утешение, което дава на работниците „новата тактика“ на Бернщайна. Борбата на работниците за защита на своите класови интереси „новата тактика“ счита я за излишна. Такава е Бернщайновата тактика, която трябва да замести днешната тактика на социалдемократическата партия? Тази негова тактика е тъкмо съгласна с неговата „теория“ за развитието.

От всичко казано става ясно, че „ревизията“ или „критиката“, която прави Бернщайн на Марксовата теория, е крайно повърхностна, лекомислена и изхожда от старото уродливо, детинско представление за развитието. „Ревизията“ на Бернщайна, ако не е умишлено избрътвяване на марксизма, крайно компрометира умствените способности на автора ѝ. „Ревизията“ на Бернщайна е направена с цел да се измести ясната, строго научната Марксова теория за социалното развитие и да се замести с една „теория“, която отдавна е осъдена и от естествените науки, и от историята, и от философската мисъл и която не е в състояние да даде никакви положителни познания нито за миналото, нито за настоящето, нито за предвиждане на бъдещето. „Критиката“ на Бернщайна е лекомислена профанация на научните придобивки в областта на човешката мисъл, на придобивките, направени от пролетариата, на борбите на социалдемократията, които борби дадоха толкова блякави резултати за работническата класа. Всичко, каквото говори тази „критика“, е в рязко противоречие с действителността. Когато тя пращаше кризите в областта на миналото, в Германия върлуваше обща търговско-индустриална криза, в целия индустриален свят имаше обща земеделска криза. Когато Бернщайн в своята критика ни говореше за притъпява-

ние, за изглаждане на класовата борба, в това време избухнаха грамадни работнически стачки, на които буржоазията отговаря с ножа на жандарина и с пушката на войника. От каквито побуждения Бернщайн и да прави своята „критика“ на Марксовата теория за социалното развитие, обаче тактиката, която той предлага на социалната демокрация, е действително чисто предателска спрямо класовите интереси на пролетариата, спрямо социалните идеали на социалната демокрация и спрямо нейните борби. Два конгреса на германската социалдемократическа партия почти единодушно осъдиха и „теорията“, и тактиката на Бернщайна. Особено рязко осъди Бернщайновата *едностранчива критика* последният ѝ конгрес в Любек. Резолюцията на този конгрес по косвен начин предложи на Бернщайна дилемата: или да се откаже от своето поведение, или да напусне партията. Бернщайн обещал да се съобрази с резолюцията. Остава да видим какво ще прави той по-нататък. Резолюцията на Любекския конгрес показва на Бернщайна и на всички бернщайнианци, че социалната демокрация никога няма да приеме уродливата Бернщайнова „теория“ за социалното развитие и основаната на нея предателска за борещия се пролетариат тактика.

Обаче тази „теория“ и „нова тактика“ на Бернщайна намери привърженици и в редовете на работническата социалдемократическа партия в България. Бернщайновото „общо дело“ на пролетариата и буржоазната либерална и демократическа част се прегърна от Я. Сакъзов, член на Ц. комитет на българската социалдемократическа партия, във вид на „общо дело“ на „производящите слоеве“ в България. Бернщайн противопостави „общото дело“ на пролетариата и буржоазията на революционната пролетариатска тактика и това „общо дело“ той

бижда в „движението“ им напред към увеличение на политическия демократизъм. Я. Сакъзов „общото дело“ на „производящите слоеве“ у нас вижда също в „движението“ на последните към политическия демократизъм. Така че Янко Сакъзов просто пренесе на българска почва бернщайнианството, без да има смелостта да изповяда открито, че той е привърженик на Бернщайновото „движение“. Бернщайн, както видяхме, дохожда до „общото дело“ на социалната демокрация с буржоазията, след като открито „ревизира“, т.е. отхвърля Марксовото учение като негодно, остаряло и ненаучно. Янко Сакъзов, като усвои „общото дело“ на Бернщайна, или не е разбрал неговото основно теоретическо гледище, от което Бернщайн логически дойде до него, или няма смелостта на Бернщайна да се обяви против Марксовата теория. Но очевидно беше, че Я. Сакъзов, като прегърна Бернщайновото „общо дело“, се отклони от принципите на социалдемократическата партия. Обаче когато пръв път му напомних, че се отклонява, той отговори, както е известно, с азарт, че не се отклонявал, а че ние сме тясно схващали Марксовото учение, сме го изсушавали и т.н. Поканен няколко пъти да покаже кое е широкото схващане на марксизма и дали то не е бернщайнианство на българска почва, Я. Сакъзов отговори с лични закачки в антрефилета с остроумни заглавия. С туй само си обяснявам обстоятелството, че за някои партийни другари нашата полемика не бе тъй ясна и че изобщо те не обърнаха всичкото сериозно внимание на полемиката. Обаче след излизането превода на Бернщайновите „Предпоставки“ за всички, които са имали търпението да ги прочетат, е ясно, че полемиката е от високо важно принципиално значение за нашата партия. Въпросът беше: ще ли приемем ние Бернщайновата „теория“ и такти-

ка, или, преведено на български, Я. Сакъзовото „общо дело“, или не? Я. Сакъзов се придържа о тактическия прием да проповядва бернщайнианството и да крие, че е последовател на Бернщайна, и да се препоръчва за „широк“ марксист. Но както читателите виждат сега, „общото дело“ на Я. Сакъзов е същото „общо дело“ на Бернщайна на българска почва. Никакъв марксизъм, нито тесен, нито широк, няма.

Но ако Я. Сакъзов, като проповядваше бернщайнианството, се силеше да се препоръча за най-правовен, т.е. за широк марксист, преводачът на „Предпоставките“ излезе по-откровен. Той открито обяви, че за да бъде човек член на социалдемократическата партия, не трябвало да бъде марксист, а стига да признава „програмата“, че социалистическите идеи и научни обществени знания могат да се добият и от буржоазните писатели, че трябвало социалистите да работят с буржоазията за капитализма, а със селяните и занаятчиите против буржоазията, за демократизма и че да вървим към социализма чрез демократизма.* Всичко това е чисто бернщайнианс-

* Някой си П. Д.² в 4 брой на „Общо дело“, като се занимава с моята статия по VIII конгрес на партията и като се оплаква, че уж невярно биле разбрани нашите бернщайнианци и невярно били предадени техните речи и думи, между другото ми натяква, дето съм се ограничил да кажа само няколко общи думи върху брошурата на преводача на Бернщайна. Признавам се откровенно, че повече от туй, що казах за нея, не мислех и не мисля да казвам по две причини. Първо, в едната ѝ част – в по-голямата – авторът ѝ говори за моя начин на полемизиране и за да го представи колкото се може по-черен, той е събрал в нея всевъзможни клевети и измислици, пущени против мене от разни дертливи хора, като прибавя няколко измислици и от себе си. Да опровергавам тези измислици считам недостойно за себе си. Уверен съм, че болшинството от партийните другари не дават ухо

тво. Обаче и преводачът му е нямал куража да го каже открито. Както видяхме. според Бернщайна, за да бъде човек социалист, дори социалдемократ, и член на една социалдемократическа партия няма нужда от марксизма, че той може да бъде социалист и да има научни обществени знания и от буржоазните теории, дори и от най-уродливите, че чрез демократизма ще отидем в социализма и т.н. Преводачът на „Предпоставките“ в две неща се явява непоследователен бернщайнианец. Бернщайн отхвърля и максималната, и минималната програма на социалдемократическата партия, а нашият бернщайнианец запазва „програмата“, като условие да бъде човек член на партията. Впрочем тука непоследователността е само привидна. Щом човек може да бъде член на партията и без да бъде марксист, тогава той може и да не признава максималната част от програмата, понеже тя е пряк извод от Марксовата теория за социалното развитие. Не може човек да признае максималната програма, щом той не признава марксизма. Така че,

на тях, тя считам за излишно да ги занимавам с опроверженията си. Мислех и мисля, че е достатъчно за тях да им кажа, какво всичко това са измислици и хули – нищо повече. Относително мотивите, които са накарали автора на брошурата да прибегне до измислиците, смятам засега безполезно да ги излагам. Личните ми отношения към него не ми позволяват да направя това и искрено желая да не бъда принуждаван да ги изказвам. Второ, в другата част на брошурата му се излагат мисли, заети от Бернщайна. Всъщност те са толкова малко и несъстоятелни, щото считах за излишно да занимавам читателите специално с тях. Бях уверен, че тяхната несъстоятелност най-добре може да се види, когато се запознаем какъв е източникът, от който са черпени те. Само в свръзка с Бернщайновата книга можеше да се види стойността на тази част от брошурата на нейния преводач. Това и правя в тази статия.

който се обявява против марксизма, той се обявява против най-съществената част от програмата, против самата програма на социалдемократическата партия. Когато преводачът на Бернщайн говори за „програма“ като единствено достатъчно условие да бъде човек член на социалдемократическата партия, трябва да се разбира минималната ѝ програма. Но признаването само на тази част от програмата на партията не може да характеризира един неин член като какъв да е социалист. Такъв член не ще бъде в състояние да направи простата разлика между социалистическа партия и другите, буржоазните партии. Една социалистическа партия, на която болшинството се състои от такива членове, може да се нарече всякак, но никак не е социалистическа. Тя ще представлява един конгломерат от най-несъзнателни членове и накрая нищо не би излязло от такава само на име социалистическа партия. Затова именно нашият бернщайнианец тъй лесно се съгласява да си остане „програмата“ като единствено условие, за да бъде човек член на социалдемократическата партия. Тя с нищо не обвързва такъв член. Друга непоследователност на преводача може да се види в мнението му, че социалистите трябва да работят с буржоазията за капитализма, а със селяните и занаятчиите против буржоазията, за демократизма. Обаче и това е в духа на бернщайнианството. Според последното всичката работа е в „движението“ към демократизма. Щом капиталистическата буржоазия е против „движението“, тогава естествено „демократизацията“ се обявява против нея, защото буржоазията престава да бъде „либерална“ и „демократична“. Така че след направените обяснения към привидната непоследователност на преводача на „Предпоставките“ цялата концепция, която срещаме в спомена-

тата му брошура, е чисто бернщайнианство. Обаче, както казах, и той няма куража да го изповяда открито, но остава читателите си в заблуждението да мислят, че той е толкова „проницателен“, щото „собственным умом“ открил Америка. Относително стойността на откритието му, тя е такава, каквато е стойността на самото бернщайнианство. Мисля, че показах каква е тя.

Нашите бернщайнианци бяха се опитали да прокарат в нашата партия под булото на „широк марксизъм“ и на „широк социализъм“ бернщайнианството, Бернщайновата „теория“ и „тактика“. Не успяха. Дали ще успеят в бъдеще, остава да видим. Пишущият тия редове лично вярва в здравия разум на болшинството от работническата социалдемократическа партия; затова и е убеден, че то никога няма да допусне, щото партията да се повлече подир бернщайнианството, да напусне научното гледище на марксизма и произтекащата от него тактика и да приеме такава една уродлива „теория“ и основана на нея „плъзгава“ тактика, каквито ни препоръчва Бернщайн в своите „Предпоставки на социализма“.

Сп. „Ново Време“, год. V,
кн. 10 и 11, октомври-ноември 1901 г.
Погпис: Д. Б.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Книгата на Едуард Бернщайн „Предпоставките на социализма и задачите на социалната демокрация“, която „ре-визирала“ революционния марксизъм, излязла от печат през 1899 г. На български език книгата била издадена през 1901 г. в превод на Димитър Димитров.

² П. Д. — инициали на г-р Петър Джигров.

ПРЕДГОВОР КЪМ БЪЛГАРСКОТО ИЗДАНИЕ НА „КАПИТАЛЪТ“¹

450

ДИМИТЪР БЛАГОЕВ

Като предлагаме на читателите превода на първия том от съчиненията на Карла Маркса, считаме за неизлишно да кажем по повод на него няколко думи. Преводът е направен от руски, но с право можем да кажем, че той е направен толкова от руски, колкото от немски и френски. Ние имахме пред себе си и четирите руски издания, но за основа ни служеше последният руски превод, направен под редакцията на г. П. Струве, като най-близък до оригинала. При всичко това обаче трябваше почти ред по ред да го сравняваме с оригинала, според последното, четвъртото немско издание на Фридриха Енгелса и според френския превод, прегледан специално от самия Маркс.

Маркс създаде съвсем нова теория за ценността, която съставлява основа на цялата негова икономическа система. Това не ще рече, че преди Маркса е нямало теории за ценността. Напротив, преди него е имало такива, както читателите могат да видят това от другото негово съчинение: *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, а сега и от IV том на неговото съчинение, който почна да излиза под редакцията на Карла Кауцки, и първата част на която вече излезе. Обаче те се основаваха на догадки и повечето представляваха суров материал за една теория, отколкото теории в истинския научен смисъл на думата. Маркс пръв създаде целна стройна теория за ценността. Естествено, заедно със своята нова теория Маркс създаде и нова икономическа терминология. При това той пишеше на един бляскав оригинален

стил, излагаше своите мисли в сбита диалектическа форма, обаче надали има икономист, който може да се сравни с Маркса по ясното и достъпното за разбиране изложение на най-абстрактните икономически понятия. Мъчнотиите при превода значи се състояха във вярното предаване на български Марксовата икономическа терминология, в спазване оригиналността на стила, в точното предаване понятията и съжденията, а в същото време и в спазването ясността в изложението. Читателите ще признаят, надяваме се, че при днешното състояние на българския език и икономическата наука в България, да се даде един такъв превод на Марксовото съчинение е задача не лесна. Но поради това именно трябваше да сравняваме ред по ред руските преводи и с немския оригинал, и с френския превод. Доколко успяхме в задачата, оставяме на безпристрастните читатели да съдят.

В първите руски преводи немската дума *Werth* се превежда с думата „стоимост“, а в последния – с „ценност“. В някои от популяризиациите на Марксовото учение на руски е приета думата „стоимост“, която с превода им на български е пренесена в нашия език под думата „стойност“. Обаче „стоимост“ на руски не изразява онова съдържание на понятието *Werth*, което влага в него Марксовата теория. На руски „стоимост“ означава разход, и при това обикновено паричен разход за нещо-си или за производството му. Поради това множеството от руските икономисти и писатели не превеждат *Werth* с думата „стоимост“, а с думата „ценност“. Но това, което може да се каже против употребяването на думата „стоимост“ на руски, наместо „ценност“, същото може да се каже и против употребяването на думата „стойност“ на български. В предговора към превода на *Zur Kritik der politischen Oekonomie* (Критика на по-

451

НАШИТЕ АПОСТОЛИ

литическата икономия) обяснихме накъсо защо е за предпочитане думата „ценност“ пред „стоимост“. Тука ще прибавим още няколко думи. На български думата „стойност“, която е буквален превод от руската дума „стоимост“, е общепотребителна в смисъл на *струвност*, т.е. колко или какво струва едно нещо. На немски език на тази дума отговаря думата *Kosten*, разход, разноски, издръжка, и *kosten*, струва, коства. Обаче думата *Werth* има съвсем друго, чисто научно значение. С нея Маркс нарича онай *обществена субстанция или обществена същност*, която остава в полезните предмети, след като оставим настрана всички техни полезни свойства, т.е. след като се отвлечем или абстрахираме от тях. А тази обща за всички полезни предмети обществена субстанция е *човешкият труд*, кристализиран в тях, е *изразходваната човешка работна сила*, безразлично от какъв вид е тя, т.е. безразлично дали тя е на шивача, общаря, железаря или на земеделеца. Ако думата *Werth* преведем с думата „стойност“, то много лесно могат да се смесят две съвсем различни понятия, научното с общопотребителното, обществена субстанция, обща за всички продукти на труда, с разноските по производството им, с цената им във българския смисъл на думата – което мнозина и обикновено правят. За избягване на това смесване на понятията ние превеждаме думата *Werth* с думата „ценност“. Думата „ценност“ произлиза от „цена“ и тези две понятия имат тясна връзка в историята за развитието на икономическата наука. Чрез изследването на понятието „цена“ последната е дошла до понятието „ценност“. *Цената* е конкретен израз на абстрактното понятие *ценност*, или другояче казано, цената е конкретен израз за величината на стоковата ценност чрез паричната стока. Така че,

камо превеждаме думата *Werth* с думата *ценност*, ние избягваме смесването на различни понятия и в същото време спазваме историческата връзка в произхода и развитието им, следователно спазваме и научното им значение.

Преводът на първия том от съчинението на Маркса на български се явява тъкмо в такова време, когато България встъпва в пътя на капиталистическото развитие. А тъй Маркс посветява своето знаменито съчинение на изследване законите на капиталистическия начин на производството. Интелигенцията изобщо, която искрено гури научната истина, в предлагания превод ще намери сигурно средство за намирането ѝ, защото в него ще намери, стига да пожелае, вярно научно обяснение на икономическите явления и на свързаните с тях социални и политически явления в епохата на капиталистическото развитие на обществото. На пролетарската интелигенция той дава богат материал за собственото ѝ развитие и за успеха на нейното дело, за просветата на пролетарската класа. Някои наричат този том евангелие на пролетариата и в казания смисъл с право може да се нарече с това име. На тия от българските читатели, които биха казали, че описаните явления в предлагания превод не се отнасят до България, на тях ще напомним, че думите на Маркса: *De te fabula narratur*, казани от него на Германия в онова време, когато излезе този том от неговото съчинение и когато тя току-що беше влязла в пътя на капиталистическото развитие – тези думи могат вече напълно да се кажат и на България. На същите ще напомним и следните думи на Маркса: „Индустриално развитата страна само показва на по-малко развитите страни картината на тяхното собствено бъдеще.“ А картината на индустриалното развитие в другите стра-

ни показва не само картината на бъдещето развитие на България, но показва и картината на това, което става днес у нас, защото в същото време тя е картина на първоначалното капиталистическо развитие на другите индустриално развити страни. Най-сетне, ще им напомним и думите на Маркса, казани за Германия, а именно, че България страда вече не само от развитието на капитализма, но и от неговото недостатъчно развитие.

Като казваме горното, и за избягване на всякакви недоразумения, трябва да забележим, че ония, които повърхно са запознати с Марксовото учение, мислят, че то дава едни общи за всички епохи закони на развитието. Това е твърде погрешно мислене. Напротив, Марксовата теория ни учи, че във всяка епоха от икономическото и социалното развитие последното става по свои собствени закони, в основата на които, лежи развитието на производителните сили на общество. Но веднаж последното встъпило в една икономическа епоха, тогава то се развива по неотразимите закони, присъщи на тази епоха. Поради това на ония, които мислеха, че неговата теория давала едни общи закони за социалното развитие във всички исторически епохи и затова наричали себе марксиста, на такива „марксиста“ Маркс иронически е отговарял: „Аз не съм марксист.“ Това обаче никак не означава, че Марксовата теория не е научна. Тъкмо обратното е вярно. Научността на Марксовата теория се състои именно в това, че тя не признава абсолютни истини и теории, а обяснява всяка историческа епоха с присъщите на нея закони.

За читателите, непривикнали към отвлечено мислене, най-мъчна ще се види първата глава от предлагания превод. Но тя тъй ясно е изложена, че при известно усилие и постоянство всички мъчнотии лесно

биват надвивани. А веднаж разбрана тази глава, останалите глави не представляват никакви особени мъчнотии за разбиране. Затова оня, който иска да разбере Марксовото учение, трябва да положи всички старания, за да усвои съдържанието на първата глава, без разбирането на която е невъзможно да се усвои и самото учение. Впрочем читателите много би улеснили себе си в разбирането на тая глава, ако предварително прочетат другото Марксово съчинение: „Zur kritik etc.“, преведено на български под названието: „Критика на политическата икономия“.

За ония, които биха пожелали да се запознаят с предишните литературни трудове на Маркса, считаме за неизлишно да им ги посочим тука:

В 1842–43 г. Маркс е бил главен редактор на „Rheinische Zeitung“ (Koln).

В 1843–44 г. Маркс с Арнолд Руге издавал е в Париж „Deutsch-Französische Jahrbucher“, в който Маркс поместил известната статия: „Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie“, преведена на български в отделна брошура под названието: *Критика на Хегелевата философия на правото*. От тази статия се появи само първата ѝ част от казаните „Немско-френски летописи“, понеже те след първия номер престанаха да излизат.

В 1845 г., заедно с Фридриха Енгелса, Маркс е издавал: „Die Heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer und Consorten“. То е сборник от статии, които, както и ония в „Deutsch-Französische Jahrbucher“, са насочени против идеалистическия мистицизъм на Хегелевата и изобщо на спекулативната философия.

В 1847 г. в Брюксел се появи книгата на Маркса: „Misere de la Philosophie. Reponse a la Philosophie de la Misere de M. Proudhon“. В същия град и в същата годи-

на се яви брошурата му: „Discours sur la question du Libre-Echange“. И двете са преведени на български, едната под названието: „Нищета на философията“, другата под названието: „Реч върху свободната търговия“.

През февруари 1848 г. Маркс заедно с Енгелса, по желанието на „Bund der Communisten“, написа: „Manifest der communistischen Partei“ (London). На български има два превода под названието: „Манифест на комунистическата партия“.

От юни 1848 до май 1849 г. Маркс е бил редактор на „Neue Rheinische Zeitung“. Тука са били напечатани неговите статии: „Die Lohnarbeiter und das Kapital“. На български има три превода под названието: „Наемният труд и капиталът“.

В 1849 г. е излязла брошурата, която съдържа две защитителни речи на Маркса пред съда – еднаж (7 февруари 1849 г.) за престъпление по печата чрез горния вестник (Neue Rheinische Zeitung), а друг път (8 февруари 1849 г.) за един позив към населението да не се подчинява на едно разпореждане на правителството от м. ноември 1848 г. за изплащането на данъците: „Zwei politische Processe“. И двата пъти Маркс е бил оправдан от съдебните заседатели. След това в Лондон е издавал „Neue Rheinische Zeitung, Politisch-Oekonomische Revue“ (1850, Hamburg und New-Jork). Най-забележителна статия, написана от Маркса през това време в това издание, е статията му: „Von 1848 bis 1850“, един очерк на събитията, станали през това време във Франция, на причините и тяхната вътрешна връзка. Тази забележителна статия по-сетне бе издадена в отделна брошура под названието: „Die Klassenkämpfe in Frankreich von 1848 bis 1850“. Преведена е на български под названието: „Класовата борба във Франция от 1848 до 1850 г.“. Подир това били са издадени:

„Der 18-te Brumaire des Louis Bonaparte“ (New-Jork 1852). Преведено на български под названието: „Осемнадесети Брюмер на Луи Бонапарт“.

„Enthüllungen über den Kommunisten-Process zu Köln“ (1853 год., две издания – едното в Базел, другото в Бостон, Съединените щати).

„Fly-sheets against Lord Palmerston (London, Birmingham, Glasgow 1853–1854)“.

„Zur Kritik der politischen Oekonomie“ (Berlin 1859). Преведено на български под названието: „Критика на политическата икономия“.

„Herr Vogt“, London, 1860.

От 1851 до 1861 г. Маркс е бил постоянен кореспондент на „New-Jork Tribune“, „Putnam's Review“ и в „New Amerikan Cyclopaedia“. В първото Маркс поместил през 1851–53 статиите „Революция и контрареволюция в Германия“. Преведена на български.

В 1864 г. Маркс написал програмата на „International Workingmen's Assotiation“ (международно работническо дружество) под названието: „Adresse to the Working People of Europa“, и устава на това дружество, приет по-сетне (в 1866 г.) на женевския международен конгрес.

В 1867 г. се появи първият том от неговото произведение: „Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie“ (Hamburg).

В 1871 г., след пагането на Парижката комуна, се появи Марксовият знаменит доклад до Главния съвет на Интернационала за „Гражданската война във Франция“, преведен на български под същото название.

Маркс (Хенрих Карл) се е родил в Германия в гр. Трев*, на 5 май 1818 г. След свършването на Тревс-

* Френското наименование на гр. Трир. Бел. ред.

кия лицей, 1835 г., Маркс постъпил първо в Бонския университет, сетне се преместил в Берлинския. В Бонна Маркс е следвал по правото, а в Берлин по философията, дето получил титлата „д-р на философията“. След свършването на образованието си в Берлин Маркс се върнал пак в Бонна, дето щял да става приват-доцент. Но тука, след като узнал за преследванията, които беше повдигнало правителството против неговия приятел Бруно Бауер, по това време приват-доцент по теологията и изгонен от правителството из университета, Маркс се отказал от приват-доцентството. Той разбрал добре, че за него няма място в никой пруски университет.

Маркс до 1844 година е бил от ония, които съставляваха крайната левица на хегелианската философска школа, и по политическите си възгледи принадлежеше към радикалите. Но в Париж, след като биде принуден от пруското правителство да напусне Германия, Маркс се заловил с изучаването на политическата икономия, на френските социалисти и историята на Франция. Резултат от тези изучавания беше това, че Маркс се отказа от предишните си възгледи и еволира към социализма. В 1844 г., през септември, станало първото лично запознанство на Фридриха Енгелса с Маркса и от тази дата се почнала тяхната обща дейност, която се прекъсва само със смъртта на Маркса. В 1845 г. Маркс бил изгонен от Франция от министерството на Гизо, по настояването на пруското правителство. Той заминал за Брюксел, дето е стоял до 1848 г., когато привременното правителство в Париж го повикало. Но след поражението на въстанието на парижкия пролетариат, симпатиите си към когото Маркс не криел, бил принуден да напусне Франция и се поселил завинаги в Лондон.

От тогава до 1864 г. Маркс изучавал в Британския музей (библиотека) политическата икономия. Плод от това му дългогодишно изучаване на последната изпървен беше произведението му: *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, което мислеше да съставлява първи том от едно голямо произведение. Но след излизането на това съчинение Маркс се убедил, че е необходимо да измени плана на своето капитално съчинение, че е необходимо предварително да се развият много други въпроси. Поради това той отново почнал работата и наместо да продължава „*Zur Kritik etc.*“, в 1867 г. напечата първия том от предлагания превод.

Впрочем Маркс не беше само човек на научния кабинет. През периода, когато пишеше трите тома на това съчинение, Маркс намери и начин да приложи на практика своите теории всред самия пролетариат. В 1864 г. се основа *Интернационалът* (Международното работническо дружество), на което Маркс беше умът и душата. Интернационалът съществува близо 10 години. Поради преследванията, подигнати против него, особено след поражението на Парижката комуна, и поради вътрешните му борби с анархистите бакунисти, които най-сетне в Хагския конгрес бидоха изхвърлени из неговите редове, Интернационалът се разтури. Оттогава Маркс не е взимал участие в политическите движения. Но оттогава работническото движение в Европа и Америка все повече растеше и, главно, все повече почнаха да проникват в неговото съзнание Марксовите идеи. Маркс все повече ставаше съветник на борещия се пролетариат – работеше за организирането му, водеше преписка с всички борци в различните страни, които са му искали съвети. При все това Маркс пак намираще време да следва своите изучавания, областта на които все повече се разширяваше. Маркс вла-

гееше свободно германските и романските езици: немски, френски, английски, италиански, старогръцки, латински и пр. Освен това той изучавал и руски език. За жалост обаче нарастващата болест не позволи на Маркса да извлече всичката полза от своите обширни познания. На 14 март 1883 година Маркс се почина, като седял на писмената си маса.

Умря великият мислител, но неговото учение живее и ще живее. Различните патентовани учени дълго време замълчаваха неговото бележито съчинение, неговата теория. Но то все повече ставаше и става, както казва Кауцки, „централна точка, около която се въртят повечето съвременни икономически трактати“. И който не иска да остава назад от съвременното познание, той трябва да изучава Маркса и да го изучава не за постигане на някакъв минутен интерес, а за добиване обективно научно знание.

София, януари 1905 г.

Подпис: Д. Благоев

БЕЛЕЖКИ:

¹ Том първи от „Капиталът“ на Карл Маркс в превод на Д. Благоев бил обявен, че ще излезе през 1905 г. на светъци. С издаването на книгата се заел книжарят Кръстю Иванов от Балчик. Излязъл обаче само един свитък от 122 страници. Пълно издание на „Капиталът“, том първи, превод на Д. Благоев, бил издаден от Партийната социалистическа книжарница едва през 1910 г. Към това издание Д. Благоев поместя предговора от 1905 г. със съвсем незначителни стилови поправки, но вече датиран „София, август 1909 год.“.

ЕДНА ЕПОПЕЯ НА БУРЖОАЗНИЯ НАЦИОНАЛИЗЪМ

Известният буржоазен публицист – и нека признаем, един от най-бляскавите буржоазни публицисти у нас, – г-н Симеон Радев¹, пише едно голямо съчинение, първият том от което е отдавна пред нас, под гръмкото заглавие: „*Строителите на съвременна България*“. Първият том е посветен на събитията от началото на освобождението на България до детронирането на Батенберга включително.

Книгата на г. С. Радев не е история на съвременна България. В нея събитията са изложени без всякаква връзка с икономическото и културното състояние на страната. В нея събитията са изложени последователно, както са вървели, и хронологично, поради това книгата на г. С. Радев представлява една *историко-политическа хроника* на съвременна България.

Това, че книгата на г. С. Радев не представлява история на съвременна България, признава и сам той. В предговора си той казва следното:

„Обнародването на настоящата книга ще се види на мнозина преждевременно. Една история на съвременна България ще бъде наистина възможна, след като се появят: мемоари, които да открият интимната и психологическата страна на събитията: монографии върху развитието на стопанския живот и на държавните ни учреждения; обширно изследване на епохата на Възраждането, в която се крият новите извори на българския национален дух и зачатъците на свободното ни политическо съществуване, и най-сетне, истински разоблачения за по-

литиката на великите сили, които са упражнявали тъй често решаващо влияние върху съдбините на България. При отсъствието на тия данни може да се говори за едно систематическо изложение на събитията подир Освобождението, но не и за история, която да отговаря на една научна метода.

Ясно е, че г. С. Радев нямал е намерение да пише история на съвременна България и че книгата му не е такава, а само „едно систематическо изложение на събитията“, т.е. една *историко-политическа хроника*. Обаче ние не можем никак да се съгласим върху мотивите, по които г. С. Радев не е можал да напише една история на съвременна България. Той казва, че нямало ония данни, за които говори в предговора си, и затова не можело да се говори за една история на съвременна България. Това не е сериозен мотив. За една история е необходимо, преди всичко, икономическото и културното състояние на съвременна България. Дори да приемем, че няма никакви мемоари и монографии върху това състояние, пак това не значи, че е невъзможна една история на съвременна България. Икономическото и културното състояние на последната след Освобождението е толкова близко до нас, че ние можем да говорим за него, без да чакаме специалните монографии. Същото почти можем да кажем и за очакването на „обширни изследвания на епохата на Възраждането“. За една история на съвременна България биха били достатъчни и тия данни, които ги има вече. От друга страна, от самата книга на г. С. Радев се вижда ясно, че има много данни, които откриват „интимната и психологическа страна на събитията“ и разоблачават „политиката на великите сили, които са упражнявали тъй често решаващо влияние върху съдбините на България“. Изобщо събитията в книгата на г. С. Радев са налице

и документираны добре. Оставаеше следователно да се обяснят в свръзка със стопанското и културното състояние на съвременна България от началото след Освобождението до изпъкването на Батенберга, до 9 август 1886 година. Обаче нищо такова ние не намираме в първия том от съчинението на г. С. Радев.

Това, че нашият автор се отказва да пише история на съвременна България, а се ограничава само с „едно систематическо изложение на събитията“, е съвсем не случайно. Мотивите за това не са тия, които ни привежда в предговора си, а съвсем по-други. Всъщност г. С. Радев си е турил за цел да възнее главно българския буржоазен национализъм, да напише *една епопея на този национализъм*, за да не остави „новото поколение да учи политическото ни минало в книгите на чужденци, писани повърхностно и пристрастно“. Това се вижда и от първия том на неговото съчинение, макар и не тъй изпъкнало, както това трябва да очакваме във втория му том, дето сигурно ще четем за така наречената *Стамболова епоха*, когато буржоазният национализъм получи най-интензивния свой израз. С чувствата на този национализъм именно е пропита книгата на г. С. Радев. И съвсем вярно той търси корените на този национализъм в епохата на Възраждането.

Само от себе се разбира, че г. С. Радев не назовава този национализъм със собственото му име. За него той е общонационалният дух. В увода си към книгата той пише на стр. VIII:

„Под името национализъм ние не разбираме народното съзнание и любовта към отечеството: тия качества са твърде общи, за да могат да послужат като характеристика на едно поколение и като релеф на една епоха. Това, което ние наричаме национализъм на нашето Възраждане, това е самонаде-

яността на националния дух, това е устремът към големи исторически съббини, това е вярата, че българският народ е призван да владее над Балканския полуостров. Всички силни умове на Възраждането: Раковски, г-р Чомаков; Любен Каравелов, бяха националисти в този смисъл. На тия, които мечтаеха за една мъничка България между Дунава и Балкана, г-р Чомаков казваше в Цариград: „На българския народ са нужни три морета!“ Любен проектираше една югославянска конфедерация, в която на българите предстоеше господствующа роля, а Раковски подчиняваше на своята фантазия и историята, и филологията, за да окрили своето поколение с патриотическата амбиция, която поражда спомена на едно велико минало.“

Както виждаме, национализмът на г. С. Радев не е „народното съзнание и любовта към отечеството“, а „това е самонадеяността на националния дух, това е устремът към големи исторически съббини, това е вярата, че българският народ е призван да владее над Балканския полуостров“. Но това е тъкмо национализмът на една въздигаща се буржоазна класа. Той не е национализъм на един цял народ.

Нашите четци трябва да си припомнят писаното в нашия „Принос към историята на социализма“ за така наречената епоха на Възраждането, т.е. за епохата на черковната и революционната борба преди Освобождението. Там ние видяхме, че националният дух на тази епоха беше духът на една издигаща се буржоазна класа, която се стремеше към освобождението си и политическо господство, и че наистина „всички силни политически умове“ от тази епоха, за които спомена г. С. Радев, бяха най-типичните представители на този национален дух. От друга страна, на същото място ние видяхме, че на-

шата буржоазия, поради особените географически и политически условия, в които се намираше българската нация на Балканския полуостров, не можеше другояче да постигне своята мисия освен при условията да проникне със своя дух гребнобуржоазните маси, да се яви представител на общонационалния дух, на общобългарския стремеж към освобождение от чуждото иго. Затова именно тя, преди да дойде до своята политическа революция, се заложи да революционизира българския народ духовно, т.е. в националния дух на своята класа. И наистина, тя по такъв начин успя да подчини гребнобуржоазните маси, както и техните идеолози на своя национален дух, да ги революционизира с тоя дух. В този смисъл нашата буржоазия в епохата на Възраждането се явяваше една революционна класа, която стоеше начело на политическата борба и я ръководеше.

Много естествено е, че г. С. Радев се явява горещ почитател и проповедник именно на този буржоазен национализъм. Както е известно, той принадлежи към стамболовистката, или народно-либералната партия. Тя от една гребнобуржоазна партия се оформи в една чисто буржоазна партия, с всички ония традиции на буржоазията от революционната епоха, от епохата на Възраждането. Национализмът на тази буржоазна партия е именно този, който разбира г. С. Радев. За нея „съзнанието на народа и любовта към отечеството“ са само едни абстракции, към които може да се апелира или само за украшение на словото, или когато липсват по-силни аргументи в борбата против външните и вътрешните врагове на „отечеството“. За нея като партия на капиталистическата буржоазия, както и за последната, „съзнанието на народа и любовта към отечеството“ не само са празни абстракции, към които може да

се прибягва само в посочените случаи, но и се явяват опасни за „патриотическата ѝ амбиция“ да владее над Балканския полуостров и над „три морета“. С други думи, „съзнанието на народа и любовта към отечеството“, ако не са съзнание на буржоазния национализъм и любовта към него, към неговата „патриотическа амбиция“, не съставляват „национализма на нашето Възраждане“. А г. С. Радев, като типичен идеолог на нашата капиталистическа буржоазия, иска, щото новото поколение в България да се възпитава именно в духа на тоя национализъм. Тази е главната побудителна причина да напише своята книга не във вид на история, а на една историко-политическа хроника или във вид на една епопея на буржоазния национализъм.

Своята книга г. С. Радев озаглави: „*Строителите на съвременна България*“. Самото това заглавие издава тенденцията, която влага авторът в книгата си. Очевидно, „строителите на съвременна България“ са всички ония, които след Освобождението водят България в пътя „на самонадеяността на националния дух“, които се въодушевяват от „устрема към големи исторически съдбини и които са проникнати с вярата, че българският народ е призван да владее над Балканския полуостров“. Всички ония обаче, които нямат тези добродетели на буржоазния национализъм, те, очевидно, не са „строители“; те са или разрушители, или предатели. Последното г. С. Радев не го казва, но то в цялата му книга на първия том навсякъде проглежда. Още по-ясно ще изпъкне то сигурно във втория том.

Всъщност в първия том ролите на строителите и разрушителите или предателите на съвременна България са тъй приплетени, че строителите се явяват във вид на разрушители и предатели, и об-

ратно. Напр. първо време всички буржоазни идеолози бяха едно в борбата им против решението на Берлинския конгрес за раздялата на Южна и Северна България. Обаче след това те се разделят на две главно партии: консервативна и либерална. При това тези партии в двете части на България се различаваха: додето консервативната партия в Южна България и либералната в Северна България зяпаха в устата на агентите на руското правителство, консервативната партия в Северна България и либералната в Южна, напротив, тласкаха Батенберга към извършването на едно „национално дело“, което да привърже „българския народ“ към него, и изобщо не се поддаваха лесно на агентите на руското правителство. Първо време консервативната партия в Северна България се явяваше носителка на освобождението ѝ от опеката на Русия и за националната ѝ независимост. Обаче в същото време тя, в борбата си против либералната партия, сама разрушаваше делото на националната независимост. Тя прибягваше до помощта на Русия, за да унищожи либералната партия; тя пращаше Батенберга да търси руски генерали за министри, с помощта на които да събори либералната партия, и по такъв начин тя приготви почвата за близкото детрониране на Батенберга.

Либералната партия в Северна България първо време посрещна Батенберг с възторг, главно като роднина на руския цар. Обаче със своята буйна борба против консерваторите тя наплаши младия, не особено умния и характерен принц и го тласна в прегръдките на консерваторите и към суспендирането на конституцията и пълномощията, към повикването на руските генерали и преобръщането на България в руска губерния. След възстановяването на конституцията и изпъждането на руските генерали

либералната партия се разцепи на две: на Каравелово либерално крило и Цанково либерално крило, между които се почва ожесточена борба. Последното виждаше в Батенберга главно зло за България, понеже той бил предател на Русия и на славянството. Първото крило, напротив, се помири с Батенберга; обаче положението на последния беше основно разклатено. Либералната партия на Каравелова се нагяваше да постигне едно помирение на Батенберга с Русия и не мислеше за никакви национални задачи. Либералната партия в Южна България – вече и русофобска, противоруска, – напротив, се залавя за съединяването на двете Българици. Батенберг, тласкан от консерваторите, прегръща делото на съединението, а народно-либералната партия, както се нарече Каравеловото крило, която беше на власт тогава, биде принудена да се присъедини, когато то бе провъзгласено. Обаче след Сръбско-българската война и Каравеловото крило на либералната партия в угода на Русия се съгласява за детроизирането на Батенберга. По такъв начин на 9 август 1886 година България се намира тласната в една катастрофа, която малко оставаше да я потопи окончателно в „руското море“. От друга страна, южнобългарската консервативна партия, или, както сетне я нарекоха, „лъжесъединистическа“, която в опозиция агитираше за Съединението, когато то бе извършено, искаше от Турция да ги повърне на власт чрез окупиране на Южна България с турска войска, както по-сетне, след детроизирането на Батенберга, тя заедно с Цанковото крило на либералната партия искаше от Русия да окупира България.

Както виждаме, при царуването на княз Батенберг ролите на „строителите на България“ се разбъркват така, че „строителите“ стават разрушители или предатели, а последните – „строители“, и

обратно. Поради това заглавието: „*Строителите на България*“ изглежда да не отговаря напълно на съдържанието на първия том. Но в случая не е важно това, дали заглавието отговаря напълно на съдържанието; важна е тенденцията, която се прокарва в него.

В разследвания том от съчинението на г. С. Радев най-много място е дадено на три момента от историята на съвременна България, а именно на борбата между консерваторите и либералите в Северна България, още от първото Учредително народно събрание, на опитите на Русия да превърне България в своя област и на Съединението и свързаната с него Сръбско-българска война, в които епопеята на българския буржоазен национализъм, или, както се изразява нашият автор, „епопеята на българската енергия“, се яви епохална. Изложенията на събитията около тия три момента от историята на съвременна България съставлява най-съществената част на първия том от книгата на г. С. Радев.

Нашите четци обаче напразно ще търсят в нея едно научно обяснение на събитията. Например най-важното събитие при царуването на княз Батенберг, което упражни най-решително влияние върху политическия живот на съвременна България, а именно борбата между либерализма и консерватизма, г. С. Радев го обяснява съвсем ненаучно. Той обяснява това събитие с възпитанието на представителите на тия две политически партии: либералите били възпитани в демократическия дух на революционната епоха, когато консерваторите били възпитани в духа на господстващия в Западна Европа през 70-те години консерватизъм. На стр. 56 и 57, като говори за доклада на комисията, избрана от първото Учредително народно събрание и нарочно само от консерватори, която трябваше да определи върху какви

принципи трябваше да се основе конституцията на България, г. С. Радев продължава така:

„Докладът – самите му автори го заявяваха – бе надъхан с консервативни идеи. Откъде произхождаха те? Дали, както мислят нашите социалистически писатели, от самите условия на икономическото развитие на България? Ний мислим, че консервативното мировъзрение на комисията бе се образувало по-скоро под влиянието на политическите идеи, владеещи тогава в Европа. А Европа бе по това време в пълна реакция.“

Подир това следва едно изложение на политическото състояние в Европа след победата на Германия и Парижката комуна, и продължава:

„В такова време бяха се учили в Европа авторите на доклада: г-р Стоилов, Греков, Помянов, Балабанов; господстващите идеи не можаха да не се отразят върху тях. При това самата организация на западноевропейските държави бе за тях един голям урок на консерватизъм. Навсякъде те виждаха системата на двете камари. Дори и младата френска република бе признала нуждата от един сенат. Колкото за избирателния ценз, той съществуваше също в повечето културни народи в Европа. В 1879 год. недоверието към всеобщото гласоподаване бе наистина още много живо. На учените българи то се виждаше още по-основателно, тъй като се касаеше за една непросветена маса, каквато бе в техните очи българският народ. Те не вярваха в зрелия политически разум на тоя народ, както чорбаджиите не вярваха по-рано в неговата способност за революционна борба.“

Така г. С. Радев обяснява появянето на консервативната партия. А буйната борба на либералите против тази партия обяснява с тяхната вяра в

„добродетелите на народа“, придобита от тях в борбата през революционната епоха преди Освобождението. Няма съмнение, че консервативните идеи на Западна Европа се отразяваха и върху нашите консерватори, както либералните и особено революционни идеи на същата Европа, но пречупени през призмата на най-различни условия, като руските и ония на другите съседни страни се отразяваха върху нашите либерали. Обаче пита се: защо първите възприеха идеите на западноевропейския консерватизъм, а другите на западноевропейския либерализъм и радикализъм? Нашият автор, г. С. Радев, в отговор на този въпрос казва, че консерваторите не познавали „добродетелите на народа“, когато либералите и радикалите ги познавали, защото са живели с народа. Обаче този отговор не съдържа пълното обяснение на въпроса. Очевидно е, че консерваторите и либералите се явяват идеолози на две различни класи в началото на историята след Освобождението на България. Борбата между консервативната и либералната партия при царуването на Батенберга беше борба на старата *чорбаджийска класа* с новообразуваната *дребнобуржоазна класа* тогава. Тя беше една ожесточена *класова борба*, идеолози на която се явяваха консерваторите и либералите. И само от гледна точка на тази класова борба ние можем да разберем събитията от епохата, която засяга г. С. Радев в първия том на своята книга.

Ние не знаем кои социалистически писатели има предвид г. С. Радев, когато казва, че според тях консервативните идеи произхождали от самите условия на икономическото развитие на България. Така изразена, социалистическата мисъл е съвсем невярна. Консерваторите у нас се явиха представители на една стара класа. Но оная идеология, с която

те се явиха в споменатия от г. С. Радев доклад на конституционната комисия, те можаха да я възприемат от Европа. Същото трябва да кажем и за либералите. Въпросът следователно се състои в обясняването процъзхода на борбата между двете партии. А произходът на тази борба, както споменахме, се обяснява със съществуването на две класи с противоположни интереси и социални стремежи, от които едната пропагандира, а другата в най-цветущото си състояние, което обяснява и безсилието на консервативната партия, и мощта, „вратата в добродетелите на народа“, и буйността на либералната партия. Съществуването и силата на тия класи обаче зависят очевидно от условията на икономическото развитие на България. Такава е мисълта на социалистическите писатели и очевидно тя съвсем не прилича на оная мисъл, която ни приписва г. С. Радев.

Ние тука не можем да се впускаме в подробни обяснения на събитията, които излага г. С. Радев в първия том на своята книга. Нашите четци могат за това да се обърнат към нашия „Принос към историята на социализма в България“. Ние тука не се спираме тъй също да разгледаме всичкия смисъл на оная теория на буржоазния национализъм, която ни развива г. С. Радев и която партията, към която той принадлежи, стамболовистката или народнолибералната партия, обича да я противопоставя на социализма. Върху това ние ще се спрем, когато имаме на ръце втория том от съчинението на г. Симеон Радев. Нашата цел тука беше да изтъкнем какво представлява неговият труг. Ние видяхме, че той не дава научно обяснение на събитията, а там, дето дава такова, то е съвсем непълно и ненаучно. Между другото, г. С. Радев съвсем невярно обяснява причините за разцеплението на либералната партия на

две крила: каравелисти и цанковисти. Той обяснява това разцепление с различните характери на Каравелова и Цанкова и особено с ината на последния. Съвсем несъстоятелно обяснение! Ние тука и върху този въпрос няма да се спираме. И върху него нашите четци ще намерят обяснението в същия „Принос към историята на социализма в България“. Тука ще забележим само, че разцеплението в либералната партия се яви следствие на разчленяването, което се извърши в сред гребнобуржоазната класа. Отдели се от последната една лихварско-търговско-занаятчийска класа, интересите на която вече се отделят от ония на масата от гребната буржоазия, а поради това и политическите ѝ, и социални възгледи не съпадаха с ония, които представляваше дотогава либералната партия; тези последните за нея вече бяха много радикални и недостатъчно русофилски. Политически израз на интересите и социалните стремежи на тази нова класа, по-нататъшното развитие и разчленяване на която приведе към нови разцепления в либералната партия и образуването на нови партии, се яви партията на Цанкова. Така че не с различните характери на личностите, които характери играят подчинена роля, а с материалните условия на живота се обяснява първото разцепление на либералната партия. И тука само от гледна точка на класовата борба могат да се обяснят събитията, свързани и с разцеплението на либералната партия, и които привекоха към турянето край на царуването на Батенберга.

Обаче г. С. Радев е далеч от тази гледна точка и не толкова от неразбиране, колкото съзнателно. Той и в това отношение се явява един от най-типичните идеолози на буржоазния национализъм. Нашата буржоазия няма насреща си една феодална класа или ста-

рата чорбаджийска класа, която да я кара да апелира към класовата борба, както това правеха идеолозите напр. на френската буржоазия в революционния ѝ период. Наистина, нашата буржоазия има да се бори с представителите на гребната буржоазия и с ония на аграрно-лихварско-предприемаческата част, която се обособява от буржоазната класа. При всичко това обаче идеолозите на капиталистическата буржоазия у нас не искат да признаят класовата борба като фактор, като пружина на историческото движение. Да признаят класовата борба, значи да признаят, че тяхното господство и тяхната държавна, техните стремежи и техният, най-сетне, национализъм са класови, а не общонародни, или общонационални, както те се изразяват. И г. С. Радев, като верен представител на идеологията на буржоазията, не може да признае класовата борба дори и там, както в революционната епоха, гето тя е очевидна. В увода си г. С. Радев представлява чорбаджиите в тази епоха като една класа, която страшно потиска народната маса и с потисничеството на която обяснява нейната борба против тази класа. Но и в този случай той ни говори не за класовата борба на буржоазията против чорбаджийската класа, а за борба на две политически течения, на „младото“ със „старото“, на „народа с чорбаджиите“. Но тъкмо за това пък буржоазните идеолози не могат да дадат нито едно ценно от научна гледна точка обяснение на историческите събития. Впрочем за тях последното е съвсем излишно и дори пакостно от гледна точка на тяхната теория за национализма. За тях не е важно „съзнанието на народа и любовта към отечеството“. Ако биха рекли да обяснят събитията научно, биха дошли до теорията за класовата борба. А днес поне за нашата буржоазия е ясно, че теорията на класо-

вата борба означава „съзнание на народа“, дори тя означава „любов към отечеството“, което съвсем не е съгласно с теорията на буржоазния национализъм. Нашият автор г. С. Радев това най-добре от всички буржоазни идеолози разбира и затова той не пише история на съвременна България, а истинска епопея на буржоазния национализъм.

При всичко казано обаче книгата на г. С. Радев е несъмнено един много ценен принос за нашата буржоазия. Синовете на последната в книгата на г. С. Радев наистина могат да намерят чист избор за черпене националистическо въодушевление и „патриотическа амбиция“. С това може да се обясни и голямото разпространение, което се даде на госта големия първи том (850 стр., голяма осмина) от официалните учреждения у нас.

Впрочем книгата на г. С. Радев е интересна и за всекиго, който не е запознат със събитията от началото на съвременна България. Като се имат предвид всички недостатъци, които изтъкнахме тука, и особено като прочетат предварително *„Принос към историята на социализма в България“*, нашите четци, които не са запознати с историята от началото на Освобождението, ще прочетат том първи от книгата на г. С. Радев с интерес. Особено е интересна оная част от него, в която се изтъкват домогванията на Русия да подчини България под своята власт. Тя е добре документирана. И изобщо фактическата страна на събитията, които излага г. С. Радев, е много добре документирана и изложена. При това г. С. Радев е голям майстор в характеристиката на отделните дейци, на политическите личности. Който познава отблизо или отдалече нашите „строители“, т.е. държавници и политици, в книгата на г. С. Радев ще намери чудно верни характеристики върху

тях. Особено чудесна е характеристиката на известния П. Каравелов, типичен представител на гребната буржоазия – консерватор като нея, колеблив и малодушен, нерешителен пред сериозни обстоятелства, но гързък самохвалец пред слабите или безхарактерните – както гребната буржоазия. Впрочем такива са всички идеолози на гребната буржоазия. Такава е и днес партията на Каравелова, която е на власт под името „демократическа партия“, кръстена прочее така от самия Каравелов след окончателното му политическо проваляне с дестронизирането на Батенберга.

Сп. „Ново време“, год. XIV,
кн. 12, декември 1910 г.
Подпис: Д. Благоев

БЕЛЕЖКИ:

- ¹ Радев, Симеон – български публицист и обществен деец. Редактирал няколко вестника и сп. „Художник“. Бил е пълномощен министър на България в Румъния, Швейцария, Холандия, САЩ и Англия, бил е също български делегат в ОН.

MAGISTER DIXIT

София, 14 декември 1914 г.

Magister dixit. Думата е за Г. В. Плеханов, един от първите учители на международния пролетариат, един от първите теоретици на социализма. В днешната книжка, както ще видят четците ѝ, помещаваме отговора на Г. В. Плеханов на писмото на г-р З. П.¹, едно време близко познат на Г. В. Плеханов. Възгледите на последния върху войната и отношенията на социалдемократията към нея, достигнали откъслечно и до България, направиха силно впечатление на всички по своята необичайност. Да се узнае истината по възгледите на Г. В. Плеханов върху войната непосредствено от самия него – това беше първата мисъл, която ни дойде, след като прочетохме неговото късо писмо до редакцията на английския социалистически в. „Justice“ върху същия въпрос. Но неувереността, че писмото ни до него ще го намери, караше ни да се колебаем и да отлагаме намерението си. В това време обаче г-р З. П. се обърна с писмо до Г. В. Плеханов, което последният получил и на което отговорил с писмото, което помещаваме днес. Но преди да получим ръкописа му, ние получихме писмо от Г. В. Плеханов, с което ни писа да вземем от г-р З. П. неговия отговор и да го публикуваме, а в случай, че не е получен, да му телеграфираме, за да ни прати препис от него. За щастие последното не стана нужда, ръкописа му получихме и днес даваме възможност на нашите четци сами да прочетат възгледите на Г.

В. Плеханов върху войната и отношенията на социалдемократията към нея.

Като сме напълно убедени, че всеки от нашите четци ще прочете възгледите на Г. В. Плеханов с най-голям интерес и че сигурно те ще предизвикат най-разнообразни коментари в буржоазния печат, особено от русофилския, който ще се опита навярно да експлоатира с някои от възгледите му, ние ще си позволим поради това да спрем вниманието на нашите четци върху тия възгледи на Г. В. Плеханов.

Преди всичко от писмото на Г. В. Плеханов става ясно, че в социалистическия Интернационал царува днес пълно разногласие. Това разногласие, според Плеханов, произхожда не от различното разбиране принципите на Интернационала, а от измяната към тия принципи. Тая измяна се почна от германската социалдемократия, наложена на нея от „дяното ѝ крило“, или по-право, от опортюнистическото мнозинство на парламентарната ѝ фракция, поддържащо от опортюнисти в цялата социалдемократия.

Ние, българските социалдемократи, още в началото на войната, щом узнахме за декларацията на германската парламентарна група, се изказахме върху нея. Като изтъкнахме пълното ѝ противоречие с всичкото минало на германската партия, с всички нейни конгресни категорични декларации против войната и военните кредити, ние в същото време приведохме и всички предположения за условията и съображенията, които наложиха на нея опортюнистическата тактика. Плеханов прибавя и друго едно съображение, от което опортюнистите в германската парламентарна група се ръководили и което няма нищо общо с възгледите и тактиката на социалдемократията. Ние оставяме на нашите четци да четат рязката, но изобщо справедливата критика

на Г. В. Плеханов върху победението на германската парламентарна група. Нас тука особено интересуват възгледите на Г. В. Плеханов върху отношенията ни към Русия.

Един от въпросите, на които Г. В. Плеханов посветява госта място, е въпросът за последиците от една победа или от едно поражение на Русия за самата Русия. Плеханов изхожда при отговора си на тоя въпрос от гледна точка на революцията в Русия. Според него въпреки общото убеждение, което съществува всред по-голямата част от руските социалдемократи и революционери, едно поражение на Русия, гесп. на Тройното съглашение, освен гето ще бъде поражение на демокрацията във Франция, Белгия и дори в Англия, но то ще попречи и на успехите на руското освободително революционно движение. Русия ще попадне в икономическа зависимост от германския империализъм, а това ще пречи на икономическото развитие на Русия, следователно и на развитието условията за революцията. Обратно, една победа на Русия, гесп. на тройната антанта, щяла да има тъкмо обратния резултат. На възражението, че една победа за Русия ще приведе към закрепване на царизма и черносотенския режим, Плеханов отговаря следното. Възможно е, щото царизмът да се засили след победата, но то щяло да бъде временно, защото след победата Русия ще добие условия, много по-благоприятни за икономическото развитие, което ще усилва темпа на революционното движение. От друга страна, едно поражение за Русия не означава поражение на царизма, а, напротив, то можело да го закрепи. За да подкрепи това си твърдение, Г. В. Плеханов привежда историческия пример как поражението на Прусия сплотило пруския народ около своя крал. Обаче историята ни дава повече противни примери, а именно, че пораже-

нията на големи народи водят и към поражения на „стария рег“, на царизма, и към революция. Така е било след поражението на Франция в 1870 година, дето последва революцията на Комуната, така е било след руско-японската война, след поражението на Русия, дето избухна революцията. Така че, без да отиваме по-далече в историята и да привеждаме по-далечни исторически примери, приведените говорят, че след едно поражение за Русия повече може да се очаква избухването на революция, която може да приведе и към революция в другите европейски страни.

Но победата на Русия, следователно и на тройната антанта означава поражение на Германия. Обаче ако е верен възгледът на Г. В. Плеханов спрямо Русия, той трябва да е верен и спрямо Германия. И наистина опортюнистите в германската партия, както това се вижда и от цитираните от Г. В. Плеханов думи на Зюекум² за убития на бойното поле Франк³, се въодушевяват от същия възглед спрямо Германия, о който се придържа и Г. В. Плеханов. Според тях, поражението на Германия означава поставянето ѝ в по-неблагоприятни условия за развитие социално и политическо, следователно и за развитието мощта на революционната социалдемократия в Германия. Вярно е, че опортюнистите, като буржоазни идеолози в социалдемократията, не вярват в класовата борба и в революцията на пролетариата и вярват във възможността да се достигне хармония между класите, от сътрудничеството на които очакват прогрес и разрешаване на противоречията в капиталистическото общество. При всичко това обаче германските опортюнисти във въпроса за войната изхождат от възгледа, че едно поражение на Германия би било равносилно на поставянето на германския народ в по-неблагоприятни условия за развитие. Когато впрочем

въпросът е за поражението на Германия от Русия, не само опортюнистите, но и всички социалдемократи споделят тоя възглед. Страхът от една победа на черносотенска Русия над Германия е бил толкова голям всред германската социалдемократия и изобщо всред германския пролетариат, че достатъчно бяха лъжливите сведения, дадени от Бетман Холвега⁴ пред райхстага за нахлуването на руските войски в Прусия и на френските в Елзас и Лотарингия, за да накара социалдемократическата парламентарна група да гласува първите военни кредити, без всякакъв протест от страна на лявото ѝ крило, на социалдемократите в нея и по такъв начин да възбудят ентусиазма на пролетариата и го въвлекат във войната, без да му мислят за международната пролетарска солидарност, създаването на която съставлява най-главната грижа на международната социалдемократия и която е първото необходимо условие за успехите на нейните революционни, освободителни борби.

Очевидно е, че ако ние приемем гледището на Г. В. Плеханов и онова на германската социалдемократия в началото на войната — гледище национално, в такъв случай всички, които дават своята поддръжка на войната, ще бъдат прави. В такъв случай всички ще бъдат прави, когато искат победата на своята страна и когато едните и другите искат всички неутрални държави да дадат своята помощ за победата на техните страни. Но ако ние се поставим на гледището на международната пролетарска солидарност и на интересите на революционното, на освободителното пролетарско движение, ние веднага ще видим фаталната погрешност на чисто националното гледище, на което застанаха и застават социалдемократите спрямо днешната война.

Преди всичко, в една война като днешната, в

която се борят няколко големи народа за империалистическите интереси на капитализма и в която взимат участие десетици милиони народи, не може да се очаква да има победители и победени. И това ще бъде най-щастливият за международния пролетариат и за неговите борби изход. Той само ще му покаже всичката безсмисленост, до която достигна днешната капиталистическа система. Вярно е, че войната ще погълне много пролетарски жертви и съвсем напразни жертви. Но при всичко това при една обща катастрофа за всички воюващи все ще се намерят още сили в международния пролетариат, за да погеме своята революционна борба, като възстанови международната пролетарска солидарност.

Обаче Г. В. Плеханов иска непременно Русия да победи, както германската социалдемокрация искаше, поне в началото, а може би и сега да победи Германия. Затова той апелира към всички да се присъединят към Тройното съглашение, за да победи Русия, защото иначе капитализмът в нея не ще може да се развива бърже и следователно ще се забави революцията в нея. Но ние мислим, че както в Германия, тъй и в Русия има кой да се грижи за капитализма. В Русия например и консервативната, и либералната, и демократическата, начело с миликовци, буржоазия са за победата на руския капитализъм и империализъм и тъй се въодушевяват от нея, че успели да въодушевят целия почти руски народ. При такива условия нашата задача е съвсем друга, и във всеки случай не е да апелираме към целия свят в полза на победата на руския капитализъм и империализъм.

Като апелира към цял свят в полза на руската победа, Г. В. Плеханов апелира, разбира се, и към нас на Балканите, които стоим неутрални. Но руската победа означава слизането на руския капитализъм към

Босфора и Дарданелите и следователно към подчиняването на балканските народи под Русия. Да отидат балканските народи да воюват за каузата на руската завоевателна политика, значи да воюват за своето заробване икономическо и политическо, както би било и в противния случай, ако отидат да воюват за в полза на немската победа. Поне ние, социалдемократите в България, по който начин не можем да се поставим на такава почва. Нашата задача в България, както и задачата на социалдемократията на Балканите, е да се борим с всичките си сили за запазване Балканите за балканските народи, за тяхната независимост, за свободата им и самостоятелното развитие на техните производителни сили. А това те ще постигнат само чрез образуването от тях на една Балканска федеративна република. И не победата на Русия или на Германия ще увенчае нашата борба за Балканската федеративна република и за запазването на Балканите за балканските народи, а революцията, която ще избухне като резултат от днешната небивала по своите размери война – в това, ние сме убедени, ще помогне на балканската социалдемократия в своята революционна борба. Това, което ни предлага Г. В. Плеханов, то според нас означава да напуснем своята пряка задача и да отдалечаваме балканските народи от своето освобождение и обединение. И сигурно възгледът на Г. В. Плеханов ще бъде твърде много експлоатиран от русофилствующите на Балканите буржоазни партии и най-много от така наречените и „леви партии“, и особено от така наречените „широки социалисти“, общоделците у нас, които искат да минават за опортюнисти социалисти в социалдемократията, която няма нищо общо с тях. Затова именно ние счехотоме за нужно да кажем тия няколко думи по повод писмото на Г. В. Плеханов. Наистина *Magister dixit*,

но предвид на казаното не можахме да не изкажем мислите, които възбужда неговото писмо.

Колкото до укора, който Г. В. Плеханов отправя до нашите другари от неутралните държави, както и от някои от воюващите, за въздържането им да протестираат против военните варварства, извършени в Белгия от германците, той не се отнася до нас. Ние протестирахме и протестираме против всички варварства, които се вършат в днешната война, от която страна и да се вършат те. Ние минаваме мълком и въпроса, коя от воюващите държави първа е предизвикала войната. При всичко, че моя въпрос не е от първа важност за социалдемократията, върху него може да се говори по-сетне, когато се съберат по-подробни доказателства. Днес всяка от тях сваля тази вина на другата. Най-сигурно е според нас, че и двете страни искаха война, ръководени всяка от свои съображения.

Сп. „Ново време“, год. XVII,
кн. 23 и 24, 1 декември 1914 г.
Без подпис

БЕЛЕЖКИ:

- 1 Д-р З. П. – д-р Захари Петров, член на широкосоциалистическата партия.
- 2 Зюдекум, Алберт – германски социалист, през Първата световна война смятан за краен социалшовинист.
- 3 Франк, Людвиг – един от най-изтъкнатите германски социалисти, убит в първите дни от започването на Първата световна война.
- 4 Бетман-Холвег, Т. – германски политически деец, през 1905–1907 г. бил министър на вътрешните работи, а от 1909 до 1917 г. канцлер на Германия.

ПЛЕХАНОВ И ПАРВУС¹

София, 30 януари 1915 г.

В последната книжка от миналата година поместихме писмото на Плеханов до д-р З. П.² върху войната. В него се съдържат възгледи, с които нашата партия, социалдемократията в България, не може да се съгласи. Както знаят четците ни, които са чели писмото, Плеханов иска победа за Русия и затова иска, щото всички неутрални държави, следователно и България, да се намесят във войната в полза на тройното съглашение. Тия възгледи на Плеханов, както видяхме в статията, поместена на това същото място в същата книжка, под названието: *Magister dixit*, са погрешни и съвсем несъгласни с възгледите на социалдемократията в България.

При всичко това обаче, ние никак не се побояхме да направим достояние на българската социалдемократия и на нейните врагове възгледите на Плеханов. Социалдемократията в България знаеше по съвсем откъслечни сведения, че Плеханов имал съвсем особени възгледи върху войната, противни на нашите, и че неговите симпатии били на страната на тройното съглашение. Обаче защо той така мисли и как обосновава своите възгледи, не се знаеше, а нашите врагове, особено от русофилския лагер, експлоатираха откъслечните сведения за особените възгледи на Плеханов против социалдемократията в България. Поради това социалдемократията, съзнателният пролетариат и всички работници под нейно влия-

ние, както и всички, които се интересуваха да узнаят възгледите върху войната на такъв виден теоретик на социализма, искаха да прочетат, да чуят едно по-подробно изложение и обоснование от самия Плеханов неговите възгледи. Ние получихме такова изложение и обоснование от самия Плеханов по един съвсем неочакван за нас начин и дадохме му гласност по изричното желание на Плеханов. С това ние задоволехме законното желание на нашия съзнателен пролетариат и неговата любознателност. Но ако Плеханов не бе ни дал своето писмо до г-р З. П. и ако той случайно бе дошел в София, в такъв случай Централният комитет на нашата партия, макар и да знаеше откъслечно неговите възгледи, нямаше по никакъв начин да пропусне случая да му свика едно публично събрание, на което да развие основанията на своите възгледи. И сигурно софийският съзнателен пролетариат и всички съчувственици на социалдемократията щяха да го посрещнат с овации и след като изслушаха неговата реч, да го изпратят с явно неодобряване на неговите възгледи. Нагледен пример за това ни даде случаят с Парвус.

Парвус е един от известните видни германски социалдемократи. На нашите четци той е известен със своята борба против опортюнизма в социалдемократията, със своите научни популярни брошури, преведени на български, както и по ред други произведения на немски език по финансовите въпроси в свръзка с развитието на капитализма. На път за Берлин от Цариград Парвус се отби в София. Много естествено, нашите софийски другари поискаха да чуят мнението му върху войната и отношенията към нея на германската социалдемократия. Изването на Парвус в София съвпадна тъкмо с излизането писмо на Плеханов до г-р З. П. върху същия въпрос. Поради това

именно мнозина от нашите другари искаха да чуят мнението на Парвус в свръзка с появяването на казаното писмо на Плеханов. Централният комитет покани Парвус да изкаже своите възгледи по войната и отношенията на германската социалдемократия към нея в едно публично събрание. Парвус прие тази покана и на 11 януари т.г. в салона „Нова Америка“ пред едно грамадно събрание гържа своята реч.

Събранието посрещна Парвуса, моя 20-годишен деец на германската социалдемократия, с бурни овации. Обаче речта му то посрещна без всякакъв възторг, с пълно спокойствие, което показваше несъгласие с възгледите, прокарани в неговата реч. И наистина, възгледите на Парвуса по въпроса не могат да бъдат споделяни от софийския съзнателен пролетариат, от партията, от социалдемократията в България. Като изключим възгледите му върху руския царизъм, всички други възгледи в речта му са противоположни на ония на нашата партия и на най-добрата част от социалдемократията в Германия.

Парвус като че ли си бе поставил за задача да обори възгледите на Плеханова по войната и германската социалдемократия, без това да споменава. Обаче ако Плеханов отиде в една крайност, Парвус отиде в друга крайност. Плеханов счита победата на Германия опасна за революцията в Русия и за демокрацията в Европа и поради това иска победата на Русия, гесп. на тройното съглашение. Затова той апелира към всички неутрални държави, следователно и към българската, да се присъединят към тройното съглашение, за да се добие победа на Русия. Парвус, напротив, иска тъкмо обратното. В пълна противоположност на Плеханова той счита, че Германия именно водела войната против руския царизъм и за демокрацията. Нещо повече. Понеже голяма част

от германската армия се състои от социалдемократи и още по-голяма част от нейни съчувственици, от работници, които са били под нейното влияние, затова, според Парвуса, германската армия била революционна. Социалдемократията водела войната за поражението на руския царизъм и за разширяването на демокрацията в Европа, последица от която щяло да бъде най-малко образуването на един общеевропейски федеративен съюз, или на общеевропейски съединени щати. Затова Парвус съветва, в противоположност на Плеханов, щото балканските държави да се присъединят към каузата на Германия или, както той идентифицира Германия със социалдемократията, към каузата на последната.

От друга страна, Парвус защитава германската социалдемократия от обвиненията на Плеханова и други. Той казва, че германската социалдемократия е *народна* партия, в смисъл, че тя е една голяма работническа партия, която имала влияние над работническите и народните широки маси. Щом тя, след като употреби всички усилия, не е можала да предотврати войната, не можала да остави без средства *народа*, който трябвало да отиде да защитава своята страна от руското нахлуване и да спаси *демократията* в Германия, да спаси и социалдемократията от опасността да бъде унищожена. Поради това Парвус, като взема повод от заявленията на Меринга³, Либкнехта⁴ и други социалдемократи, че болшинството от парламентарната фракция със своето поведение тласна пролетариата в услуга на юнкерския национализъм и империализъм, категорично заявява, че това не било вярно, тъй като не водителите тласкат пролетариата, а последният бил тласкал първите. Масата от пролетариата в Германия искала войната, защото се касаело за от-

биване руската опасност за неговото отечество и за неговата култура. Следователно неговите водители не могли да се противопоставят на масата, която била за войната, и трябвало да съгласуват своето поведение с нейните чувства и желания.

Обаче Парвус според нас смесва желанието с действителността. Той като че забравя, че войната бе предприета от Германия не против руския царизъм и не за *демократия*, а за да наложи на всички народи господството на своя империализъм, и че германският пролетариат, измамен с руската опасност, биде хвърлян в нея, пролива кръвта си не за някаква революция, а за господството на германския империализъм в света, който може при сполука да сгъзи независимостта на много народи, а особено на такива неразвити икономически народи, каквито са и балканските. Така че до днес германската армия съвсем не служи на революционна някоя цел, следователно тя не е революционна армия. Но желателно е тя да стане такава, да се преобърне в революционна армия. Ние сме уверени, че въоръженият германски пролетариат, както и тоя в другите воюващи страни, ще употреби най-сетне оръжието най-първо против своите потисници и касани и по такъв начин ще създаде от германската армия наистина една революционна армия, която ще наложи мира и демокрацията. Но засега тя още е оръдие на германския юнкерско-капиталистически и кайзерски империализъм.

Парвус съветва балканските държави и социалдемократията в България да се присъединят към каузата на този империализъм, за да победи той. Социалдемократията в България по най-категоричен начин отхвърля такъв съвет. Тя отхвърля тоя съвет на същите основания, на които отхвърля и съветите на Плеханов да отидат балканските държави на

помощ на тройното съглашение, за да победи Русия, изложени както в партийното списание, тъй и в партийния вестник. И ако речта на Парвус се посрещна от събранието съвсем хладно, обяснява се с дълбокото съзнание у нашите другари, които съставляваха грамадното мнозинство на събранието, че и възгледите на Парвус не са верни. С това се обяснява и фактът, че възгледите на Парвус, както и ония на Плеханов, не оказаха никакво влияние върху съзнанието на социалдемократията в България.

Защитата на германската парламентарна фракция от Парвуса също не убеди никого в нейната невинност. Вярно е, че германската социалдемократия една голяма, една *народна* партия. Но тъкмо това именно трябваше да накара парламентарната ѝ фракция да не гласува военните кредити. Както свали тя всичката отговорност за войната, която обяви с право за империалистическа, можеше да бъде последователна и да се обяви против военните кредити, което не би я лишило от правото да иска отделно гласуване кредит за поддръжката на работническите семейства, останали без поддръжка. Обаче в парламентарната фракция болшинството съставляваха сътрудниците на германската буржоазия, така наречените *опортюнисти*, които винаги търсеха случай, когато открито да излязат против социалдемократията и открито да я турят в услуга на империализма. Такъв случай за тях се яви войната. И те открито и твърде нахално използваха момента и положението си като депутати, за да наложат предателската роля, която дотогава играеха скрито в социалдемократията.

Парвус прибежда факта, че масата от германския пролетариат в протестационните събрания, свиквани от социалдемократията против войната,

не била посрещнала речите на ораторите с нужно-то въодушевление, посрещнали ги дори с равнодушие. Фактът е верен обаче не за всички събрания, а само за ония, които са свиквали наречените опортюнисти, които са говорили против войната така двусмислено, че се получавало впечатление у слушателите им, че войната се налагала.

Ние никак не допускаме, че пролетариатът в Германия е искал войната. Само там, дето пролетариатът се е намирал под влиянието на буржоазните оръдия в социалдемократията и биде измамен от тях с фалшивите изявления на канцлера Бетман-Холвег, че руските и френските войски били навлезли в Германия, само там той може би да се е въодушевил от войната и само такава декларация, с каквато се яви парламентарната фракция, в основата си фалшива, можеше да увлече пролетариата в услуга на юнкерско-капиталистическия и кайзерски империализъм. Така че според нас Парвус не е прав, когато твърди, че масата била наложила на водителите да прегърнат войната и следователно да гласуват за военните кредити. Тъкмо обратното е в случая. Фактът, че в самата парламентарна фракция не е имало еднородие, че малцинството от социалдемократи в нея е било против гласуването на военните кредити и че в част от голямата маса на социалдемократията съществува недоволство, възмущение против декларацията на парламентарната фракция и мнозинството ѝ — тоя факт опровергава твърдението на Парвуса.

Когато Парвус говори на събранието, изложените факти бяха известни на социалдемократията в България. Тогаваше известно от декларацията на Либкнехта в райхстага при гласуването на вторите военни кредити, че в парламентарната фрак-

ция съществувало е и съществува разногласие. От друга страна, тъкмо в същото време бяха известни заявленията, печатани в социалистическия печат в Англия, на Меринга, Либкнехта, Роза Люксембург⁵ и Клара Цеткин⁶ против победението на парламентарната фракция и недоволството от него в социалдемократията. Парвус отхвърля тия заявления като неверни и като противопоставя на тях максимата, че масите налагали това или онова победение на водителите. Обаче тъкмо в това същото време социалдемократията в България знаеше от германските социалдемократически органи, че в германската социалдемократия съществува фактическо разцепление, като в организациите на някои градове, като Щутгарт и Хамбург, изхвърлили така наречените опортюнисти, които се организирали в отделни организации. Така че заявленията на казаните социалдемократи не са само техни лични схващания, но те се явяват израз и на схващанията на масата социалдемократи.

Вярно е, че станалото в германската социалдемократия гоиде да покаже, че в нея е имало много нещо нездраво. Истина е, че тя е една няколкомилонна организация. Обаче в нея беше свил гнездо *опортюнизмът*, който постоянно я подкопаваше. Дълго време тя търпеше безчинствата на така наречените опортюнисти в нейната среда, като си мислеше, че ще ги погълне и унищожи тяхното злосторно влияние. Известната опортюнистическа теория на Легина⁷, че на пролетариата трябва да се даде хляб, а че сетне социализъм, която той гоиде да проповядва и в България⁸ под булото на „обединение“, говеде една част от германския пролетариат до това – да бъде днес избиван за целите на империалистическата политика на германските юнкери и капиталисти и на династическите интереси на Хохенцолерните.

Наместо преди всичко социализъм и революционни традиции у пролетариата така наречените опортюнисти му проповядваха преди всичко хляб и по такъв начин наистина създаваха се големи професионални организации с милионни каси, обаче в голямата си част без социалистическо съзнание, без всякакви революционни традиции, оказали се в най-решителния момент не само без хляб, но способни само да бъдат увлечени от империалистическия национализъм и шовинизъм и да станат тяхно оръдие. Ние сме уверени, че горчивият урок, който социалдемократията в Германия получи по случай на войната, ще ѝ покаже, че е необходимо да се очисти от опортюнизма. Но най-характерното е в случая, че Парвус, който се бореше така енергично против опортюнизма в германската социалдемократия, днес се поставя на неговите позиции. Това съставлява още едно основание за социалдемократията в България да не може да споделя неговите възгледи, изложени в неговата реч.

Ако речта на Парвус не беше в състояние да предизвика никакъв смут в реговете на социалдемократията в България, затова пък тя подигна жлъчката на руските оръдия у нас от народняци до общоделци или наричаните „широки социалисти“ и „обединени социалдемократи“. Те веднага го нарекоха *немски агент* и го ругаха по най-мръсен начин чрез жълтата русофилска преса, а покрай него и социалдемократията в България. Обаче съвсем не така посрещаха руските оръдия у нас статията на Плеханов. Ако гивата логика на тия руски оръдия, особено на тия от лагера на широките лъжесоциалисти, беше последователна, трябваше да обявят и Плеханов за *руски агент* и понеже ние напечатахме неговата статия отговор на г-р З. П., трябваше да обявят, че и с това сме за войната и затова именно я печатахме. Но те

не само не направиха това, ами, напротив, препечатаха във в. „Мир“ онай част, която се отнася до Русия и до позива на Плеханов към неутралните държави в полза на руската победа. Широките лъжесоциалисти обаче не пророниха нито дума в своя вестник върху статията на Плеханов. Техните чапкърски мозъци можаха да измислят само две неща против нас, а именно: 1) че ние били сме изнудили Плеханов (намерили човека, когото някой може да изнуди!) и, 2), че ние сме имали връзки с редакцията на „Камбана“, днес русофобски вестник, защото тя била съобщила първа, че имало статия от Плеханов, която щяла да се печати в нашето списание с възражения от редакцията му, и следователно ние сме били в интимни връзки с нея, следователно и с правителството и следователно с немските агенти и пр. чапкърски клюки. От обстоятелството, че статията отговор на Плеханов до г-р З. П., който няма нищо общо със социалдемократията и е сътрудник на „Камбана“, се получи от него и че той я разгласи, преди да я видим ние, политическите чапкърски от лагера на широките лъжесоциалисти съчиниха чапкърски измислици. Те съдят за другите по себе си и по такъв начин искат да маскират своите продажнически и политически чапкърства. Напразни усилия! Защото малцина са вече ония, които по такъв начин могат да бъдат излъгани от тях. Социалдемократията е на поста си. Тя неуклонно върви в своя път и все повече печели влияние всред пролетариата и всички страдащи от днешния буржоазен режим.

Сп. „Ново време“, год. XVIII,
кн. 2, 1 февруари 1915 г.
Без подпис

БЕЛЕЖКИ:

- ¹ *Парвус* (псевдоним на Хелфанд, А. А.) – геец на левицата в Германската социалдемократическа партия. В годините на Първата световна война преминал на страната на така наречените социалшовинисти.
- ² *Д-р З. П.* – г-р Захари Петров, член на широкосоциалистическата партия.
- ³ *Меринг, Франц* (1846–1919) – виден геец на немското работническо движение, работил активно в левицата на Германската социалдемократическа партия, един от основателите на Германската комунистическа партия. Бил редактор известно време на теоретическия орган на партията „Die Neue Zeit“, редактирал в. „Leipziger Volkszeitung“. През Първата световна война с ярки статии заклеил германските социалшовинисти и активно участвал в революционната група „Спартак“, от която през 1918 г. е създадена ГКП. Автор на много теоретични и исторически марксистки трудове.
- ⁴ *Либкнехт, Карл* (1871–1919) – бележит геец на германското и международното работническо движение, един от основателите на Германската комунистическа партия. Водил енергична борба против милитаризма и империализма. Като депутат в Райхстага през декември 1914 г. единствен от социалдемократическата фракция гласувал против военните кредити. Заедно с Р. Люксембург водил последователна борба против предателската политика на опортюнистичното ръководство на ГСДП. Един от създателите на революционната марксистка група „Спартак“, от която през 1918 г. е създадена Германската комунистическа партия. През януари 1916 г. бил изключен от редовете на германската социалдемократическа фракция в Райхстага, а през май същата година бил хвърлен в затвора заради организираната от него антивоенна демонстрация в Берлин. Освободен от затвора в резултат на революционната борба на германския пролетариат през октомври 1918 г., застава начело на тази борба. През декември 1918 г. той и Р. Люксембург, Фр. Меринг, В. Пик, К. Цеткин и др. сложили основите на ГКП. Застанал заедно с Р. Люксембург начело на въстанието на берлинския пролетариат през януари

1919 г. Той и Р. Люксембург били убити на 15 януари 1919 г. по най-зверски начин от офицерска банда, организирана от социалдемократическото предателско правителство на Носке-Шайдман.

⁵ *Люксембург, Роза* (1871–1919) – видна деятелка на германското и полското работническо движение. Винаги в редиците на левите в германската социалдемокрация и II Интернационал, през годините на Първата световна война тя била душата на революционната марксистка група „Спартак“, в Германия, а през 1918 г. взела активно участие в създаването на Германската комунистическа партия. Арестувана за революционна дейност през юли 1918 г., прекарва в затвора до ноемврийската буржоазна революция в Германия през 1918 г. След излизането си от затвора отново се включва в революционната борба на германския пролетариат. На 15 януари 1919 г. убита по най-зверски начин заедно с К. Либкнехт от палачи офицери. Р. Люксембург е автор на множество марксистки книги и брошури.

⁶ *Цеткин, Клара* (1857–1933) – видна деятелка на германското и международното работническо движение, една от основателките на Германската комунистическа партия. Редактирала дълги години органа на германските социалдемократи и на международното пролетарско женско движение в. „Глайххайт“ („Равенство“). След създаването на Комунистическия интернационал взела дейно участие в неговата работа като член на Изпълкома и ръководителка на международния женски секретариат на КИ. Починала в Москва.

⁷ *Легин, Карл* (1861–1920) – германски социалист, председател на Германското обединение на профсъюзите от 1890 г., секретар на Международния секретариат на профсъюзите, съществувал до Първата световна война. По време на войната съдействал за подчиняване профсъюзите на военната. Противник на Великата октомврийска социалистическа революция и на съветската власт.

⁸ През април 1914 г. Международният синдикален секретариат изпратил Карл Легин в София с цел да обедини двете синдикални централи в България – Общия работнически синдикален съюз, намиращ се под ръководството на тесносоциалистическата партия, и Свободния синдикален съюз

при широкосоциалистическата партия, на базата на партийно-политическия неутралитет. Българските революционни профсъюзи дали решителен отпор на тази линия на Легин.

⁹ „*Камбана*“ – всекидневен вестник, излизал от 1907 до 1919 г. като частно издание на членовете на общоделската партия Кръстю Станчев, Григор Чешмеджиев, Григор Василев и др.

ГЕОРГИ КИРКОВ

498

ДИМИТЪР БАЛГОВ

София, 12 септември 1919

Със смъртта на незабравимия наш другар Георги Кирков Българската комунистическа партия, освободителното дело на пролетариата понесе грамадна загуба. Незаменим, забележително остроумен пролетарски оратор, пламенен защитник на освободителното дело на пролетариата и съкрушителен за неговите врагове, с ум, който бързо се ориентираше в събитията и в хората, по природа художник и творец, другарят Г. Кирков остави след себе си големи заслуги на делото, на което служеше с беззаветна преданост и любов. Неговата голяма популярност всред работниците изобщо е известна. Но той беше известен не само всред работниците; той беше известен и на широки кръгове от буржоазното общество. Надарен с най-разнообразни познания, които той дължеше на своята забележителна любознателност, и с остроумие, другарят Г. Кирков беше един много приятен събеседник. Той биваше търсен от тях, което, както ще видим, му създаваше и известни неприятности, особено през време на войната. Но неговата известност и в тия кръгове се основаваше на неговите ораторски дарби. Неговите речи в Народното събрание, както и вън от него в публичните събрания, обичаха да слушат и буржоазни политици. Красноречието и дълбокият смисъл на речите му приковаваха вниманието им и когато ги шибаша право в лицето им. Тъй мощен беше ораторският

талант на другаря Георги Кирков! Обаче никой тъй високо не го ценеше, както го ценяха работниците. Как високо те го ценяха, може да се види от следния факт. През балканските войни в 1912 и 1913 г. общоделците – широките лъжесоциалисти, систематически пускаха за гр. Г. Кирков най-грозни слухове: ту че бил убит, ту че при преминаването на някаква река с ротата си бил се угавил, ту че бил опасно ранен и умрял, ту че бил тежко ранен и осакатен. Независимо от това, че по повод на тия слухове от всички краища на България другарите обсипваха Централния комитет с най-тревожни писма, но софийските работници, които най-често имаха случаи да слушат неговите речи и да изпитват неотразимото им влияние, често казваха на пишущия тия редове: „ах, дано всички тия слухове да са само слухове и дано Майсторът се върне, макар и с половината си тяло, от пояса нагоре, та пак да чуем неговия ободрителен глас и съкрушителните за нашите врагове речи!“ В тия прости думи, пълни с тъга за съдбата на своя любим „майстор“, се изказваше колко високо нашите работници ценяха ораторските дарби на покойния другар Г. Кирков. Да, нашата партия и цялото работническо движение изгуби в лицето на гр. Г. Кирков един от най-добрите си дейци и при това в такава възраст, когато можеше да даде още много на освободителното пролетарско дело, на което служеше. Другарят Кирков беше не само талантлив оратор, но и талантлив пролетарски журналист. Основател на „Работнически вестник“ и дългогодишен негов редактор, негов основен писателски принцип беше: никакви, нито най-малки отстъпки на враговете на пролетарското освободително дело, особено на тия, които бяха се промъкнали в него под булото на общоделци или „широки социалисти“ и други чешити „со-

499

НАШИТЕ АПОСТОЛИ

циалисти“, които затова и го мразеха смъртно. Неговите статии и неговите политически прегледи в „Работнически вестник“ винаги въодушевяваха неговото съдържание и винаги се четяха с наслада. Като оставяше настрана греболитите и гребнавостите, гр. Кирков винаги се спираше на това, което съставляваше най-съществено за просветата и самосъзнаването на работниците като пролетарски борци. Тук няма да се спираме, за да даваме оценка на неговия художествен талант. Неговите хуморески в първата година от „Работнически вестник“ ще останат безсмъртни за пролетариите. Оставен по волята на един конгрес от гребнобуржоазни и общоделски глави, какъвто беше казанлъшкият в 1897 година, в една гребнобуржоазна среда, в Казанлък, гр. Кирков намери и в тази среда материал за пролетарска поука. В своите хуморески гр. Кирков жестоко осмиваше „сънищата на греми-гражданине“. От друга страна, трябва да си припомним духовитите политически карикатури, които понякога се явяваха на страниците на „Работнически вестник“, в „Майския лист“. Идеите на тия карикатури принадлежаха всецяло на гр. Кирков. Най-сетне, на неговите поетически дарби ние дължим най-хубавите пролетарски песни, като „Напред, работници другари!“ и „Песента на труда“. С една дума, загубата в лицето на нашия другар Г. Кирков е незаменима. Пищущият тия редове лично е изгубил един от първите свои другари и приятели, с когото в продължение на четвърт век делеше радости и скърби, които ни доставляваше развитието на делото, на което служехме рамо до рамо. Другарят Георги Кирков и като човек беше незаменим. Много нервен по природа, той понякога избухваше сърдито; обаче в неговото сърце никога злопамятството за изтървани обиди не намираще място. След минута

той забравяше своята сръдня и обиди. Той беше готов винаги да се отзовава на страдащите другари и да дели с тях каквото има. Най-добре това знаят другарите, които участваха в балканските войни и във време на тежките страдания през последната война.

Но у покойния наш другар имаше и една особена дарба, която допринесе много за успехите на работническото движение. Той имаше дарбата да отгатва способностите на гадени другари за гадена работа. Така, на тази дарба на Г. Кирков нашата партия дължи това, че беше привлечен към „Работнически вестник“ покойният наш другар Гаврил Георгиев. Които са чели „Принос към историята на социализма в България“, те знаят какви интригантски усилия употребиха широките лъжесоциалисти, за да отнемат „Работнически вестник“ от ръцете на тия двама наши другари редактори, безпощадни изобличители на шарлатанството на „широкия социализъм“, или най-малко да ги разделят, но главно да махнат Г. Кирков от редакцията. Така също на другаря Г. Кирков се дължи изборът на гр. Г. Димитров за секретар на Общия работнически синдикален съюз през 1904 година. От друга страна, гр. Кирков често ни е предупреждавал за някои бивши партийни членове и неговите предупреждения винаги се потвърждаваха по-нататък.

Ние изгубихме гр. Г. Кирков рано, в такава възраст, когато, при споменатите редки дарби, можеше още много да принесе за делото, на което беше посветил живота си. Вестта за неговата смърт потопи всинца ни в дълбока скръб. Партията и организираниите при нея работници и малоимотни почувстваха дълбоко скъпата загуба. Тия, които познаваха неговата здрава натура, бяха изненадани дори от вестта за смъртта на своя незаменим другар и вожд.

Но за близките до него другари, които знаяха печалната истина, че той боледуваше от неизлечимата болест *канцер (рак)*, неговата смърт не беше изненада. Откакто операцията, извършена в болницата, констатира тази болест, оттогава, почти преди една година, за тия другари Кирков беше изгубен, тъкмо тогава, когато той беше тъй необходим. Той не дозираще нищо за болестта, от която страдаше. Да му се кажеше не можеше, не биваше; страданията му биха били много по-тежки. Едвам напоследък се каза на другарката Тина. При всичката ѝ твърдост обаче нейните страдания се увеличиха; оттогава тя винаги ни изпращаше с пълни със слъзи очи. Какво щеше да бъде, ако беше ѝ се казало по-рано, а особено, ако беше се казало на самия болен, всеки може да си представи. Др. Кирков през периода на боледуването живееше с пълната вяра, че ще оздравее и ще се предаде пак на работа за освободителното дело на пролетариата. След тазгодишния партиен конгрес той ми говори за един свой стар план, а именно да почне издаването на едно художествено-хумористично списание, като германското „Der Wahre Jakob“¹. „Планът – казваше ми той – е готов, и щом оздравея, почвам.“ Но болестта му все повече напредваше. Обаче вярата му, че ще оздравее един ден, не го напускаше, и това именно му даваше сила да претърпява големите физически страдания. През целия период на боледуването му до най-последните няколко дни Кирков запази яснотата на ума. Със забележителна яснот на мисълта той разглеждаше последните събития в света и говореше с дълбоко убеждение, че в Европа няма да избегне революцията, комунистическата революция. И него измъчваше това, че в такова време боледува и толкова продължително време. Но всяко малко моментно подобрение в здравословното му положение

погръвяваше вярата му, че се приближава денят на оздравяването му. Уви! Др. Кирков вече бърже отиваше, през нощта окончателно го изгубихме...

Към болестта *рак* др. Кирков изглежда да е бил предразположен по наследственост, защото майка му е умряла от същата болест. Но очевидно, за развитието на болестта у него са спомогнали много обстоятелства от живота му. Преди всичко интензивната разнообразна партийна работа до балканските войни, която му струваше постоянно напъване на нервната система. Сетне дойдоха балканските войни, пълни, въвн от физическите, с морални терзания за такъв впечатлителен човек като др. Кирков, поради глупостите и лудориите на българската и балканската буржоазия, особено на преките ръководители на тия войни и катастрофата, в която тласнаха България. Кирков се върна от тези войни грохнал, пригърбен, с изглед на остарял най-малко с 10 години. Но благодарение на грижите на другарката Тина той можеше много скоро да се съвземе, да добие предишния си вид. Обаче изглежда, че бацилът на рака намерил благоприятна почва за развитие. Според диагнозата на лекарите, които му направиха операцията, ако последната беше извършена преди година и половина или две, още можеше да се направи нещо и да се продължи животът му. Така че болестта си Кирков я носеше още няколко години, преди да го повали, и тя очевидно му пречеше на работата. За пръв път силни болки той е почувствувал в Стокхолм. Нашият другар В. Коларов още там го е съветвал на връщане бездруго да се консултира във Виена с лекари. Кирков прочее се върна от Стокхолм с напреднала болест. Общоевропейската война, в която биде лудо вмъкната и България, не малко е съдействувала за развитието на болестта му. Той с всичката си страст сле-

геше за събитията около тази война и особено революционните събития в Русия и дохождаше го много интересни съждения. Това именно го правеше много привлекателен и за буржоазните политикани през тази война. Обаче това обстоятелство, както споменах и по-горе, му създаде известни неприятности. Нашите работници твърде много обичаха своя „Майстор“ и затова твърде много го ревнуваха; те искаха всичкото свободно време „майсторът“ да бъде с тях и да разказва новини по събитията, наместо да губи скъпото си време в разговори с някои буржоа. Толкова повече те го ревнуваха в такива случаи, че последните никога не можеха да разберат това, което вълнуваше гр. Кирков, или съвсем криво разбираха неговите възгледи, и поради това те криво ги предаваха, дори като негови автентични интервюта. Затова и се сърдеха на своя „майстор“ някои от нашите работници. Нас обаче злоупотребяването от нашите врагове на тази готовност на гр. Кирков да разговаря с тях тревожеше от друга гледна точка, от гледна точка на неговото здраве. Ние искахме, щото Кирков колкото е възможно по-малко да гразни нервната си система с излишни разговори и препирни с враговете ни, и това преди да знаем за опасната болест у него. Но, както казах, Кирков страстно се увличаше от събитията на войната, а от 1917 година и от революционните събития в Русия, и обичаше с увлечение да разправя върху тях и да се вълнува от тях. А това сигурно също влияеше върху развитието на болестта му...

Другарят Георги Кирков вече го няма между нас. Загубата ще чувствуваме, доде сме живи. Но делото, за което той живееше и се бореше, и неговите заслуги за това дело ще живеят у нас и у поколенията ни. Най-искреното обаче поклонение пред негова-

та памет ще бъде това: да работим с всичките сили и способности, които имаме, за по-скорошното тържество на освободителното дело, за което се бореше гр. Г. Кирков, борим се и ние – за тържеството на комунистическата революция.

Сп. „Ново време“, год. XIX,
кн. 5, 10 септември 1919 г.
Без подпис

БЕЛЕЖКИ:

- ¹ „Der Wahre Jakob“ – седмично хумористично-сатирично списание, издание на Германската социалдемократическа партия.

„ТЕСНИ СОЦИАЛИСТИ“ С АНАРХИЧЕСКИ ГЛАВИ

506

ДИМИТЪР БЛАГОЕВ

Да напиша следните редове и да им дам горното заглавие ме накара брошурата, която носи подписа: „Слави Зигаров – тесен социалист“, с дългото название: „Инертност за самосъхранение или чрез смели акции към окончателна победа“. И твърде съжалявам, че тая брошура попадна в ръцете ми случайно и неотдавна.

Кой е тоя „Слави Зигаров“? – Преди всичко той е един псевдоним. В една забележка към уводната статия от *Прометей* в кн. 8 от списанието¹ казах, че той е един малограмотен човек, който две свестни мисли не може да свърже в едно, а камо ли да напише такава брошура с претенцията на научност. От самото съдържание на брошурата се вижда, че тя е *кърпена* от няколко души, от няколко „Зигаровци“, които се крият зад „Слави Зигаров“. Нашите положителни сведения казват, че зад тоя „Зигаров“ се крият „тесни социалисти“, партийни членове и разни непартийни членове, които нямат и не могат да имат нищо общо с нашата партия, с Българската комунистическа партия. Съдружието на „тесните социалисти“ с други под името „Зигаровци“ може да се обясни само с това, че в Българската комунистическа партия има „тесни социалисти“ с анархически глави. Това показва самата брошура.

Но тази компания от анонимни, от безименни „Зигаровци“, щом излезе брошурата им, обявиха псевдонима „Слави Зигаров“, чрез „Социалистически преглед“, за най-виден член на Българската комуни-

стическа партия. Заявявам тука най-категорично, че тоя „Слави Зигаров“ не само не е никакъв *най-виден*, а не е и просто виден партийен член. Обаче анонимната компания, която се крие зад него, за да предаде на своята „критика“ против Българската комунистическа партия, изобщо, и централния ѝ комитет, частно, важност, прикачва на „Слави Зигаров“, или го накарва да си прикачи качества, *каквито той няма и не може да има* в Българската комунистическа партия. Тия си заявления подчертавам за сведение на лековерните наши партийни членове.

Тъкмо под дългото название на брошурата четем следната премъдрост на „Зигаровци“: Когато се върши критика в партията, това показва, че тя е необходима, обаче тя не трябва да бъде „горгорбашийска“, а „другарска“. Интересно! Първо, какво е това „горгорбашийска“ критика? Критиката си е критика, ако тя наистина е критика. Обаче, *самозваният горгорбашия*, т.е. псевдонимът „Слави Зигаров“, в компания, в съдружие с разни партийни и не партийни членове, все като него *непризнати величия*, пише, „критика“, разбира се, не „горгорбашийска“, а „другарска“. Доколко това последното е вярно, се вижда от съдържанието на брошурата. Това се вижда още от самото ѝ заглавие, което гласи: „Инертност за самосъхранение или чрез смели акции и пр.“ Самото това заглавие вече показва, че „критиката“ на „Зигаровци“ е съвсем не „горгорбашийска“! И за да убедят „лековерните“, че те, „Зигаровци“, вършат „критика в партията“, полезна, „необходима“ за нея, изричат премъдростта: „когато се върши критика в партията, това показва, че тя е необходима“. Но в тази премъдрост на „Зигаровци“ се съдържа една голяма безмислица. Преди всичко „критиката“ им не е „критика в партията“, а зад гърба ѝ, от аноними, от непозна-

507

НАШИТЕ АПОСТОЛИ

ми и скрити зад псевдонима „Слави Зигаров“. Следователно тя не само не е *партийна критика*, а едно *нечисто дело*, зад което се крият нечестни помисли и намерения. От друга страна, не всяка „критика в партията“ се явява необходима. И наистина. Например, в софийската партийна организация, да кажем, се е промъкнал някой „революционер“ и в заседанията ѝ започва да говори глупости, нелепости, лъжи, инсинуации и клевети по адрес на партията изобщо и на дейността на централния ѝ комитет частно, за която дейност този „революционер“ нищо *не знае*. Пита се: такава „критика в партията“ необходима ли е? Не се съмнявам, че всеки, у когото умът му е на мястото му, ще се съгласи, че такава „критика“ не само не е необходима за партията, но тя не трябва да се допуска в една партийна организация, която уважава себе си. А „Критиката“ на „Зигаровци“ в брошурата на псевдонима „Слави Зигаров“ е тъкмо такава.

Да почнем от самото начало. Още в първите страници се срещаме с лъжи и клевети по адрес на партията. Нашата партия, според „Зигаровци“, била влюбена в легалната борба, защото „и у нас традициите играят известна роля“, а те се състоят в това, „сляпо да следваме западноевропейските страни в легалната им борба“. И прибавят: „Благодарение на тази ни уседнала черта, създадена повече от безрезервното пренасяне от Западна Европа на всичко онова, което се казва революционно, ние изпаднахме в непоследователност, за която ще говорим по-нататък.“ Всичкото това грънкане на „Зигаровци“ е просто лъжа и клевета спрямо нашата партия. Българската комунистическа партия използва „легалната борба“ не защото „сляпо следва западноевропейските страни“, а защото счита за необходимо да използва, доколкото съществува, за своите цели.

Но тука най-характерното у „Зигаровци“ е това, че като обвиняват нашата партия в „сляпо следване западноевропейските страни в легалната им борба“ и в „безрезервното пренасяне от Западна Европа на всичко, което се казва революционно“, препоръчват ѝ да следва вече не „сляпо“, а *най-сляпо и най-безрезервно* „революционната практика“ на руския и унгарския болшеvizъм и на германския спартакизъм, която нашите „Зигаровци“ разбират превратно и най-повърхностно. Ако според „Зигаровци“ не бива нашата партия „сляпо да следва западноевропейските страни в легалната им борба“, тя, според мене, не бива тъй сляпо и безрезервно да се отнася към болшеvizма и спартакизма, както искат нашите тесни социалисти“ с анархически глави. Във всеки случай последните говорят по адрес на нашата партия невъобразими глупости. Друга клевета съставляват и следните думи на „Зигаровци“ за резолюциите на първия конгрес на Българската комунистическа партия: „Но както тая резолюция (за парламентаризма Д. Б.), тъй и другите, които прие конгресът, *отговарят напълно на отношението на инертните в партията към развиващите се събития*“. Които са изучили съдържанието на конгресните резолюции, те знаят много добре, че подчертаните от мене думи съставляват голяма лъжа и клевета. Резолюциите бяха приети от грамадното болшинство делегати, за да не кажа еднотушно. А според „Зигаровци“, конгресът се е състоял все от *инертните* в партията и *не инертен*, *не неподвижен физически и умствено* в него е бил само Ив. Ганчев² например. Да, в партията има *инертни*; обаче те са „Зигаровците“, които бягат от *градивната*, „зигарската“ работа в партията, като гребна, ненужна, безполезна в революционната епоха, а обичат да декламират само революционни фрази и за

„революционна практика“ и по такъв начин прикритват своята *инертност*.

Нашите „Зидаровци“ превъзнасят в брошурата си „великия практик на революцията“, т.е. Ленина. Е, добре! Партията на моя „велик практик на революцията“, преди да завладее властта, в продължение на осем месеци, използваше легалната борба за просвета и организация на пролетариата и на безимотните и малоимотните селяни. Или по-точно, използваше легалната борба за просвета, т.е. за издигане съзнанието им и организирането им под своето знаме и за привличането на работническите, войнишките и селските съвети, изникнали още в първия момент на руската революция, но които се намираха под влиянието на буржоазията и нейните оръдни меншевици и социалистите революционери. Трябваше следователно партията на Ленина и нейното влияние да се засилят предварително всред масата от пролетариата и селяните, всред работническите, войнишките и селските съвети така, че те окончателно да се *болшевизират* и чак тогава тя се реши в началото на ноември 1917 година да поеме хвърлената от Керенски ръкавица на *гражданската война*, т.е. да прибере до въоръжено въстание с цел да завладее властта и установи съветското управление, диктатурата на пролетариата и селяните. Но до моя момент партията на Ленина, болшевишката партия, използваше за своите цели всички видове легална борба до *изборната борба* и за *учредителното събрание*.

Обаче нашите „Зидаровци“, нашите „тесни социалисти“ с анархически глави или не знаят тези исторически факти, или не ги разбират, та ги извращават. Защото за тях просветата и организацията са празни, дори вредни работи. Те са чули, че светът днес преживява революционна епоха, и оттам вадят

нелепото заключение, че днес легалната борба не само трябвало да бъде напусната, но днес тя била престъпление, че в революционната епоха трябвало Българската комунистическа партия да се предаде *само*, както мислят всички анархисти, на подтикване народните „маси“ към бунтове, които щели да подготвят „масите“ към „другия път“, т.е. към гражданската война, към въоръженото въстание, с *празни ръце*, или с хвърляне на бомби и т.н. Такъв е смисълът на това, което „Зидаровци“ приказват на 11 стр. от тяхната брошура и изобщо в цялата брошура. Е, добре! Както видяхме по-горе, партията на „великия практик на революцията“, партията на Ленина живееше в Русия не само в революционна епоха, но в самата революция. И при всичко това от март 1917 год. до началото на ноември същата година тя се занимаваше с просвета и организация и с организация и просвета и не се отказа да използва легалната борба и изборната борба за тази цел. Нещо повече. Към III Интернационал се присъединиха реди партии със старото название „социалдемократически“ и комунистически. Всички тези партии живеят също в революционна епоха. Обаче нито Интернационалът, нито някой авторитет от него ги осъжда или ги съветва да напуснат легалната борба, да напуснат парламента и да хванат „друг път“, който нашите „тесни социалисти“ с анархически глави сочат на Българската комунистическа партия. Тъкмо напротив. Ние днес имаме нови факти, които много нагледно показват какви големи глупости пишат „Зидаровци“. Но понеже те, за да придадат важност на своите глупости, се позовават на авторитета на Ленина, нека видим какво е неговото мнение днес в революционната епоха за участието в изборната борба за парламента и другите изборни учреждения. Вестникът „L'Humanite“⁴³

от 2 ноември т.г., като говори, че известната смела комунистка *Сомоно* агитирала за взимане участие в изборната борба, казва: „Ние можем прочее да заявим, че гражданката Сомоно, като действува така, действува в изрично съгласие със съветите на шефовете на руската революция и на самия Ленин, чийто вест пратеник в Смола на съвещание с делегатите от френската, германската и швейцарската партия чисто и просто препоръчал на западните социалисти да не напушат изборното оръжие.“* Другояче не може и да бъде. Един Ленин или който и да бил друг представител на руската революция, който познава положението в другите страни, не може да даде друг съвет, или за „другия път“, който препоръчват нашите „Зигаровци“ на нашата партия.

Прочее нелепостите, които грънкат „Зигаровци“, са плод на тяхното схващане на революцията. А то е онова на анархистите, за което говорихме в миналата статия. И нашите „Зигаровци“ мислят да

* Беше набрана тази статия, когато в „L'Humanite“ от 7.XII.1919 г. прочетохме следния съвет на Ленина, даден на италианската партия чрез едно отворено писмо от 29.X.1919 г. го „Аванти“, от което „L'Humanite“ предава: „Ленин се надява, че взетото решение от италианските социалисти да участвуват в изборите за буржоазния парламент ще допринесе за разрешението на спора, избухнал по този въпрос в средата на германските комунисти.

Ленин мисли, че Англия, Франция и италианската буржоазия ще направят възможното от тяхна страна, за да предизвикат едно преждевременно въстание на италианския пролетариат, което би могло по този начин лесно да бъде потушено, но той предвижда също, че те не ще успеят в своя опит. Италианските комунисти ще трябва да изберат благоприятния момент от международна гледна точка; победата на италианската пролетарска диктатура тогава ще бъде окончателна (решителна).“

повдигнат революцията, „като предизвикваме в масата готовност за жертви“, като тласкаме „масата“, „великото неизвестно“ на анархистите към бунтове, към „инсурекции“, т.е. въоръжени въстания и групи „революционни акции“, които щели да предизвикват в масата готовност за жертви. Затова именно те, както и анархистите, не признават друг начин на просвета и организация, освен пропагандата чрез тези техни „революционни действия“. В същото време, затова те, както и всички анархисти, се явяват такива стръвни противници на просветата и организацията, на пропагандата, която върши партията, Българската комунистическа партия, особено, както повтарят те, като нападали в революционна епоха. Обаче не може да бъде тъкмо в революционна епоха, по-пакостна за революционното възпитание и организиране на пролетариата и малоимотните от тактиката, която препоръчват на нашата партия „тесните социалисти“ с анархически глави, „Зигаровци“. Тя е тактика на безсмислените авантюри и провокации. Българската комунистическа партия не само *има право*, но е *дължна* да се опълчва с всичката си енергия против тази анархическа тактика. Нейните отговорни органи, преди всичко Централният ѝ комитет, са *дължни* да предупреждават партията да не се доверява на анархисти, скрити под булото на „болшевици“, да я заблуждават, и да ѝ обръща вниманието, че тактиката на анархистите е противореволюционна, че тактиката на Българската комунистическа партия няма нищо с тактиката на анархистите и на „тесните социалисти“ с анархически глави. Но последните казват: „Когато извънпартийният човек може да говори за бунтове и за образуване на съвети в сегашния момент, ние нямаме никакво право да го обвиним в провокаторство.

Напротив, неговото желание да се работи в това направление трябва да бъде поощрено от наша страна, за да почувствува той и околните му, че за задачата, прокламирана от нас в днешния момент, вече сериозно е заработено. "А, тъй ли било! Да прощават „Зигаровци"! „Извънпартийният човек", разбира се, „може да говори", каквито ще анархически глупости. Когато обаче „извънпартийният човек" от „говорене" минава към „действие", при това се явява в партията и иска да я тласне в анархически авантюри, тогава имаме *пълно право* да наречем неговото поведение чисто провокаторство, и следователно всеки, който поддържа тази анархическа тактика, не само не заслужава никакво „поощрение", никакво насърчаване, а, напротив, най-безпощадно бичуване.

От казаното става ясно защо на нашите „Зигаровци" съвсем не се харесва окръжното на Централния комитет на Българската комунистическа партия № 14^а, а особено онова място от него, в което се казва, че революцията в България ще зависи три четвърти от положението вън и една четвърт от положението вътре, както и от казаното там, че такава велика революция, каквато е комунистическата, представлява дълъг процес, резултати от който могат да се очакват, когато той обхване големите капиталистически страни. За „тесните социалисти" с анархически глави това е съвсем непонятно. Затова за тях казаното в окръжното означавало да „оперираме още със стари понятия". Ние, комунистите, обаче предпочитаме да оперираме със стари, но здрави и верни понятия, отколкото с „нови", забъркани, анархически понятия. Нашите „тесни социалисти" с анархически глави обичат да цитират Маркса и Енгелса „ни к селу, ни к городу", ни в клин, ни в ръкав. Маркс и Енгелс обаче казват в Манифеста на Комунисти-

ческата партия, че едно от условията за освобождението на пролетариата е загружното му действие поне в цивилизованите страни. С други думи това ще рече, че комунистическата революция зависи от загружното действие на пролетариата, поне в цивилизованите страни, в капиталистическите страни. Когато Ленин, след избухването на революцията в Русия, тръгна за там, се обърна към швейцарския пролетариат с известното писмо, в което между другото той им каза, че успехите на руската революция зависят от поддръжката, която очаква от европейския пролетариат. Ако Маркс и Енгелс, тъкмо в революционна епоха, каквато беше в онова време, когато издадоха Манифеста на Комунистическата партия, туряха комунистическата революция в зависимост от загружното действие на пролетариата в цивилизованите страни, ако, от друга страна, Ленин, който имаше да оперира в Русия с многоброен пролетариат, концентриран от капиталистическото производство в грамадни индустриални центрове и градове, и в същото време с многомилionenно пролетаризирано и полупролетаризирано селско население, туряше комунистическата революция също в зависимост от поддръжката на европейския пролетариат — то не е ли ясно, че в България, дето условията *съвсем не приличат* нито на руските, нито на ония в цивилизованите страни, комунистическата революция зависи *три четвърти* от положението вън и *една четвърт* от положението вътре?

Да, за нашите „тесни социалисти" с анархически глави това е съвсем непонятно. Това щяло да охлади „революционния жар на организациите", щяло да отчае „масата" и пр. Обаче всички факти от конгреса насам показват тъкмо обратното на прокуванията им. Нито организациите изгубиха своя

„революционен жар, нито „масата“ се отчая. Нека не говорим за организациите, но „масата“ *по едно здраво инстинктивно чувство* много добре схваща, че комунистическата революция в България зависи от загружното действие на пролетариата и полупролетариата в другите страни, и това здраво чувство го кара днес да вярва в революцията и да се радва на всеки ѝ успех.

След всичко гореказано считам за излишно да се спирам на другите, по-маловажни анархически не-лестности, наговорени в брошурата. Ще се спра само на някои инсинуации и клевети, пуснати от „Зигаровци“ по адрес на членовете от Централния комитет на Българската комунистическа партия. Изобщо, брошурата на „Зигаровци“ съдържа почти всички инсинуации и клевети, които пускат нашироко и дълбоко българските анархисти и нашите врагове от буржоазния лагер. Преди всичко, нашите „тесни социалисти“ с анархически глави инсинуират и клеветят по адрес на Централния комитет на нашата партия, че той не използвал така наречената „радомирска революция“⁵, както не бил използвал и военните бунтове през 1912–1913 г., и не защото не можал, а просто „от страх за кожата си“, или „от инертност за самосъхранение“ и т.н. Рано е още да се прави оценка на събитията през септември 1918 г. Обаче тука може само едно да се каже. А именно, че нашата партия и Централният ѝ комитет не осъдиха това движение, а, напротив, винаги и най-остро осъждаха и осъждат измяната на неговите вожди и кръвнишкото изстребване на участниците в него с чужда сила, с германски войски. А това, че нашата партия не могла да помогне на него, разбира се, не е никак случайно. Тя почти цяла беше милитаризирана, се намираше във войската, пръсната

по фронтовете. В страната партията беше изпразнена, организациите ѝ представляваха шепа членове. В София беше същото, ако не по-лошо. Спомням си случаите, когато в Рагославово време след един протестационен митинг в двора на Народния дом и предвид усилените слухове, пръскани от детективи и от усърдни ръководители на военно-полицейската секция за готвеща се болшевишка революция, усилено блокираха с войскови отделения Народния дом! Тогава страшните „революционери“ от софийската организация не смееха да се приближат до Народния дом. Другият случай беше, когато сраженията ставаха до Княжево и Владая. В тоя ден също никой от нашите големи „революционери“ не смееше да доближи до Народния дом. В последния се намираха само членове от Централния комитет на нашата партия. Прочее партията в оня момент нямаше нито хора, нито оръжие, с които да излезе срещу картелниците и топове на германските войски, въоръжени до петите, за да подпомогне „революцията“. Очевидно е, че при такива условия Централният комитет нямаше никаква физическа възможност да използва тази „революция“. Но „тесните социалисти“ с анархически глави и в същото време все страшни „революционери“ искат да кажат очевидно, че Централният комитет от пет души трябваше да намери и нарами пушки и с примера си да увлече „масата“ с празни ръце към „революцията“, т.е. към анархическа авантюра. Смешни хорица.

Нашите „Зигаровци“ правят големи смешни усилия, за да накарат четците си да извадят заключението, че Централният комитет на Българската комунистическа партия не смятал, че днес е революционна епоха. Това, разбира се, е също лъжа и клевета. Също така е една плоска лъжа твърдението им,

че Централният комитет бил направил големи отстъпки, като предал „една част от своите права на окръжните комитети“. Конгресът прие изменението в партийните статутни, като задържа окръжните комитети, а премахна околийските и районните, т.е. *централизира* местната партийна дейност. Централният комитет с окръжното си само организира функциите на окръжните комитети, нищо повече. Обаче нашите смешни „Зигаровци“ търсят навсякъде нещо, с което да хвърлят камък по адрес на Централния комитет. Друга лъжа съставлява твърдението им, че последният не само не предприемал никакви масови акции, но и бил ги задържал, както и твърдението им, че нашата партия стояла пред събитията със „скръстени ръце“, като била казвала, „че не може нищо да предприеме, защото масите не били готови да реагират“, и че имало „много случаи, при които масите по свой почин са се дигали да реагират“, но „нашата партия е отсъствувала със своето ръководство“. Ние предоставяме на партийните другари, на партията сами да окачествят тия твърдения на „тесните социалисти“ с анархически глави. За всекиго прочее е ясно, че те са лъжи и клевети по адрес на партията и на нейните ръководни тела.

Но по-нататък. Те пишат: „Нам ни беше повече граго да поддържахме меншевиките, отколкото болшевиките“. Това „нам“ значи очевидно на ръководните тела „било повече граго и пр.“. Това е една от безподобните клевети, инсинуации, с която си служат „Зигаровци“ против „ръководните тела“ на Българската комунистическа партия. Но те хвърлят и две инсинуации по адрес на сп. „Ново време“, което било се задоволило „да отбележи само горещата полемика, която в Германия се водеше по въпроса за масовата политическа стачка, обеща, че „ще се повърне, ала не

стори това“. Според тях нашето списание „отбягна да вземе становище по този въпрос. И защо мислите, читателю, то „отбягна“? – Просто затова, че „нашите първи хора смятаха, че българският пролетариат не беше узрял за изпитанията, на каквито подлага такава грандиозна борба“. А всичко това е една плоска инсинуация и лъжа. Защото, първо, от самата статия, която беше насочена против „новите“ мнения на Кауцки, ясно личи къде са нашите симпатии в спора им; второ, и главно, че писаме тази статия в Радославово време, когато върлуваше безобразна цензура, а списанието скоро спря да излиза и не излизаше го юли тази година. Същото трябва да се каже и за другата им инсинуация и лъжа. Сп. „Ново време“ било обещало да се изкаже за разликата в методите на руските революционни течения, но не било сторило това. Не помня дали списанието е обещавало такова нещо, възможно е; обаче ако то не го е извършило, не го направи по същите причини, за които току-що казах. Но това, което в списанието не можа да стане, то е направено в статиите по повод руската революция през 1917 година, поместени първен в партийния орган „Р. В.“, а по-сетне издадени в отделна брошура. Обаче за „тесните социалисти“ с анархически глави и тази инсинуация беше необходима, за да клеветят по адрес на партията и „първите хора“. „Прочее – пишат те – явно беше нежеланието да усвоим една тактика, за прилагането на която имаше всички обективни условия!“

У „Зигаровци“ – „тесни социалисти“ с анархически глави, всичко е забъркано и не революционно. Поради това те постоянно изпадат в противоречия. Ето едно-две от тях. На стр. 18 те пишат: „ние сме съгласни“, че „трябва да се избягват провокациите и че революцията трябва да се ръководи от наша-

та партия“. Обаче на стр. 22 те казват: „От всичко цитирано и казано се вижда, че интимното желание на ръководните тела е, щото революцията да се извърши от *организациите*. На масите вън от организациите те не доверяват.“ За какви „маси“ вън от организациите, т.е. вън от партията, приказват „Зигаровци“, надали и те самите знаят. Излиза така, че партията ще ръководи революцията, а революцията ще извършват някакви „маси“ извън нея, които „маси централните ни органи третираме като вест, с която можем всичко да направим“. А истината е друга. Именно господата „Зигаровци“ третираме „масите“ като вест, с която искат днес да вършат бунтове, утре „инсурекции“, „въоръжени въстания“ и кой знае какви още „революционни масови акции“. На стр. 4 те казват: „всичко, което се отнася до заемане правилна принципиална позиция, ние го намираме и усвояваме“. Не приемаме само техния „революционен метод“, т.е. метода на анархическите авантюри. Последното е съвсем вярно. Но да вземе една партия „правилна принципиална позиция“ значи, че се основава на нови сериозни теоретически и практически мотиви. Обаче въпреки това 2-га „Зигаровци“ на стр. 19, както и в други страници, приказват, че партията оперирала „още със стари понятия“. На 37 стр. те декларират: „При това дължни сме да заявим, че в България няма друга партия, която ще трябва да ръководи революционната борба, освен комунистическата партия – „тесни социалисти“. След като инсинуираха и клеветиха тази партия в цялата си брошура, таз декларация е характерна. Като гузни, 2-га „Зигаровци“ правят тази декларация, за да убедят лековерните, че те нямали за цел да компрометират „най-ценното ни в живота, нашата партия“, и че за тях била „скъпа революционната

борба“. Всъщност това са явно фалшиви декларации. Тяхната цел е тъкмо да компрометират партията, като главно я бият по *главата* с лъжи, инсинуации, клевети и всевъзможни измислици и нелепости. Това е неприкритата истина!

Съдружието „Зигаровци“ се състои от партийни членове, „тесни социалисти“ с анархически глави, и непартийни членове разни чешити. Както казах, само това обстоятелство достатъчно доказва всичката фалшивост на декларациите му. Но има и друго по-нечестно в тяхното дело. Тези „тесни социалисти“ с анархически глави вече се обявиха за отделна от партията организация с громко име, плод на маймунско подражание, която вече излиза с „акции“ *чисто провокаторски*. А в тази извънпартийна и противопартийна организация влизат „Зигаровци“, „тесни социалисти“, още партийни членове в нашата партия. Това е още едно доказателство, че декларации те им са от край до край фалшиви. Очевидна лъжа е, че за тях „най-ценно нещо в живота“ им била нашата партия и че за тях била „скъпа революционната борба“. Не! За тях „най-ценно нещо“ съставлява тяхното маниачество и „скъпа“ им е не „революционната борба“, а анархията в главата им. Обаче бива ли партията да търпи в своите редове такива „тесни социалисти“ и с това да поеме каквито и да било отговорности за техните „революционни акции“? Има думата преди всичко софийската партийна организация.

Сп. „Ново време“, год. XIX,
кн. 10–11, 1 дек. 1919 г.
Подпис: Д. Благоев

БЕЛЕЖКИ:

- ¹ Сп. „Ново време“, кн. 8, 15-октомври 1919 г.
- ² Ганчев, Иван – член на тесносоциалистическата партия, бил е няколко години близък сътрудник на „Работнически вестник“. През 1918 г. се обявил за „ляв“ комунист, един от ръководителите на левичарската група „Искра“. Убит от фашистката полиция през април 1925 г.
- ³ „L'Humanité“ („Човечество“) – централен орган на Френската комунистическа партия. Основан през 1904 г. от Жан Жорес. След Международния амстердамски конгрес става орган на Обединената социалистическа партия. След конгреса в Тур (1920 г.) станал орган на Френската комунистическа партия с директор Марсел Кашен. През периода на окупацията на Франция от нацистките войски (1940–1944 г.) вестникът излизал нелегално.
- ⁴ Окръжно № 14 на ЦК на БКП от 27 април 1919 г. излагало принципното становище на партията по участието на партията в парламента.
- ⁵ Има се предвид Владейското войнишко въстание през септември 1918 г.

КРАТКИ БЕЛЕЖКИ
ИЗ МОЯ ЖИВОТ

ВМЕСТО ПРЕДГОВОР

Никога не бе ми идвала и не би ми дошла на ум идеята да пиша някакви спомени из личния си живот. Не мислех, че той представлява някакъв общ интерес, та да го описвам. Но най-сетне бях принуден да направя нещо в това отношение. Другарите ми от Централния комитет на Българската комунистическа партия (тесни социалисти) и руските другари от Руската комунистическа партия (болшевици) напоследък особено настояваха да им дам спомени от живота си. Другарите ми от Централния комитет на нашата партия напоследък все по-настоятелно искаха да напиша тия спомени и да им ги предам.

Тия настоявания съвпаднаха тъкмо с боледуването ми през изтеклата зима. При всичко това реших да напиша нещо от моя живот и да го предам на ЦК, понеже нему дължа голяма благодарност за положените от него грижи за здравето ми. Много съжалявам, че повече не можах да направя. Пък и нямаше какво повече да си спомням. Затова давам тия кратки черти от живота ми. Както е споменато и в бележките, останалото от живота ми, което би интересувало другарите, ще го намерят в „Принос към историята на социализма в България“ и в „Спомени за руската революция“.

Споменах, че другарите настояваха да им дам тия бележки възможно по-скоро, за която цел решили

да ме освободят от другата работа. Понеже не бях в състояние сам да напиша тия бележки, затова бях принуден да ги разказвам по части на по-голямата си дъщеря и тя да ги напише. Тя изпълни възложената ѝ задача отлично. На мене остана само да направя няколко малки поправки и допълнения в ръкописа ѝ. Изказвам ѝ моята най-голяма благодарност.

София, 13 април 1923 г.

В СЕЛО

Не е известна точно датата на раждането ми, защото кръщелното ми свидетелство, което имам и сочи за такава 1859 год., е издадено по-късно, с цел да докаже, че съм по-млад, отколкото изглеждам. Това искаха от мене руските училищни власти, за да ме приемат в IV кл. на гимназията. Но аз помня, че когато отидох в Цариград 14–15-годишно момче, много приказваха за френско-пруската война. Оттук трябва да се заключи, че датата на раждането ми ще да е около 1855–56 год.

Родом съм от известното македонско село Загоричане, Костурско. То е голямо, чисто българско село, разположено в последните хълмисти склонове от южните разклонения на големия планински масив Вич планина и в началото на голяма равнина, простираща се на юг от селото.

Тъй като земята на нашата селска община е малка и не готам плодородна, то по-голямата част от мъжете трябваше да търсят допълнителен поминък. Някои го намираха в църковната служба, други в учителството. Но болшинството от редица поколения го търсят и намират в търговията било в село или в Цариград. Същото бе и в нашето семейство, което съставляваше част от един многоброен род в селото. Ваща ми и братята ми отидоха в Цариград, гдето заловиха млекарство, занаят, практику-

ван навсякъде от нашата загоричанска емиграция. И там, в Цариград, те прекарваха времето си с години, вестявайки се от време на време в село като редки гости, затова и всичките грижи за обработването на земята и лозята, както и за отглеждането на децата, оставяха на жените – майка ми и баба ми. И наистина, майка ми, здрава, среден ръст селянка, от сутрин до вечер бе заета със селската земеделска и лозарска работа. Спомням си, че като малко момче много се учудвах на издръжливостта ѝ в постоянната залисия и ми бе много мъчно, че толкова се трепе. Впрочем и сега се учудвам как е могла една жена да устоява на тоя непосилен труд. Затова пък вкъщи я отменяваше баба ми. Тя бе държелива жена. Днес, спомняйки си това далечно време, заедно с образа ѝ в паметта ми започват да се редуват всички ония страшни приказки, с които ме е забавлявала тя. А те трябва да са били много страшни, защото помня, че като малък много се боях от тъмнината. Някои от тия разкази още са запечатани в паметта ми.

Обичаше баба ми да ми разказва за самовили, които вечерно време се къпят във водите на голямата чешма на западния край на селото и които живеели по „мишанските“ трапища в същия край на селото, като прибавяше, че те увличали във владенията си всеки минавач. Разказваше ми и за страшния бик с големите рога, който се скитал по реката, която минава през средата на селото, мучал колкото му глас държи и ровел земята с големите си рога, всявайки ужас в селото. Спомням си и един разказ за съблазните на дявола.

„Дяволът обичал да взема образа на яре. И ето една вечер селският поп, връщайки се у дома си, видял на пътя едно черно козле. Зарадван, той го взел и метнал на врата си, за да го занесе у дома си. Но

щом го метнал, и ярето го стиснало за врата. И дядо поп – ни жив, ни умрял – си дошъл у дома, след като успял с голяма мъка да се отърве от ярето.“

Спомням си също често да са разказвали през мен, че на хорото лазарки пели на майка ми: мен врекли *граматик*, че ще стана, на брата ми – търговец. Тъй стана.

А с този ми брат бяхме близнаци.

И действително съдбата ни бе твърде различна още от първите дни на раждането ми. Защото докато брат ми е бил засукан и кърмен с майчино мляко, мен са ме носили из цялото село и околността, по път и кръстопът, да ме кърмят всички жени с малки деца, поради болестта на майка ми – едната ѝ гърда забрала. По-късно брат ми от малък отиде в Цариград при баща ми и стана търговец, а аз останах в село до 14-ата си година.

Знаменателно събитие в живота ми от това време е идването на първия български учител в село. Той бе Константин Георгиев от Солун, тъй наричаният Динката. Той се бе условил за учител в гръцкото училище, каквото едигствено съществуваше тогава. Но той бе преди всичко агитатор – апостол, и затова още от първите дни ни събра и ни пита: искаме ли да учим българска азбука. Нашата радостна готовност бе безгранична и скришом се започна обучението в училището на български. Помня добре нашата училищна стая с ред чинове, посипани с пясък, върху който пишехме. Обаче гаскал Динката не се задоволяваше само със занятието да обучава децата в нашето село, а обикаляше околните села като агитатор на националната идея.

В едно съседно село го бяха били до смърт и убит в кожи, го донесоха в село. Но той постоянно живееше. Характерна е за енергията на този български

националист-революционер постъпката му през 1870 год. Когато нея година се издаде ферманът за независимостта на българската църква, той ходи, губи се нейде, в Цариград ли, къде ли – не знай точно, но прави-струва, и един ден се яви в село с един екземпляр от фермана, който е чел по-късно из околните села. Повече за този български революционер учител съм писал във в. „Македонски глас“ през 1885 г. в специална статия под заглавие „Даскал Динката“.

Аз лично много му дължа, твърде много. Той бързо ме научи да чета и пиша. След едногодишно обучение аз с другарите си можехме да се редуваме в четене на славянски псалтир в черква. А по подражание на неговия начин на писане аз пиша и до днес толкова силно, защото по онова време за мен бе идеал да се науча да пиша силно като учителя. Обаче той ми даде и нещо повече: събуди в мен любознателността. Той пръв ме запозна и с природата. Дълбоко е запечатана в паметта ми оная сутрин, когато учителят ни събра рано-рано, в зряч, за да ни заведе на крайселския рид Св. Илия, наречен по името на тоя светец, защото нему бе посветен изграденият тук параклис. Тук ние заедно с него посрещнахме изгрева на слънцето, при което учителят ни даде първите астрономически и географически познания. Добър педагог е бил. Научих за неговата кончина, когато бях вече в Цариград.

В ЦАРИГРАД

В Цариград ме повика баща ми. Посрещнах това с голяма радост, защото смятах, че в Цариград ще мога да удовлетвори горещото си желание да се уча. Но какво бе моето разочарование, когато баща ми за-

яви, че ще ме даде на занаят. Защото той казваше, че съм вече госта пораснал, за да мога да печеля, и смяташе, че ми трябва занаят, за да мога да печеля и да му помагам. По-напред бащината ми търговия е била голяма, но по това време, когато пристигнах в Цариград, редицата несполуки го бяха съсипали. И тъй като в бащиния ми дюкян бе ангажиран брат ми, а за двамата ни печалба нямаше, то той реши да стана обущар. Затова ме даде в работилницата на един негов познат грък, обущар. При него чиракувах цяла година, помагайки на майстора в работата му. На следната година баща ми ме даде в обущарницата на по-заможен майстор, гдето вече ми плащаха. И тук прекарах около една година. И така изглеждаше, че ще се осъществи желанието на баща ми. Обаче работейки и учейки се на занаят, не забравях мечтата си „да се уча“ и не се отказвах от намерението си да намеря по-други учители. Тъкмо към края на годината се научих, че във Ферер имало българско училище. Това ми стигаше. Един прекрасен ден захвърлих всичко в краката на майстора и отидох право при дядо Славейков, който беше нещо като директор на училището. Разправих му за горещото си желание да се уча, за намеренията на баща ми да ме направи занаятчия и горещо го молих да ме приеме в училището. Той ме изслуша и ме прие.

Прие ме лесно, много лесно, защото по това време българските националисти революционери се стремяха да събудят и закрепят всред македонците чувството на национална общност с българите и с радост посрещаха всяко македонче, способно да стане агитатор на българската национална идея в Македония. Сам дядо Славейков по това време издаваше вестник „Македония“.

При училището имаше пансион, гдето заварих

много българчета и македончета, от които помня само Трайко Китанчев, Гулапчев и Башев, сега плевенски адвокат. Мнозина от нас, главно македончетата пансионери, горещо възприехме идеята за национална общност и национално освобождение. За да можем да станем нейни агитатори и пропагандатори, ние си основахме едно ученическо сдружество, една от чиито задачи бе самообразование и развитие. Обаче тя не бе единствената, една висша цел си поставяхме ние – да пропагандираме националната идея всред македонците в Цариград. И тутакси пристъпихме към нейното осъществяване. Защото по това време имаше много македонци млекари и градинари в Цариград. Особено откъм Ресен македонците имаха много градини в околността на града. И ние ходехме от градина на градина да разнасяме националната идея и националната просвета. Успехът на агитацията ни бе голям, особено будни и възприемчиви се оказаха градинарите. Обаче скоро трябваше да напуснем тази си дейност.

В ОДРИН

Петко Рачов Славейков, било по своя инициатива, било по покана на българската екзархия, но във всеки случай с нейната поддръжка, ни предложи един ден, който от нас желае, да отиде с него в Одрин, за да открием българска гимназия. Гимназията трябваше да се открие в българската махала в Одрин, която бе гръкоманска, за да се събуди и закрепи българщината в тоя край. И за да може при тия условия да заработи новооткриващата се гимназия, бяхме необходими ние като ученици, за да има с кого да се открие. Неколцина, между които и аз, се отзовахме

с радост на поканата и заминахме с дядо Славейков за Одрин. Тук ни наеха квартири и се хранехме в една определена гостилница, издържани от Екзархията. Намериха се неколцина българи патриоти, които записаха децата си в българската гимназия. И работата потръгна добре.

Обаче гърците не спяха и уплашени за влиянието си, започнаха да интригуват пред Високата порта против дядо Славейков. Те са го представяли за същински бунтовник. Интригите им имаха такъв голям успех, че турското правителство бе наредило да го арестуват. Един ден заптиетата задигнаха нашия дядо Славейков и го откараха за Цариград.

След неговия арест положението ни стана отчаяно. Наистина гостилничарят ни хранеше, защото Екзархията бе гарантирала издръжката ни, но все ръмжеше и настояваше по-скоро да се уреди положението ни. Поради това Екзархията се видя принудена да ни повика обратно в Цариград. Заедно с другарите и аз се озовах отново в Цариград.

В ГАБРОВО

Не зная по чие влияние и ходатайство, вероятно по това на дядо Славейков, Екзархията изглежда, че бе настояла пред млекарския македонски еснаф в Цариград да ми дават средства да отида да следвам в Габровската гимназия. Някои от членовете на еснафа бяха добре поставени и във връзки с Екзархията, като негови представители, а Екзархията с дядо Славейков им влияеха от своя страна. Млекарското сдружение ми отпусна 30 турски лири, за да отида в Габрово. Тия пари ми се дадоха един вид взаимнообразно, с условие да ги върна, когато мога, на селската

загоричанска църква, което направих по-късно чрез покойния си брат, близнака.

В Габрово, малко, но чисто българско и едно от най-индустриалните по онова време градчета на Северна България, постъпих в IV кл. на гимназията. Живеех в пансиона, уреден при гимназията. От преподавателите в нея ще спомена имената на двамата братя Цани и Петър Гинчеви, от които единият преподаваше български език, и математика Гюзелев. От съучениците си не си спомням никого, защото като отидох, всички ми бяха непознати, а в Габрово не стоях дълго време. Заминах за този град тъкмо по време на Босно-херцеговинското въстание от 1875 г. А щом пукна пролетта на 1876 г., в България започна революцията.

Още през първите революционни дни при нас в гимназията се яви Цанко Дюстабанов, председател на революционния таен комитет в Габрово и училищен настоятел. Той гоиде въоръжен от главата до петите, същински комита, и ни държа реч, в която изтъкна целта на въстанието, като ни прикани да вземем участие, особено учениците от горните класове, в готвещото се въстание на Габрово. След него ни говори един седмокласник. Той през следните дни държа редица агитационни речи. Спомням си го едър мъжага и хубавец. Под влиянието на неговите речи ние, учениците, започнахме да укрепяваме гимназията. Всеки мъкнеше, де що намереше: камъни, дървета, и ги трупяхме пред входовете на гимназията. А в това време из града разказваха страхотии за зверствата и пожарищата, вършени из селата от башибозука – нередовната турска войска. Съобщаваха при това за приближаването му към Габрово. Всички очаквахме с трепет неговата поява. Но башибозукът мина само през града и отиде в Дряново и Севлиево-

кия балкан да гони комитите. След башибозука влезе редовна турска войска, идеща откъм Трявна, под командата на Фазлъ паша, който имаше за задача да потуши въстанието в Габровско и Търновско. Фазлъ паша остана в града, изпоарестува сума свят, преди всичко намерените учители, зае гимназията, а нас, учениците, разгони със заповед всеки да си отиде, отгдето е дошъл.

През периода на габровското ми учение помня, че ме вълнуваха въпросите за целта на живота и на знанието, защо трябва да живеем, защо трябва да четем? Тия въпроси загадах на съучениците си и на учениците от по-горните класове, но никой не можа тогава да ми даде удовлетворителен отговор освен общи приказки.

В СТАРА ЗАГОРА

От Габрово аз с още три македончета, за едното от които помня, че бе от Къркклусе (Лозенград), се упътихме пеша за Стара Загора, гдето се научихме, че бил дядо Славейков. Благополучно пристигнахме в града и се явихме при него. Той ни прие радушно, разпита ни за Габрово, а след това ни зададе въпроса какво мислим да правим. Някой от нас му отговори, че ще се върнем в Цариград.

– Бре, какъв ти Цариград, никъде няма да ходите, тук ще стоите при мене! – категорически отсече дядо Славейков.

Обадихме му, че нямаме никакви средства, но той ни успокои, заявявайки, че за нищо не трябва да се грижим. И наистина той ни настани на свои средства у една жена, която ни хранеше и се грижеше за нас. При това ни прие в V клас на старозагорс-

кото петокласно училище. В него дядо Славейков ни преподаваше по български език и история.

Учехме се ние в училището, но се и вслушвахме що става вън от него. А там, в града, се водеше упорита борба между дядо Славейков и старозагорските чорбаджии. Тия последните бяха закleti врагове на всяка революция и наричаха всякак въстаниците — нехранимайковци, хаймани. Те бяха врагове и на мисълта за една руско-турска война. Дядо Славейков бе повел ожесточена борба против хулите и клеветите на старозагорските чорбаджии. Ние пък, възмутени от тяхната клеветническа кампания, се разпалихме още повече в революционния си устрем и решихме да се намесим в борбата в защита на въстанието. За тази цел си основахме уж тайно ученическо дружество, което издаваше ръкописни позиви, които лепяхме из улиците, доказвайки в тях предателството на чорбаджиите, наричайки ги изменници на народа. За това обвиняваха дядо Славейков и той един път ме повика (защото аз им бях авторът) и ме съветва да пиша по-въздържано, тъй като него обвинявали за тия позиви.

Същевременно продължаваха учебните занятия. И спомням си, че към края на учебната година дядо Славейков ни зададе домашна работа, предоставяйки всекому да си избере интересуваша го тема. Аз написах съчинението си в стихове под заглавие „Плачовете на България“. Какво стана с този ми стихотворен опит, не зная, трябва да е изгорял заедно с цялата библиотека и покънина на дядо Славейков при старозагорския пожар, предизвикан от бомбардирането на града от турската артилерия.

Всрещ тия училищни занятия дочухме един ден, че руски войски слезли в Казанлък. И ние, трима ученици, без да му мислим много, вдигнахме се след обед към

3—4 часа и тръгнахме за Казанлък да посрещаме русите. Из пътя ни пресрещна един българин каруцар.

— Бре, момчета, накъде? — попита ни той. Отговорихме, че отиваме в Казанлък при русите.

— Те се готвят да тръгнат за Стара Загора — ни съобщи той. — Ами къде ще спите? — ни запита след това, сочейки с очи времето, защото бе започнало да се стъмнява.

Ние безгрижно заявихме, че ще спим нейде из баните, каквито много има между Стара Загора и Казанлък. Но коларят започна да ни убеждава, че не бива така да замръкваме из пътя, защото Балканът е пълен с башибозуци и турски войници от разбитата турска войска, които се крият из баните, и при първа среща ще ни убият. Човекът имаше право. Едва сега ние си спомнихме, че щом навлязохме в боаза, и видяхме да слизат из планинските му урви цяла рота турски войници, но за щастие без оръжие. В младежката си безгрижност ние не бяхме си помислили за опасността, която ни застрашаваше от тия бягащи турски части. Затова сега послушахме коларя и се върнахме в с. Дервент да пренощуваме. Познаваният на едного от другарите ми поп на селото ни даде подслон. Но посреднощ ни събуди страшен шум. Сkochихме стреснати, още сънени, не можейки отначало да се ориентираме в тъмнината. Оказа се, че войници от разбитите и бягащи части нападнали селото. Обаче селяните излязоха твърде предвидливо. Те бяха поставили охрана край селото, която съумя да отблъсне нападението и спаси селото от опустошение. След преживяната тревога, едва дочакали съмване, ние не се отказахме от намерението си да посрещнем русите и отново потеглихме за Казанлък. Като наближихме града, видяхме, че някой препуска насреща ни. Той бе един руски кавалерист, който се

спря при нас и ни запита на български къде отиваме. Като чу нашия отговор, той ни съобщи, че ей сега ще мине руската войска с генерал Столетов начело. Затова нареди да се построим в шпалир край шосето и когато минава край нас генералът, да викаме: „Да живее генерал Столетов! Да живее руският цар!“ Ние го послушахме. Щом ни наближи войската, строихме се край пътя, приветствайки я с гордите викове. Генералът спря и започна на турски да ни разпитва за Стара Загора – колко войски има и има ли изобщо турски войски тъдява. Ние му разказахме каквото знаехме, а сетне се присъединихме към войската и заедно с нея безпрепятствено наближихме града, защото никакви турски части не бяха останали в него и край него. А извън града бе излязло цялото старозагорско население да посрещне братушките. Тук видях дядо Славейков да плаче с радостни сълзи, че дочакал да посреща руски освободителни войски. Радостта наистина бе голяма за всеки гражданин и за цялото население. Обаче тя не бе загълго. Защото известен е ходът на историческите събития. Около Одрин се бе събрала голяма турска войска и бързо настъпваше под водителството на Сюлейман паша. При известието за численото ѝ надмощие руските части започнаха да се изтеглят от Стара Загора, за да заемат по-добри позиции на Балкана и да попречат на турците да го прехвърлят. Край Стара Загора останаха да пресрещнат и да се опитат да загържат, доколкото могат, първите турски нападения българските дружини. Биха се храбро. Аз бях около тях в началото на сражението; носех вода и хляб на сражаващите се, помагах на ранените. Помня и до днес пищенето на куршумите, които хвърчаха край ушите ми. По едно време се върнах в града да видя какво става въкъщи и с другарите ми. Тогава чух събралите се на площада

граждани да приказват, че турчета в турската махала нещо са се разшетали, че няма охрана в града и току-виж, че ще започнат да грабят. Вслушах се в тия разговори и се погледнах: – бях въоръжен: крива сабя висеше, окачена на кръста ми, който знае отгде взета, а до нея – голям пищов. И веднага реших, че трябва да се организира охраната на града. Обърнах се към близкостоящите младежи: „Момчета, хайде да отидем в турската махала!“ Неколцина ме последваха. И наистина там турците се бяха разшавали: влизаха-излизаха от една врата в груга, бяха се накачили по високите дувари на дворовете си, за да следят хода на сражението и да видят дали идат техните. Но нищо не правеха, не грабеха.

Изведнъж, както се разхождахме из улиците на турската махала, забелязах, че пукотнята се засили и приближи, тя като че ли ставаше над самите къщи на охраняваната махала. Реших, че трябва да се отиде към мегдана да видим какво става. А като наближихме центъра на града – какво да видим! – цял поток от бягащи хора. Всичко се вдигнало и хукнало да бяга. Нашите дружини бяха разбити край града и буйни пламъци го опасваха вече, началните пламъци на историческия старозагорски пожар, който превърна града в пепелище. И да бях се забавил още няколко минути, щях да загина в него. А сега, увлечен от общия стихуен страх, последвах бягащите. Бързо прехвърлих един рид, прехвърлих втор и се озовах в Казанлъшкото поле. В него се срещнах отново с дядо Славейков. И го видях отново да плаче. Но тия сълзи бяха горчиви сълзи. Той плачеше за сполетялото всички старозагорчани нещастие, плачеше за горящия град. Аз взех да го утешавам: „Ех, дядо Славейков, ти нали си жив, всичко пак ще се нареди.“ Но той тъжно възрази: „Мъчно, синко, се нарежда!“

Вървейки тъй до дядо Славейков, видях мнозина, че прескачат плетищата на крайпътните градини и бързат да си нахъсат краставици, дини и пъпеши, за да утолят глад и жажда. Последвах техния пример и изгубих от очите си дядо Славейков.

Капнал от умора, стигнах Казанлък и се повалях да спя, гдето сварих. Но внезапно тревога вдигна целия град на крак. „Идам“ – казал някой, и всички хукнаха да бягат. Като излязохме от града, разбра се, че тревогата е напразна. Но не се върнах вече в Казанлък, а потеглих за Търново, бързайки да го стигна, без пукната пара в джоба и измъчван от глад. Тук побързах да намеря Славейков, за да го помоля да ми даде малко пари. А той, щом ме видя, ме посрещна с думите: „Я, Димитре, ти не мож ли описа тъй в стихове бедствието на Стара Загора, както що бе написал „Плачовете на България“? – Отговарям му, че сега не е време да съчинявам стихове, когато ми е празен стомахът, и му обадих защо съм дошъл – че съм гладен. Но дядо Славейков тъжно ми показва 50-те копейки в кесията си с възгласа – „и аз нямам“. – Чини ми се, че тогава той ми предложи препоръчително писмо, ако се не лъжа, до свищовския учител Христо Павлович, в което го молеше да ми помогне да замина за Русия да следвам. Не съм наистина сигурен от кого и до кого бе това препоръчително писмо, но помня добре, че такова имах, когато стигнах в Свищов.

В тоя град заварих вече старозагорските си приятели. Някои от тях работеха около издаващия се тук руски вестник „Военный Листок“¹. На първо време аз взех да го продавам. По-сетне намерих работа в някакъв тютюнев склад, който постоянно се посещаваше особено от руски офицери. Тях все питах как мога да отида в Русия да се уча. Те всички ме уверяваха, че това нещо е много лесна работа. Обръщах

им вниманието, че нямам пари. Но те настояваха, че е много лесно да се кача на един от параходите, отнасящи болните и ранените войници, и заедно с тях да стигна в Русия. Обаче не стана така. Заминах с още едно българче, чини ми се, че бе карловче, за Огеса от Свищов с един параход, чак когато си спестих малко пари.

Тръгвах за Русия с големи надежди. Не бяха те по-малки, когато слязох на Огеското пристанище. В джоба си имах още 10 рубли от спестените в Свищов пари и препоръчително писмо от учителя Христо Павлович до Училищното настоятелство на Огеския български комитет, чиято задача по това време бе да се грижи за настаняването на пристигащите българчета да се учат в Русия.

В РУСИЯ

Отивайки за Русия, аз имах за нея представа като за страна, гдето тече мед и масло. Затова си мислех, че не ще срещна никакви пречки при постъпването в някоя от руските гимназии. Не се съмнявах също ни най-малко и относно издръжката ми и помощта, която ще ми окаже училищното настоятелство на Огеския български комитет. Затова какво бе моето учудване, когато един от членовете на настоятелството, в отговор на подаденото препоръчително писмо, ми оказа твърде груб прием, заявявайки ми, че напразно съм дошъл и че настоятелството не може да ми даде никаква поддръжка и помощ. Останах като гръмнат. Никога не бе ми минавало през ума даже, че така грубо могат да ме приемат. Запитах го тогава какво трябва да сторя

като човек без никакви средства. Той ми отговори: „Ще се върнеш назад.“

— Как, като нямам средства?

— Е, ще ти помогнем да отидеш до съседния град, оттам ще ти дадат също такава помощ и така лека-полека ще стигнеш границата.

Заявих му тогава, че предпочитам да умра от глад в Русия, отколкото да се върна обратно, и си излязох.

Тъй като имах 10-те спестени рубли, то можах с българчето, с което бяхме пристигнали, да си наемем квартира. И тутакси моят другар започна да прави постъпки за постигане на целта си — да постъпи в юнкерското училище в Одеса. Той горещо ме убеждаваше и аз да направя същото.

И за да ме спечели за своята кауза, той ми разказваше мечтите си: как сме щели да се върнем в България, препасани със саби, които „трак-трак“ из улиците, и щели да карат всички да ни поглеждат с гордост, нас, българските офицери. Но мене не ме привличаше перспективата, която той ми рисуваше, и на всичките му настоявания неизменно отговарях с отказа: „Не ме привлича военната слава.“ Той скоро постигна целта си — постъпи в юнкерското училище. Пред мен пък всеки ден изпъкваше все по-настойтелно грозният въпрос — добре, ами като свърша последните си пари, сетне какво? А те бързо намаляваха. Настъпиха критически за мен дни. Но ето че през един от тях, когато замислен седях в морската градина на Одеса, видях да ме изглежда един младеж, който след известно колебание се приближи при мен и ми заговори на български. Разговорихме се. Той се оказа българинът Атанас Тинтеров, студент по математика в Одеския университет. От дума на дума той разбра критическото ми положение. Заинтересува се

и взе да ме разпитва какво мога да върша. Заявих, че единствената работа, която бих могъл да върша, е да давам уроци по математика — минавах за добър математик. Тинтеров обеща да ми помогне. Обеща и удържа думата си.

По онова време в Одеса пристигаха много българчета с желание да постъпят в юнкерското училище. Но им искаха приемен изпит и на мнозина бе необходима учителска помощ, за да се приготвят. Тинтеров взе да ми препраща някои от тия българчета, на които давах уроци по математика. С доходите от тия уроци преживях до есента, когато се отварят учебните заведения. А през това време моят млад покровител не губил време и успял да склони управлението на Одеската духовна семинария да ме приеме временно безплатно, със задължение по-късно да се внесат необходимите такси. Постъпих в семинарията и знаех, че всичко ще зависи от успеха ми. И наистина полугодишният ми успех се оказа такъв, че българското училищно настоятелство в Одеса се съгласи да заплати необходимите такси в семинарията, да ми купи грехи и изобщо да се грижи за издръжката ми.

В първия курс на одеската семинария, в който ме приеха, имаше и други българи. Между тях бе и Янко Сакъзов, днес широк социалист и социалпатриот, с когото познанството ми си води началото от това време.

Но в семинарията аз не останах дълго време. Не ми хареса попският дух, който цареше в нея. Изтрях в нея едва до края на годината. И след като завърших с успех първия курс, напуснах семинарията, без да се обадя никому, с намерение да постъпя в реалната гимназия. Зарад тая ми постъпка люто ми се разсърди училищното настоятелство и отказа помощ-

та си. Не зная, но може би ми се разсърди и Тинтеров, защото оттогава не се срещнах вече с него.

За да ме приемат в IV клас на реалната гимназия, ми искаха кръщенено свидетелство, с което да докажа, че не съм по-стар от определената в правилника възраст. Тогава именно ми издадоха от село кръщенелното свидетелство, за което говорих по-горе. Обаче, като постъпих в реалката, положението ми се влоши, защото отново се намерих на улицата без никакви средства. За щастие скоро се сприятелих с едного от русначетата – съученици. Той ме заведе у дома си. Тяхната къща се оказа свърталище за мнозина българи по онова време. Майката, вдовица и парализирана в краката, покровителствуваше българската младеж. Тя, като се научи за лошото ми материално положение, бързо се погрижи да заинтересува с моята съдба една от своите добри познати – учителката, госпожица Олга Вадзинска, с която бях се срещал и запознал у тях. Госпожицата бе обещала да пита майка си могат ли да ме вземат у тях на пансион. При това тя ми определи деня и мястото, гдето трябваше да се срещнем, за да чуя отговора. Той излезе благоприятен за мен. Майката, г-жа Вадзинска, бе се съгласила да ме вземе у тях. А госпожицата, чрез многобройните си познанства, ми намери толкова много уроци, че аз можах скоро да си плащам наема за пансиона у тях и да се издържам сам в гимназията. В това семейство преживях, добре гледан, докато свърших реалната гимназия. През последната година на ученичеството си бях намерил един много доходен урок – занимавах две дъщери, гимназистки, в едно заможно семейство, с условие че през ваканцията ще отида с тях на чифлика им, гдето прекарваха лятото. С тях прекарах лятото в чифлика им на 300 км далеч от Одеса, като ми даваха

пълнен пансион и ми плащаха отгоре 25 рубли месечно. Благодарение на това, когато се върнах през есента в Одеса, видях в ръцете си спестени пари 75 рубли. Това бе цял капитал за онова време и като за мене хора. В къщи, у Вадзински, заварих по-големия им син Павел, студент от медицинската военна академия в Петроград. Той ми разказа толкова интересни неща за живота на петроградските студенти, че постепенно у мен започна да се заражда мисълта да замина да следвам в някое от Петроградските висши учебни заведения. Имаше с що да ме привлече и заинтересува Павел Вадзински, защото това бе тъкмо време на големите и бурни студентски вълнения в Петроград. Разказите за тях ме вълнуваха и привличаха. При това Павел Вадзински ми рисуваха как хубаво ще живея заедно в Петроград и с това ме накара да се реша да тръгна. Когато се научи за това ми решение, майка му, г-жа Вадзинска, започна да ме прегумва да остана.

– Ти си южен човек, Митя, ще замръзнеш там, на север – ми казваше тя. – Остани, нима е лош тукашният Одески университет? – Но аз не я послушах, бе ме вече всецяло завладяла мисълта за бурите и вълненията в Петроград и в началото на октомври 1880 г. се намерих в Петроград.

Когато тръгнах за Петроград, не бях още решил кое висше учебно заведение ще следвам – университета или технологическия институт. Много ме привличаше последният, защото в него, освен общите познания, даваха и солидно специално техническо образование. Но в него не приемаха всякого и аз скоро разбрах, че трябва да остана в университета. Тогава започнах да се колебая какво да следвам – дали юридическите науки, които ме привличаха с възможността да се запознае човек повече със социоло-

гическите въпроси, или естествените науки, даващи по-обширни познания. Имаше още много други съобщения за едните и за другите. Най-после избрах естествените науки. Тук трябваше да спомена, че за да ме приемат като редовен студент в университета, трябваше да имам завършено класическо образование. Аз бях свършил реалка. Затова бе необходимо да гържа изпит по гръцки и латински, които след една година изгържах.

Но това не ми попречи да се запиша веднага за студент в университета, макар извънреден.

Никога не ще забравя картината, която заварих, когато влязох в аудиторията за първата лекция: обширният салон на аудиторията беше натъпкан със стотици студенти; на една от студентските скамейки изправен студент с резки и пламенни думи бичуваше полицейския произвол, руския реакционен режим и канеше студентството към борба с него. Неговата реч се съпровождаше с бурни ръкопляскания и бурни възгласи на одобрение от студентите. Това бе *студентска „сходка“*, т.е. студентско събрание. Един беловлас професор се подаде от стаята, съседна на аудиторията, и се упъти към катедрата. Обаче студентите го помолиха да отложи лекцията си, защото имат сходка. Професорът, усмихнат, си отиде. Сходката се свърши без инциденти. Обаче на другия ден, когато се предполагаше да се състои още по-импозантно студентско събрание, университетът се оказа блокиран от конна и пеша жандармерия. Тогава се почнаха улични студентски демонстрации, сблъсквания с жандармерията и арести. Това предизвика събрания и демонстрации на студентите от военно-медицинската академия и технологическия институт.

Изобщо в Петроград попаднах в най-бурното

време между студентството. Сред неговите бури, още при първото ми посещение на университета, свързах ред познанства с руски студенти, които ме въведоха в студентския и политическия живот.

Но сред шума на постоянните събрания и демонстрации не бях успял още да се сближа с никого от новите си познати, когато се видях сам в шумния Петроград. Защото не можахме дълго време да живеем в обща квартира с Павел Вадзински, тъй като той разполагаше с много средства, имайки хубава стипендия, а моите 75 рубли бързо изчезнаха. Тогава се разделихме. Аз си наех една мизерна тъмна стаичка, чийто единствен прозорец гледаше в друга стая, и много бедствувах. По едно време толкова бях изпаднал, че ми идеше да протегна ръка за милостиня. Но честололюбието надви. Тъкмо тоя ден пък и случаят ми се притече на помощ: един от познатите ми руски студенти случайно ме покани да ме заведе у дома си. И както бива във всяка горе-долу заможна руска къща, дадох ми чай и закуски. Бях спасен него ден, нахраних се най-после. А в завързалия се разговор майката и синът узнаха за положението ми и не ме оставиха. Следните дни им бях гостенин.

През това бедствено за мен време се срещнах със студента Василий Харитонов, с когото бързо се сближихме.

Той ме запозна с членовете на студентската организация, чийто член бе. Тя бе една от многото студентски организации, създадени в Русия, за да могат студентите да се борят с беднотията си. Едни от тях бяха „землячествата“, в които се групираха студентите по губернии, според месторождението си (сибирци, казанци и т.н.). Всяко землячество се грижеше за оставяне средства за съществуване на членовете си или чрез намиране частна работа за

тях и уреждане на трапезарии, основани на комунални начала, или чрез събиране помощи от частни лица, литературни и увеселителни вечеринки. Студентските землячески организации обаче не бяха прости взаимопомощателни организации в смисъл на материална подкрепа само на членовете си. Като сближаваха и опознаваха студентите от разните места на родните им губернии, те развиваха у тях дух на общественост, който при абсолютистическия режим не можеше да се проявява открито, а тук добиваше характер на идейно, в пълния смисъл на думата, гругарство. Но студентските землячески организации бяха и нещо друго. Те се явяваха и един вид първоначални училища за запознаване със знания и идеи, които се считаха тогава за социалистически и революционни. Друг вид студентски организации бяха комуналните групи. Те бяха по-затворени от землячествата, с ограничено число близко познати членове и със специални задачи. Членовете им живееха в общи квартири, грижеха се взаимно едни за други, деляха всичко помежду си, хранеха се заедно, като разработваха теоретически въпроси и практически програми за политическа и обществена дейност. Ако студентските землячески организации бяха първоначални училища за социалистически и революционни познания и места за изработване на характери, комуналните групи пък се явяваха един вид по-висши училища за изработване на определен светоглед и на пътища за практическото му реализиране.

Организацията, с чиито членове ме запозна новият ми приятел Харитонов, бе от втория вид. При това аз се запознах и с мнозина членове на разните землячества. А тия студентски организации ми помогнаха да се спася от физическа гибел, гоставяйки ми работа – преписи, частни уроци и т.н. Те ми

помогнаха и в духовно отношение – да намеря оня смисъл на живота, който напразно дирех още като юноша в България, защото благодарение на тия студентски организации аз можах да си поставя правилно оня въпрос, с който, като ученик от Габровската гимназия, измъчвах по-възрастните ученици и себе си, а именно: защо трябва да се знае, да се чете? Той сега се бе превърнал в един много по-правилен и по-дълбок въпрос, който гласеше: какъв е смисълът на живота, или – за какво има смисъл да живее човек?

На този въпрос изглеждаше, че ще ми даде отговор историята на руското революционно движение. И всичкото си свободно време през зимата на 1880–81 и 1882 год. посветих на изучаването му.

Обаче източниците на изучаването на руското революционно движение бяха твърде оскъдни. Единствени такива бяха нелегалните вестници, като „Народна воля“², „Земля и воля“³, „Черный Передел“⁴ и издаваното от Швейцария сп. „Вперед“⁵. Много по-богат източник от тях бяха споровете и беседите в земляческите и другите студентски групи.

Въпросът, който си поставих преди всичко при изучаването на руското революционно движение, бе: какви са целите и средствата му? – Обаче различните му течения (народоволческо, народническо и чернопеределско) даваха различни отговори на тоя въпрос*.

А колкото по-ясни изпъкнаха пред мене разногласията в целите и средствата на руското революционно движение, толкова по-големи бяха негоуменията ми, толкова повече растеше незадоволството

* Виж по-подробно по въпроса за различните течения в руското революционно движение в книгата ми „Из историята на руската революция“.

ми от тях. Поради това не можах да се присъединя нито към едно от теченията в руското революционно движение. Ето защо руската полиция, която по това време се запозна с мен, не ме счете за опасен човек.

Помня добре това си първо запознаване с полицията. То бе една седмица след убиването на Александър II, през март 1881 година. Като минавах през двора на къщата, гдето живеях, срещнах дворника да разговаря с един стражар, сочейки ме. Живеех тогава в един далечен квартал, наричан „Пески“, в квартирата на един чиновник, на чиито деца давах уроци. След няколко дни дворникът съобщи на хазяйката ми, че ме викат в участъка. Помислих си, че някой от познатите ми студенти е арестуван и при обиска са намерили нещо, което да издава познанството ми с него, и предполагах, че ще ме арестуват. Защото това бе тъкмо време на най-страшната хайка против студентите в Петроград, която се повдигна след първи март, след убиването на Александър II, когато арестуваха и обискирваха ежедневно маса студенти, когато шайки от хулигани и всевъзможни деструктивни и преоблечени полицаи нападаха студентите из улиците и ги биеха. Обаче в участъка между мен и полицейския пристап се завърза следният къс диалог:

— Вашата фамилия, т.е. презимето ви?

— Благоев — отговорих.

— Благоев?! — повтори той учудено-въпросително.

И почна да прелиства един календар. След дълго ровене в календара най-после вдигна глава и ми каза:

— Каква е такава вашата „фамилия“? В руския календар няма такъв светец.

Нагу ме смях, но предвид на обстоятелствата се въздържах с мъка и му отговорих:

— Защото не съм русин, българин съм.

— А, такава ли била работата! Е, вървете си, сбогом!

Но тази визита в участъка ми коштува уроците и квартирата у чиновника. Преместих се затова по-близо до университета, в квартала „Василевски остров“, в една малка къща, гдето живеяха мои другари и една другарка в комуна. Сега можех по-свободно да се отдам на изучаванията си, които, особено при разгрома на терористическите организации след 1 март 1881 год., все повече ми сочеха несъстоятелността на употребяваните досега средства от руското революционно движение.

Особено решително за по-нататъшното ми развитие се оказа едно общо, тайно, разбира се, събрание от представители на всички тогавашни течения на революционното движение.

Това събрание се свика през зимата на 1882 год. в един от далечните югозападни квартали на Петроград, след един голям разгром на революционните организации през началото на есента същата година и в същия град. В него участваха около 20 души представители на разните революционни течения. Някои от тях замъкнаха и мен на това събрание, при все че не споделях техните възгледи.

Разбира се, че събранието бе организирано с всички предпазливости, и къщата, гдето стана, бе твърде удобна за бягство в случай на нападение от полицията, в какъвто случай особен сигнал щеше да ни предупреди за приближаването ѝ. От последното обаче не стана нужда.

Целта на събранието беше да се види какво да се прави след събитията от първи март и дали не е възможно обединението на всички революционни течения под едно знаме. Събранието се свърши късно през нощта, без да се постигнат никакви резулта-

ми, или по-право то свърши тъкмо с противоположни на очакваните от някои от присъстващите резултати. Разискванията съставляваха всъщност една взаимна всеобхватна критика на възгледите, господстващи у всяко от представените революционни течения.

Общото заключение обаче, което се налагаше от тази взаимна критика, бе, че старите течения в революционното движение са банкрутирали и че трябва да се търсят нови революционни пътища. Преди това още, изучавайки руския социално-икономически живот и теченията в руското революционно движение, бях започнал да се убеждавам, че техните революционни възгледи не издържат критика, те все повече не ме задоволяваха. Но това събрание тласна неясните ми още мисли напред. От него излязох с единственото убеждение, че старите революционни течения са умрели вече и че трябва да се търсят други нови основания и насоки. Обаче с какво ново трябва да се заместят те — още не знаех. Залових се да търся.

Реших, че в това отношение ще ми помогне основното изучаване теорията на социализма, и след описаното събрание се предадох изключително на неговото проучване. Обаче да изучиш социализма в Русия в началото на 80-те години беше извънредно мъчна работа. Цензурата бдеше най-строго да не би да бъдат пропуснати социалистически книги от странство и да не се промъкнат в руските списания статии с някакво социалистическо съдържание. От друга страна, тя забрани да се дават в библиотеките книги от социалистически автори, преведени на руски, преди да стане реакцията тъй ожесточена, както през 80-те години.

Обаче в сп. „Вперед“, издавано в странство пог

редакцията на Петър Лаврович Лавров, срещам статии, в които се споменаваха и за марксизма, и за „Капитала“ на Маркс, и за Ласал и неговите социалистически възгледи. От друга страна, в легалните месечни списания срещам често статии за възможността и невъзможността на капитализма в Русия, в които обикновено се оборваше Марксовият „Капитал“, главно неговата теория за социалното развитие. Тогавашните революционни теории също се противопоставяха на Марксовата теория. И писателите от буржоазния радикален лагер оборваха Марксовата теория като неприложима в Русия. Много известният тогава руски публицист Н. Михайловски посвети в някое от месечните списания, „Вестник Европы“⁶ или „Отечественные записки“⁷, не помня добре, няколко статии на Марксовия „Капитал“ и неговата социална теория. Те предизвикаха Маркс да изпрати в редакцията на въпросното списание едно писмо, в което открито заявяваше, че Михайловски не е разбрал „Капитала“, че руската селска община не е явление, свойствено само на руския народ, и че Русия не представлява изключение от общото развитие на народите.

Цялата тази полемика ми правеше силно впечатление. Обаче не разбрах същността ѝ. Тогава се обърнах да търся първоизточници за пряко изучаване на социализма. Оказа се, че единствени такива в Русия по това време бяха преведените на руски съчинения на Фердинанд Ласал и I том на Марксовия „Капитал“. Но както споменах вече, цензурата бе поставила тия преводи в списъка на забранените книги. Въпреки това сполучих да си набавя Ласал и Марксовия „Капитал“. Цялата зима и пролетта на 1883 г. употребих всецяло за изучаването им. Най-напред се залових за съчиненията на Ласал. От неговите

те съчинения бяха преведени на руски полемически-те му статии и агитационни речи, в които се популяризираха идеите на Марксовия „Капитал“. Като полемически и агитационни Ласаловите статии и речи даваха само известни социалистически насоки на мисълта, само известни общи положения за историческото значение на „четвъртото съсловие“, т.е. на работническата класа, и за нейните задачи в буржоазното общество. Обаче цялостен социалистически светоглед човек не можеше да извлече от тях. Но изучаването на Ласал ме насърчи твърде много, за да пристъпя към „Капитала“ на Маркс, и донейде много ми помогна да се ориентирам в някои положения, развивани в него.

Изучаването на „Капитала“ ми струваше много голям труд, или по-точно, извънредно умствено напрежение. Толкова повече, че в Русия по това време нямаше никаква популяризация на „Капитала“, каквито се явиха по-сетне, като това на Кауцки или на Девил. В руската легална литература бях чел наистина „Очерки политической экономий“ на Чернишевски и „Капитал Маркса“ на Зибер. Обаче първите бяха само критика върху „Основите на политическата икономия“ от Дж. Ст. Мил, а второто се касаше само до теорията на ценността и съставляваше по-специално изследване. Впрочем това, що търсеше моят ум, не можах да намеря в тия произведения. Изучаването на „Капитала“ ми даде да разбере произхода и ръста на работническата класа, тайните пружини на капиталистическото производство, значението на работническата класа в него, положението ѝ, основанията на борбата ѝ, организирането ѝ и историческата ѝ задача – експроприация на експроприаторите. Изобщо изучаването на „Капитала“ ме доведе до убеждението, че капитализмът не може да

бъде вечен, че той развива противоречия, изострянето на които ще го направят невъзможен като форма на социалното развитие, и за това ще бъде замесен от друг обществен начин на производството, че той създава и класата, която ще извърши социалната революция, а тази класа е работническата класа, индустриалният пролетариат, който се създава от капитализма, дисциплинира се от неговия начин на производството, тласка се към борба против експлоатацията и към организация.

По такъв начин от изучаването на Ласал и Маркс излязох с един определен цялостен социалистически светоглед. Главният извод от него беше тоя, че единствената задача на социалиста съставлява пропагандата на социализма предимно всред работническата класа, всред индустриалния пролетариат, издигане на класовото му съзнание, организирането му и тласкането на борбите му към крайната цел – експроприация на експроприаторите.

Относно Русия, за мене беше ясно, че тя бе влязла в пътя на капитализма и че революцията в Русия, особено социалната революция, е възможна само като работническа, пролетарска революция*. Оставахе ми да се заложа за пропагандата на социалистическите си възгледи.

Съобщих ги най-напред, разбира се, на другарите, с които живеях. Така че нашата комуна на „Василевски остров“ беше не само мястото, дето разработих първия си социалдемократически светоглед, но и първото място, дето започнах да го пропагандирам. И след дълги беседи и разисквания най-сетне решихме, че трябва да се почне пропаганда на социализма най-

* Обосноваване на всичко това виж в „Из историята на руската революция“.

напред между студентството, като свикаме предварително след лятната университетска ваканция през есента на 1883 година, когато пак се съберем, едно събрание в нашата квартира от добре познати студенти и стари дейци от „Черноперделците“.

На това събрание решихме да турим основите на новата социалдемократическа група. Обаче лятната университетска ваканция на 1883 год. бях решил да прекарам в България, побуден от желанието да видя *свободна България*, толкова повече, че Петроград се изпразваше през летните ваканции, студентите се разотиваха в провинцията и работа мъчно можеше да се намери. Пътувах през Одеса—Цариград—София. Тогава обаче с железница от Цариград за София се пътуваше само до гр. Т. Пазарджик. Като слизах на Татарпазарджишката гара, до мене се приближи рус, слаб и нисък човек и ме запита по руски:

— Вие русин ли сте?

— Не, отговорих му, не съм русин, българин съм, студент в Русия.

Той ме бе помислил за русин по облеклото ми на руски студент. Това бе руският емигрант *Владимир Луцки*, инженер на българска служба в Южна България, в гр. Т. Пазарджик. Тогава той бе на около 40 години, ако не повече, обаче младолик, пъргав, много остроумен, образован, дворянин по произход, генералски син бе; той се залови за мен като човек, идещ от Русия, заявявайки ми: „Няма да ви пусна, ще ми бъдете гостенин.“ Съгласих се да пренощувам у него, толкова повече, че беше и късно за пътуване към София. От само себе си се разбира, че цялата нощ почти прекарахме в разговори върху революционното движение в Русия по онова време. Разправих му всичко откровено за положението на партията „Н. Воля“, която най-много го интересувахе и която бе

разгромена след многобройните арести на последователите и съчувствениците ѝ през 1881, 1882 и 1883 година. Съобщих му, че наистина съществува още „Изпълнителният комитет“ на партията, но че всичките нишки на революционната му дейност се намират в ръцете на извънредно ловкия полицейски офицер Сугейкин и детективите му, благодарение на което стават множество предателства. Тоя разказ вероятно го накара да се привърже към мен и на другия ден, когато се наках да отида да търся кола за София, Луцки най-убедително настояваше да не заминувам, да остана при него цялата ваканция.

— Какво ще правиш в София, там няма нищо интересно — ми казваше.

Обаче най-сетне успях да го убедя, че трябва да отида в София, поне да видя столицата на България. На говода ми, че там ще се опитам да намеря и някоя работа за през ваканцията, Луцки се малко замисли и накрая ми каза:

— Слушай, гр. Благовез, иди виж София, но никаква работа няма да намериш там. Тук при мене работата за тебе е готова, ще ми бъдеш чертожник. Непременно да гойдеш.

И наистина в София не намерих никаква работа и скоро се върнах в Т. Пазарджик, дето прекарах при Луцки, като чертожник, ваканцията. Тука между другото се запознах и с крайно симпатичния руски емигрант, известния руски народник и бакунист Дебагорий Мокреевич, с когото по-сетне през 1892 г.* полемизирахме върху марксизма в България. Тука, чрез Луцки, се обърнаха към мен руските емигранти народоволци в България и Румъния с въпроса, нямам ли връзки с хората от „Изпълнителния комитет“ на

* В оригинала е 1885 г. Бел ред.

напред между студентството, като свикаме предварително след лятната университетска ваканция през есента на 1883 година, когато пак се съберем, едно събрание в нашата квартира от добре познати студенти и стари дейци от „Чернопеределците“. На това събрание решихме да турим основите на новата социалдемократическа група. Обаче лятната университетска ваканция на 1883 год. бях решил да прекарам в България, побуден от желанието да видя *свободна България*, толкова повече, че Петроград се изпразваше през летните ваканции, студентите се разотиваха в провинцията и работа мъчно можеше да се намери. Пътувах през Одеса—Цариград—София. Тогава обаче с железница от Цариград за София се пътуваше само до гр. Т. Пазарджик. Като слизах на Татарпазарджишката гара, до мене се приближи рус, слаб и нисък човек и ме запита по руски:

— Вие русин ли сте?

— Не, отговорих му, не съм русин, българин съм, студент в Русия.

Той ме бе помислил за русин по облеклото ми на руски студент. Това бе руският емигрант *Владимир Луцки*, инженер на българска служба в Южна България, в гр. Т. Пазарджик. Тогава той бе на около 40 години, ако не повече, обаче младолик, пъргав, много остроумен, образован, дворянин по произход, генералски син бе; той се залови за мен като човек, идещ от Русия, заявявайки ми: „Няма да ви пусна, ще ми бъдете гостенин.“ Съгласих се да пренощувам у него, толкова повече, че беше и късно за пътуване към София. От само себе си се разбира, че цялата нощ почти прекарахме в разговори върху революционното движение в Русия по онова време. Разправих му всичко откровено за положението на партията „Н. Воля“, която най-много го интересуваше и която бе

разгромена след многобройните арести на последователите и съчувствениците ѝ през 1881, 1882 и 1883 година. Съобщих му, че наистина съществува още „Изпълнителният комитет“ на партията, но че всичките нишки на революционната му дейност се намират в ръцете на извънредно ловкия полицейски офицер Судейкин и детективите му, благодарение на което стават множество предателства. Тоя разказ вероятно го накара да се привърже към мен и на другия ден, когато се наках да отида да търся кола за София, Луцки най-убедително настояваше да не замислявам, да остана при него цялата ваканция.

— Какво ще правиш в София, там няма нищо интересно — ми казваше.

Обаче най-сетне успях да го убедя, че трябва да отида в София, поне да видя столицата на България. На думата ми, че там ще се опитам да намеря и някоя работа за през ваканцията, Луцки се малко замисли и накрая ми каза:

— Слушай, гр. Благоев, иди виж София, но никаква работа няма да намериш там. Тук при мене работата за тебе е готова, ще ми бъдеш чертожник. Непременно да гойдеш.

И наистина в София не намерих никаква работа и скоро се върнах в Т. Пазарджик, дето прекарах при Луцки, като чертожник, ваканцията. Тука между другото се запознах и с крайно симпатичния руски емигрант, известния руски народник и бакунист Дебагорий Мокреевич, с когото по-сетне през 1892 г.* полемизирахме върху марксизма в България. Тука, чрез Луцки, се обърнах към мен руските емигранти народолюбци в България и Румъния с въпроса, нямам ли връзки с хората от „Изпълнителния комитет“ на

* В оригинала е 1885 г. Бел ред.

Народоволческата партия и дали не мога да помогна на една известна емигрантка да бъде приета в тяхната организация в Петроград.

Емигрантката, за която се грижеха руските емигранти в България и Румъния, бе Людмила Фолкенщайн. Нейната история ми разказа Луцки и ме убеди да ѝ помогна да се върне в Русия и да влезе в сношение с тогавашния „Изпълнителен комитет“, въпреки моите настоятелни предупреждения, че щом се научи той, ще я предадат и арестуват.

Към края на септември през Плочеш, гдето гостувах два дни у гр. Герей Доброджану, се върнах в Петроград. Съобщих на Фолкенщайн за пристигането си, срещнах се с нея, уредих влизането ѝ в „Изпълнителния комитет“ и тъй неволно спомогнах за загибането ѝ. Защото всичко стана така, както предвиждах. Тя бе предадена и арестувана. А аз, във връзка с тоя арест, имах втората си среща с руската полиция. Два или три дни след арестуването на Фолкенщайн ме повикаха в знаменитото 3-то отделение, т.е. в отделението на тайната полиция, и ме заведоха при Судейкин, оня същия полицейски офицер, който бе съумял да проникне в „Изпълнителния комитет“ и да ръководи дейността му.

— Познавате ли именуваната Надежда Иванова?

— Познавам я, тя е българка от гр. Сливен.

Той ехидно се усмихна, но след малко се обърна към мене със строг полицейски тон:

— Ако посмеете да поддържате по-нататък тази лъжа, ще заповядам да ви изхвърлят като парцал зад границите на Русия. Ние знаем положително коя е тя: тя не е никаква българка. Идете си и помнете, което ви казах.

Два дни след това обаче пак ме викаха, вече при секретаря на Судейкин, за снимане писмено дознание

от мене. Тука узнах, че наричаната Надежда Иванова подложили на изпит по български език. В Петроград имало тогава един българин студент, някой си Шопов, който преподавал уроци на децата на Петроградския градоначалник. Него пратили да се разговори с арестуваната по български. Тя, разбира се, не знаеше дума български. Най-сетне признала, че е Людмила Фолкенщайн. Осъдиха я на 15 години затвор, обаче след 13 години самотен затвор биде изпратена на поселение в остров Сахалин, гдето прекара 8 години, до 1905 г. Във време на революцията през тази година тя е била убита заедно с мъжа ѝ, г-р Фолкенщайн.

Подлото предателство, извършено от хората на тогавашния „Изпълнителен комитет“ спрямо Фолкенщайн, остава у мене неизгладим горчив спомен. Дълго време не можах да чуя името „Изпълнителен комитет“ без дълбоко възмущение. Помня, скоро след завръщането ми в България, през 1885 г., получил едно писмо от гр. Костаки Кац от Румъния, с което ми предлагаше от името на някакъв „Изпълнителен комитет на социал-революционната партия“ вече в странство да съм уредял тайно пренасяне през България на революционна литература за Русия. В отговор на това му писмо наругах зле и „Изпълнителния комитет“, и него самия, загдето той продължаваше да вярва в някаква „социал-революционна партия“, като отказах и всякакво желание да уреждам тайно пренасяне на руска революционна литература през България, независимо от това, че беше невъзможно такова нещо без убедени хора и главно без големи средства.

А делото на Фолкенщайн забави организирането на новата група след завръщането ми в Петроград през есента на 1883 година. Наистина, когато се събрахме през октомври членовете на нашата кому-

на, подновихме, след нови беседи и разисквания, предложено си решение да се свика общо събрание, на което да организираме една нова революционна група. Обаче то можа да стане едва в началото на зимата 1883 година. На събранието присъствуваха десетина души. След като изложих възгледите си върху необходимостта от социалистическа дейност сред работническата класа и посочих несъстоятелността на народническите и народоволческите теории, предложих основаването от присъстващите на социалдемократическа група, която си поставя за задача пропаганда на социализма и организация всред работниците в Петроград. Последваха някои възражения, но в края на краищата всички се съгласиха с моето предложение и събранието реши: групата да има редовни заседания поне веднъж в седмицата, в които да се разискват всички въпроси, които ще изникнат във връзка с дейността ѝ, всеки от членовете ѝ да търси случай за завързване връзки с работниците от фабриките и работилниците, а в това време да се почнат ред студентски събрания за популяризиране на социалдемократическата група и нейните възгледи и с цел да се привлекат към нея нови членове.

Трябва да забележа, че идеята за пропаганда на социализма и организация всред работниците не бе съвсем нова в Русия. Още през 70-те години в Киев и Петроград съществуваша групи, които водеха социалистическа пропаганда всред работниците. Нещо повече, в Петроград и Москва, но главно в Петроград, съществуваше цяла работническа организация, известна под името „Северен работнически съюз“, чието дело бе в 1887 г. така наречената „Казанска демонстрация“, т.е. митингът на площада пред Казанския събор в Петроград на Невския проспект. Обаче след тази демонстрация и арестите, извършени тогава,

а също поради настъпния период на терористическата дейност, започнатата социалистическа пропаганда и агитация заглъхна. До края на 70-те години между работниците в Петроград все се работеше, обаче от народоволците, и с единствената цел да се привлечат най-способните и деятельните от тях към терористическата дейност, заличайки наченките на работническото движение, което окончателно се изгуби в нейния бурен поток. За това много помогна, от една страна, обстоятелството, че социалистическата пропаганда всред работниците през 70-те години носеше народнически и бунтовнически характер, а, от друга страна, и общите условия на руския живот. Но през 1883, 84 и 85 година, през което време почна и продължаваше дейността си нашата социалдемократическа група в Петроград, условията бяха вече по-други. Икономическото и социалното развитие на Русия все повече се определяше, теориите на разните революционни течения бяха окончателно съкрушени, а практическата им дейност банкрутира. Изобщо условията благоприятствуваха за една нова социалистическа теория, следователно и за една нова социалистическа дейност.

Няма съмнение, че дейността на нашата социалдемократическа група се явява като продължение на социалистическата дейност всред работниците през 70-те години. Обаче тя внесе нещо съвсем ново. Преди всичко названието социалдемократическа, което сочеше новото съдържание на революционната дейност в Русия, бе название, което дотогава не се чуваше тук. Но най-главно, новото, което внесе социалдемократическата група, беше обосноваването на социализма и във връзка с развитието на капитализма в Русия. В този смисъл нашата група беше първата социалдемократическа група в Русия и се роди

съвсем самостоятелно и независимо от съществуващите по-рано социалистически групи в Русия, както и от ония, съществуващи в същото време, т.е. през времето на изникването ѝ групи в странство, каквато беше групата „Освобождение на труда“ на Плеханов, Акселрод и др.

Във второто заседание на нашата социалдемократическа група се повдигна въпросът за необходимостта от писмено разгласяване на социалдемократическите възгледи между студентството и работниците, както и от изработването на една социалдемократическа програма, която да се популяризира между същите среди. Обаче групата реши с последното да не се бърза, докато не установим връзки с работниците, но ме натовари да изработя една проектопрограма, която да представя в едно от бъдещите заседания на групата. Относно първото се реши да се издават къси хвърчащи листове, които да се пръскат между студентството на събранията, което трябваше да почнем веднага. За да можем да издаваме такива листове, както и покани за събранията, ние имахме само едно средство, което беше според материалните средства на групата. Това много разпространено тогава средство беше хектографът.

Неговото приготвяне беше много просто: желатинова разтопена маса се разливаше равномерно на тенекени тавички; написаното с химическо мастило се отпечатваше на масата и от нея се отпечатваха чисти и четливи до сто броя от написаното. Хектографът имаше и това удобство, че в случай на опасност много лесно се разваляше и захвърляше, та лесно се заличаваха следите на „престъпната дейност“.

Края на 1883 и началото на 1884 година групата

употреби за организиране събрания всред студентството. В началото събранията бяха малки, но по-нататък те ставаха все по-многолюдни, като някои достигнаха 30 души. На тия събрания развивах социалистическите възгледи на групата, като отговарях на всички, както казваха тогава, „жизнени въпроси“ от революционен характер, които вълнуваха студентството. От само себе се разбира, че освен тази публична, тъй да се изразя, дейност, членовете на групата развиваха и поединична пропаганда, като пръскаха хвърчащи листове с късо изложение на принципиалните основни социалдемократически възгледи и позиви, с които се канеше студентството да се присъедини към практическата социалдемократическа дейност всред работническата класа. Тази дейност на социалдемократическата група имаше неочаквано големи успехи. Из тези събрания по-късно излязоха много предани социалдемократи и социалдемократки, някои от които бяха принудени да емигрират в България, като до днес останаха верни на социализма.

При всичко че тези успехи на групата всред студентството бяха извънредно важни за по-нататъшното развитие на нейното дело, обаче тя не забравяше, че главният обект на нейната пропаганда съставлява работническата класа. Тук бяха насочени всичките ѝ усилия и тук през 1884 г. тя успя да простре още при мене доста широко своята пропаганда и агитация.

Първите работници, с които се запознах, бяха възрастни работници, работещи отдавна в Литейния стоманолейрен завод. Те ми направиха впечатление с интелигентността си. И двамата живеяха заедно: стаята, в която водехме беседа, беше скромна, но чиста, спретната и която свидетелствуваше за

известни културни потребности у жителите ѝ. Ние дълго беседвахме върху положението на работниците, причините на това положение и изхода от него. На първо време те като че се стесняваха да говорят, но полека-лека се отпуснаха и станахме тъй близки, като че отдавна се знаехме. Оказа се, че за тях много работи по работническия въпрос са известни, и изказваха много здрави мисли. Решихме да се срещаме по-често и за следния път да повикам и някои други добре познати тям работници.

От първата беседа с тия двама работници разбрах, че работата всред работниците ще бъде много мъчна. Оказа се, че между работниците беше много разпространено шпионството. Най-печалното беше това, че мнозина между работниците бяха правителствени шпиони. Истина е, че правителствените власти набираха шпионите си от най-некултурните елементи между работниците, обикновено гуляйджии и скандалджии по кръчмите и трактирите, поради което при умело водене на работата между работниците ползата от тях за властите и вредата за делото не можеха да бъдат големи.

От друга страна, самият състав на работническата класа тогава се явяваше една съществена пречка за пропагандата на социализма и за организацията на работниците. Като изключим металните фабрики, дето вече беше образуван един слой от същински пролетарии, отдавна скъсал всички връзки с миналото си социално положение, в другите фабрики различни работилници, особено мнозинството в работническата класа, още съставляваше неформени пролетарии, селски и еснафски елементи, неоткъснати напълно от село, и занаятчийството, с идеология селска и еснафска. В първо време те влизаха в капиталистическото производство не поотделно, а

на артели, т.е. на задруги, поради което работническият труд се експлоатираше двойно от господарите на капиталистическите предприятия и от главатарите на артелите. От само себе се разбира, че културното равнище на тия работници беше много ниско.

При всичко казано обаче работата на групата всред работниците се все повече разширяваше. Кръгът на нашата пропаганда и агитация всред работниците от Литейния стоманолъжен завод ставаше все по-голям. За да избегнем шпионските следения, трябваше през лятото да правим събрания вън от града. По такъв начин успяхме да турим началото между тия работници на работническа организация, на синдикат. В същото време другите другари от групата успяха да завържат връзки с работниците от металните фабрики оттамък реката Нева, във „Василевски остров“ и на Выборгската страна. Тука групата реши да използва запазилите се отпреди остатъци от едно работническо дружество на взаимноспомогателна каса, да го съживи и по-нататък чрез него да създаде нови организации. От друга страна, от младите работници в същата местност групата организира и образователно дружество, като организира и ред малки библиотеки от най-подходни за тях разкази и статийки от старите радикални списания.

Тия успехи между работниците твърде много насърчиха групата и у нея вече естествено се роди мисълта да даде на делото си по-общ характер, да даде тласък на социалистическата пропаганда, агитация и организация всред работниците не само в Петроград, но изобщо в Русия. А това тя мислеше да направи само чрез свой печатен орган, свой работнически вестник, което тъй беше възможно само при

организирането на своя тайна печатница. От друга страна, групата, като решаваше да излезе със свой орган, считаше за необходимо да излезе с една социал-демократическа програма, която да обедини на първо време всички социалисти, които биха се съгласили с възгледите и дейността на петроградската социал-демократическа група. Предвид на тия съображения групата реши да започне издаването на свой орган в „Рабочий“, щом бъде организирана печатницата, а програмата да се разгледа още в заседанието на идната седмица и след това да се напише на хектографа. И наистина на идното събрание аз прочетох програмата. Тя гласеше:

1. Крайни цели

- 1) предаване на земята, фабриките, заводите, средствата на производството, т.е. машините и пр., в ръцете на работническите сдружения;
- 2) превръщане на труда, земята, фабриките и заводите в обществена собственост;
- 3) предаване на държавната власт в ръцете на народа;
- 4) пълна свобода за разпространението на знанията и преподаването, свобода на печата, на словото и на съвестта;
- 5) безплатно и общодостъпно образование;
- 6) международен съюз за поддържане солидарността между всички народи.

II. Средства

- 1) широко избиращо право за лицата от двата пола;
- 2) общинско самоуправление;

3) пълна свобода в преподаването на науките и изкуствата, в разпространението на знанието, свобода на словото, печата и религията;

4) унищожение на училищното религиозно възпитание и предоставяне му на семейството;

5) организиране на задължителното и безплатно образование, основано в духа на обществените и гражданските длъжности;

6) унищожение на постоянната армия и организиране на народна милиция;

7) съкращение броя на чиновниците и организиране на изборната общинска служба;

8) заменяване на съвременния съд със съд на изборни съдебни заседатели;

9) съединение на земеделския труд с промишления;

10) централизация на кредита в ръцете на държавата и употребяването му за организиране на народния труд и народното производство на колективни начала;

11) организиране на сдружения за експлоатиране на колективни начала обществените земи, планински богатства и средствата за производството*.

Така имаме програма, оставаше да се създаде печатницата. Последното беше, разбира се, много мъчна работа, но благодарение на връзките, които имаме вече с работниците печатари, най-сетне и тези мъчности преодоляхме.

Нашата печатница беше малка и примитивна. Една дебела гладка дъбова дъска с рамка от същото дърво, в размер на един среден формат вестник, върху нея дебело гладко сукно, над него дебела глад-

* Тази програма се намира напечатана в книгата на Тун „Руските революционни движения“ – руския превод.

ка стъклена плоча за основа, на която се поставяха набраните страници на вестника. Вестникът се печаташе с ръчен цилиндър. Това беше нашата печатарска машина. Другата ѝ част се състоеше от наборни принадлежности: нужното количество букви, една-две касички, компаси, щегли, линии, гъски и пр. Печатницата се помещаваше в квартирата, в която живеехме, и я криехме под пода на една част от стаите, за която цел бяхме направили така, че една част от пода можеше да се повдига, като изкопахме едно пространство, което да помества цялата печатница.

Всичко това ставаше през зимата на 1884 г. Към края на зимата нашата печатница бе готова и ние, които живеехме в обща квартира, се заловихме да се учим да набираме, а в същото време готвехме материал за първия брой на в. „Рабочий“.

Помня, че в уводната статия на моя брой, писана от мен, се настояваше преди всичко на това, че работниците в Русия трябва да се борят за конституционно управление като за най-близка своя задача. Ние смятахме политическата свобода първо необходимо условие, за да можем да се борим за социалистическия преврат. А последния си представлявахме според Ласал, т.е. чрез работнически сдружения, субсидирани от държавата. Няма никакво съмнение, че тия ни възгледи и програма се отличаваха твърде много от съвременните социалдемократически възгледи и програми. Те представляваха смес от научен социализъм и ласалианство, па ако искате и лавризм.

Докато приготвявахме всичко за печатницата, случи се едно събитие за нашата група, което извънредно повдигна духа ѝ. Не помня отгдето и как получихме един екземпляр от брошурата на Г. Плеха-

нов – „Политика и социализъм“. Независимо от социалистическото ѝ съдържание, в което ние намерихме подкрепа на нашите възгледи, но от нея узнахме, че в Женева съществува група „Освобождение на труда“, начело на която стоят старите социалистически дейци като Плеханов, Акселрод и др., известни в Русия по предишната си дейност. За нашата група естествено това беше цяло събитие. Групата веднага се събра и след като се прочете брошурата – тя беше тогава само един екземпляр, – реши веднага да влезе в сношение с женевската група, като ѝ се прати и програмата на нашата група. Но годето намерим адрес, чрез който да пратим писмото и програмата, и годето ни отговори групата „Освобождение на труда“, мина се доста време.

А през това време връзките на социалдемократическата група с работниците в Петроград от ден на ден ставаха все по-големи. Но колкото повече се увеличаваха, толкова по-голяма ставаше и опасността да бъдат проследени нашите агитатори между работниците. В края на 1884 год., връщайки се от едно работническо събрание на „Василевски остров“, забелязах, че един господин ме следи и изпрати до квартирата ми почти, след което изчезна. Предвид на това решихме да се отделим от комуната, да се преместим да живеем в друга квартира сам; от друга страна, оттогава почнах да се преобличам при отиването ми в работнически събрания и по агитация в различни работнически, полуработнически и полуселски облекла. Още от самото начало ходех между работниците под името Петър Егоров и надали някои от работниците не знаеха същинското ми име и презиме. С тия предпазливости си обяснявам факта, че дълго време следенията на шпионите оставаха за мене без последици, както и това, гдето не

помня другарите си. А шпионските следения ставаха все по-големи и нахални, или по-добре просташки, особено след появата на първия брой от в. „Рабочий“. Бивали са случаи, когато подире ми са тичали като песове по трима-четирма до общата ни квартира, гдето очакваха излизането ми. Един път, помня, се нагласихме с няколко другари да ги оскандалим. Набърже съблякох работническото си облекло, облякох се в студентското и веднага излязохме трима-четирима души. Като ни видяха, шпионите тръгнаха наголу по улицата, ние ударихме подире им и като ги наближихме, започнахме да викаме: „А, шпиони, сукин синове“ (песи синове)! Те засилиха хода си, но двамата от нас ги заминаха и се спряха зад ъгъла на улицата, която пресичаше първата, и когато шпионите достигнаха ъгъла, ние ги изгледахме продължително право в лицето. Те бяха много просташки и по физиономия, и по облекло. Ние четирмата им се изсмяхме гръмко, като им пуснахме и по една руска псувня. Те побързаха почти тичешком да се отдалечат и ние ги изоставихме. Оттогава вече не забелязахме предишното нахално следене, а вероятно ни следяха други детективи.

Първия брой от в. „Рабочий“ издадохме в края на януари или в началото на февруари 1885 година. Можете си представи с какъв възторг се посрещна той от работниците и студентските групи. Появата му изобщо беше цяло събитие в революционните кръгове в Петроград. Социалдемократически вестник и при това „Рабочий“, печатан в своя собствена печатница, това бе за мнозина нещо неочаквано, съвсем ново! Работниците говореха за него с гордост, отвсякъде предлагаха своята лепта, търсеха го за пръскане. Доколкото помня, хилядата екземпляра, като извадим известно малко количество, отделено

за провинцията, много скоро се пръснаха между работниците и студентските групи.

Но можете си представи каква страшна изненада бе появата на в. „Рабочий“ за полицията! Няколко дни след излизането на първия му брой тя като бясна се нахвърли да го търси, преди всичко у работниците. Постоянните претърсвания по фабриките и квартирите на работниците, заплашванията, дори арестите, продължиха няколко дни. Обаче всичко напразно, нищо абсолютно полицията не можа да разкрие. Насърченията и подкрепата, които той намери главно в работническата среда, показваха, че той се яви да заговори една необходимост от нова революционна дейност.

Бяха последните дни на февруари, когато групата ме натовари да отида и се срещна с работниците от фабриките в югозападната част на Петроград, по така наречения „Обуховски канал“, гдето нямаше още връзки.

Една вечер отидох с един от членовете на групата да се срещнем с препоръчаните работници от тия фабрики. Срегнахме се с трима души в един трактир (чаепивница и кръчма). Запознахме се, разговаряхме, определихме где и кога да направим събрание с познатите им работници и се разделихме. Обаче след като излязохме от кръчмата, на няколко крачки от нея забелязахме, че някой ни следи. Предвид на това, ние с другаря ми решихме да се разделим и хванем различни улици. По едно време стори ни се, че изчезна, но при все това се разделихме и се упътихме всеки за своята квартира. Оказа се обаче, че ме проследили. Бях в обикновеното си студентско облекло.

Като се върнах в квартирата си, работих го късно през нощта, защото се готвех да гържа изпит в юридическия факултет, гдето се бях преместил

последните две години. Рано сутринта на съмване, както спях дълбоко, някой ме хвана за мишците на двете ръце, викайки:

– Стой, не мърдай!

Кога отворих очи, видях над себе си един голям гренадир жандарин, а стаята ми пълна с полицаи. Стаята си не заключвах, за да не ставам да отключвам сутрин рано, когато внасят самовара. Поради това не бях усетил кога полицаите са се вмъкнали в стаята ми. Догето жандаринът ме гържеше за мишците на постелята, другите бъркаха под възглавниците, под дюшека и кревата. Когато се убедиха, че нямам никакво оръжие, казаха ми да стана и догето се обличах, седнал на кревата, полицейският офицер ми изчете над главата един царски указ, от който запомних само, че в името на негово величество все-русийския император и самодържец съм арестуван. След това почнаха да обискирват квартирата ми, най-напред книгите ми.

И досега не мога да забравя невежеството, което показаха полицаите, при всичко че ръководителят им имаше доста висок офицерски чин – чини ми се майор, – когато разглеждаха книгите ми. Попадна им произведението на Тун на немски език: „История на революционното движение в Русия“. Полицейският офицер го разгъна и ме пита:

– Каква е тази книга?

– История на Русия на немски език – отговарям.

Взема книга на френски: „История на френската революция“ от Луи Блан, обръща я, прелиства я и най-сетне ме пита:

– А тази книга?

– История на Франция – му отговарям.

Подава ми и нея, значи нищо „престъпно“ няма и в нея, както и в първата.

Доиде ред на том I от „Капиталът“ на Маркс. Рекох си на ума: отиде, изгоря ми книгата, ще бъде бездруго конфискувана. Тя е на руски и ще разбере сам, че е от „престъпните“, забранените книги. Обаче той на нея най-малко се спря. Прочете „Капиталът“ и току ме попита бърже:

– Какъв е този капитал?

– Значи – казвам му – политическа икономия, учебник за изучаване икономически въпроси.

– А-ха, а-ха, трябва да се изучават икономическите въпроси – и ми я подаде.

Останах поразен от невежеството на полицейския офицер, но вътрешно извънредно се зарадвах, че и „Капиталът“ биде освободен.

Най-сетне обискът се свърши, нищо „престъпно“ не се намери. Събрах по-важните книги в един куфар, а другите наредих на масата, като помолих хазяина на квартирата ми да прати всички книги и куфара на старата ми хазийка, с молба последният да ми се изпрати в България, който по-сетне наистина получи. След това ме качиха на една закрита кола, един вид ланго, и ме закараха в затвора – едно голямо, масивно и високо здание, наричано, чини ми се, „Литовски замък“ или друго, не помня добре.

Стаята, в която ме затвориха, беше за един човек, с един железен креват, закован за стената и пода, с един сламеник, постлан с дебело платно и отгоре едно одеяло. В стаята освен една масичка до кревата нямаше нищо друго. Едно прозорче под тавана и една дупка на вратата към коридора, отгдето нощно време стаята се осветляваше от лъчите на коридорната лампа. По-сетне прочее, след протести и настоявания, дадоха ми лампа в стаята.

Щом влязох в стаята, те я заключиха подире ми. Но не се мина четвърт час, и от съседната стая

получих по стената *телеграма*. Телеграфираше ми се с почукване по стената, един път за буква а, два пъти за буква б и т.н. Съседът ми ме питаше кой съм и по какво дело съм арестуван. Отговорих му кой съм и че не знам още в какво ме обвиняват. Тъкмо при върших телеграмата и току се отключи вратата на стаята ми и връхлетя запъхтян полицай, който пресечено произнесе:

– Не може, барин... не е позволено да се сношавате със съседа си... никакви знаци не се позволяват...

И си отиде. След малко чух голяма кавга в съседната стая. Повече не се повтори телеграфирането. Както се научих по-сетне, съседа ми преместили в друга стая.

Изобщо отначало ме държах много строго: никакви сношения с външния свят, никакви книги и вестници не ми даваха, не ми даваха и да пуша. Така се продължаваше около две седмици.

Обвиняваха ме в разпространяване между работниците престъпни идеи и в съучастие в тайното дружество за издаване на в. „Рабочий“. Разбира се, че отричах и едното, и другото по най-категоричен начин. Инак и най-малкото или най-галечното и околно признание щеше да повлече разкриването на цялата организация. Няколко пъти ме викаха за изследване, но най-упорито поддържах едно и също: нищо не знам, пръв път чувам за това, в което ме обвиняват. Питаха ме защо съм ходил в някаква кръчма и за какво съм се срещнал там с работниците. Отричах да съм ходил, като поддържах, че тия, които са донесли на полицията това нещо, са припознали някого. Разбрах от следствие то прочее, че абсолютно никакви улики нямаха за моето участие в тайното дружество „Рабочий“ и „разпространяването престъпни идеи“, както и за нашата организация. След дълго разтакаване

по следствия и по фотографии за снимане на лица ми ме оставиха на спокойствие. Казвам „спокойствие“, а всъщност то беше едно дълго усамотено изтезаване.

Първите две седмици, както казах, строго ми забраняваха да получавам каквото и да е вестници, списания и книги. При това не ми позволяваха да пуша, което при отсъствието на друго занятие много силно чувствах. Положението ми щеше да бъде непоносимо, ако една случайност не беше ми дошла на помощ. На етажа, в който се намираше моята стая, прислужваше един много стар войник ветеран, вероятно от времената на Николай I. Един ден той ме запита нещо, възползувах се от случая и влязох в разговор с него, от който заключих, че не е лошо разположен към „политическите престъпници“. Попитах го не може ли да ми купи вестници и тютюн.

– Строго е забранено, барин, но за вас ще опитам, само да пазите да не видят ония „юди“, т.е. полицейските.

Ето чрез този старец можах да се избавя от тежкото положение, в което бях поставен на първо време в затвора. След две седмици прочее моето положение донейде се измени. Позволиха ми да получавам вестници, списания и книги, както и да пуша. Другарите ми пращаха всичко това, което пропускаше властта, и пари; чрез книгите и списанията, с особени белези по тях, се сношавахме редовно и знаех всичко, което се касаше до нашата организация. По такъв начин узнах в затвора, че групата получила писмо от групата „Освобождение на труда“ и се установили сношения помежду им; от друга страна, че пропагандата, агитацията и организацията продължавала добре и че нищо не е покътнато, а арестуваните работници за в. „Рабочий“ били освободени. Обаче през всичкото време никакви свиждания с мене не

гопускаха. Често пъти ми ставаше извънредно мъчно и страшно ми се искаше да видя външния свят. В такива минути се качвах на масата и оттам на прозореца, гдето по-дълго време седях и гледах движещите се по улицата хора, които изглеждаха мънички като джуджета.

Не знам защо бях уверен, че най-малко ще бъда пратен нейде в Сибир за няколко години. Обаче след петмесечно задържане в затвора един ден ме извикаха в канцеларията на затвора, гдето един полицейски офицер ми прочете нов царски указ, в който се казваше, че се екстернирам от Русия, със забрана да не стъпвам в пределите на Руската империя, и ме попита след това:

— На коя граница искате да бъдете изпратен?

Отговорих, че искам да ме пратят в България през Цариград. На другия ден трябваше да пътувам „етапним порядком“ за България.

Трябва да прибавя, че в мое време не съществуваше законът за чуждите поданици, провинени в политически престъпления, според който такива политически се наказват от руските съдилища и излежават наказанието си в Русия, след което се екстернират.

Етапното пътуване в Русия е най-уморителното и най-неприятното нещо. Етапно пътуване ще рече пътуване от затвор в затвор по посока на крайната точка на пътуването. Дето няма железници или речни параходни съобщения, пътуването става пеша и с кола. Аз пътувах по железницата Петроград—Москва—Курск—Київ—Одеса. Сутринта, на другия ден след тръгването, треньът пристигна в Москва, гдето бях предаден в един затвор, при влизането в който срещнах една група политически затворници, която вероятно караха също етапно за някъде. Когато се срещнахме, от всички страни се обърнаха към мене:

— Откъде ви карат?

— От Петроград — и се разминахме.

Стаята, в която ме вкараха, беше тъмна, влажна и мръсна. Стените ѝ — изшарени с всевъзможни надписи, с имената на лежалите в нея, с номерата на етапите и с всевъзможни революционни и други изречения. Щом влязох в стаята, някой веднага започна да ми телеграфира, но изведнаж спря, а след малко мен ме преместиха в друга, съседна, стая. За щастие не ношувах в Москва. Същия ден вечерта ме закараха на гара Курск, гдето пристигнах през нощта, и попаднах в един затвор, пред който московският беше рай. Нечистотията неумовна! До съмване прекарах на крака и без сън. Сутринта дигнах гюрлтия, яви се някакъв жалък полицейски пристап, който ме утеши с това, че скоро ще бъда отправен по-нататък. И наистина скоро ме закараха на гарата за Киев. В тоя град пристигнах генем и в затвора ми дадоха прилична стая, гдето можах да си отпочина. Обаче тука друга история. Преди да тръгна от Петроград, другарите ми бяха пратили нещо 50 рубли пари. Полицейският офицер, след прочитането на указа за екстернирането ми, ми съобщи, че имам на разположение тия пари, от които ще ми се дава по една рубла на ден, а останалото на границата ще ми бъде предадено. До Киев всеки ден ми се даваше по една рубла, както се полагаше на всеки арестант дворянин. Но когато в Киев казах на стражаря да ми донесе една рубла, той се върна без нищо. Питам го: „Защо? — „Сега, каже, ще дойде старшията.“ Оказа се, че станало дума дали ми се следва една рубла на ден като на дворянин или 50 копейки като на мещанин. Понеже знаеха, че съм българин, київските полицаи намерили, че в България дворяни няма, и следователно не ми се пада една рубла. Старшията дойде в стаята и ме пита:

— Вие нали сте българин?

— Да!

— Ами у вас, в България, мигар има дворяни?
 — Разбира се — казвам му, — у нас всички са дворяни, защото у нас в България всеки си има земя и двор и всички са независими господари.

Той ме изгледа лукаво и си излезе. Подир малко ми донесоха една рубла. Кой знае, може! — си рекоха киевските царски полицаи — особена страна е тази България, все от дворяни се състои! А може би у тях да е имало и висши политически съображения при разрешаването на този „български въпрос“. Във всеки случай в Киевския затвор, где то пренощувах, прекарах добре. На другия ден бях отправен на гарата за Одеса, в който град ме закараха в един нов затвор, близо до пристанището. Обаче тука не ме бавиха, към 6 часа вечерта ме качиха на парахода за Цариград, дадох ми паспорта и парите, колкото бяха останали, а на другия ден рано пристигнах в Цариград. Но тука друга беля!

Паспортът ми трябвало да бъде заверен в турското консулство в Одеса. Когато го подадох на чиновника, който приемаше паспортите, той ме запита защо не е каушен, т.е. визиран. Казах му защо. Обаче той сърдито ми посочи едно беклеме (чакалня). Отидох. Тя беше пълна с всякакъв свят. Седнах в едно кюше и се замислих. В това време се приближи до мене един евреин и ме запита по турски какъв съм. Българин, казах му. Той обърна на български: имаш ли роднина някакъв тука? — Имам брат, казвам му, живее еди-къде си. — Чакай, казва, сега ще го доведа, инак работата няма да стане. — И излезе. След малко пристигна и брат ми, който отиде при чиновника, пуснал му в ръката няколко чейречета от меджидие (сребърна турска монета от 20 гроша), т.е. наши пари 6 лв. сребърни, и се свърши моят арест.

От Цариград отидох право в София.

В БЪЛГАРИЯ

Насилственото ми завръщане в България имаше за мене двояко решително и много важно значение. От една страна, то ме накара да посветя всичките си сили на българското социалистическо движение, въпреки моите намерения да ги посветя на руското. А, от друга страна, то има това значение, че ме събра отново със старата ми позната от Петроград — Виктория Живкова. В Петроград, где то следваше висшите педагогически курсове, ни бе запознала през 1883 г. една студентка казачка и тук още се бяха зародили помежду ни по-горещи чувства. Но аз смятах да остана в Русия и предвиждах да свърша живота си в Сибир, а Вела, както се бе преименувала тя, се разболя и върна в България. Когато ме изпратиха и мене в България, заварих я учителка в образцовото училище в София. Познанството ни се поднови и чувствата заедно с него. А Вела тогава бе единствената жена с напредничащи идеи в България. Наистина те не бяха още социалдемократически — бяха народоволчески, но близки до социалдемократическите. При това ме привързваше към нея нейната енергия, неуморимост, смелост и решителност. Тя бързо еволюира към революционния марксизъм, тя е първата революционерка марксистка в България и умря всред комунистическата си дейност. Помежду ни е имало търкания, поради различия в характера, но нейната енергия, несъкрушим дух, смелост и преданост към делото на революционния социализъм винаги все отново са ме привързвали. Тя наистина всичко жертвуваше за делото и социалистическата партия, която се създаде по-късно: лично спокойствие, лична амбиция, труд и средства. Издържала е печатницата в Шумен, някои издания, децата ми и мен, когато би-

вах без работа. С друга жена не бих могъл да живея, и то така, че да мога всецяло да се посветя на обществено-политическата си дейност.

Още през юли 1885 г. ние двамата с нея почнахме издаването на месечното списание „Съвременний показател“⁴⁹, с цел да пропагандираме социалистическите идеи в България. Тя, под името В. Живкова, защото по-късно се оженихме, бе отговорният редактор, аз, чиновник в министерството на обществените сгради, под псевдонима Железов, бях главният редактор. Спомням си, че отначало се опитахме с нея да си направим своя домашна печатница с помощта на един валяк, но нищо не излезе от това.

От „Съвременний показател“ излязоха три книжки – за юни, юли и август. Целта, която си поставяше списанието, бе да популяризира марксистическото разбиране на общественото развитие. Това личи от уводната статия, определяща програмата му, както и от следните статии: „Начала на политическата икономия“, две статии, в които прокарвах ред възгледи из икономическото учение на Маркс, и „Защо няма участие и как то може да се достигне“ (посвещава се на работниците) – статия, в която обосновавах една социалдемократическа програма. При все това обаче сп. „Съвременний показател“ не бе издържано докрай марксистически. Обяснява се това с тогавашните възгледи на редакторите, на които предстоеше еволюция към чисто научния марксизъм.*

Защото оня социалдемократически светоглед, който си бях изработил до 1885 г. в Русия, не можеше да бъде нищо друго освен смес на марксизма с ласалианството и с остатъците от старите утопични со-

* Виж по-подробно в „Принос към историята на социализма“.

циалистически възгледи, които по онова време имаха грамадно влияние в Русия, на ако щете – и с лавризма. Това се дължи, от една страна, на обстоятелството, че единствената социалистическа литература, въз основа на която бях достигнал до първите си социалдемократически възгледи, бяха само „Капиталът“ на Маркс и съчиненията на Ласал. От друга страна, през 80-те години на миналия век в Русия работническо масово движение не съществуваше, а тежката реакция, която настъпи след убийството на Александър II, правеше извънредно мъчна пропагандата сред фабричното работничество, доколкото такова съществуваше. Тия обществено-политически условия никак не можеха да спомогнат за едно по-добро теоретическо уясняване. Това се потвърждава от факта, че същите слаби страни имаше по онова време и женевската група „Освобождение на труда“, с която през 1885 г. влязох в преговори като пълномощник на нашата петроградска група. Отначало петроградската група ми изпрати 50 рубли и едно писмо, с което ме упълномощаваше да отида в Женева и да преговарям с групата „Освобождение на труда“ върху програмата. Писах Луцки, който тогава се случи в София, дали мога с тия пари да отида в Женева. Според него с тия пари можех да отида само до Виена. Писах в Петроград за това и получих ДРУГО пълномощно, а именно, да преговарям писмено с Плеханов, упълномощен от женевската група. И наистина ние влязохме в писмени преговори, които се въртяха все около програмата. Най-напред поисках да ми изложи мнението на групата за програмата на петроградската група. Плеханов ми отговори с едно дълго изложение каква трябва да бъде, според женевската група, социалдемократическата група в Русия, като особено изказваше несъгласието си с някои от точките в про-

грамата на петроградската група. Обаче мнението на женевици не ме задоволи и им предложих да изработят и те проектопрограма и да ми я пратят, за да видя нагледно в какво се различаваме по този въпрос. Към края на юли или началото на август 1885 г. получих от Плеханов проектопрограмата на женевската група „Освобождение на труда“. За тази програма си спомням, че беше по-гълга и по-добре обоснована от петроградската, обаче и в нея Ласалевите работнически асоциации, подкрепени от държавата и т.н., оставаха, като се подчертаваше само положението, че *„освобождението на работниците е дело на самите работници“*. След още едно обяснение с Плеханов по някои мои бележки върху някои точки от нея най-сетне реших да препоръчам на петроградската група да приеме женевската програма, като ѝ пратих и проектопрограмата с поправките, върху което се съгласихме. Много съжалявам, че не мога да цитирам от тази си преписка с Плеханов. В един пожар, който се случи в къщата ни в Пловдив през 1898–99 год., тя изгоря заедно с цялата ми библиотека. Но помня, че в критиката си върху петроградската програма женевската група не се основаваше върху ласалианските ѝ грехове, които съставляваха главният ѝ недостатък, състоящ се в прибулването на класовата борба, като основна пружина на историческото движение, с един вид *държавен социализъм*.

Когато се върнах в България през 1885 год., условията бяха още по-неблагоприятни за едно по-добро теоретическо уясняване. Тогава България представляваше още страна, в която господствуваше само гребнобуржоазният начин на производството; тенденцията на капиталистическото производство още не се виждаше, за работническа класа не може и да се говори и изобщо да се обоснове почвата на социализма

в България тогава не можеше нито с тенденцията на капитализма в развитието на страната, нито с факти за съществуването на такава тенденция.

Казаните условия пречеа без съмнение преди всичко на социалистическата мисъл да се издигне по-високо, но с тях се обяснява и това, гдето редакцията на сп. „Съвременник показател“ се ограничаваше само с пропаганда на основните възгледи на Марксовата историческа теория, споменавайки само за бъдещата социалистическа партия. Списанието бе посрещнато неочаквано добре от всички, които търсеха нещо ново, нови мисли и нови идеали.

Бързо около редакцията се организира една просветителна група от ученици на седмия клас на гимназията, от неколцина гребни чиновници и учители. В групата се водеше откритата социалистическа пропаганда. Задачата беше да се приготвят социалистически пропагандатори, бъдещи социалдемократи.

Групата съществува няколко месеца след спирането на списанието, чието излизане се прекрати от събитията, настъпили около съединението на Северна и Южна България. През време на сръбско-българската война, която го последва, аз служих като опълченец: охранявах народната банка и изпълнявах караулна служба в града. Настъпилата реакция след войната тури край на групата, а мене лиши от службата в министерството. Тогава П. Каравелов люто ми се беше разсърдил зарад критиката, на която подлагаше политиката му в „Демократ“, в чието основаване и редактиране ме обвиняваха съвсем погрешно. Напротив, аз бях категорично против решението на една част от групата да излезе с вестник. Обаче няколко членове от групата, между които и жена ми като редакторка, условили печатница и дали всичкия материал, но не могли да се споразумеят

върху името му. Тогави ме се обърнаха към мене как да нарекам вестника. След едно обяснение с тях върху въпроса, какво искам да постигнат с вестника, посъветвах ги да го нарекат „Демократ“¹⁰, като им дадох и един проект за програма и обосноваването ѝ, но се отказах да участвувам в списването му. Само по-поглед, заедно с руския емигрант г-р Н. Павлов, се намесихме в редактирането, но скоро се убедихме, че продължаването му е безполезно, и той спря.

В това време националистическите тенденции все повече завладяваха умовете. Захари Стоянов и хората около него от „нихилисти“ и „радикалсоциалисти“ станаха крайни националисти и се туряха в услуга на националистическите аспирации. Неговото име беше още тъй омайно, че беше увлякъл в националистическите стремежи цялата интелигенция. Необходимо стана да се излезе против него с авторитета на идеите на нашите „апостоли“ – Хр. Ботев, А. Каравелов и др. революционери. Това стана толкова по-необходимо, че Зах. Стоянов ме предизвикваше, като социалист, с остри нападки. В началото на 1886 г. излязох против него с известната брошура „Нашите апостоли“. Тя запозна почитателите на Хр. Ботев и А. Каравелов с техните политико-обществени идеали и изобличи фалшивостта на Зах. Стоянов и неговите приятели в експлоатирането с имената и идеите на тези „апостоли“ на българската революция преди Освобождението.

Същата година намерих работа в Шумен, гдето общината ме услови за учител в трикласното училище. Тук се запознах по-отблизо с Янко Сакъзов. Обаче се задържах само една година; щом стана училището гържавно, и ме уволниха. Следните три години, 1887–88–89, учителствувах във Вигинската общинска гимназия, чийто директор бях известно време.

През време на учителствването си не преставах да се занимавам със социалистическа пропаганда, но вече единична, и то главно между учителството, между „интелигенцията“. Тъкмо по това време, 1888–89 год., се почна едно размъргване сред народното учителство за организация в учителски дружества, с цел да се борят за подобрене на своето положение като народни учители. Ние, социалистите, се намесихме в това движение, за да го използваме за социалистически цели. Според нас дружествата трябваше да се организират в един учителски съюз, за да добият по-голяма сила. Обаче когато аз, като вигински делегат на Ломската сбирка, се опитах да обоснова социалистическите задачи на бъдещия учителски съюз, мнозинството на сбирката ме посрещна с явно неодобрение. Това ме убеди, че опитите в това направление са безполезни и че трябва преди всичко откритата социалистическа пропаганда. Затова продължих единичната си пропаганда в по-широк кръг вече. Това възбуждаше все по-голямо неудоволствие на властта. А към останалото се прибави и доношът на един от колегите ми. Той бе направен във връзка с идването на новия княз Фердинанд във Вигин. Учители и ученици, както му е редът при подобни тържества, посрещнахме негово височество българския княз. Сетне колегите разменихме впечатленията си. Аз в учителската стая казах, че ми направи впечатление червения нос на княза. Колегата донесъл, че съм казал за носа на негово височество, че приличал на красавица. Известно е, че носът на княза, сега екс-царя Фердинанд Сакс-Кобург-Готски, е голям. Това е болното му място и затова заведоха следствие против мене за „оскъбнение на височеството“. Тукати последва уволнението ми. Съдът ме осъди на три години затвор, но аз апелирах.

След това, в 1890 година, живях известно време в Търново, гдето бяха преместили жена ми за наказание. Тук заедно с известния македонски геец Трайко Китанчев се готвехме да гържим изпит за адвокати и се явихме, чини ми се, в Русе, но и двамата ни скъсаха.

Все по това време срещата ми с И. Габровски в Търново тури начало на социалистическо движение тук. В тия срещи решихме, че преди всичко трябва да отговорим на въпроса: има ли почва за социализъм в България? Налагаше се един отговор на този въпрос, защото го повдигаха противниците ни, отговаряйки отрицателно. Този въпрос се повдигаше във връзка с оня дълбок процес в нашия икономически живот, който започна да се проявява в разлагане старите начини на производството, пропадане на занаятите, отслабване на селското стопанство и трупане капитални чрез ограбване на националните богатства и държавните средства. Няколко учители от търговското училище в Свищов бяха основали списанието „Промисленост“¹¹. В него, като се признаваше пропадането на старите занаяти и първобитното земеделие, редакторите му проповядваха идеята за необходимостта от модерно индустриално развитие, от развитие на „народното производство“ и „народните производителни сили“. От друга страна, през 1891 год. твърде много пишеха, особено правителствените вестници, за социализма и че за него нямамо почва в България. В отговор на тия противници на социализма в България излязох с брошурата „Що е социализъм и има ли той почва у нас“. По това време сътрудничах в сп. „Ден“¹², гдето пишех главно обществените хроники. Това списание все повече ставаше орган на социалистическата мисъл в България. То се редактираше от Я. Сакъзов в Шумен, гдето заедно с него в края на

1891 год. организирахме печатницата „Основа“. Основният капитал от 1800 лв. даде Вела, току-що получила сумата от един превод на Дистервег, 900 лв. достави Янко Сакъзов чрез един заем в банката. Смятах откриването на тази печатница за наложително, след като вдигнахме ръка от Гулапчевата печатница, смятана до Бузлуджанския конгрес за социалистическа. След Пловдивския конгрес в 1892 г., когато се разцепихме на партисти и съюзисти, печатницата бе пренесена в Търново. Защото след разцеплението ни на партисти и съюзисти, във връзка с разногласията по въпроса, дали да излезем открито като социалдемократическа партия или да не излизаме, Търново стана център на социалистическа пропаганда. Тук печатницата стана кооперативна, като я нарекохме „Работник“. И в нея започна да се издава от 1 ноември 1892 г. в. „Работник“¹³ и „Социалдемократическа библиотека“¹⁴, като партийни органи. Заедно с печатницата и аз се преместих в Търново като член на Общия съвет на партията. При липсата на средства за издържане на такива големи за тогава предприятия всички членове на Общия съвет, с изключение на Н. Габровски, бяха всичко: и управители на печатницата, и словослагатели, и въртачи на машина, и редактори, и писатели, и преводачи, и агитатори. При такива обстоятелства не можеше да става и дума за почивка и удоволствия. Живот, вечно зает в работа и грижи по издръжката на партийните предприятия, по уреждане на партийните работи и събрания, липсата на най-елементарни жизнени удобства и най-оскъдни определени средства за съществуване, ни туряше далеч от буржоазното общество, от неговите срещи и събрания и ни караше да живеем изключително с живота на партията. При това, с изключение на един-двама души от Общия съвет, всички се хранехме

заедно, за икономия. И аз бях член на това комунално домакинство, защото жена ми бе преместена в Стара Загора, сетне в Пловдив. Майката на един от работниците ни готвеше храната. Спомням си, че по това време веднаж ми се случи да отида във Варна по партийни работи. Един член от партийната дружина на тоя град ме посрещна с тия думи: „Как може водителите на нашата партия да ходят тъй лошо облечени?“ „Водителят“ беше облечен в шаечени грехи, очевидно, доста изтъркани. Опитах се да успокоя тоя партиен член, като му казах, че в социалистическата партия всички са равни и че всеки обича по-добре да живее, но живее, както може. Обаче той не остана доволен от тоя отговор и продължаваше да си мърмори: „Не бива, не бива!“

Но не бяха само несгодите на личния живот, които трябваше по това време да понасяме ние, социалистите. Към тях се прибавяше и моралният гнет от тежки клевети и обиди, с които в онова време на първите стъпки на откритата социалистическа борба ни обсипваха нашите противници. Те ни описваха с най-черни краски, представляваха ни като черни дяволи, злобни, мрачни, човеконенавистници, които нищо не обичат и никого не почитат. В Търново, гнездото на стамболовщината, се подиграваха с общото ни хранене, навсякъде гръмогласно разпращаха, че социалистите се хранят от „общия казан“, защото това е „социалистическият идеал“, че те искат „развалата на семейството“, „общност на жените“, „де-леж на имотите“ и т.н. Подир всякого от нас децата и шайкаджиите на буржоазните партии викаха по улиците: „Социалист! Социалист!“, а по някой път замерваха с камъни подире му. Трябваше човек да има здрави нерви и дълбока вяра в научността на социализма, за да издържи всичко това.

От време на време отивах да си отгъхна от усилената работа, от материалния и морален гнет при семейството си в Стара Загора, сетне в Пловдив. При едно такова пребиване в последния град, през една ноемврийска нощ на 1893 год., в квартирата ми нахлу полиция, арестува ме и без никакви обяснения ме откара неизвестно накъде. Заведоха ме в София и ме затвориха в V участък. Узнах по-късно от следствието, че ме арестували по подозрение в съучастие в заговора на Стоян Попов против живота на Фердинанд. Познавах се със Стоян Попов и тъй като ме видели да разговарям с него при една случайна среща, бяха ме проследили и арестували. Обаче поради липса на улики ме освободиха в края на същия месец или началото на декември.

Случайно него ден се срещнах със Сава Мутафов, един от редакторите на в. „Другар“¹⁵ и член на Централната група на Съюза. След като разменихме няколко думи по арестуването и освобождението ми, С. Мутафов заприказва за усиливащата се реакция и за опасността да бъде смазано социалистическото движение поради неговата разпокъсаност. Той предложи да се победат преговори за едно съединение на партията и Съюза. След един разговор върху спорните въпроси, от който стана ясно, че е възможно да се победат преговори за съединение, аз обещах да сондирам мнението на групите си от Общия съвет на партията и изказах надежда, че при едно по-подробно обяснение възможно е то да се осъществи. Щом се върнах в Пловдив, писах на Общия съвет за срещата си със С. Мутафов, за разговора ни и за желанието на Съюза да победат преговори за съединение на партията и Съюза. Такива преговори се поведоха* и завър-

* Виж подробности в моята книга „Принос към историята на социализма в България“.

шиха със съединението на партията и Съюза в една организация под името Работническа социалдемократическа партия. Това съединение, което стана в началото на февруари 1894 г., се посрещна от двете страни с възторг. Обаче то всъщност не прибави нищо буквално към силата на партията, а средствата, с които съединените социалистически сили водеха борбата против „реакцията“, напротив, отслабиха, колкото повече се усиляваха преследванията на властта. По едно време, към края на Стамболовия режим, социалистическото движение беше фактически съвсем смазано. Общият съвет на партията и Централният комитет на Съюза фактически не съществуваха. Всичките почти членове на първия и редакторите заедно с отговорниците на в. „Работник“ бяха хвърлени в затвора.

В това тежко време мене ме извикаха във Вигин, гдето апелацията бе повърнала за разглеждане делото, заведено против мен за „оскърбление височеството“, защото трябвало да се гледа от съд със съдебни заседатели, нещо, което не бе сторено при предишното му разглеждане. Обаче съдът със съдебни заседатели ме оправда. Бързах да се върна в Търново, гдето ме чакаше партийната работа. Но още като се качвах на парахода, забелязах, че ме следи един жандарин с плик в ръце. Обаче успокоих се, че след оправдателната присъда ще ме оставят на мира. Когато стигна параходът в Лом и поисках да сляза, полицаят се яви пред мен и ме спря, заявявайки, че съм арестуван по нареждане от Стамболов, със заповед да продължа пътуването си до Рахово. Слязохме на Раховското пристанище късно вечерта и моите архангели ме поведоха към близкия участък, намиращ се край брега на Дунава. Помислих си, че тук ще свърша. Защото по онова време разказваха как

в полицията премазвали правителствените противници от бой, а сетне с по един камък, вързан на вратата, ги хвърляли в Дунава. Но това не стана. Старшията ме посрещна добре, въведе ме в своята стая и ми предложи кревата си да си почина малко. Легнах и съм заспал дълбоко. Посред нощ едва ме разбудиха със заповед да ставам и да се готвя за път. Путах къде ще ме водят, обаче ми се отговори, че не могат да знаят. Пред вратата на участъка ме чакаше кола и двама конни стражари. Влязох в колата и тръгнахме, ескортирани от двамата конници, единият отпред, другият – отзад. Още не се бе съмнало. Скоро стигнахме до едно село. Спряха в него и ми съобщиха, че тук ще остана. Това бе Бяла Слатина, мястото, което Стамболов ми бе определил за заточение. Не ми се позволяваше никакво сношение с външния свят и трябваше ежедневно да се явявам пред околийския началник. Обаче оказа се, че телеграфистът ме познавал от Шумен, и като се научи, че другарите ми и домашните не знаят къде съм, обеща да им съобщи. Удържа си думата.

Обаче царството на Стамболов бе в края си. Заточението ми стана две-три седмици преди падането му, на 18 май 1894 год. Него ден още Мутафов от София бе се постарал да ми съобщи радостната вест с кратката телеграма: „Тиранинът падна!“ И телеграфистът бе счел за нужно тутакси да ми я предаде. Благодарение на това аз бях първият в Бяла Слатина, който знаех за падането на Стамболов. С телеграмата в ръка отидох при околийския началник да му съобщя, че се считам за свободен. Той с учудване ме изгледа: „Как тъй свободен!“ Показах му тогава телеграмата и той се съгласи с мен. Взех една каруца и бързо се отправих за Враца, оттам през София за Пловдив.

През есента на 1894 год. получих учителско място в Пловдивската мъжка гимназия. Учителствувах в нея три години, до 1897 год.

В течение на тия три години не prestaвах във в. „Работник“ да излизам с редица статии, в които протестирах и предупреждавах против компромисите в изборите („Предстоящите избори“, „Селският въпрос – псевдоним Д-р). Същевременно издадох в Пловдив брошурите си: „Икономическото развитие на България“, „Обществено-литературни въпроси“¹⁶ и „Работническият въпрос в България“. Вземах участие и в редактираното от жена ми списание „Дело“¹⁷, което прекрати издаването си, когато към края на 1896 год. Централният комитет на партията ми възложи редактирането на сп. „Ново Време“. Поех редактирането при следните условия: списанието остава партийно, но издаването му се дава на концесия на някой другар, избран от Конгреса. Концесията се състоеше в това, че редакторът издател тегли загубите и печалбите, без партията да се меси в тях. И до днес редактирам това списание.

Щом поех редакцията на научния орган, аз го връгнах назад, към старите партийни принципи и традиции, които в продължение на три години намирах малко застъпничество в партийния печат. Поемайки теоретическото ръководство на партията, аз решително се обявих против онай широка дейност и опортюнистическа тактика, която намери такова широко място в резолюциите на трите първи конгреса след падането на Стамболов и в практиката на партията до четвъртия конгрес. Всичко това бе резултат на нагмошето на дребнобуржоазните и интелегентско-индивидуалистичните елементи в ръководството на партията след съединението. Обаче освен борбата против дребнобуржоазните и

интелегентско-индивидуалистичните течения, която трябваше да води още от самото начало на социалистическата си дейност в България и сега засилих в сп. „Ново Време“, трябваше да се води теоретическа борба и с буржоазните идеолози. Отначало теоретическата борба, както видяхме, се въртеше около въпроса за почвата на социализма в България и около фактите, с които той се обосноваваше. Обаче постепенно борбата се разширяваше и засягаше все повече страни на социалистическата теория, нейните икономически и философски страни.

Тая двойна борба може да се проследи в статиите и брошурите ми: „Научният социализъм или марксизмът“, „Марксистите или социалдемократите и г. Прокопиев“ под псевдоним Д. Братанов (сп. „Ден“ 1891 и 92 год.); „1892 г.“, „Старият въпрос“, „Отричането на в. „Прогрес“ от социализма“ (във в. „Работник“); „Социализмът и работническият въпрос в България“ (към обобранията на социализма у нас) и т.н., и т.н.

А борбата вътре в партията с дребнобуржоазните елементи в лицето на общоделците и анархолибералите се разпалваше все повече, за да се свърши с разцеплението.

Нима има нужда да разказвам преживяното във връзка с борбите по разцеплението? Те бяха съпроводени със страшно нервно напрежение, с най-ниски хули и клевети за личността ми и личния ми живот, коштува ми много нерви и здраве.

И днес, хвърляйки поглед към това време, със задоволство констатирам, че събитията доказваха най-категорично правотата на онай тактика и принципи, които поддържах заедно с другарите си от самото начало на социалистическата си дейност както в Русия, тъй и в България. Неволяно ми се напращат думите, които гр. Плеханов ми каза при

първата ни среща в Копенхаген на Интернационалния конгрес:

– Е, другарю Благоев, нашата победи!

Това беше 5 години след революцията в Русия в 1905 год. Думите на Плеханов означаваха, че нашето давнашно убеждение, че в Русия революцията е възможна само като работническа революция, се сбъднаха. И наистина, нашето убеждение възтържествува напълно в днешната руска революция от 1917 год. Само че отношението на Плеханов към делото на тази революция стана отрицателно. Какво падение!

Но като си спомням изминатия път на развитие, мисълта ми неволно прави сравнение с онова далечно минало на първата ни социалистическа дейност и проявление в България, когото вече имах случая да нарека „героическо време“ в развитието на социализма в България и днешното време. Онова време бе време, когато човек трябваше да има дълбока вяра в научността на социализма, за да не се поколебае нито една минута, че е близък денят, когато работническата класа, събудена и просветена от социалистическата агитация и пропаганда, ще бъде организирана в една обществена сила под червеното знаме на социалдемократическата партия. А днес? Днес червеното знаме гордо се развява в РСФСР, в оная страна, за зараждането на чието работническо движение работих, и не е далеч денят за тържеството на пролетарската революция навсякъде.

*

Както се вижда от тия бележки из моя живот, на младини аз съм бил възпитаван националистически, но не само националистически, а и революционно. Обаче възприемайки националната идея на тогаваш-

ните и български агитатори, бях възприел и тяхната революционност, намесвайки се активно, както видях читателят, още като младеж в борбата против чорбаджиите изедници. И когато отидох в Русия, аз имах вече у себе си здраво заложена революционната мая. Тамошните политически и обществени отношения и дадоха условия да се развие, като ми помогнаха да си изработя ясно революционно съзнание. А политическите отношения и борби в България след Освобождението ми показаха много ясно несъстоятелността на пътищата за осъществяване на националната идея. Ясно ми стана, че различните интелигенти, партизани и партизанстващи си служат съзнателно и несъзнателно с националната идея, за да прикрият завоевателните стремежи на българската зараждаща се буржоазия. Всичко това ми помогна да се отърся окончателно от остатъците на гребнобуржоазната и буржоазната идеология и запазвайки старата си революционност, да прегърна здраво революционния марксизъм.

БЕЛЕЖКИ:

- ¹ „Летучий военный листок“ – вестник, орган на действащата руска армия в Руско-турската освободителна война. Издаван след преминаването на руските войски на Дунава. Излизал през 1877–1878 г. в Търново, Горна Студена и Свищов. Излезли всичко 76 броя.
- ² „Народная воля“ – руски нелегален вестник, орган на организацията „Народна воля“. Излизал от октомври 1879 до октомври 1885 г. Излезли всичко 12 броя.
- ³ „Земля и Воля“ – списание, орган на народническата революционна организация „Земля и Воля“. Излизало нелегално в Петербург през 1878–1879 г. Излезли всичко 5 книжки. В редактирането на последната книжка на списанието взел участие и Г. В. Плеханов.

- ⁴ „Черный передел“ – списание, орган на руската, нелегална народническа революционна организация „Черный передел“. Първите три броя се редактирали от Г. В. Плеханов, П. Б. Акселрод, А. Г. Дейг. Излизало през 1880–1881 г. Излезли всичко 5 броя.
- ⁵ „Вперед“ – народническо списание, издавано в Цюрих и Лондон от П. А. Лавров. Излизало неперидично през 1873–1877 г. Излезли всичко 5 книжки.
- ⁶ „Вестник Европы“ – месечно обществено-политическо и литературно списание с либерално направление. Излизало в Петербург от 1866 до 1918 г. Списанието водило борба против революционния марксизъм.
- ⁷ „Отечественные Записки“ – литературно-политическо списание. Излизало в Петербург от 1820 до 1884 г. Спряно от цензурата. Било едно от най-прогресивните руски списания. В него отблизко сътрудничели В. Г. Белински, А. И. Херцен, Т. Н. Грановски, Н. П. Огарев и др. Известно време списанието се редактирало от И. А. Некрасов и М. Е. Салтиков-Шчедрин. След 1877 г. списанието минало в ръцете на народниците.
- ⁸ „Рабочий“ – първият социалдемократически вестник в Русия, издаван нелегално в Петербург от групата на Д. Благоев. Първият брой, в тираж 1000 броя, излязъл през януари 1885 г., а вторият – през юли същата година. Създаването на вестник „Рабочий“ било дело на Д. Благоев.
- ⁹ „Съвременний показател“ – месечно обществено-политическо и литературно списание, редактирано от Д. Благоев (под псевдонима Д. Б. Железов) и В. Живкова (Вела Благоева). Списанието си поставяло за задача да пропагандира социалистическите идеи при неразвитите по това време условия в нашата страна. От списанието излезли всичко 3 книжки – за юни, юли и август 1885 г.
- ¹⁰ „Демократ“ – седмичен вестник, издаван от някои членове на групата около спрялото списание „Съвременний показател“, при близкото участие на Г. Белов и др. Излизал от 25 февруари до април 1886 г. Остро критикувал политиката на правителството на П. Каравелов. В списването на в. „Демократ“ Д. Благоев не е участвал, но П. Каравелов, Зах. Стоянов и други либерали смятали него за основател и редактор на вестника, затова П. Каравелов го уволнява от

заеманата длъжност в Министерството на финансите. Зах. Стоянов подхванал в печата злъчна клеветническа кампания срещу Д. Благоев.

- ¹¹ „Промышленост“ – списание за икономическа просвета, издаване на учителите при Свищовската икономическа гимназия. Редактирало се от А. Паяков, К. Милге и др. Излизало от 1871 до 1891 г.
- ¹² „Ден“ – месечно списание, започнало да излиза в Шумен от началото на 1891 г. под редакцията на Янко Сакъзов. От втората половина на 1892 г. се издавало в София. Излизало нередовно до края на 1896 г. Излезли всичко 4 годишници от по 12 книжки. Бузлуджанският учредителен конгрес на партията взел решение сп. „Ден“ да се използва за социалистическа пропаганда. До кн. 7, год. II на списанието Д. Благоев сътрудничил много отблизко, дори в кн. 3–4на година II Д. Благоев е посочен за редактор наред с Я. Сакъзов. След като списанието започнало да излиза в София (от кн. 7 на год. II), то се превърнало в орган на съюзистите. В редакцията били включени Сава Мутафов и Евтим Даев. След обединяването на партията и съюзистите през 1894 г. сп. „Ден“ било обявено за теоретически орган на Българската работническа социалдемократическа партия и излизало под редакцията на Я. Сакъзов и Гаврил Георгиев, но твърде нередовно.
- ¹³ „Работник“ – седмичен вестник, орган на Българската социалдемократическа партия, редактиран от Д. Благоев и Н. Габровски при участието на Гаврил Георгиев. Излизал седмично в Търново, а от бр. 31, година II – в София. Още на Бузлуджанския конгрес се взело решение да се излезе с печатен орган, но в. „Работник“ почнал да излиза по-късно, едва от 1 ноември 1892 г., и продължил до 6 септември 1894 г. Вестникът изиграл голяма роля за създаване на работническото революционно движение, като водил идеологическа борба срещу българската буржоазия и пропагандирал научния социализъм и програмата на Българската социалдемократическа партия сред зараждащата се работническа класа у нас.
- ¹⁴ От библиотека „Българска социалдемократическа библиотека“ излезли следните 16 книги: „Що е социализъм и има ли той почва у нас?“ от Д. Братанов (Д. Благоев), Търно-

**ДУМИ
ЗА ДИМИТЪР
БЛАГОЕВ**

РЕДОВЕ ОТ БИОГРАФИЯТА

601

НАШИТЕ АПОСТОЛИ

Димитър Благоев-Дядо (Димитър Благоев Николов) е роден на 14 юни 1856 г. в с. Загоричане, Костурско (Македония – Гърция).

Първоначалното си образование получава в българското училище в родното си село. Негов пръв учител е Георги Константинов-Динката.

1871 г. Пристига в Цариград, където 2 години изучава общарски занаят, след това постъпва в българското училище.

1874–1875 г. Учи в Одрин, следващата учебна година – в Габровската гимназия, а през 1876–1877 г. – в Стара Загора. Сред най-известните му и любими учители в Турция и България е видният възрожденец, поет и общественик Петко Р. Славейков, с когото поддържа близки връзки и пази скъпи спомени до края на живота си.

1877–1878 г. По време на Освободителната война заедно със Славейков помага на руските войски и на българските опълченци. След Освобождението работи в тютюнев склад в Свищов.

1879 г. Заминава в Русия, където продължава образованието си в Одеса, после – в Петербург. През 1881 г. постъпва като студент по естествени науки в Петербургския университет, после се прехвърля в Юридическия факултет. Свързва се със студентското революционно движение. Изучава „Капиталът“ на Маркс, стига до научния социализъм.

1883 г. Създава първата социалдемократическа организация в Русия, известна под името „Благоевска група“. Издава вестник „Рабочий“, печата в него свои статии и развива широка пропаганда сред работниците. Установява връзки с Георги Плеханов и с неговата група „Освобождение на труда“ в Женева, Швейцария.

1885 г. Благоев е арестуван от царската полиция и на 16 март съг. е екстрадиран от Русия. Завърща се в България и в София започва активна социалистическа дейност. Издава с Вела Благоева (Виктория Живкова) журнала „Съвременен показател“. Уволнен е от работа заради социалистическите си идеи.

1886–1890 г. Учителства в Шумен, Видин и Търново. Пише статии и редактира „Вестник на учителското дружество“ и сп. „Ден“, издава много брошури и книги, в които обосновава социалистическите каузи и идеята за създаване у нас на социалдемократическа партия.

2 август 1891 г. Под ръководството на Димитър Благоев се провежда Бузлуджанският конгрес, на който се учредява БСДП и се приема нейната програма. В края на същата година Благоев отпечатва книгата си „Що е социализъм и има ли той почва у нас?“ – първото българско оригинално марксистическо съчинение.

БСДП под ръководството на Благоев и със съдействието на съратниците му развива широка дейност за организиране на работниците. Започва издаването в Търново на в. „Работник“. Благоев пише книга след книга, в които утвърждава идеите на марксизма, ролята и задачите на партията. Активен борец срещу режима на Стамболов, през 1893–1894 г. е арестуван и интерниран в Бяла Слатина.

1894–1897 г. Благоев е учител по руски език в Държавната мъжка гимназия в Пловдив. От януари 1897 г. започва да издава сп. „Ново време“, което в продължение на 23 години е мощно теоретично оръжие на социалистите. Като народни представители от 1902 г. Димитър Благоев и Георги Курков отстояват енергично интересите на работническата класа.

1903 г. Българските месни социалисти, след като отстраняват от редовете си общоделците, се обединяват в самостоятелна марксистическа партия на пролетариата – БРСДП. Същата година Димитър Благоев се завръща в София, където остава до края на живота си като безспорен теоретик и ръководител на партията и на нейната дейност.

1904 г. С неговото пряко участие се учредява ОРСС. Дядото лично ръководи най-големите работнически стачки и акции в страната. Оглавява делегациите на БРСДП на Първата (1909) и Втората (1915) балканска социалдемократическа конференция.

1910 г. Води българската партийна делегация на Копенхагенския конгрес на Втория интернационал. Среща се с Владимир Илич Ленин, Георги Плеханов, Жул Гед, Роза Люксембург и други видни марксистиче.

1912–1918 г. По време на войните Димитър Благоев, партията и нейната парламентарна група стоят на твърди интернационални позиции, водят непримирима борба срещу милитаризма, шовинизма и капиталистическата експлоатация.

1917 г. Димитър Благоев и БРСДП възторжено посрещат и защитават Великата октомврийска революция и възприемат ленинизма.

1919 г. БРСДП става съосновател на Третия комунистически интернационал и се преименува в БКП.

1922 г. Димитър Благоев е избран за почетен член на Петербургския съвет на работническите и червеноармейските депутати.

1923 г. След известно колебание одобрява подготовката и провеждането на Септемврийското антифашистко въстание, не взема пряко участие в тях поради тежкото влошаване на здравето му.

7 май 1924 г. Димитър Благоев-Дядото умира. Погребението му се превръща в грандиозна манифестация на любовта и преклонението на трудещите се от цялата страна пред делото му.

ПОЛЕМИКА И ПАРТИЙНОСТ

*Полемистът Благоев в „Нашите апостоли“,
„Царството на чардафоните“ и „Христо Ботев
пред съда на „естетичните“*

604

ДИМИТЪР БЛАГОВЕВ

Полемиката е мостът на мислещия дух към истината. В полемиката се разгръща действителната същност на идеята, нейната способност да заразява емоционално и да увлича. Историята на марксистко-ленинската мисъл показва, че истинското битие на воюващата идея е именно полемиката.

Още младите Карл Маркс и Фридрих Енгелс превръщат полемиката в основно оръжие на своята всеобхватна критика на стария свят. Техните статии възбуждат спокойствието на издания като „Рейнски вестник“, „Немско-брюкселски вестник“, „Напред!“, „Немско-френски годишници“ и т.н. Първото съвместно произведение на Маркс и Енгелс – „Светлото семейство“, е философска творба с ярък полемично памфлетен характер, а за „Немска идеология“ – следващия им съвместен труд – Енгелс похвално ще сподели, че на немски език не е писано нищо по-силно и по-смело дотогава. Едва ли по страниците на „Нов Рейнски вестник“, който Маркс и Енгелс издават в революционните 1848–1849 година, ще се намери и един ред, неосветен от вътрешния пламък на полемиката. И може би тъкмо това дава основание на Ленин да нарече вестника „ненадминат орган на революционния пролетариат“.

Лафарг, Меринг и Плеханов разгръщат мощта и своеобразието на своя творчески дух също в полемиката. Своите най-блестящи страници Меринг написва, полемизирайки с Кауцки, Бернщайн и всички онези, които правят безплодни опити да ревизират марксизма. Плехановата полемика срещу богостроителството и богоискателството („Евангелие от декаданса“), срещу Богданов и емпириомонизма („Войнстващ материализъм“) и днес запазва своята свежест и въздействаща сила.

Безспорно обаче най-яркото доказателство за това, че полемичността е вътрешно присъща черта на творческия марксизъм, е словото на Ленин. Това слово излъчва неугържима полемична енергия и в стотиците публицистични статии, и в темпераментните речи и изказвания, и в отделните по-големи творби. Полемиката пронизва от край до край „Какво представляват“ „приятелите на народа“ и как те воюват против социалдемократите“, „Кракча напред, две крачки назад“, „Материализъм и емпириокритицизъм“, „Държавата и революцията“ и пр. Лениновото слово нажежава страниците на вестниците, в които се появява, прави тези издания бойни и настъпателни, отстояващи борбено позицията на комунистическата партийност. Достатъчно е тук да споменем само вестник „Искра“.

И младият Димитър Благоев насища още първите си публицистични изяви с полемична страст. В първия брой на вестник „Рабочий“ (излизащ нелегално в Петербург), орган на създадената от него първа Социалдемократическа група в Русия, той помещава статиите „Какво липсва на работния народ?“ и „За какво се бори работният народ?“ И още тук долавяме полемичната сила на Благоевото перо, настъпателността на неговата позиция и живия, темпераментен стил.

Разбира се, действителната си мощ на полемист и партиен публицист младият Благоев разкрива едва когато се завръща в България. Предмет на цяло изследване може да бъде формирането на публицистичния стил на Димитър Благоев; участието му в „Македонски глас“, „Работник“, „Напред“, „Ден“, „Лъча“, „Дело“, „Социалист“, „Работнически вестник“ и други вестници и списания; издаването на „Съвременний показател“ и особено на сп. „Ново време“, което се превръща в боеви орган на пропагандата на марксистическите идеи в България.

Тук обаче ще са ограничим само с някои от ранните публицистични творби на Благоев – брошурата „Нашите апостоли“ и памфлетите „Царството на чардафоните“ и „Христо Ботев пред съда на „естетичните“. От една

605

НАШИТЕ АПОСТОЛИ

страна, в тези произведения най-ярко личи процесът на формиране на Благоевия полемичен стил, а, от друга – те съдържат внушения, твърде актуални и днес.

Димитър Благоев пристъпва към издаването на „Съвременний показател“ през 1885 г. с главната задача да запознава читателите със „съвременните теории на обществената наука“. По това време Благоев вече започва да се освобождава от някои ласалиански и лавристски идеи и се приближава до Марксовото разбиране за историческия процес. Той бързо си създава точна картина на социално-класовото разслоение в българското общество, на разположението на политическите партии, на вътрешното движение в мироведа на известни дейци от епохата на националноосвободителните борби. В „Съвременний показател“ Благоев дава висока оценка на Захарий Стоянов, на неговия вестник „Борба“ и ролята му за Съединението. Но само година по-късно Благоев долавя резкия вътрешен прелом у Захарий Стоянов, политическия завой налясно.

За да демаскира подмяната на възрожденските идеали, подмяната на революционните идеи на Каравелов и Ботев с партизанско боричкане и гребнобуржоазни политикански страсти, Благоев пише брошурата „Нашите апостоли“. В нея той противопоставя революционната действеност на Ботев и Каравелов, Ангел Кънчев и Волов на увлечението по фразата у Захарий Стоянов. Благоев пише, че З. Стоянов след Съединението се е впуснал в истинска „мастилна война“, че в „Самозащита“, а в още по-голяма степен по-късно и в „Независимост“ глумите изместват делата, фразьорството подменя конкретния принцип и действието.

„На нашата интелигенция – пише Благоев – са нужни апостолски принципи, а не пехливанство.“

Наистина трябва да подчертаем, че във вихъра на полемиката Благоев стига и до някои преувеличения. Погрешно е например подценяването на Левски и Бенковски за сметка на Волов и Ангел Кънчев. Не е схванато напълно историческото значение на Съединението. Пресилени са

отделни оценки за публицистиката на Захарий Стоянов и особено за значението на „Записки по българските въстания“. След години, от дистанцията на времето, Благоев сам посочва някои от тези грешки и преувеличения.

Голямото значение на „Нашите апостоли“ обаче е в това, че в епохата, когато се разгарят политикански страсти, когато се забравят истинските нужди на народа, Димитър Благоев издига глас за връщане към чистите и святи принципи на апостолите на националната ни революция. На „общото идиотство, нископоклонничество, робство и приниженост“ Благоев противопоставя здравия народен морал, революционните принципи на апостолите, тяхната честност, самоотверженост и безкористно служене на народа.

Особено актуално звучат и сега размишленията на Д. Благоев за ролята и същността на публицистиката, за задачата на публициста: „Задачата на публициста въобще се състои в това – да буди умовете, да заинтересува мисълта, да повдига въпроси и да покаже средства за тяхното правилно разрешение. Обикновените, неразвитите, не даровитите публицисти винаги биват представители и изразители на катадневните понятия и стремления на обществото. Тяхната известност се основава на това, че те знаят да гъделичкат читателите си, да бият на ниските страсти на обществото. От такъвиз публицисти много-много не се иска – стига да знаят да пишат, но стреснато. Такъвиз публицисти живеят само за настоящето, без да му мислят за бъдещето.“

От тези думи на младия Благоев може да се научи днес нашата публицистика. Не срещаме ли и сега твърде често гребно гъделичкане на читателските страсти вместо задълбочено поставяне на остри социални проблеми? Един и два ли са примерите на казионно и бездуховно писане, на претенциозност, фразьорство и маниеричене, променени в някаква уж строга публицистична одежда?

На казионната публицистика Благоев противопоставя търсеция и критично мислещ дух на политически

ангажирания творец: „И наопаки – развитите, талантливите и мислещите публицисти през целия си живот, без да отстъпят нито на минута, се борят с катадневните и ограничени понятия и стремления на обществото, کوшто са плод на многовековно невежество... Тези публицисти по преимущество са мислителни; тяхната сила се основава на мисълта, на положителните знания и съвременните човечески идеали. Те живеят в настоящето всецяло за бъдещето... Те са и истински революционери. Тяхна задача винаги и при всякакви обстоятелства остава една и съща – **да разрушат старото, гнилото и закъснялото, от една страна, от друга – да турят на негово място най-новото, най-съременно, най-разумното**“.

Брошурата „Нашите апостоли“ показва как чрез оръжието на полемиката Благоев защитава своята партийна позиция. Независимо че го учредителния конгрес на партията на Бузлуджа остават пет години, Благоев вече твърдо воюва за марксистките принципи и идеи, за формирането и отстояването на партийната позиция у своите последователи.

Ярко се открояват особеностите на Благоевата полемика и в блестящите памфлети „Царството на чардафоните“ и „Христо Ботев пред съда на „естетичните““. Тук ще открием целия арсенал от полемични форми и похвати, с които си служи Благоев. Анализът би показал твърде голямо сходство с някои специфични прийоми в полемиката на Маркс и Енгелс – например мнимата идентификация с опонента, сатиричната деструкция чрез довеждане противниковата теза до абсурд, пародията, ироничното развенчаване, честата употреба на хиперболатата, грастичните изрази и пр.

В „Царството на чардафоните“ (което някои изследователи определят като фейлетон) Благоев продължава полемиката си срещу З. Стоянов. Крайно острата на места полемика е продиктувана от желанието на Благоев да отговори на ругателните нападки срещу социалистите. А в „Христо Ботев пред съда на „естетичните“

полемиката (някъде попресилена тенденциозно) е насочена срещу Иван Вазов, който в критическата си студия за Христо Ботев подценява революционната сила и въздействителност на неговите идеи. Подчертавайки жизнеността и действителната заразяваща сила на Ботевите идеи, Благоев пише за разкъсването от политикански страсти и гребнобуржоазен дух следосвобожденско време: „Нещастен е оня народ, у когото няма кой да плюе **на скотството**. Христо Ботев „грубо“ **плю** на съвременното нему **скотство** и това го прави незабравим, паметта му вечна, додето **скотството** съществува на земята. Плю на **скотството** и нашето младо поколение. И додето то плюеше и докогато то плюе на **скотството**, дотогава и доколко е гарантирано **моралното съвършенствование** на народа. У един народ, у когото младежта е престанала да плюе на подлостта, на експлоатацията, на лъжата и измамата, у тоя народ няма жизнени сили.“

В „Нашите апостоли“, „Царството на чардафоните“ и „Христо Ботев пред съда на „естетичните“ се ражда непограждаемото полемично перо на Димитър Благоев. Тук са първите взривове на неговата воюваща политическа публицистика. Напред тепърва предстоят решителните схватки с буржоазното съзнание и морал. Но от тези първи стъпки на своята партийна полемика Димитър Благоев завинаги запазва огнения темперамент и страстта на вечно младия си дух.

ИВАН ГРАНИТСКИ

В началото бе словото на Дядото. На страниците на „Рабочий“, „Съвременний показател“ и „Работник“. В началото бе словото му на първоосновател на Партията на руските социалдемократи (Санкт Петербург, 1883) и на Българската социалдемократическа партия (Бузлуджа, 1891).

Само това да бе направил Димитър Благоев през живота си, името му щеше да бъде изсечено в календара на европейския социализъм между имената на Жул Гег, Пол Лафарг, Август Бебел, Вилхелм Либкнехт, Антонио Лабриола, Георги Плеханов и Добруджано Геря. Между имената на най-големите теоретици, основоположници и лидери на международното работническо движение.

Днес, в навечерието на сто и петдесет годишнината от рождението на Димитър Благоев, можем да кажем, че историята на неговото дело е покрита с „благородна историческа патина“. Тя е вече достатъчно отдалечена във времето и това дава възможност на историка – „този шепнец закланател на миналото“ – по думите на Томас Ман, – не само да разчете замисъла на неговото съзидание, но и да каже истината за първосъздателя, теоретика и стратега на българския социализъм.

„Благоев бе силен човек. Излят от един метал... рицар на един идеал, който го вдъхновява цели четири десетилетия до деня на самата му смърт“ – тези слова са излезли изпод перото на Георги Бакалов през 1924 г. в деня на погребението на Дядото и са написани от човек, чието колосално творческо дело може да бъде сравнено единствено с Благоевото. На дългогодишен съратник и на противник, който много добре знае тежестта на сблъсък с авторитета, интелекта и полемичната гарба на

Благоев. Особено в ония моменти, когато над партията му надвисва поредната заплаха за разцепление, идейно размиване или организационен разпад.

* * *

Димитър Благоев се качва на политическата сцена на следосвобожденска България с ясното съзнание за собствената си историческа мисия. Мисията на интелегент, на демократ, на родолюбец, жагуващ свобода, доброта, справедливост и щастие за всички. Това са неговите ценности, личните му и обществени ориентири. Като демократ, той пристъпва към създаване на Българската социалдемократическа партия, защото доста време преди нейното основаване е наясно, че истински демократ е само този, който ратува за една демокрация, достъпна за всички хора – социалната демокрация.

Впрочем Благоев пристъпва към създаването на Българската социалдемократическа партия, обладан от идеята да легализира, осветли и очисти „бъдещността“ на българския социализъм от всякакви нелепи обвинения и подозрения за „конспиративно гужество и всякакви престъпления и дивотии“.

И макар да е съвсем наясно за грубите политически нрави на строителите на съвременната му България, за предстоящите преследвания, хули и гонения, той поема риска на съзиданието, защото отдавна е предназначтал ролята си на социалист, който с цената на всичко е длъжен да заеме мястото си на политическата сцена в следосвобожденска България.

Днес, от дистанцията на изминалите сто и петнадесет години от създаването на социалистическата партия, уверено можем да кажем, че историята отпреди на Димитър Благоев ролята на един от най-значимите съзидатели на българската държавност. Неговата мисия бе в синхрон с народните стремежи за европейската интеграция на България, за нейната индустриализация и модернизация, за бърз духовен и икономически проспе-

ритет. Партията му трябваше да стане неотменима част от българския политически механизъм, за да може да осъществи своята цивилизаторска роля за приобщаване на България към най-високите европейски и духовни стандарти. И това не са нито големи, нито празни юбилейни приказки – Димитър Благоев и неговите съратници от старата гвардия на българския социализъм съзнаваха своите исторически дължности.

Впрочем, както е известно, големите обществени задачи изискват наличието на големи обществени личности. Някак странно ни изглежда днес завършеността на Благоевия политически дебют. Той започва политическата си дейност като завършен марксист. И такъв остава до края на живота си – последователен, безкомпромисен и монолитен. „Могъщото оръжие, което Благоев придоби в учението на марксизма, му позволи да направи едно велико откритие: да открие работническата класа в България, с това да даде тласък на научната мисъл и да подпомогне създаването на новата обществена сила, която един ден, още при неговия живот, ще стане централната ос на българската история“ – тези думи принадлежат на ревнивото перо на Георги Бакалов, който и близо до Дядото, и далече от него, във вражда и помирение винаги се стреми да бъде обективен.

Благоев е един от малцината български енциклопедисти от края на XIX век – философ, икономист, историк, основоположник на българската социология, на марксистката етика, естетика и литературна критика. Интелектуалният ръст на Благоев рязко се извисява сред плеядата на блестящите марксистки мислители и лидери на европейската социалдемократия. Той е редом с Плеханов, Грамши, Лабриола, близо до Жул Гег и Август Бебел.

Първия си крупен политически успех Благоев постига през 1891 г., когато се нагърбва с мисията да обедини социалистите от сиромасомилските дружини на Спиридо Гулабчев в „грядущата“ партия на българския пролетариат. През същата тази 1891 г. първата фаланга на българския социализъм е малобройна, идейно нехомогенна,

разединена в смътните си пориви за свобода, равенство и справедливост. Благоев ясно съзнаваше, че бъдещата партия ще носи рождениите си белези на бъдещите конфликти, идейни противоречия и вождистки претенции.

В историята на европейския социализъм Благоевият експеримент за създаване на партията ще се впише като оригинален български принос. Той започва да строи партията не от основата, а от върха, с един богат идейно-теоретичен арсенал и кадри от малобройното ранно социалистическо движение. Тялото на бъдещата партия, според неговата организационна концепция, ще придобие плът в резултат на развитието на процеса на социално-класова диференциация, за да се появи главният герой на българската политическа сцена – пролетариатът. Неговата предизвестена поява трябваше да се обяви и акушира от българската социалистическа интелигенция, независимо от идейно-теоретичните „люшкания“, личностните противоречия и лидерските претенции.

В 1891 г. Благоев решава още една фундаментална задача – да обоснове програмата и „тактиката“ на Българската социалдемократическа партия, да насърчи, мобилизира и активира социалистическото движение, да го изведе на политическата сцена и безпрепятствено да го интегрира в политическите структури на българското общество. Точно тук се проявява онази характерна черта на българския социализъм – приспособяването на идейните стратегии на българска почва винаги да става чрез присаждане на теоретичните фиданки, внесени отвън. Точно затова българският социализъм продължава да е дълбоко вкоренен в националния живот, въпреки превратностите и изпитанията на времето. Така го е заложил първооснователят на партията Димитър Благоев, предприемайки един безпрецедентен експеримент в историята на европейското социалистическо движение – да създаде българската пролетарска партия в една страна без работническа класа, без синдикални организации, без стихийно работническо движение. С една шепа български интелигенти, които раздвъкват „Капи-

малът“ като „...екзотичен чуждестранен плод“ и се обявяват за партия с надеждата, че социално-икономическите процеси в страната скоро ще направят от химерите реалност. И успяват. Въпреки съвсем оправданите предупреждения, че създават фикция, илюзия, самоизмама. Въпреки че е необходим продължителен исторически процес, чрез който „творителните възможности“ да доведат до спонтанна пролетарска съпротива, до стихийни работнически дружества и синдикати, които, провокирани от живия живот, да дозреят до разбирането, че ежедневната икономическа борба по необходимост ще се превърне в съзнателна политическа класова борба и чак тогава партията ще може вече уверено и целенасочено да излезе на политическата сцена. В решението на тази мащабна задача Благоев, разбира се, не е сам. До него плътно застава един от най-видните политически дейци на българския социализъм – Никола Габровски. Съцият този Габровски – женеВСКИ възпитаник, блестящ адвокат, един от приближените сподвижници на бащата на руския марксизъм Георги Валентинович Плеханов, който ще участва в създаването на програмата на Българската социалдемократическа партия, ще бъде първият главен редактор на партийния седмичник вестник „Работник“. Първият български депутат-социалист, който в продължение на десетилетия ще защитава интересите на унижените и оскърбените, на гладните и бедните срещу новите капиталистически чорбаджии, срещу буржоазната алчност и бездуховност, срещу непоносимата боня на келепир. До него са (нека ги почете поименно), така както са вписани в националната история на следосвобожденска България като първооснователи на сто и петнадесет годишната ни партия „чукулите“: Георги Бакалов, Драган Герганов (Търново), Евтим Дабев и Тодор Постомпиров (Габрово), Константин Возвелиев (Казанлък), Сава Мутафов и Андрея Конов (Севлиево), Янко Сакъзов (Шумен), Слави Балабанов, Кръстю Раковски, Стоян Ноков, Кина Мутафова (лидерите на Българската студентска социалистическа група в Женева, Михаил Ива-

нов, Панайот Венков (Дряново), Петър Генчев (Горна Оряховица). Всички те са облагани от съзнанието, че дошло времето да развееят българското социалистическо знаме: „Българската социалдемократическа партия кани всички български работници, целия угнетен български народ, неговите образовани, искрено мислящи доброжелатели да застанат под знамето, в което виждат спасението си и спасението на човечеството народните маси в Европа и Америка – под знамето на всесветската социална демокрация, което издигна у нас Българската социалдемократическа партия... тя ясно изказва, че нейната крайна цел е събдяването на социализма. Под това знаме е спасението на народите. Да живее всесветската социална демокрация.“ Рискованата крачка на обединението на всички социалисти в Българската социалдемократическа партия закономерно предизвиква и първите големи вътрешнопартийни баталии. Идеино-теоретичното обосноваване на партията протича във формата на ожесточена полемика. На Учредителния конгрес започва и първото разцепление на току-що създадената партия на две фракции. И ако основната причина в началото е съвсем основателният страх от преждевременното излизане на политическата сцена, от гоненията, политическите уболения и затворите, то само няколко месеца по-късно става ясно, че на Бузлуджа е започнал процесът на формулиране на два различни модела към създаването, развитието и теоретичното обосноваване на българската социалдемократия.

Първата голяма теоретична дискусия (1891–1893 г.) е един от най-плодотворните периоди на първото социалдемократическо десетилетие. В сблъсъка с организационната концепция на Женевската група (Слави Балабанов, Кръстю Раковски, Стоян Ноков, Георги Бакалов) се проявява нова характерна черта на Благоевата личност: той е не само автор на теоретични постулати и организационни принципи, той е първосъздател и на партийните кадри. В продължителната полемика с Женевската група – идеолози на отцепилия се през 1892 г. Български

социалдемократически съюз по най-животрептящите въпроси на българското социалистическо движение, Благоев откровено им съобщава несъгласията си, убеждава ги в правотата на поетия път, търпеливо им разяснява партийната стратегия и тактика. Пределно откровен и принципен, Димитър Благоев винаги запазва гругарския тон и най-важното – в писмата и в публикациите му се прокрадва онова характерно за него доброжелателно любопитство към идейното развитие на собствените му критици. Надеждата, че те ще израснат като високонподготвени партийни теоретици пропагандатори и агитатори. И още едно свидетелство на Георги Бакалов: „Който виждаше само неговата блага усмивка, мъчно би прозрял в тоя кротък човек неукротимия рицар на духа и на перото, упорития, неотстъпчив борец.“ В крайна сметка тази полемика между „съюзисти“ и „партисти“ се оказва много плодотворна среда за идейното избистряне на българския социализъм. Тя провокира теоретичните ресурси и на двете фракции. В сблъсъка на мненията се ражда и оригиналното българско приложение на марксизма към конкретните условия в страната. Обединението на Българската социалдемократическа партия и Българския социалдемократически съюз в Българска работническа социалдемократическа партия през 1894 г. доказва, че първите български социалисти не заемат кодекс от готови истини, а изстрагват правото си да кажат своята дума, да дадат оригиналния си принос в теорията и практиката на европейския социализъм.

Първото социалдемократическо десетилетие е белязано с печата на един интелектуален феномен – българския социалистически печат. Днес ни изглежда невероятен този духовен, културен, европейски в истинския смисъл на думата потенциал на първото социалистическо поколение. Задълбочени социални анализи, теоретични дискусии, политически репортажи, литературна критика, социология, кореспонденции от Западна Европа, поезия и белетристика – и всичко това на един богат, пълнозвучен и изящен български език.

Огромна е ролята на Благоев в създаването на онази талантлива кохорта публицисти, критици, анализатори и преводачи. Той издирва, публикува, а „Ден“, „Работник“ и „Ново време“ се превръщат в истинска люпилня на социалистически творци. Изданията поглъщат не само огромна част от времето му. Те го обричат на постоянни лишения. Когато започва издаването на „Ново време“, Благоев си поставя задачата да го направи истински интелектуален фар, така и пише на Кирков през 1898 г.: „Мое то най-голямо желание е то да отговаря на всички въпроси и да стои високо.“ Цената на този духовен подвиг е огромна. В писмо до Бакалов година по-късно Благоев назовава цифрата: „За да разбереш какво е положението, ще ти кажа (между нас да си остане), че заложих къщата за 2000 лв. и вече отидоха за поддържане на списанието.“ В тези думи е целият Благоев. Същият, който още няма четиридесет години, когато го наричат Дядо. В историята на европейската социалдемократия така са наричани само още двама души – Енгелс и Плеханов.

В своята борба за създаване, утвърждаване и развитие на партията Благоев, разбира се, не е сам. Цялата фаланга на първостроителите е белязана с печата на интелегентност, образованост и талант. Достатъчно е само да споменем имената на Георги Кирков, Виктория Живкова, Гаврил Георгиев, Кръстю Раковски, Георги Бакалов, Ана Маймункова, Тина Киркова, Евтим Дабев, Янко Сакъзов, Константин Бозвелиев, Слави Балабанов, Васил Коларов, Христо Кабакчиев, Роман Аврамов.

Логиката на общественото развитие, големите теоретични спорове в европейските социалистически партии, рухването на непокланитими авторитети и замаяването им с конюнктурни величия в средите на Втория интернационал изискват личен избор. И Благоев е принуден да го направи през 1903 година. Раздялата с най-близките му сътрудници е тежка, мъчителна и болезнена в личен план, но е необходима, оздравителна и животворна за партията. Това е нравственият подвиг на Дядото. Той плаща цената на раздялата и тя не може да се оп-

редели в пари, защото за чувствата, разочарованията и обидите няма кантар. Понякога самотен, но никога сам, Благоев не се поддава на дълго униние. И въпреки че скалпелът на разцеплението безмилостно изрязва стари приятелства, той продължава борбата си за съхраняване на партията. До него плътно застават Георги Курков, Георги Димитров, Георги Бакалов, Гаврил Георгиев и още стотина верни сътрудници, другари и съмишленици.

Разцеплението през 1903 г. е сложен и противоречив процес. Днес, след 115 години, да се оценява то като очистване на партията, е невярно и неточно. Историческата справедливост изисква, преди да го осъдим или хвалим, да го разберем такова, каквото е в контекста на реалното историческо време. Безспорна е истината, че разцеплението предпази партията от размиването ѝ в една гребнобуржоазна партия и от съвсем реалната възможност да се претопи и изчезне от политическата сцена (както става през 1899 г. с партията на румънските социалдемократи). Но то за дълги години увелича социалистическото движение в безплодна междусобна борба, отслабва силата и политическото влияние и на тесните, и на широките социалисти. И двете партии губят места в парламента и общинските градски съвети, а полемиката помежду им за дълги години заменя пропуснатите възможности за истинско обществено въздействие.

Няма никакво съмнение, че създателят на социалистическата партия не подценява негативите на разцеплението. Той просто е принуден да предпочете помалката злина и в това е изключителната му историческа заслуга.

В идейно-теоретичния сблъсък, разразил се на европейската политическа сцена, Благоев взема страната на революционния марксизъм. Името и перото му се нареждат го имената и перата на Георги Валентинович Плеханов, Август Бабер, Роза Люксембург, Владимир Илич Ленин и Карл Каутски. В анализите на европейската антибернщайниада Димитър Благоев остава ярка теоретична следа. А знаменитите му филипуки срещу общоделците –

българските бернщайнианци, „Pro domo sua“, „Марксизъм и бернщайнианство?“, „Призраци или действителност?“ са теоретически и политически шедеври. Това е историческият факт и всякакви закъснели опити да се социалдемократизира Благоев на ревизионистка основа след 1910 г. остават безплодни. Фактът, разбира се, съвсем не означава някакво фанатично, догматично, аморфно отношение към променящата се социално-икономическа и политическа действителност. Теоретичната и политическата устойчивост на Дядото не се дължи и на сантиметалното му преклонение пред старото бойно знаме на партията – партийната програма. Неговото упорство да не променя посоката, предначертана още в 1891 година, се дължи на онази специфична балканска, българска амбивалентност на възприятията, породена от убийствено бавните темпове на историческото развитие. Защото тук нищо не се осъществява в чист лабораторен вид. Промените, дори когато настъпват брутално и радикално, преобръщат обществения живот, винаги се анализират двояко – „от една страна, от друга страна“. Ориенталската диалектика не се основава на причинно-следствената връзка и не се интересува от кънвовете на бъдещето – след толкова градушки и погрома в националната история, тя признава само вече случилото се – овеществения резултат: око да види, ръка да пипне. И реакцията на общественото мнение е ориентирана към следствията, а не към причините, които са го породили. Оттук и нежеланието на Дядото към резки програмни промени – една погрешна крачка и затъваш в гребнобуржоазното бласто, от което няма излизане. Оттук и фанатичната му привързаност към марксизма: „*Нашите социалисти, ако искат да бъдат сериозни обществени деятели, трябва да се откажат от общите фрази за „свобода, хуманност и справедливост“, от утопическите и неопределени стремления и да встъпят върху почвата на класовата борба. В противен случай – предупреждава Дядото – те ще стоят на песъчлива почва, която един лек вятър може да я издуха из под краката им и*

да изгубят своето значение в нашия живот.“ В неговата непреклонност се убеждават и емисарите на Социнтерна – Хюисманс, Троцки и Раковски. Благоев никога не е робувал на авторитети: „Социалдемократията предпочита да има един открит враг, един враг без маска, отколкото един враг в маската на работнически приятел и благодетел“ – казва Дядото, категорично отхвърляйки височайшите внушения и директиви на Международното социалистическо бюро за безпринципно обединение на тесните и широките социалисти. Той подкрепя Кауцки срещу Бернщайн, Плеханов срещу Жорес, но остро критикува и двамата, когато тръгват по пътя на политическото съглашателство. И заедно с това в теоретичното му постоянство, в страстната защита на научния социализъм няма и помен от догматизъм, сектантство, иконоборчество. Благоев с олимпийско спокойствие отминава безплодните напъни на политическите си противници да калят личността му. Той се гневи, когато профанират възгледите му, затова в предговора към превода си на „Капиталът“ пише с нескрита ирония: „...ония, които повърхностно са запознати с Марксовото учение, мислят, че то дава едни общи за всички епохи закони на развитието. Това е твърде погрешно мислене. Напротив, Марксовата теория учи, че във всяка епоха от икономическото и социалното развитие, последното става по свои собствени закони, в основата на които лежи развитието на производителните сили на обществото. Но веднъж обществото встъпило в една икономическа епоха, тогава то се развива по неотразимите закони, присъщи на тази епоха... на такива „марксистки“ Маркс иронично е отговорил: „Аз не съм марксист.“

Сега, да ме прости читателят за малкото отклонение, но искам да набия значимостта на горния цитат в съзнанието на ония псевдоисторици, които продължават да развяват терминологическата спекулация за „теснотата“ на тесния социализъм – наследена от традицията на Янко-Сакъзовото общоделство, така и за някои нови програмни реформатори в ВСП, които се опитват да

модернизират партията в двадесет и първи век, като я набутат в стария идеологически калъп на традиционната дясна социалдемократия от края на деветнадесети век. На подобни теоретични напъни Благоев неизменно е отговарял с думите: „И партийната критика, и новите мнения, които имат да изнесат ръководителите пред партията, трябва да го направят по партийен начин, за да бъдат в полза на партията... наш дълг е да смъкваме маските на тартюфите, византийците и лъжците.“

Огромна е ролята на Димитър Благоев в създаването и развитието на българското синдикално движение. Националните анали пазят блестящите му речи в парламента и Столичната община, теоретичните му трудове, решаващата му роля за идейното преориентиране на партията в новата революционна епоха след края на Първата световна война като Българска комунистическа партия (тесни социалисти), неговия непогрешен и искрен патриотизъм.

Днес ние отдаваме почит към паметта на Димитър Благоев с ясно съзнание, че делото му е живо. То е в нас и ние сме в него. Защото той беше и е „съвременник на бъдещето“. Защото и днес – в навечерието на сто и петдесет годишнината от негово рождение – Благоев продължава да тревожи нашето съзнание с въпросите, които България си задава, и на които ние сме длъжни да отговорим. Да разберем икономическата и социалната характеристика на новата информационна епоха с присъщите ѝ закони на социално развитие – това е основната задача на българския социализъм днес, това е заветът на Дядото към днешните поколения български социалисти. Защото светът на третото хилядолетие трябва да бъде не само разбран – той трябва да бъде променен.

Д-р ДИМИТЪР ГЕНЧЕВ

ИСТОРИЯТА И ИЗКУСТВОТО КАТО СЪЮЗНИЦИ НА ИДЕОЛОГИЯТА И ПОЛИТИЧЕСКАТА ИСТИНА

*Димитър Благоев като-естетически
и политически мислител*

Димитър Благоев е един от най-големите български политически мислители от края на XIX и началото на XX век; той е и интересен философ-естет, и литературен критик, и изследовател на литературната история. Разбира се, значението му като политически лидер и основоположник на социалистическото движение в България (а и в Русия) го прави една от най-ярките фигури в българската история, белег за особеностите на българския ум и начин на мислене.

Голямата тема на Димитър Благоев, неговата съдба и смисъл на живота е социалистическото движение, идеологията и практиката на социализма, историята и общественото му утвърждаване в България. В своята изследователска и пропагандна дейност той изхожда от тезата на Маркс, че историята на човечеството е история на класовите борби. И Димитър Благоев строи такава историография на България, в която на преден план излизат борбите, революциите, усилията на радикално настроените личности да ускорят хода на историята, за да отхвърлят „потисниците“ и установят справедливо общество. Марксовият идеал: „Пролетариатът да сваля буржоазията и изгради общество без експлоататори и потисници“ се пренася върху цялата история. Потиснатите класи в предишните общества „се пролетаризират“, придава им се революционния дух и смисъл, какъвто Маркс придава на наемните работници при капитализма. Те са според Димитър Благоев и движещата сила в развитието.

Налагането на революционен дух в резултат на непримирими класови борби е необходимо за изповядващи-

те социалистическото учение, за да докажат правотата на собствената им история и аргументират необходимостта от насилствено сваляне на господстващата буржоазна класа и установяване на нов социално-икономически и политически ред. Т.е. за тях историята е подготовка за успеха на борбата им. Революционният марксизъм на Димитър Благоев не признава, че социализмът е обикновено учение за социална справедливост, равенство и достъп на всички до благата, а система, която се установява след победата на пролетарията над буржоазията. Социализмът е учение и политическа практика на наемния труд, а не на гребната буржоазия. Д. Благоев ревностно отстоява този тезис. Според него допускането на разширено разбиране на понятието би привнесло гребнобуржоазен характер в него и ще обезсили революционния му дух и патос. А това би било пагубно за обезправения пролетариат.

В знаменитата си книга „Що е социализъм и има ли той почва у нас?“, както и в „Принос към историята на социализма у нас“ и „Социализмът и работническият въпрос у нас“ Димитър Благоев поставя социализма в контекста на революционните борби на българския народ и развитието на капитализма. Д. Благоев се стреми да докаже, че социализмът е обективно социално явление, а не утопична теория; че появата и политическата му победа е естествен резултат от развитието на системата, която го поражда и чийто „гробокопач“ (по думите на Маркс) е. Затова и обективното явление трябва да се анализира обективно и с отчитане на обективните обстоятелства и факти.

Възраждането чрез преп. Паусий Хилендарски провъзгласи величието, силната гържава и просвещението и културата на Средновековието като идеал, който трябва да бъде възроден и възпътен в една свободна и независима българска гържава. Авторът на „История славяноболгарская“ разказва с патос и любов за грандиозните победи на нашите царе и воини, за могъществото на гържавата ни и призоваваше осъзнаващата се българска нация да въз-

роди това величие. В края на Възраждането обаче и особено след успеха на църковните борби и създаването на Българската екзархия акцентът от Средновековието се измества. Сега вече не е толкова нужно да се възпроизвежда далечното минало, защото в него е царувала измяната, предателството, византийското коварство. Омразата срещу съвременното гръцко духовенство се прехвърля върху Византия и Средновековието. И Димитър Благоев изследва Средновековието до толкова доколкото в него се проявяват революционни борби – напр. въстанието на Ивайло, богомилството. Но с уточнението, че тези борби са стихийни, неорганизирани, без стройна идеологическа аргументация. Колкото повече обществото се секуларизира и буржоазява, толкова повече то се отдалечава от средновековния идеал. Освобождението налага нов национален и обществен идеал: Възраждането. Различни са причините за различните обществени групи и техните идеолози, поради които възвеличават близкото минало. За Димитър Благоев най-важната причина е организираната революционна борба срещу поробителите и богатите чорбаджии, довела до възстановяването на националната държава след Руско-турската освободителна война през 1877–78 г.

Димитър Благоев говори за сблъсък между двете основни партии на късното Възраждане: радикалите, начело с Христо Ботев, и либерално-просвещенците, водени от Любен Каравелов. Реално такъв сблъсък в идеологията, а и в практическите действия съществува и той определя голяма степен интензитета и скоростта на националноосвободителната революция. Но Благоев признава за права партията на Ботев. И не само я признава, но категорично я извежда като водеща и определяща тенденциите в процеса. Фактът, че Христо Ботев е начело на това крило, придава повече блясък на революцията и е достатъчно мощен аргумент в подкрепата му за необходимата революция. Настояването на тази теза не е заради пропагандни цели. Димитър Благоев е убеден, че революционната дейност на Ботев, на възрожд-

генските борци за национално и социално освобождение допринася много повече за възстановяването на българската държава след Руско-турската война от 1877–78 г., отколкото еволюционизма на консерваторите, либералите и просветителите. Защото според него става дума за сблъсък между две класи в оформящото се българско буржоазно общество. В самата националноосвободителна революция протичат сложни и драматични процеси, някои от които движени от центробежни сили, заплашващи да разединят обществото, да го омаломощят и отклонят от пътя му към освобождение. И го доказва с примери и документални позовавания.

Спорът кой е прав продължа и до днес, като в зависимост от състоянието на общественото съзнание се отдава предпочитание ту на едните, ту на другите. Има, разбира се, и гласове (при това доста убедителни), които смятат, че и двата потока в процеса изиграват решителна роля в нашата националноосвободителна и буржоазно-демократична революция. Но аз лично намирам този спор за наивен и научно необоснован. Той, общо взето, е започнат от самия Димитър Благоев, неговите (на Д. Благоев) аргументи произлизат от идеологията, която следва, и от целите, които си поставя като учен и политик. Те го заслепяват и му отнемат способността да вижда и в другите крила положителни елементи и реални заслуги за успеха на националната кауза.

Българската национална революция е галеч посложно явление, отколкото ни я представят Димитър Благоев и други наши историци. Тезата за противопоставянето на двата потока изопачава голяма степен процеса. А истината е, че революцията у нас зрее бавно, а историята няма време да чака. На Балканите на зряват събития, които ще сложат края на Османската империя, а народите там не са още готови да участват като равноправни в подялбата на империята и в прекрояване на европейската политическа карта. С това изоставане-напрягане можем да си обясним много от противоречията в историята ни, от неяснотите в нея. Това

е причина и Априлското въстание да бъде така рехаво. То обаче е резултат от необходимостта нашата революция да отговори на призива на европейската история за ускоряване на хода ѝ. Димитър Благоев схваща този проблем, но разрешаването му не върши работа на идеологическите цели, на които е подчинена неговата изследователска дейност.

Димитър Благоев е един от апологетите на Христо Ботев и е сред най-активните негови популяризатори и митологизатори. Ботев е удобен пример за всички политически водачи, които искат да печелят обществена подкрепа и популярност, защото могат да покажат у великия поет единство между дела и думи и чрез подвига му нравствено да издигнат себе си като стремящи се към такова единство. Ботев е революционен демократ, ръководител на националноосвободителната революция, творец от най-висш ранг, загинал за осъществяване на националните идеали. Следователно подходящ е за мит и идеал на народа. Но Христо Ботев говори и пише гневно срещу чорбаджиите, нарича ги изедници, мрази ги. Той не обича новоизлюпващите се буржоа, защото странят от борбата и дори ѝ пречат. Такива трябва да бъдат всички революционери: смели, открити, енергични, увличащи. Благоев успешно доказва, като цитира редица места от публицистиката му, че Ботев е комунист по убеждения, макар да не е марксист.

Димитър Благоев използва в своите научни и публицистични трудове високи образци, за да доказва правотата на идеологията си. Той следи литературата и оценява положително онези автори и произведения, в които открито се разработва социална проблематика и особено такива, в които обществената система се сочи като причина за човешките несгоди, неуредици и нещастия. В Русия Ленин нарече А. Н. Толстой „огледало на руската революция“, а в България Димитър Благоев свързва началото на организираното социалистическо движение с личности като Христо Ботев, т.е. според него Ботев е също „огледало на революцията“. Това показва, че той

има строги критерии и поставя високи цели пред социалистическото движение, на което се е посветил. За „съюзник“ на социализма Д. Благоев „привлича“ и Алеко Константинов, Г. П. Стаматов, Елин Пелин, но пък решително отрича Иван Вазов и писателите модернисти около сп. „Мисъл“ заради тяхната „буржоазност“.

Според Димитър Благоев литературата, за да бъде художествено-значима и обществено полезна, е длъжна пряко да се занимава със социалните проблеми и особено с проблемите на обикновените хора, с бедните, с работниците. Много спорове води той с т.нар. „буржоазни“ теоретици по въпроса дали такава литература е истинска, или е само гола партийна публицистика и пропаганда. Спорът, разбира се, е напълно безсмислен и дори от теоретична гледна точка направо нелеп. Но за времето той има смисъл, тъй като тогава именно се формират българските критерии за реализма в изкуството. И апологетите, и отрицателите на реализма и „идейността“ в литературата подхождат грубо в проблема и разбират буквално смисъла на реализма и на социалността. Силно политизираната обстановка в България след Освобождението, причинена от динамичните процеси на социално разслояване, политизира и изкуството, и културата. Води се упорита борба от всички обществени съсловия за спечелването им на своя страна, защото усещат, че без тях не могат да доминират дълго и трайно в обществото. Онова, което В. И. Ленин бе отбелязал в статията си „Партийна организация и партийна литература“, се проявява и на българска почва. Грешката на едните и на другите е в това, че литературата и изкуството не служат на класите пряко; те не са обслужващи дейности, а изразители на обществените идеи, свидетели на времето и негови основни говорители. Димитър Благоев, колкото и рязък да е понякога в литературно-критическите си статии, е най-близък до това разбиране на литературата. Той е по-точен и по-обективен и от основния си опонент в споровете г-р Кръстьо Кръстев и по-проникновено анализира и оценява социалните функции на

изкуството. Това проличава най-вече в анализите му на творчеството на Алеко Константинов – може би тези анализи са все още ненадминати и до днес.

Когато Благоев пише за литературата, винаги започва с анализ на социалната действителност, с разположението на съсловията в обществото, с борбите им, наричани класови, и доколко това разположение и тези борби са намерили място в творчеството на съответния писател. Защото как изкуството може да бъде безразлично към това, което става в обществото, да си затваря очите и сърцето, когато изконната му и най-важна задача е да бъде изразител на социалните процеси. Затова когато пише за Алеко Константинов и особено за „Бай Ганю“, Благоев мотивира раждането на литературния герой с присъствието му в живота. Алеко Константинов описва и изразява социалните процеси в България от края на XIX век, когато се ускорява индустриалното производство и в страната настъпват дълбоки промени. Появяват се нови хора, нови са активните герои на времето. Такъв нов герой е бай Ганю.

Голямата страст и безспорният принос като историк, социолог и политически мислител на Димитър Благоев е анализът на капитализма и зараждането и възхода на социализма в България.

Изучавайки капитализма в България, Димитър Благоев всъщност изучава модерната българска история от преп. Паусий Хилендарски до второто десетилетие на XX век. Това е период на налагане на нови социално-икономически отношения, на нов тип производство и разпределение. Д. Благоев проследява как гребното занаятчийско производство е в основата на модернизацията на българското стопанство, но и как впоследствие то все повече запада и освобождава място на едрите собственици. Някогашните занаятчии и земеделски стопани се разоряват и превръщат в хора на наемния труд. Икономическата статистика е неумолимо убедителна в свидетелството си на този процес. Назряват драматични събития. Радостта и възторгът от освобождението бързо се

заместват от покрусата на обедняването и оттласкването в периферията на обществото на стотици хиляди гребни собственици и производители и вливането им в класата на пролетариата. Новото социално разслоение поражда и нов политически ред, нови субекти на властта и нов тип класова борба.

Развитието на капитализма в България показва и смисъла на Българското възраждане, неговите основни движещи сили и причините, поради които след Освобождението народната интелигенция изпитва драматично разочарование от резултатите на дълголетната борба срещу поробителите. В историографията на Димитър Благоев обаче се налага мнението, че реалният капитализъм с неговото жестоко експлоататорско лице се проявява едва след Освобождението. Той тогава определя и времето, когато започва „първоначалното натрупване на капитали“, а натрупването на капитали е вече капитализъм. А до този момент сякаш текат някакви други процеси, не изцяло капиталистически, а само свързани със занаятчийството, търговията и лихварството в градовете (в селата състоянието се определя от турската собственост, там е средновековие). И макар големите ни революционери като Ботев да са, както отбелязва Д. Благоев, еднакво настроени отрицателно към националните и социалните поробители и потисници, излиза, че главният „класов“ конфликт е все пак между българи и турци. Представата за Възраждането като за романтично време, което е неопетнено от потребителска страст и жажда за печалби, от разорявания и пролетаризиране на гребния собственик, се налага и от Димитър Благоев. Затова и той не вижда в тази епоха „първоначално натрупване на капитала“.

Излиза, че следосвободженските неволи са нещо случайно, непредвидено и възможно да бъдат избегнати, ако не бяха се намесили зли субекти, които опорочиха Възраждането. Но това не е така. Димитър Благоев обаче гържи на тази теза и тя охотно е възприета от българската историография след него. Причината, както вече спомене-

нах по-горе, е в желанието низостта на съвременната му обществено-политическа и икономическа ситуация да бъде отречена чрез величието и безкористния порив на революционното възраждане. Т.е. причината е пропагандна.

Възраждането не е само порив за свобода и революцията, която протича, не е само националноосвободителна. В обективния анализ на Димитър Благоев това е показано, но в изводите той следва други съображения и не извежда истината, която обективно произлиза от фактите, които самият той привежда. Твърде голямо е желанието на българските историци да имат пример, който да противопоставят на низостта на своите епохи. Това може да се обясни с факта, че за Благоев, а и за съвременните нему историци и писатели Възраждането не е съвсем история и явленията в него не са така отчетливо открити и видими за изследователя, както е днес от разстоянието на времето.

Голям е приносът на Димитър Благоев за популяризирането на марксизма в България и прилагането му като методология в изследванията върху историята и съвременността. Това е важен принос, защото променя начина на анализ, дава му нови възможности и налага повече „обективност“ в него. Когато поставяш фактите и явленията в техния контекст, когато ги разглеждаш свързани в една причинно-следствена верига и ставащи поради изменения в общественно-икономическата и политическата система или предизвикващи такива изменения, тогава историята се вижда в цялост и като процес. Това впрочем е заслугата на марксизма. Той търси причините и ги вижда в икономическите обстоятелства.

Димитър Благоев акцентира на тази същност на марксизма, обяснява я и я защитава страстно в своите теоретико-популяризаторски статии. XIX век изживява кризата на романтизма като криза на субективизма и идеализма, криза на егностранчивостта и откъснатост от реалността. Марксизмът до голяма степен е средството, чрез което тази криза се преодолява. Той самият

е продукт на индустриализацията, на суровата буржоазна действителност, компенсаторен механизъм срещу емоционалното отношение към живота и суровата реалност на капитализма. Модерната епоха е прекалено презва, реалистична и позитивистична, разчитаща на силата на човешкия разум; тя затова е и атеистична и оправдаваща себе си не с Божията воля, а със силата на идеологията.

Процесите, протичащи в България след Освобождението, постоянно настояват да бъдат опознати, описани и изтъквани такива, каквито са. Димитър Благоев дава такова тълкуване чрез марксизма. Но преди това достъпно и успешно го представя на българския читател като ново откровение и единствен начин за познание и революционно изменение на света.

Всяка идеология, опираща се на класово обществено съзнание, претендира да бъде единствена и неоспорима. Така е и с марксизма. Марксизмът е идеология и политическо учение на „ускореното време“, на революционните промени. И ние виждаме от опита и практиката на Димитър Благоев как се търсят аргументи в доказването на възможностите за революционни преобразувания в България. Следствието трябва да има причина, а причината да порожи следствие – тази философска и политическа логика е отправната точка във философско-популяризаторската работа на Д. Благоев. И той успешно я върши. Целта му е да докаже, че в България пролетариатът се е родил, марксизмът се възприема като научен социализъм и е гадено началото на социалистическата революция, чрез която пролетариатът ще сваля буржоазията и ще утвърди нов обществен ред. Революцията означава насилие, кръв, жертви и който не е готов за тях, нека своевременно се откаже от нея. Пролетариатът не може да бъде залъгван с дребнобуржоазни теории, с утопии и илюзии за усъвършенстване на капиталистическата система чрез синдикални борби. В този смисъл Димитър Благоев е неотстъпчив и последователен до фанатизъм. Той не признава опортюнизма, съобразяването с реалностите

такива, каквито са в момента, и отхвърля компромисите и не приема да се чакат резултатите от еволюционното развитие. Революционният постулат е неприкосновен. Пролетариатът съществува, класовата борба се изостря, революцията е неизбежна.

В една бедна, изостанала и трудно присъединяваща се към световния икономически ред държава законите на развитието винаги действат изкривено, различно от начина, по който действат в богатите и силни държави. Законите на общественото развитие, разбира се, трябва добре да се познават, да се наблюдава тяхното действие и да се съобразяваме с тях. В противен случай може да се изпадне във волунтаризъм и да бъдат нанесени тежки вреди на обществото и държавата. Но в същото време е от значение в каква среда се проявяват те, къде е мястото на съответната държава, икономика и общество, какви са традициите им и каква е скоростта на обществените процеси в актуалния момент. Това обаче не се обсъжда от последователите на Маркс, в това число и от Димитър Благоев. В този смисъл догматичното мислене в българския марксизъм започва още от Д. Благоев.

Димитър Благоев се нуждае от нов прочит. Това е безспорно. Ала не за да се отрича или повторно възхвалява, а за да се разбере начинът на мислене на епохата, в която протича граматично социално разслоение и се зараждат сериозни политически колизии. Много от явленията и тенденциите той успя да предвиди. Не са изгубили стойност неговите анализи върху развитието на капитализма в България, въпреки че в тях присъства и значителна доза пропаганда. Така или иначе обаче Димитър Благоев е фигура в нашата хуманитаристика със съществен принос за науката и политиката. Трудовете му се четат и ще продължават да се четат, защото са умни, дълбоки и проникновени.

ПАНКО АНЧЕВ

СЪДЪРЖАНИЕ

Встъпление на журнала	
„Съвременний показател“ / 5	
Учителю Динката / 12	
Защо няма щастие и как то може да се достигне? / 30	
Нашите апостоли / 44	
I. Струва ли си? / 44	
II. Обществениите и политически идеали на А. Карабелова и Хр. Ботев / 49	
III. Разбира ли г. З. Стоянов идеите на нашите революционери? / 67	
IV. Идеалът за съединението на З. Стоянов / 86	
V. З. Стоянов като „апостол“ и „възпитател“ / 107	
VI. Заключение / 120	
Христо Ботев / 134	
Царството на чаргафоните / 158	
Що е социализъм и има ли той почва у нас? / 183	
Христо Ботев пред съда на „естетичните“ / 293	
Конституцията и князът / 315	
Животът и литературата / 318	
Литературното сътрудничество в България / 326	
Христо Ботев като поет и журналист / 342	
Князът и патриотите / 365	
Що е изкуство? / 370	
Еротика и социализъм / 385	
Pro domo sua / 401	
Марксизъм или бернщайнианство? / 419	

Предговор към българското издание
на „Капиталът“ / 450
Една епопея на буржоазния национализъм / 461
Magister dixit / 477
Плеханов и Парвус / 485
Георги Курков / 498
„Тесни социалисти“ с анархически глави / 506
Кратки бележки из моя живот / 523

ДУМИ ЗА ДИМИТЪР БЛАГОЕВ

Редове от биографията / 601
Полемика и партийност
– *Иван Гранитски* / 604
Патриархът
– *Димитър Генчев* / 610
Историята и изкуството като съюзници
на идеологията и политическата истина
– *Панко Анчев* / 622

Димитър Благоев НАШИТЕ АПОСТОЛИ

Съставителство
ДИМИТЪР ГЕНЧЕВ
Редактор
ТОДОР КОРУЕВ
Графичен дизайн и корица
ПЕТЪР ДОБРЕВ
Коректор
СОНЯ ИЛИЕВА
Предпечатна подготовка
ЕТ „ПолиКАД“

Формат 32/84/108
Печатни коли 40
Издателство
„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“
office@zstoyanov.com
www.zstoyanov.com.com
Печат
ИПК „Светлина“ – Ямбол

ИЗДАТЕЛСТВО „ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“

Поредица „БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“

в 140 тома

2002–2010 година

Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

1. Захарий Стоянов – ЗНАЕШ ЛИ ТИ КОИ СМЕ?
2. Иван Вазов – НЕМИЛИ-НЕДРАГИ
3. Йордан Йовков – СТАРОПЛАНИНСКИ ЛЕГЕНДИ
4. Димчо Дебелянов – ЧЕРНА ПЕСЕН
5. Христо Ботев – ПОЛИТИЧЕСКА ЗИМА
6. Пейо К. Яворов – ПЕСЕН НА ПЕСЕНТА МИ
7. Паисий Хилендарски – СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ
8. Софроний Врачански – ЖИТИЕ И СТРАДАНИЯ ГРЕШНАГО СОФРОНИЯ
9. Иван Вазов – ПОД ИГОТО
10. Любен Каравелов – БЪЛАГАРИ ОТ СТАРО ВРЕМЕ
11. Добри Чинтулов – СТАНИ, СТАНИ, ЮНАК БАЛКАНСКИ
12. Алеко Константинов – БАЙ ГАНЬО
13. Васил Левски – НАРОДЕ????
14. Иван Вазов – ЕПОПЕЯ НА ЗАБРАВЕНИТЕ
15. Петко Славейков – ИЗВОРЪТ НА БЕЛОНОГАТА
16. Пенчо Славейков – ЕПИЧЕСКИ ПЕСНИ
17. Константин Величков – ЦАРИГРАДСКИ СОНЕТИ
18. Стоян Михайловски – КНИГА ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
19. Гео Милев – ЖЕСТОКИЯТ ПРЪСТЕН
20. Елисавета Багряна – ВЕЧНАТА И СВЯТАТА
21. Асен Разцветников – ЖЕРТВЕНИ КЛАДИ
22. Пенчо Славейков – НА ОСТРОВА НА БЛАЖЕНИТЕ
23. Димитър Талев – ЖЕЛЕЗНИЯТ СВЕТИЛНИК
24. Христо Фотев – ПЕЙЗАЖ ОТ ДУМИ
25. Любен Дилов – ПЪТЯТ НА ИКАР

26. Любомир Левчев – СТИХОВИДЕНИЯ
27. Кирил Христов – ХЕЙ, ПРОЛЕТ ИДЕ
28. Петко Ю. Тодоров – ИДИЛИИ
29. Стефан Стамболов – СВОБОДА ИЛИ СМЪРТ
30. Емануил Попдимитров – СЪНЯТ НА ЛЮБОВТА
31. Георги Раковски – БЪЛГАРСКИЯ ВЪПРОС
32. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ
ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. I
33. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ
ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. II
34. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ
НАРОДНИ ПЕСНИ – т. I
35. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ
НАРОДНИ ПЕСНИ – т. II
36. Райко Жинзифов, Григор Пърличев и Никола Козлев –
ХАЙДУТ СИДЕР И ЧЕРЕН АРАП
37. Неофит Бозвели – МАТИ БОЛГАРИЯ
38. Добри Войников – КРИВОРАЗБРАНАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ
39. Иван Мешев – ТАЛАНТЪТ КАТО ПРОМЕТЕВ ДАР
40. Георги Стаматов – МАЛКИЯТ СОДОМ
41. Боян Пенев – ЛИТЕРАТУРА И ИНТЕЛИГЕНЦИЯ
42. Цани Гинчев – ГАНЧО КОСЕРКАТА
43. Пенчо Пенев – ДНИ НА ПРОВЕРКА
44. Георги Райчев – ГРЯХ
45. Михалаки Георгиев – МЕРАКЪТ НА ЧИЧО ДЕНЧО
46. Любен Каравелов – СВОБОДА И НЕЗАВИСИМОСТ
47. Васил Друмев – НЕЩАСТНА ФАМИЛИЯ
48. Николай Райнов – МЕЖДУ ПУСТИНЯТА И ЖИВОТА
49. Любен Каравелов – МАМИНО ДЕТЕНЦЕ
50. Петко Р. Славейков – БЪЛГАРСКИ ПРИТЧИ ИЛИ
ПОСЛОВИЦИ И ХАРАКТЕРНИ ДУМИ
51. Светослав Минков – ДАМАТА С РЕНТГЕНОВИТЕ ОЧИ
52. Христо Смирненски – ДА БЪДЕ ДЕН!
53. Константин Петканов – МОРАВА ЗВЕЗДА КЪРВАВА
54. Стоян Загорчинов – ДЕН ПОСЛЕДЕН – ДЕН ГОСПОДЕН
55. Д-р Кръстев – МЛАДИ И СТАРИ
56. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА
БЪЛГАРИЯ – I том
57. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА
БЪЛГАРИЯ – II том
58. Георги Караславов – СНАХА
59. Петър Дънов – РАЗУМНОТО СЪРЦЕ

60. Емилиян Станев – АНТИХРИСТ
61. Елин Пелин – ВЕТРЕНАТА МЕЛНИЦА
62. Емилиян Станев – КРАДЕЦЪТ НА ПРАСКОВИ
63. Елин Пелин – ПОД МАНАСТИРСКАТА ЛОЗА
64. Димитър Талеv – ИЛИНДЕН
65. Димитър Талеv – ГЛАСОВЕТЕ ВИ ЧУВАМ
66. Дора Габе – ПОЧАКАЙ, СЛЪНЦЕ
67. Тодор Влайков – ДЯДОВАТА СЛАВЧОВА УНУКА
68. Ангел Каралийчев – РЪЖ
69. Димитър Талеv – ПРЕСПАНСКИТЕ КАМБАНИ
70. Иван Шишманов – ОТ ПАИСИЙ ДО РАКОВСКИ
71. Пейо К. Яворов – В ПОЛИТЕ НА ВИТОША
72. Никола Вапцаров – ПЕСЕН ЗА ЧОВЕКА
73. Теодор Траянов – БЪЛГАРСКИ БАЛАДИ
74. Николай Лилиев – ПТИЦИ В НОЩТА
75. Спиридон Казанджиев – ПРЕД ИЗВОРА НА ЖИВОТА
76. Йордан Йовков – АЛБЕНА
77. Йордан Йовков – ПЕСЕНТА НА КОЛЕЛЕТАТА
78. Пенчо Славейков – КЪРВАВА ПЕСЕН
79. Ламар – ЖЕЛЕЗНИ ИКОНИ
80. Димитър Димов – ТЮТЮН – I том
81. Димитър Димов – ТЮТЮН – II том
82. Александър Вутимски – СКИТНИКЪТ И ВРАНИТЕ
83. Рачо Стоянов – МАЙСТОРИ
84. Георги Курков – ПОЛИТИЧЕСКА ЗООЛОГИЯ
85. Илия Волен – ЧЕРНИ УГАРИ
86. Веселин Ханчев – ЖИВ СЪМ
87. Иван Пейчев – ЕСЕН НА БРЕГА
88. Антон Дончев – ВРЕМЕ РАЗДЕЛНО
89. Ивайло Петров – ХАЙКА ЗА ВЪЛЦИ
90. Антон Страшимиров – ХОРО
91. Александър Геров – ХОРА И ЗВЕЗДИ
92. Николай Марангозов – НА ПОВРАТКИ В СЕЛО
93. Христо Радевски – ПУЛС
94. Константин Константинов – ДЕН ПО ДЕН
95. Андрей Германов – ОЖИВЕЛИЯТ ОТ ТЕРМОПИЛИТЕ
96. Генчо Стоев – ЦЕНАТА НА ЗЛАТОТО
97. Александър Балабанов – МЯСТОТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА
98. Димитър Димов – ОСЪДЕНИ ДУШИ
99. Димитър Димов – ПОРУЧИК ВЕНЦ
100. Чудомир – КОНСУЛ НА ГОЛО БЪРДО

101. Никола Фурнаджиев – ПРОЛЕТЕН ВЯТЪР
102. Добри Немиров – БЕДНИЯТ ЛУКА
103. Иван Вазов – ВЕЛИКАТА РИЛСКА ПУСТИНЯ
104. Иван Вазов – ХЪШОВЕ
105. Георги Джагаров – ПТИЦИ СРЕЩУ ВЯТЪРА
106. Ст. А. Костов – ГОЛЕМАНОВ
107. Иван Радославов – БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА 1880–1930
108. Петър Динев – ВЪЗРОЖДЕНСКИ ПИСАТЕЛИ
109. Михаил Арнаудов – ПСИХОЛОГИЯ НА ЛИТЕРАТУРНОТО ТВОРЧЕСТВО – том I
110. Михаил Арнаудов – ПСИХОЛОГИЯ НА ЛИТЕРАТУРНОТО ТВОРЧЕСТВО – том II
111. Йордан Иванов – БОГОМИЛСКИ КНИГИ И ЛЕГЕНДИ
112. Тончо Жечев – БЪЛГАРСКИЯТ ВЕЛИКДЕН ИЛИ СТРАСТИТЕ БЪЛГАРСКИ
113. Илия Бешков – СЛОВО И ОБРАЗ
114. Йордан Радичков – СВИРЕПО НАСТРОЕНИЕ
115. Христо Вакарелски – БЪЛГАРСКИ ПОГРЕБАЛНИ ОБИЧАИ
116. Иван Хаджийски – МОРАЛНАТА КАРТА НА БЪЛГАРИЯ
117. Атанас Далчев – ПОГЛЕД ЗАД ОЧИЛАТА
118. Владимир Василев – ПАНТЕИСТИ И МАНИАЦИ
119. Блага Димитрова – ЗАКЛЕТА
120. Стефан Цанев – СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!
121. Димитър Благоев – НАШИТЕ АПОСТОЛИ

ПРЕДСТОЯЩИ ЗАГЛАВИЯ:

122. Илияна Стефанова – МАГНИТНО ПОЛЕ
123. Виктор Пасков – БАЛАДА ЗА ГЕОРГ ХЕНИХ
124. Стефан Продев – РАЗКАЗЪТ НА ПАЛАЧА
125. Станислав Стратиев – РИМСКА БАНЯ
126. Петър Караангов – КОНТИНЕНТ
127. Павел Матев – ПОВИКАН ОТ ЩАСТАЛИВИ БЕЗДНИ
128. Дончо Цончев – ПРИНЦОВЕТЕ
129. Васил Попов – КОРЕНИТЕ
130. Павел Вежинов – БАРИЕРАТА
131. Богомил Райнов – ПЪТИЩА ЗА НИКЪДЕ
132. Божидар Божилов – КРЪГОВРАТ
133. Дико Фучеджиев – ГНЕВНО ПЪТУВАНЕ

134. Димитър Пантелеев – РАКОВИНА
135. Иван Динков – ЛИЧНА КАРТА
136. Найден Вълчев – НАПИСАНО НА КЛЕНОВ ЛИСТ
137. Славчо Красински – ПОД НЕБЕСНАТА СТЯХА
138. Стоян Ц. Даскалов – МЕЛНИЦАТА ЛИПОВАНСКИ
139. Иван Давидков – МОЖЕ БИ СВОГОМ
140. Добри Жотеv – ДЕЛФИЙСКИ ОРАКУЛ

ЗА ЗАЯВКИ И АБОНАМЕНТ –
адрес на издателство „Захарий Стоянов“
1784 София, бул. „Цариградско шосе“ № 117
тел. 975-21-70, 975-23-07

Класическите произведения на българската литература са слънчевите стълбове, крепящи националното ни самосъзнание. Те са кристалните мостове на възторга, по които Отечеството ще премине през огън и страдание и ще пребъде в третото хилядолетие. Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

ISBN 954-09-0477-3

12 лв.